

Львівський національний університет імені Івана Франка
Факультет культури і мистецтв
Кафедра театрознавства та акторської майстерності

ФРАНКІАНА
АНТОНА
КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО

ЛНУ імені Івана Франка
2021

УДК 821.161.2.09"18/19"Франко І.
Ц 58

Рекомендовано до друку ухвалою Вченої ради факультету культури і мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 28 від 24.02.2021 р.)

Циганик Мирослава

Франкіана Антона Крушельницького / упоряд., автор вступн. статті Циганик М. І. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. – 456 с.

ISBN 978-617-10-0624-9

Дослідження знаного в Галичині письменника, ученого, громадсько-го діяча Антона Крушельницького у галузі франкознавства, здійснене у 20–30 рр. минулого століття належить до перших в українському літературознавстві системних спроб інтерпретації з погляду одного автора творчості Івана Франка. Сподіваємося, що зібрані нарешті сукупно і запропоновані читачам праці А. Крушельницького слугуватимуть також цінним матеріалом для джерелознавства та літературознавства.

Рецензенти:

Богдан Козак, народний артист України, професор, академік Національної академії мистецтв України, завідувач кафедри театрознавства та акторської майстерності факультету культури і мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка.

Василь Івашків, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Науковий редактор:

Святослав Пилипчук, доктор філологічних наук, професор, декан філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Відповідальна за випуск:

Ніна Бічуя, член НСП України, провідна редакторка журналу «Прощеніум» факультету культури і мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка.

Упорядник висловлює щире подяку докторові економічних наук, професорові Степану Давимуці за фінансову підтримку видання.

ISBN 978-617-10-0624-9

ЗМІСТ

<i>Мирослава Циганик.</i> Антон Крушельницький та його франкознавчі концепції	5
--	---

МОНОГРАФІЇ

Іван Франко (поезія)	31
Франко Іван: молоді літа	210

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

Прозові писання І. Франка в хронологічному порядку	237
Про жите Івана Франка	249

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ НАРИСИ

На вершинах поетичної творчости (з приводу поеми «Мойсей» і збірки «Semper tūo» – Івана Франка)	261
Іван Франко: «На лоні природи»	304
Мірти й кипариси (поетична спадщина Олександра Козловського)	311
Повість Івана Франка «Boa constrictor»: критичний нарис	313
Szkice z ukraińskiej literatury współczesnej. Iwan Franko. Wasył Stefanyk. Iwan Semaniuk. Łeś Martowycz. Mychajło Kociubynskij	334
Антон Крушельницький. Нарис з нової української літератури. Іван Франко	360

СТАТТІ

Франко як педагог: (з нагоди 40-літнього ювілею його письменської творчості)	385
Революціонерам і Каменяреві: (промова на святі для вшанування пам'яті Івана Франка, уладженому філією «Просвіти» у Львові дня 16 червня 1929)	391
Політичний світогляд Івана Франка	404
ЛИСТУВАННЯ І. ФРАНКА ТА А. КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО ...	432
Іменний покажчик	449
Покажчик періодичних і серійних видань	454

АНТОН¹ КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА ЙОГО ФРАНКОЗНАВЧІ КОНЦЕПЦІЇ

Антон Крушельницький (1878–1936) важлива постать у культурно-літературному житті Галичини кінця XIX – початку XX ст. Потрапивши в гравітаційне поле Франкового генія, він формував свій літературно-науковий світогляд. З цього моменту розпочинається його активна творча праця, в якій дослідник засвідчив широке поле інтересів. Про А. Крушельницького писали з історичної, літературознавчої, педагогічної позицій, однак є чимало фактів як з біографії, так і з наукової діяльності вченого, які й досі не з'ясовано. Суттєвий пласт інформації, що знаходиться в архівах Львова та Відня ще очікує фахових наукових студій. Проте найменше розкрито здобутки А. Крушельницького у франкознавстві. Дослідник, незважаючи на відсутність глибинного аналізу феномену Франкової творчості, один із перших зумів визначити місце автора «Мойсея» в історії теоретико-літературної думки свого часу. В радянський період франкознавчі здобутки А. Крушельницького, якщо й брали до уваги, то подавали їх у викривленому освітленні. Відтак, одним із завдань сучасної гуманітаристики є об'єктивне з'ясування головних положень студій вченого про І. Франка. Окремим цінним аспектом дослідження є вивчення взаємин між І. Франком та А. Крушельницьким.

Походив А. Крушельницький, за твердженням Л. Крушельницької, із давнього роду, який відомий ще із XIV ст.². Батько

¹ Словоформу імені Крушельницького подано відповідно до сучасної правописної норми.

² Крушельницька Л. Рубали ліс. Спогади галичанки. – Львів, 2008 – С. 25.

Володислав працював адвокатом податкової канцелярії в Станіславові (тепер Івано-Франківськ), його дружина Марія з родини Монастирських³ займалась вихованням дітей, яке базувалось на народних традиціях, що сприяло виробленню гідних національних поглядів майбутнього українського інтелігента. М. Зуляк зазначила, що сім'я Крушельницьких була одним із культурних осередків Перемишля, до якого входили відомі особи, політичні діячі. Це середовище мало вагомий вплив на формування Антона як особистості й громадсько-політичного діяча⁴.

Закінчивши Перемишльську гімназію, вищу освіту А. Крушельницький здобув у Львівському університеті на філософському факультеті. Культурно-освітній рух у столиці Галичини наприкінці ХІХ ст. спонукав юнака до нових творчих пошуків, в основі яких було студіювання української, чеської, польської, російської та інших європейських літератур. За твердженням М. Дубини, А. Крушельницький читав «Русалку Дністрову», твори Т. Шевченка, М. Вовчка, О. – Ю. Федьковича, М. Гоголя, І. Тургенєва, Ю. Словацького, О. Герцена, М. Чернешевого, Ф. Достоєвського, Дж. Байрона, В. Гюго, Е. Золя та передплачував тогочасні періодичні видання («Зоря», «Жите і Слово», «Правда»)⁵.

У 1899 р. А. Крушельницький вперше заявив про себе в літературному осередку Львова перекладами «Із циклу віглілій» С. Пшибишевського та «В гірничій дуброві» Г. Запольської, на які відгукнувся І. Франко в рецензіях. Ці критичні відгуки звернули увагу галичан на письменника-початківця. Уже в першому своєму розборі «Станіслав Пшибишевський. Із циклу віглілій, переклав Антон Крушельницький» І. Франко підказав письменникові необхідні елементи для розвитку дальшої творчості, поставивши три основні запитання, крізь призму яких викристалі-

³ У інших джерелах зустрічається Монастирських.

⁴ Зуляк, М. Формування Антона Крушельницького як особистості і громадсько-політичного діяча (кінець ХІХ–початок ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXVII. – С. 86.

⁵ Дубина М. Антон Крушельницький // Літературна Україна. – 1990. – 13 грудня. – С. 3.

зувалася перекладацька діяльність А. Крушельницького: «Для кого перекладено її на українську мову, що подобається в ній перекладачеві і що хотів він у ній подати нашій суспільності?»⁶. На основі цих лаконічних запитань І. Франка визначилися напрями дальшої перекладацької, письменницької, педагогічної, видавничої, публіцистичної та літературознавчої діяльності А. Крушельницького. Наступна реакція І. Франка на перекладацькі спроби А. Крушельницького була значно прихильнішою, рецензент зазначив, що переклад хоч і не всюди взірцевий, у цілому добрий⁷.

Наступними кроками А. Крушельницького були оригінальні літературні проби. Серед них комедія «Орли», яку відзначив І. Франко, вказавши, що автор «запустив глибоко зонд в безодню людської безхарактерності, фарисейства та підлоти, ілюстрував її майже всіми типами, виведеними в комедії, ілюстрував основно і всесторонньо»⁸, чим максимально передав реалії життя. Розглядаючи українську літературу за 1899 р., І. Франко відніс А. Крушельницького до розряду новелістів, у яких окрім «добрих речей трапляється праці, ще зовсім не зрілі», адже їхнє літературне обличчя ще не розвинулось так, щоб він міг про них сформулювати остаточну думку⁹. Проте вже в студії «Українська література», писаній 1901 р., І. Франко розглянув постать А. Крушельницького в ключі генерації молодих письменників, які прагнуть «цілком модерни європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу»¹⁰. Аналізуючи

⁶ Франко І. Станіслав Пшибишевський. Із циклу вігільй, переклав Антон Крушельницький / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 32. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 33.

⁷ Франко І. Габрієля Запольська. В Гірничій Дуброві, сценічна картина в 1 акті, переклав за дозволом авторки А. Крушельницький / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 32. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 35.

⁸ Франко І. Антон Володиславович. Орли. Комедія в 4-х діях / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 37. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 239.

⁹ Франко І. Українська [література з 1899 рік] / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 33. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 16.

¹⁰ Франко І. Українська література / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 33. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 142.

українську літературу за 1904–1906 рр., І. Франко згадав про А. Крушельницького як новеліста і драматурга, якого вважав «не самобутнім талантом, а лише добрим спостерігачем»¹¹.

Такі висновки І. Франко міг зробити на основі прочитаних творів письменника, адже А. Крушельницькому була вкрай важлива думка авторитетного сучасника, через те він постійно надсилав як особисто І. Франкові так і через посередництво В. Гнатюка свої художні твори. Відтак, І. Франко був першим читачем, критиком і видавцем письменницьких напрацювань А. Крушельницького¹².

У 1901 р. А. Крушельницький одружився з Марією Слободою і через необхідність забезпечити велику родину покинув Львів та перейшов на педагогічну роботу в Станіславщину (тепер Івано-Франківська обл.). У цей час розпочалось активне листування А. Крушельницького з культурно-науковими діячами Західної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. О. Барвінським, В. Гнатюком, М. Грушевським, В. Дорошенком, О. Кульчицькою, К. Студинським. Епістолярій А. Крушельницького подано у виданні «Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини», яке висвітлює важливі педагогічні, видавничі та літературознавчі зацікавлення галицького інтелігента та є свідченням інтелектуального життя України того часу.

Листування між І. Франком та А. Крушельницьким тривало вісім років (з 1904 по 1912 рр.). С. Трофимук виокремив дві групи в епістолярії письменників:

– листи, в яких А. Крушельницький просив І. Франка висловити свою думку з приводу того чи іншого його твору та своєчасна відповідь кореспондента зі стислим реферуванням пропонуваної роботи;

¹¹ Франко І. Українська література 1904–1906 [рр.] / Іван Франко // Додаткові томи до Зібрання творів у 50 томах / Іван Франко ; редкол.: М. Жулинський (голова) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006–2010. – Т. 54 : Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896–1916 / ред. тому Є. Нахлік – К. : Наукова думка, 2010. – С. 730.

¹² Трофимук С. Листи Івана Франка до Антона Крушельницького // Жовтень. – 1958. Ч. 12. – С. 147.

– листи, що стосувалися видавничих справ, де розкрито питання щодо видання серій хрестоматійних підручників та книг для шкільної молоді, в яких І. Франко став не лише порадиником, а й співавтором деяких випусків¹³.

Виховуючись «у добі й атмосфері всесильного в Галичині впливу Драгоманівсько-Франкового гуртка», А. Крушельницький вважав І. Франка найсильнішою поетичною індивідуальністю¹⁴, а критику своїх творів у його особі аксіоматичною. У листі до В. Гнатюка від 1 жовтня 1909 р. А. Крушельницький вів мову не лише про авторитет І. Франка для нього як письменника, а й відзначив психологічні впливи доктора на його особу: «Критика шефа (І. Франка – М. Ц.) “Орлам” геніальна, але мене сильно пригнобила! Чи вона з етичного боку має рацію – се иньша річ! Я зі своєї сторони дуже не пишуся на таке трактованє справи. Д-р. Франко справді геніально підхопив її освітлення, але тон, в яким вона написана признаюся пригнобив мене надзвичайно»¹⁵.

Під впливом І. Франка А. Крушельницький став членом львівської молодіжної самостійницької групи «Молода Україна» та Української радикальної партії. Ідучи слідами свого наставника, виступив співвидавцем журналу «Молода Україна» (1900–1903 рр.) та співробітником «Літературно-наукового вістника» (1900–1913 рр.), де й фактично розпочав свою діяльність літературознавця, опублікувавши в 1906 р. статтю «Новини нашої літератури»¹⁶, що згодом була передрукована в «Літературно-критичних нарисах» під назвою «Іван Франко “На лоні природи”».

Стосунки А. Крушельницького та І. Франка мали літературний та науковий контекст. Маючи змогу спілкуватися безпосередньо чи епістолярно, контакти обірвались. Причину припинення листування між персоналіями можна вивести з біографій А. Кру-

¹³ Трофимук С. Антон Крушельницький – кореспондент Івана Франка // Жовтень. – 1968. – Ч. 9. – С. 147.

¹⁴ Крушельницький А. Поет-містик. Погляди на поетичну творчість Василя Щурата (Критичний нарис). – Львів : «Нові шляхи», 1932. – С. 4.

¹⁵ До Володимира Гнатюка / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини / укл. О. Канчабала ; авт. передмови М. Гнатюк. – Львів, 2002. – С. 63.

¹⁶ Крушельницький А. Новини нашої літератури // ЛНВ. – 1906. – Т. 34. – Кн. 5. – С. 267–283.

шельницького. Зважаючи на те, що впродовж 1912–1918 рр., з перервами в час воєнних дій, він був директором української приватної гімназії у м. Городенці, а з 1915 р. і бургомістром цього міста, А. Крушельницький усі сили спрямовував на повноцінне функціонування української школи, «використовував різноманітні форми навчання, сприяв національному й моральному вихованню учнів, запроваджував принципи трудового навчання, організацію кас ощадності, використовував елементи самоврядування в учнівському колективі»¹⁷, через що закинув науково-видавничу та літературознавчу діяльність на певний період часу.

А. Крушельницький чверть століття працював у сфері освіти (з 1902 по 1926 рр.), він викладав у гімназіях м. Коломиї (1902–1905, 1908, 1926), Станіславова (нині Івано-Франківськ, 1905, 1908), Долини (1914), у м. Городенка (1912–1918, з перервами) та Рогатині (1925–1926)¹⁸. Займаючись педагогічною діяльністю, науковець зробив чималий поступ у розвитку шкільництва, зокрема, за підтримки І. Франка, В. Щурата та К. Студинського, він видав серію підручників й посібників з української мови та літератури. М. Гнатюк зазначив, що в основу педагогічних концепцій А. Крушельницького лягла стаття І. Франка «Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах», завдяки якій А. Крушельницький усвідомив необхідність популяризації кращих зразків української літератури та культивування літературно-критичних та науково-методичних розробок¹⁹. Проте, підсумовуючи свій професійний шлях, педагог зазначив, що трагедією його життя стало те, що він хотів усі сили спрямувати на розвиток рідного шкільництва, але на дорозі стали ті, яким не був потрібний прогрес української школи. В цьому локалі А. Крушельницький порівнював себе з І. Франком, зазна-

¹⁷ Зуляк М. Антон Крушельницький – директор приватної гімназії в Городенці // Україна в контексті Європейської історії : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 9.

¹⁸ Крушельницький А. // Енциклопедія українознавства: словникова частина. – К., 1996. – Т. 3. – С. 1195.

¹⁹ Гнатюк М. Під благодієвим впливом великого Франка (Іван Франко в літературно-естетичній концепції А. Крушельницького) / Михайло Гнатюк // Збірник праці і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів : [ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України], 1998. – С. 260.

чивши, що «як О. Барвінський відсунув І. Франка від кафедри, так М. Білецька, О. Терлецький і інші Целевичі» відсунули його від реорганізації шкільництва, боячись його сміливого слова й рішучого діла²⁰.

За твердженням Л. Крушельницької, Львів був негостинним містом для української інтелігенції, тому в провінції А. Крушельницький мав кращі можливості для праці²¹. Незважаючи на це, дослідник стежив за культурним життям столиці Галичини й на честь святкування 40-ліття літературної діяльності І. Франка написав оповідання «Таємниця душі Івана», яке просив М. Гнатука надрукувати в збірнику «Привіт Іванові Франкові»²².

У 1918 р., після розпаду Австро-Угорської імперії, А. Крушельницький всіляко намагався сприяти відродженню незалежної української держави. З цією метою він почав співпрацювати із товариством «Вернигора», у якому друкував читанки для 1–4 і 5–8 класів, у видавничих справах відвідував Львів та Київ, знаково, що під час цих подорожей працював над редагуванням праці про І. Франка, яку цілився друкувати в Києві²³.

Навесні 1919 р. А. Крушельницький опинився в середовищі провідників Української народної республіки та обійняв посаду Міністра освіти в новоствореному уряді С. Петлюри, на якій впродовж шести місяців відстоював національні інтереси та незалежність України, проте в жовтні 1919 р. змушений емігрувати з сім'єю до Австрії, щоб уже звідти продовжувати друкувати навчальні підручники з української мови, літератури та історії, у яких бачив єдиний дієвий засіб боротьби з поневолювачами.

²⁰ Крушельницький А. До Управи Українського Педагогічного Товариства / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 258.

²¹ Крушельницька Л. Рубали ліс. Спогади галичанки. – С. 27.

²² Крушельницький А. До Управи Українського Педагогічного Товариства / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 68.

Оповідання «Таємниця душі Івана» не ввійшло до збірника, присвяченого 40-літній літературній діяльності І. Франка, надруковане в збірці «Буденний хліб» (1920 р.).

²³ Крушельницький А. До Марії Крушельницької / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 175.

Закордоном А. Крушельницький мешкав убого²⁴, великі труднощі в подальшій науковій діяльності дослідника виникли через втрату бібліотеки, яку не вдалось перевезти з Чернівців²⁵. Проте М. Дубина назвав віденський період найпліднішим у творчості науковця²⁶. В еміграції А. Крушельницький активно працював як письменник, уважно стежив за подіями на Західній Україні та продовжував співпрацю, започатковану в 1915 р. у Львові, коли він був членом Загальноукраїнської Культурної Ради, з українськими видавничими товариствами «Дзвін», «Чайка» та «Українська книжка» у Відні²⁷. Робота з останньою організацією була особливо плідною, адже вона отримала право на повне критичне видання творів І. Франка. Саме за цю роботу взявся А. Крушельницький. У рамках співпраці франкознавець розробив план роботи над багатотомником, до якого мали б входити поетичні твори, драми й комедії, белетристика, літературна критика, наукові праці, публіцистика, листування, життєпис. Дослідник пропонував брати за основу останній друкований варіант тексту з дотриманням Франкового правопису та додатками з усіма варіантами цього твору включно з рукописом для проведення детального текстологічного аналізу²⁸. При упорядкуванні інтелектуальної спадщини І. Франка у А. Крушельницького виникло чимало труднощів, тому літературознавець звертався за допомогою до В. Дорошенка. В листі від 5 січня 1920 р. А. Крушель-

²⁴ Крушельницький А. До Олени Кульчицької / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 203.

²⁵ Крушельницький А. До Володимира Дорошенка / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 141.

²⁶ Дубина М. Антон Крушельницький // Літературна Україна. – 1990. – 13 грудня. – С. 3.

²⁷ Зуляк. М. Співпраця Антона Крушельницького з українськими видавничими товариствами у Відні (1919–1920 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред проф. І. Зуляка]. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – С. 109–114.

²⁸ Крушельницький А. До Володимира Дорошенка / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 139–141.

ницький поставив перед кореспондентом ряд завдань для дальшої роботи над Франковим багатотомником, проте в їхньому дальшому листуванні цю тему не розвинуто, а творча співпраця звелася лише до обговорення проблем видання художніх творів А. Крушельницького²⁹. Незважаючи на те, що франкознавець усвідомлював вагомість та необхідність комплексного видання творчого доробку І. Франка як основи для всестороннього дослідження та відродження української культури загалом, йому не вдалося втілити цей грандіозний задум. А. Крушельницький не лише переоцінив свої наукові можливості для здійснення роботи такого масштабу, а й можливості реалізації обумовленого плану щодо підбору необхідного матеріалу, адже, втративши бібліотеку та перебуваючи за кордоном, він, при всій наполегливості в листах до колег, не отримав необхідної літератури й рукописів для видання багатотомника Франкових творів. Можливо певні негативні відтінки у роботу над підготовкою цього видання вніс судовий конфлікт між А. Крушельницьким та П. Франком, який мав місце в цей період. П. Франко, зокрема, забороняв науковцю використовувати для друку твори батька. Хоч, за словами Л. Крушельницької, справа вирішилась мирно, але для «вже поважного франкознавця» це був значний професійний удар³⁰.

Для продуктивної наукової роботи А. Крушельницький задумував у 1920 р. переїхати до Львова, проте це йому не вдавалось і лише в 1924 р. сім'я Крушельницьких повернулася в Україну до Рогатина. М. Зуляк зауважила, що у 20–30-х рр. ХХ ст. відбулась певна переорієнтація поглядів А. Крушельницького, він почав говорити про так званий «радянський націоналізм»³¹. Це призвело до того, що в 1925 р. А. Крушельницького вперше заарештувала польська поліція, а в 1932 р. відбувся повторний арешт

²⁹ Крушельницький А. До Володимира Дорошенка / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 141.

³⁰ Крушельницька Л. Рубали ліс. Спогади галичанки. – Львів, 2008. – С. 34.

³¹ Зуляк. М. Формування Антона Крушельницького як особистості і громадсько-політичного діяча (кінець ХІХ– початок ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXVII. – С. 87.

(ув'язнення тривало близько п'яти місяців). У листі до В. Гнатюка від 16 червня 1926 р. А. Крушельницький писав про своє скрутне матеріальне становище через відсутність можливості друкувати власні праці, адже, за словами вченого, не працюючи в польській державі, неможливо прожити³². Через це А. Крушельницький розпочав публіцистичну діяльність, видавав журнали «Нові шляхи» (1929–1932) та «Критика» (1933–1934). Не забував франкознавець і про свого вчителя, «що батьківською рукою провадив у світ» перші його твори, й до десятиліття від дня смерті І. Франка підготував статті до «Літературно-наукового вістника» та львівської газети «Новий Час»³³. На жаль, ці праці не вдалось відшукати.

У травні 1934 р. А. Крушельницький зробив фатальний крок, переїхавши з сім'єю до Харкова: «Крушельницькі не зважали на різні слухи зі Сходу про голод і суспільні арешти <...>, прийняли радянське громадянство і включилися в життя столиці»³⁴, а вже 3 листопада 1937 р. учень І. Франка, екс-міністр освіти УНР, був розстріляний в урочищі Сандормох (Російська Федерація). На думку І. Денисюка, А. Крушельницький не зміг передбачити такий кінець бурхливого ренесансу українства в Радянській Україні 20-х років³⁵.

Спілкування з І. Франком суттєво позначилось на світогляді А. Крушельницького. Він прагнув відповідати літературно-науковим критеріям свого вчителя і наставника. Осягнути велич І. Франка А. Крушельницький намагався в студіях різного формату. Дослідник відзначив його як перекладача, письменника, педагога, політичного діяча. У своїх франкознавчих працях розкривав світоглядну позицію, соціальні та філософські погляди

³² Крушельницький А. До Володимира Гнатюка / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 99.

³³ Там само. – С. 98.

³⁴ Дубина М. Антон Крушельницький // Літературна Україна. – 1990. – 13 грудня. – С. 3.

³⁵ Денисюк І. Людина в катаклізмах епохи: майстерність мемуариста / Іван Денисюк // Крушельницька Л. Рубали ліс. Спогади галичанки. – Львів, 2008. – С. 6.

наставника. Вивівши письменницьке гасло І. Франка – «Мистецтво із життя й для життя, мистецтво – ув'язане тісно із життям, на послухах життя»³⁶, сприймав його як особисте кредо. У пошуках душевного спокою, і у складному процесі виховання дітей А. Крушельницький неодноразово звертався до творчості письменника та писав сину Івану 8 жовтня 1924 р.: «Я дуже бажаю тобі, щоб твій душевний стан прийшов до рівноваги. Прочитай собі десять, сто разів, вивчи на пам'ять Притчу Франкову про рівновагу. Все її май перед очима»³⁷. Дослідник вважав, що поезія І. Франка «в корні праці й того, що дає життя»³⁸.

Першими літературно-критичними спробами А. Крушельницького як франкознавця стали праці, спрямовані на досягнення письменницької діяльності І. Франка. У листі до М. Грушевського від 2 травня 1908 р. дослідник повідомив, що має «сумлінно обдуману працю про його (І. Франка – М. Ц.) поетичну творчість: I – як лірика; II – як автора поем» та основу для студії «Галицько-українська поезія за час останнього десятиліття»³⁹. У цьому ж році А. Крушельницький видав «Літературно-критичні нариси», де опублікував статті «На вершинах поетичної творчості (З приводу поеми «Мойсей» і збірки «Semper tigo» – Івана Франка)» та «Іван Франко: “На лоні природи”», в яких проаналізував композицію та художній зміст творів І. Франка, подекуди зачепив систему персонажів, подав свої враження від прочитаних художніх текстів, які, на думку літературознавця, мали б стати посередниками між автором і читачем⁴⁰.

На літературно-критичні напрацювання А. Крушельниць-

³⁶ Крушельницький А. Поет-містик. Погляди на поетичну творчість Василя Щурата (Критичний нарис). – С. 25.

³⁷ Крушельницький А. До Івана Крушельницького / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 165.

³⁸ Крушельницький А. Поет-містик. Погляди на поетичну творчість Василя Щурата (Критичний нарис). – С. 13.

³⁹ Крушельницький А. До Михайла Грушевського / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 129.

⁴⁰ Крушельницький А. Літературно-критичні нариси. – Станіславів : Наклад і друк Е. Вайденфельда і Брата, 1908. – С. VII.

кого в сфері франкознавства звернув увагу М. Гнатюк. У статті «Під благотворним впливом великого Франка (Іван Франко в літературно-естетичній концепції А. Крушельницького)» дослідник відніс до жанру літературної критики окремі розвідки А. Крушельницького з «Літературно-критичних нарисів» про поему «Мойсей», «Semper tigo», «На лоні природи», а також монографію «Франко Іван (поезія)», передмови до збірок «В поті чола» та «Франко Іван. Вибір поезії». М. Гнатюк, ідучи слідами М. Зерова, вказав, що франкознавчим працям А. Крушельницького початку ХХ ст. властива певна фрагментарність і розпливчастість, проте найбільш виразною та послідовною автор назвав студію «Мойсей», у якій, на думку науковця, втілені соціологічні принципи аналізу⁴¹. Сам же А. Крушельницький вважав поему «Мойсей» твором, що гідно репрезентує свого автора на вершинах його поетичної творчості⁴². Один із перших літературних критиків «Мойсея», перебуваючи під впливом Франкового авторитету, він зачислив поему до найкращих творів в українській писемності початку ХХ ст. Під час аналізу композиції А. Крушельницький класифікував твір за структурою (перша, епічна, частина – I–IX пісні, друга, драматична, частина – X–XX пісні), за змістом (перша – детальне змалювання життя народу, друга – розкриття трагедії генія)⁴³. Для висвітлення філософської суті «Мойсея» франкознавець опирався на розроблену класифікацію, переповів сюжет поеми, намагався розкрити хід думок автора та прагнув спроектувати поетичні символи І. Франка на картини з реального життя. Подаючи розлогі цитування та паралелі з інших поетичних творів письменника, А. Крушельницький дійшов до висновку, що «“Мойсей”, як поема, стане поруч величних творів світових поетів, що їх цікавлять загадки життя й справи устрою всесвіта»⁴⁴. Праосновою

⁴¹ Гнатюк М. Під благотворним впливом великого Франка (Іван Франко в літературно-естетичній концепції А. Крушельницького). – С. 261.

⁴² Крушельницький А. На вершинах поетичної творчості (З приводу поеми «Мойсей» і збірки «Semper tigo» – Івана Франка) // Літературно-критичні нариси. – Станіславів : Наклад і друк Е. Вайденфельда і Брата, 1908. – С. 6.

⁴³ Там само. – С. 7.

⁴⁴ Там само. – С. 25.

«Мойсея» франкознавець вважав збірку «Із днів журби», яку розглянув крізь призму основного мотиву поеми – суспільної праці. Щоправда, критик зазначив, що таке порівняння доречне лише, коли мова іде про «споріднений ідейний тон»⁴⁵. З рядків рецензованої поеми А. Крушельницький вивів образ автора, який, на його погляд, постав як поет-індивідуаліст та поет-суспільник, що «дає в своєму творі синтезу того суспільства, що його він розмальовував за час усього своєї діяльності»⁴⁶. Також А. Крушельницький простежив у збірці залишки колишньої боротьби з цілим світом та певні тони сумнівів, зневіри й суму поета, що підштовхнуло літературознавця номінувати її як найсумнішу книжку ХХ ст.⁴⁷. Поетичний тон І. Франка у збірці «Semper tūo», за А. Крушельницьким, це «спокій, рівновага, щирий сміх, іронія, щира радість, молодечий огонь, а понад усім царює скристалізований філософський світогляд»⁴⁸. Критик відзначив високу художню вартість добірки віршів «Із книги Кааф» та поеми «Страшний суд», на основі яких письменник довів форму сатири до мистецтва. Підсумовуючи аналіз поетичних творів І. Франка, літературознавець не соромився гучних порівнянь та епітетів у бік поета, назвавши його вірші «кованими з криці» й «артистичною розкішшю», в яких виявляється уся глибина авторських ідей та «всесторонніх мотивів», що проявляються в змісті творів⁴⁹.

У критичному аналізі Франкової збірки «На лоні природи» А. Крушельницький не запропонував ґрунтовних наукових рефлексій. Розбір прозового матеріалу видання полягав у вишукуванні в текстах автобіографічних моментів та переказі творів у поєднанні з розлогими цитатами. Подекуди А. Крушельницький ділився враженнями, які справив на нього той чи інший твір та, як педагог, звертав особливу увагу на дидактичний аспект оповідань. Наприкінці нарису критик зазначив кілька влучних думок щодо новели «Сойчине крило», відзначивши її психологізм та

⁴⁵ Крушельницький А. На вершинах поетичної творчості (3 приводу поеми «Мойсей» і збірки «Semper tūo» – Івана Франка). – С. 31.

⁴⁶ Там само. – С. 27.

⁴⁷ Там само. – С. 32.

⁴⁸ Там само. – С. 32.

⁴⁹ Там само. – С. 55–56.

цілком відмінне, нетипове для попередніх творів І. Франка зображення любові⁵⁰.

Загалом літературно-критичні нариси А. Крушельницького наскрізь пронизані великою шаную до І. Франка. М. Гнатюк зазначив, що як літературознавець А. Крушельницький перебував у силовому полі Франкової критики: «Франкові оцінки ряду українських письменників кінця XIX – початку XX ст., висвітлені у працях “З останніх десятиліть XIX віку” та “Старе й нове в українській літературі” мали вирішальний вплив на оцінку Крушельницьким творів української літератури»⁵¹. Ці слова підтверджує стаття А. Крушельницького «Мірти й кипариси. (Поетична спадщина Олександра Козловського)»⁵², в якій автор, аналізуючи літературну постать молодого поета, в своїх судженнях не виходив за межі наукового бачення І. Франка. Нарис А. Крушельницького, хоча й є збіркою вибіркового суджень про письменників нової літератури, проте на той час вона заповнила суттєву прогалину в українській літературній критиці.

Основним вектором у франкознавчих студіях А. Крушельницького було дослідження поетичних творів І. Франка, звідси й постала найбільша студія «Франко Іван (поезія)». Ця праця найґрунтовніше дослідження А. Крушельницького, в якому подано факти біографії І. Франка і докладний аналіз художньої спадщини письменника та з'ясовано його роль і місце в історії української літератури. Хоча в заголовку до видання А. Крушельницький обмежив тему свого дослідження, науковець охопив значно ширше коло питань. Його монографія – один з перших кроків у становленні франкознавства як літературознавства, вона цінна докладним фактологічним матеріалом і є цікавою спробою синтезу творчого погляду на Франкову творчість.

А. Крушельницький працював з першодруками І. Франка.

⁵⁰ Крушельницький А. Іван Франко: «На лоні природи» // Літературно-критичні нариси. – Станіславів : Наклад і друк Е. Вайденфельда і Брата, 1908. – С. 166–175.

⁵¹ Гнатюк М. Під благотворним впливом великого Франка (Іван Франко в літературно-естетичній концепції А. Крушельницького). – С. 260.

⁵² Крушельницький А. Мірти й кипариси. (Поетична спадщина Олександра Козловського) // Літературно-критичні нариси. – Станіславів : Наклад і друк Е. Вайденфельда і Брата, 1908. – С. 59–61.

Біографічний матеріал подано на основі статей письменника зі збірників «В поті чола» (1890 р.) й «Obrazki galicyjskie» (1897 р.), періодичних видань «Кіевская Старина», «Літературно-науковий вісник», «Записки наукового товариства ім. Шевченка» та праць О. Огоновського й С. Єфремова. За інформацією про життя І. Франка після 1890 р. А. Крушельницький звертався в листі від 17 травня 1909 р. до В. Гнатюка, але, судячи з подальшої переписки та й змісту самого видання, автор не зумів зібрати необхідного матеріалу. В студії А. Крушельницький лише частково зацентрував на суспільно-політичній і публіцистичній праці І. Франка, зовсім оминув науково-критичну діяльність, яку мав намір проілюструвати в наступних виданнях⁵³.

Теоретичною основою розвідки «Франко Іван (поезія)» стали напрацювання А. Крушельницького з 1900 по 1908 рр., які частково друкувались у «Літературно-науковому віснику»⁵⁴ та «Літературно-критичних нарисах». Більшість статей при упорядкуванні монографії франкознавець доповнив, зокрема літературознавчий аналіз поеми «Мойсей» значно структурований, автор звернув увагу на історію написання поеми, автобіографічні моменти, жанрову природу, художній зміст, композицію, систему персонажів твору, додав лаконічні цитати з тексту, що не характерно для розвідки «На вершинах поетичної творчости» в «Літературно-критичних нарисах». Проте науковий аналіз збірки «Semper tigo» повністю продубльовано в двох виданнях.

Під час аналізу художньо-образної словесності І. Франка А. Крушельницький виокремив основні періоди творчості, мотиви поезії (суспільницька, особиста, філософська), провів паралелі між внутрішнім світом ліричних героїв й автором, звернув увагу на еволюцію Франка-поета, проблему буття митця в суспільстві. Проте при літературно-критичному опрацюванні текстів відсутні акценти на певних сегментах Франкової поетики (поетичне мовлення, версифікація, система поетичних засобів) та помітний

⁵³ Крушельницький А. До Володимира Гнатюка / Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог. Матеріали до біографії та епістолярної спадщини. – С. 62.

⁵⁴ Крушельницький А. Новини нашої літератури / Антон Крушельницький // ЛНВ. – 1906. – Т. 34. – Кн. 5. – С. 267–283.

брак чіткого науково-методологічного підґрунтя роботи. Франкознавець не зумів чітко визначити підхід у дослідженні, через що постійно обертався в сфері змісту твору, переповідання його фабули призводило до повторення того, що сказав автор, однак вже у слабшій формі⁵⁵. Такий науковий метод не є основою критичного нарису, мінімілізував можливість представлення діяльності І. Франка як цілісного і динамічного явища в українському літературному процесі.

І. Франко отримав у дарунок від А. Крушельницького літературознавчу студію «Франко Іван (поезія)» й, судячи з листа від 21 грудня 1909 р., мав до неї лише два суттєвих зауваження. А. Крушельницький у вірші «Який то вітер шумно грає» значно розширив географічний простір поезії та вказав, що пісня хлопів-радикалів лунає «від Сяну до Прута аж по Карпати», на що звернув увагу І. Франко: «Вірш обіймає тільки частину нашої вітчизни, від Сяну по Збруч, се було конечним наслідком історичної появи руського радикалізму в Галичині, якого тоді не було ні сліду в російській Україні»⁵⁶. Також автора гімну «Руських хлопів-радикалів» обурило те, що А. Крушельницький найважливіші рядки рефрену «Ми є руські хлопи-радикали, що звергли темноти ярмо»⁵⁷, які надають цілому віршеві позитивного і могутнього значення, подав на власний манер: «Ми є ті, що вас всіх кормимо, – за всіх вас терпимо»⁵⁸, що, на думку І. Франка, створило ефект протесту й гіркої іронії, через що поет вимагав від автора праці сатисфакції в наступному виданні «Франко Іван. Вибір поезії» та вважав, що для молодого покоління в цій пісні можна знайти значно більше «науки і заохоти», ніж подав у своїх

⁵⁵ Євшан М. Antin Kruszelnycky. Szkice z ukraïnskiej literatury wspolczesnej / Микола Євшан. Критика. Літературознавство. Естетика / упор. Н. Шумило. – К. : Основи, 1998. – С. 533.

⁵⁶ Франко І. Лист до А. Крушельницького / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 50. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 374.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Крушельницький А. Франко Іван (поезія): [Літературні характеристики українських письменників. І.] – Коломия : Галицька накладня Якова Оренштайна, [б.р.]. – С. 141–143.

поясненнях А. Крушельницький⁵⁹. Проте Франкових пояснень до цього твору не було надруковано ні у «Виборі поезій», ні в наступних виданнях А. Крушельницького.

Попри все, студією «Франко Іван (поезія)» А. Крушельницький заклав підвалини для формування франкознавства як окремої галузі науки. Побудована лише на першодруках художніх творів І. Франка, праця і сьогодні становить високу літературну вартість та актуальність.

Важливим для франкознавства є й той факт, що А. Крушельницький прагнув популяризувати Франкове слово й українських письменників загалом серед польськомовного населення, видавши в 1910 р. працю «Szkice z ukraińskiej literatury współczesnej. Iwan Franko. Wasyl Stefanyk. Iwan Semaniuk. Łeś Martowycz. Mychajło Kociubynśkyj»⁶⁰. Метою студії, за образним висловом А. Крушельницького, слугувало спорудження стовпів під мостом, що мав з'єднати польське товариство з українським духовним життям⁶¹. У такому досить цікавому метафоричному ключі дослідник першочергово прагнув розкрити творчий геній автора «Мойсея». А. Крушельницький зазначив, що І. Франко – це найбільш помітна, найбільш висока постать, в українській літературі – гігант, який витиснув свій слід духу в українському епосі, так дорогий серцю кожного українця, не є без значення, і навіть не без впливу на польське суспільство⁶². Водночас, автор літературно-критичного нариса зауважив, що польське населення, яке багато десятиліть користувалося інтелектуальними напрацюваннями митця, не знає І. Франка так, як він того заслуговує⁶³. Вчений вважав своїм обов'язком в повній мірі проілюструвати польському суспільству велич і значимість І. Франка не лише для українського народу, а й розкрити його творчий доробок у

⁵⁹ Франко І. Лист до А. Крушельницького / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 50. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 374.

⁶⁰ Kruszelnicki A. Szkice z ukraińskiej literatury współczesnej. Iwan Franko. Wasyl Stefanyk. Iwan Semaniuk. Łeś Martowycz. Mychajło Kociubynśkyj. – Kołomyja, 1910. – 70 s.

⁶¹ Ibid. – S. 5.

⁶² Ibid. – S. 5–6.

⁶³ Ibid. – S. 6.

контексті загальноєвропейських літературних концепцій. Для реалізації свого задуму А. Крушельницький у підрозділі «Iwan Franko» навів короткі біографічні дані про письменника, зацентрував на його діяльності в сферах критики та журналістики. Проте найбільшу увагу дослідник приділив поетичній творчості І. Франка, класифікував її та переповів зміст. Окрім того, в першому підрозділі до видання «Szkice z ukraińskiej literatury współczesnej» А. Крушельницький звернув увагу на велику й малу прозу митця, драматургію та публіцистику. Весь матеріал франкознавець подав хронологічно, за трьома періодами життя І. Франка, які він виокремив.

Загалом у розвідці «Iwan Franko» А. Крушельницький продовжував реалізовувати ті ж теоретичну й методологічну концепції літературно-критичного аналізу творчості І. Франка, які використовував і в україномовних франкознавчих розвідках. Наукова креативність дослідника в цієї роботи мінімальна, у ній відсутній проблемний підхід осмислення діяльності І. Франка, що робить її далекою від фахової критичної студії, про що зазначив і М. Євшан: «Автор знайшов кілька загальних думок, які, власне, нічого не говорять, і скрізь їх повторює, майже тими самими словами»⁶⁴. Проте як окремих підрозділ «Iwan Franko», так і цілісне видання «Szkice z ukraińskiej literatury współczesnej. Iwan Franko. Wasyl Stefanyk. Iwan Semaniuk. Łeś Martowycz. Mychajło Kociubynśkyj» мають культурно-історичне значення як перше спеціальне фактологічно написане дослідження, адресоване польському читачеві з дидактичною метою.

Як зазначалось вище, Крушельницький-педагог зробив значний внесок у розвиток українського шкільництва. Одним з основних його досягнень стало видання вибраних творів українського письменства, здійснене філією товариства «Учительська громада» в Коломиї, завдяки цьому кращі зразки художніх творів І. Франка стали доступними для учнів середніх шкіл та гімназій. Праця А. Крушельницького як видавця літературної спадщини І. Франка передусім простежується за виданнями «Франко Іван. Вибір поезії» та «Франко Іван. В поті чола: (Вибір з оповідань)».

⁶⁴ Євшан М. Antin Kruszelnyckyj. Szkice z ukraińskiej literatury współczesnej. – С. 533.

У цих збірках подано не лише кращі взірці поетичних і прозових творів І. Франка за його вказівками, а й наукові коментарі упорядника⁶⁵. Зокрема, у вступній статті до збірки «Франко Іван. Вибір поезії» А. Крушельницький подав життєпис і аналіз творчої спадщини письменника до 1907 р., що в основному базувалися на реферуванні інформації зі студії «Франко Іван (поезія)». У праці «Письменська творчість Івана Франка» А. Крушельницький зазначив, що художній доробок письменника дуже багатогранний та, окрім науково-критичних і публіцистичних праць, вміщує в себе різні літературні жанри: поезії, оповідання, повісті, комедії, драми, переклади⁶⁶. В осмисленні належності І. Франка як письменника до однієї з літературних шкіл критик відзначив загальноєвропейську спрямованість творчості митця, що ввібрала в себе найкращі елементи літературознавчих парадигм, склавши основу для повноцінного функціонування національної літератури. При аналізі стильових напрямків творчості І. Франка з позиції теорії літератури А. Крушельницький звернувся перш за все до змісту художніх творів, на основі чого виокремив три основні стилі в письменницькій спадщині І. Франка:

– романтизм – переклади Байрона і Гете, перші повісті (зокрема «Петрії і Добошуки»), «Захар Беркут», «Без праці» та віршові історичні драми;

– натуралізм – переклади Е. Золя, збірка «В поті чола», майже всі поетичні твори, белетристичні писання та критичні студії І. Франка, в яких, на думку А. Крушельницького, теж дотримано принципів натуралістичної літературної школи;

– модернізм – збірка «Зів'яле листя».

⁶⁵ І. Франко переглядав книжки «Франко Іван. Вибір поезії» та «Франко Іван. В поті чола: (Вибір з оповідань)», був цілком задоволений і добором творів, і передмовами А. Крушельницького. З недоліків вказав на невідповідність назви й змісту збірки «В поті чола», яку вважав за доречніше назвати «Малій Мирон», та недоцільну нумерацію рядків на боці кожної строфи. Франко І. Лист до А. Крушельницького / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 50. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 375–376.

⁶⁶ Крушельницький А. Письменська творчість Івана Франка // Франко Іван. Вибір поезії / переднє слово Антон Крушельницький. – [Коломия] : Видане філії товариства «Учительська Громада» в Коломії. З друкарні А. В. Кисілевського і Спілки, [1910]. – С. XI.

Проте при такому літературознавчому поділі А. Крушельницький пропонував розглядати окремо Франка-критика і Франка-поета: «Франко – се той виїмковий у літературі тип поета і критика в одній особі, поета, що в ньому критик не вбив поетичної творчості. Але з другої сторони Франко, як поет, іде в розріз із Франком критиком»⁶⁷. На основі цього дослідник зробив висновок, що І. Франко у своїх критичних працях ціле життя був вірним натуралістичному методу, а завдяки своїм оповіданням заклав основу для подальшого розвитку цієї школи в українському письменстві. А в поетичній творчості, зокрема в «Зів'ялому листі» та поемах «Смерть Каїна», «Похорон», «Іван Вишенський» та «Мойсей», на думку А. Крушельницького, І. Франко дотримувався основних канонів романтизму, які згодом в його творчості трансформувались у «неоромантизм або т. зв. модернізм, як опозиції до об'єктивного, холодно-розумового натуралізму»⁶⁸.

У праці «Письменська творчість Івана Франка» (тут досліджено прозу письменника) А. Крушельницький обрав для літературознавчого опрацювання іншу наукову методику, яка мало розкрила аналітичні можливості критика. Вже в назві вступної статті до видання «Франко Іван. В поті чола: (Вибір з оповідань)» дослідник вказав на хронологічний метод подачі прозових текстів письменника, пояснюючи це тим, що різноманітний тематичний та типологічний поділ не дав можливості проаналізувати кожен із родів прозових творів окремо, а хронологічний принцип, на думку А. Крушельницького, дає можливість читачеві зрозуміти «як розвивається отся (І. Франка – М. Ц.) індивідуальність, які обіймала з часом круги, як поширювалася і поглиблювалася вона»⁶⁹.

А. Крушельницький виокремив дві доби прозової творчості І. Франка – до 1890 р. і після 1890 р. До першого періоду, на думку дослідника, належить «романтична повість» «Петрії і Довбошуки», низка творів, які автор зараховував до натуралістич-

⁶⁷ Крушельницький А. Письменська творчість Івана Франка // Франко Іван. Вибір поезії / передне слово Антон Крушельницький. – [Коломия] : Видане філії товариства «Учительська Громада» в Колодії. З друкарні А. В. Кисілевського і Спілки, [1910]. – С. XIV.

⁶⁸ Там само. – С. XV.

⁶⁹ Там само. – С. III.

ної школи («Лесишина челядь», «Два приятелі», «Бориславські оповідання»), група автобіографічних оповідань («Малий Мирон», «Scödn schreiben», «Оловець» та ін.), повість «Захар Беркут» і збірка «В поті чола». До речі, А. Крушельницький збірку прози «В поті чола» вважав першою у Галичині книжкою європейського змісту, що є гідним завершенням «двадцятиліття новелістичної й повістєвої творчості Франка»⁷⁰. Другий період прозової творчості І. Франка, на думку дослідника, не відзначився такою цілісністю, як перший, і представлений численними жанровими різновидами новелістики, повістями, драмами та комедією⁷¹. Подальша інформація в цій науково-критичній студії слугує швидше бібліографічним джерелом Франкових видань до 1907 р. Очевидно, що А. Крушельницький-літературознавець вповні не зміг досягнути діяльність І. Франка наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., яка на той час була тісно пов'язана зі загальним піднесенням національної свідомості та опиралась на традиції культурно-історичної школи.

Як видавець підручників для шкільної молоді А. Крушельницький не зраджував своїм основним концепціям у роботі з добором матеріалу, вважаючи, що до мистецького рівня І. Франка не наблизився жоден його сучасник. Дослідник готував до видання збірники Франкових новел і перекладів⁷². Свідченням активної видавничої співпраці І. Франка та А. Крушельницького у 1910–1912 рр. стала збірка «Вибрані твори українських письменників»⁷³, де, окрім передмов обох ініціаторів видання, було подано статтю А. Крушельницького «Про жите Михайла

⁷⁰ Крушельницький А. Прозові писання І. Франка в хронологічному порядку // Франко Іван. В поті чола: (Вибір з оповідань) / передне слово написав Антон Крушельницький. – [Коломия] : Видання філії товариства Учительська Громада в Коломиї, [1910]. – С. VIII.

⁷¹ Там само. – С. X.

⁷² За словами А. Крушельницького, ці видавничі задуми не були реалізовані через його непорозуміння з товариством «Учительська громада» та особисту зайнятість (докладніше про це див.: Трофимук С. Листи Івана Франка до Антона Крушельницького // Жовтень. – 1958. – Ч. 12. – С. 151).

⁷³ Вибрані твори українських письменників / Передне слово написав А. Крушельницький і І. Франко. – Львів : Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1912. – Т. 2/3. – XVI, 93 с.

Драгоманова», розвідки М. Драгоманова «Байка Богдана Хмельницького: етнографічна студія» та І. Франка «Байка про вужа в домі: польські, чеські та церковнослов'янський варіанти»; також науковий редактор посібника вперше опублікував «Притчу про захланність» і передрукував із збірки «Із днів журби» поему «На Святоюрській горі».

Після смерті І. Франка А. Крушельницький надалі продовжував популяризувати його художні твори. Так, у виданні «Український альманах» (1921) він як упорядник помістив більше двадцяти різножанрових творів письменника, а у «Виборі з українського народного письменства. Другий том від 1876 р. до 1920 р.» (1922) низку поезій із збірок «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій Ізмарагд», «Із днів журби», «Semper tūo», кілька поем, оповідань, повістей та дві статті. А. Крушельницький як професійний педагог саме твори І. Франка вважав важливим засобом виховання молодого покоління. «Ніде так, як у школі, – наголошував він, – не треба стільки тепла, любови, ширости, ніде душа людини не є така вразлива на найменший незаслужений удар, як тут, у школі душа дитини!»⁷⁴.

Своє розуміння спадщини І. Франка А. Крушельницький представив і в промові з нагоди 40-літнього ювілею його творчості. Виступивши від учительської спільноти, А. Крушельницький величав І. Франка учителем свого народу, природженим педагогом, вихователем молодого покоління. Постать Франка-учителя дослідник вивів на основі оповідання «Борис Граб», зазначивши, що письменник у цьому творі виграє основні риси талановитого педагога – методичність, виважене та помірковане мислення, точність, власне незалежне думання, адже, підкреслював промовець, основна мета гімназії – навчити «володіти духовними органами, виробляти пам'ять, порядне думання, систематичність, а нарешті критичність»⁷⁵. На переконання франкознавця, хоча І. Франко стояв далеко від практичної пе-

⁷⁴ Крушельницький А. Прозові писання І. Франка в хронологічному порядку. – С. IX.

⁷⁵ Крушельницький А. Франко як педагог: (з нагоди 40-літнього ювілею його письменської творчості) / А. Крушельницький // Наша школа. – 1913. – Зош. 1. – С. 2.

дагогіки, але його літературна діяльність наскрізь дидактична: «усюди проявляється великий педагогічний хист, в кожному ділі чути душу великого учителя, педагога»⁷⁶. До найкращих взірців дитячої лектури А. Крушельницький зарахував «Лиса Микиту», збірку казок і байок «Коли ще звірі говорили», «Абу-Касимові капці», «Пригоди Дон Кіхота», «Коваль Бассім», «Захар Беркут». Постаць І. Франка як великого українського вчителя народу дослідник розкривав, зокрема, при аналізі поетичних збірок «Мій Ізмарагд» та «Semper tūo».

А. Крушельницький став одним із перших біографів письменника – у студії «Франко Іван (поезія)», у передньому слові до книги «Франко Іван. Вибір поезії» та в низці статей про життя і творчість І. Франка, які згодом лягли в основу книжки «Франко Іван: Молоді літа» і були опубліковані в 1928 р. в журналі «Життя і знання». Книга «Франко Іван: Молоді літа» перегукується із згаданими працями 10-х рр. ХХ ст. Новими елементами в цій праці стали спогади сучасників І. Франка – В. Левицького, І. Куровця, А. Чайковського, які А. Крушельницький додав як цікавий документальний матеріал.

1928 р. А. Крушельницький опублікував і критичний нарис «Повість Івана Франка “*Voа constrictor*”», частковий аналіз якого був поданий у статті «“Громадський друг” у житті і творчості Івана Франка». У нарисі автор детально проаналізував другу редакцію повісті, яку опублікував І. Франко у 1907 р., висвітлив тло епохи та провів паралелі з творами С. Ковалева. А. Крушельницький, розглядаючи «*Voа constrictor*» як мистецький твір, дав цікаві характеристики образів головного героя твору Германа Гольдкремера, його матері, міняйла Іцка та окреслив специфічні риси типу баришівника та явище капіталізму. Окрім того, критик здійснив порівняльний аналіз видань 1884 і 1907 рр., зазначивши, що «дві редакції – дві окремі повісті, з окремими, зовсім відмінними – одні від одних – типами»⁷⁷. На його думку, друга редакція

⁷⁶ Крушельницький А. Франко як педагог: (з нагоди 40-літнього ювілею його письменської творчости) / А. Крушельницький // Наша школа. – 1913. – Зош. 1. – С. 3.

⁷⁷ Крушельницький А. Повесть Івана Франка «*Voа constrictor*». Критичний нарис / А. Крушельницький. – Львів : Наклад д-ра Святослава Крушельницького, 1928. – С. 21.

з мистецько-естетичного погляду значно цікавіша, адже «вплив натуралізму Е. Золя, вплив письменників реалістів, а також еволюція Франка-письменника в напрямку реалізму заставляє його усунути з повісти, де він малює капіталістичну господарку на цьому шматку української землі, всі романтично-сентиментальні налетілости минулої доби»⁷⁸. Це дослідження А. Крушельницького з наукового боку, без сумніву, суттєво вирізняється від перших молодечих спроб аналізу Франкової прози, воно характеризується глибокою критичністю та синтетичністю. А. Крушельницький чи не перший серед франкознавців чітко висловився про дві редакції повісті «*Voia constrictor*» як про цілком різні твори. Окрім того, у нарисі помітна тонка й скрупульозна неповторна дослідницька манера франкознавця.

Дещо інші акценти щодо творчості І. Франка А. Крушельницький поставив у промові «Револуціонерові й Каменяреві», яку виголосив 16 червня 1929 р. під час свята вшанування пам'яті І. Франка. Доповідач відійшов від звичної науково-критичної риторики, висвітливши образ митця крізь призму власних політичних поглядів, а саме пробільшовицько-комуністичних. У виступі А. Крушельницький І. Франка й Т. Шевченка назвав представниками одного революційного діла, що закликали український народ повстати проти іноземних поневолювачів. Щоправда, незважаючи на численні реверанси радянському режимові, ідеалізації соціального майбутнього та революційного духу, у промові А. Крушельницького й далі відчутно безмежну пошану до духовного вчителя, слова якого науковець вважав значущими та актуальними «для всякого, хто почуває себе українцем». Рясно цитуючи публікації І. Франка «Критичні письма о галицькій інтелігенції» та «Отвертий лист до галицької української молоді», А. Крушельницький закликав до праці для відродження України та будівництва незалежної держави, адже галичани – це лише дрібна гілка української нації, що шукає «живущої і цілющої сили» в заповіті І. Франка для створення однієї могутньої країни.

⁷⁸ Крушельницький А. Повість Івана Франка «*Voia constrictor*». Критичний нарис / А. Крушельницький. – Львів : Наклад д-ра Святослава Крушельницького, 1928. – С. 27.

У руслі політичних тенденцій 30-х рр. на сторінках щомісячника «Критика» з'явилася стаття А. Крушельницького «Політичний світогляд Івана Франка»⁷⁹. У ній учень І. Франка під впливом ідей А. Музички та А. Річицького суттєво трансформував свої попередні судження про творчість письменника. Через намагання прописати себе в адепти соціалістичних ідей А. Крушельницькому, зрозуміло, не вдалося повністю розкрити багатогранну сутність творчої спадщини І. Франка, причому намагання подавати Франка-соціаліста крізь призму марксистських теорій сягають крайнощів.

Своїми науковими студіями А. Крушельницький охопив широке коло проблем франкознавства. Дослідник усвідомлював, що творчий доробок І. Франка багатовекторний та інтertextуальний за своєю природою, його якісне, ґрунтовне вивчення можливе лише за умови глибокої ерудиції, доцільно-аргументованих методологічних підходів та різноаспектних шляхів осмислення. За 25 років вивчення творчості І. Франка А. Крушельницький у своїх студіях здебільшого використовував текстуальний метод дослідження. Науковець зосереджував увагу передусім на художніх творах І. Франка, в яких виокремлював сліди біографізму, світоглядні орієнтири, суспільно-політичні та естетико-філософські погляди письменника. Із проаналізованого матеріалу зрозуміло, що франкознавчі інтенції А. Крушельницького не обмежуються згаданими тут виданнями. Дослідник виношував чимало задумів поглибленого й різноаспектного наукового осмислення творчого генія І. Франка, яким не судилося здійснитися – буквально через кілька місяців після переїзду до столиці радянської України письменника та інших членів його великої родини було заарештовано, а відтак знищено більшовицьким режимом.

Мирослава Циганик

⁷⁹ Крушельницький А. Політичний світогляд Івана Франка // Критика. – 1933. – Ч. 4. – С. 3–24.

МОНОГРАФІЇ

ІВАН ФРАНКО (ПОЕЗІЯ)¹

I

Іван Франко в історії української культури і письменства²

Історія культури українського народу, спеціально ж галицьких Українців в останній четверти XIX в. і на початку XX в. вяжеся тісно з іменем Івана Франка, якого всестороння й вельми енергична діяльність спричинила той замітний переворот, що довершився в лоні галицько-української суспільности на переломі сих двох віків. Так і відчувається, що у ві всім, чим ми ріжнимось від попередніх своїх поколінь, слідно могутній вплив отсього велита – але на разі, не пора ще на цілком певне означенне, де саме проявляється той його вплив найсильнійше. Одно остане без сумніву: істориак нашої культури не буде вагатися при означуванні осередка духового життя й головного чинника діяльного коло відродження нашого народа на переломі сих віків. На кождому кроці, в кождій області він стрінеться із безпосередньою діяльністю Івана Франка, або із великим його впливом. Найбільше його значінне відчувається у розвитку нашого політичного й суспільного життя; – там він немов потряс основами нашого дав-

¹ Крушельницький А. Франко Іван (поезія) : [Літературні характеристики українських письменників. I]. – Коломия : Галицька накладня Якова Оренштайна [б.р.]. – 279 с.

² У тексті збережено орфографію та пунктуацію автора, за винятком написання слів із апострофами, постфіксами та часток ж і б. Курсив та посилання у тексті А. Крушельницького.

нього життя й поклав основи нові, та став промошувати новому життю шлях, а також був на стільки щасливий, що міг бачити, як тим новим життям зажила вся наша суспільність!

А способи, якими він промошував ту нову дорогу? – Ті найрізніші області його духової творчості: красне письменство з усіма його галузями: поезією, новелею й повістю та драмою, літературна критика, публіцистика, наука із усіма своїми галузями, популярна й діточа література – отсе всьо віковічні пам'ятки плодів його духа.

Але коли для історика нашої культури постать Івана Франка, задля своєї широкої, на всі області нашого життя розкиненої діяльності, така вельми виразна, що б'є усією своєю силою в очі – так знов письменська творчість Франка, розкинена на всі поля, ставить перед історика письменства цікаве питання: «Де саме лежить головна сила Франка, як письменника?».

На се, здається, можна у певного рода приближенні дати відповідь уже й тепер, а саме що побіч новелі, сильної сама в собі, а замітної ще й тому, що нею Франко поклав основи під перли нашого письменства в сьому напрямі, на перше місце вибивається творчість сього письменника на полі поезії.

Ось тим то хотів я пояснити, чому подаю при характеристиці Франка на перший раз огляд його поезій.

II

Україна в XIX віці, а спеціально в 70-тих рр.

Коли хочемо, щоби постать Франка виступила ярко на тлі його часу й оточення, мусимо кинути оком бодай у приближенні на розвиток духового життя України в XIX в. Я думаю, що найкраще сповню се своє завдання, коли наведу характеристику того часу подану найвизначнішим нашим сучасним істориком Михайлом Грушевським при нагоді святкування юбілея 25-літньої письменської діяльності Івана Франка 30 жовтня 1898 р.

«Остатні три десятиліття, – говорив проф. Грушевський, – будуть записані в історії нашої культури як час незвичайний, час пам'ятний і дуже втішний. Він буде уважатися героїчним часом української національної й культурної поступової ідеї. Так, ге-

роїчним – як тяжко получити поняття героїзму із нашими злиднями, з вічними історіями малодушности й недбалости, гіпокризії й зради. Адже боротьба з сими злиднями вимагає часом не меншого героїзму, ніж боротьба з озброєним ворогом і між подвигами Геракла рівно записана подорож до пекла і вичищення Авгієвих стаєн.

Коли ми тепер сміливо можемо дивитися в будучину, певні, що наше слово не вмере, не загине; що наш нарід займає гідне місце серед інших слов'янських народів і ми можемо без жалю порівнювати наші культурні здобутки з чужими, коли ми почуваємо себе на своїм місці в загальнім поході вселюдського поступу й можемо з іншими суспільностями прямувати до ідеалів вільности й справедливости, не сходячи з свого національного ґрунту, – се все є заслуга передовсім останніх трох десятиліть.

Нам дорогі будуть завсіди діячі українського слова й ідеї з першої половини сього століття, первоначальники нашої роботи й будучої слави, але вони ставили йно перші кроки, пробивали перші стежки, не завсіди й передчуваючи, куди ті стежки будуть вести дальші покоління. Піднесенне української ідеї в російській Україні в 40-их рр., коли їй надано характер суспільно-політичний і zarazом поставлено на ширшій ґрунті європейських змагань, було слідом здавлено урядовими репресіями. Розбуджена шумом європейської революції стрепенулася Галичина, але заснула слідом наново, а підчас того сну підмінено національні принципи 1848 р. теорією панросизма, а народолобні змагання консервованнем галицької нужди. Приборкана Україна не могла прийти в поміч. Тільки з кінцем 50-тих рр. починається там знову рух, правда – дуже недовгий, бо перепинений уже в 1863 р.; але його відгомін зараз дав себе чути і в Галичині. Національна ідея віджила. При активній і безпосередній участі Українців засновуються перші національні часописі, а коло них скупляється гурток молодіжи; зав'язуються перші народні інституції. Як скромно виглядав сей гурток супроти маси тодішньої галицької інтелігенції, що, як раз, тоді рішучо відвертається від національної ідеї й приймає підсунену їй теорію “исторических начал” і “одного народа”! Як скромні були перші кроки національної й поступової роботи! Україна могла тільки уривково підпірати галицьких націоналів,

бо в ній антракти поступали за антрактами і рух міг проявлятися тільки епізодично між заборонами. Сама програма національної роботи розвивалася дуже поволі. Я пригадаю тільки, орган українських націоналів “Основа” рішучо заявляв у 60-тих рр., що для наукової роботи Українці мають готову російську мову і не потребують заходитися коло вироблення власної наукової мови; пригадаю, що один із корифеїв українського відродження ще в 80-тих рр. виступав проти змагань вивести українську літературу за тісні межі чисто селянського життя! Так поволі, кажу, вироблявся сам плян національної роботи, а які же то труднощі треба було перебороти для його здійснення! Ті славні наші галицькі обставини, де Русини з якимись вільнішими гадками не було попросту за що зачіпити руки! Та вічна нагінка за кожним енергічнійшим проявом руського життя! Та підозріливість до всякого поступовішого кроку, всякої свобіднійшої гадки!

Перша громадка галицьких націоналів в молодечім запалі не дуже оглядалася на сі обставини та сміло воювала з ворогами національної ідеї, свободи й поступу в найріжнійших сферах, прикладаючи до себе партикуляризовану пізнійше назву радикалів. Але з часом з гуртка переходить вона в партію; дбаючи, як і всяка партія, про своє можливе розширення, приймає в свою середину ріжнородні елементи та починає оглядатися на вимоги і погляди сих елементів. Се було консеквентно і льогічно з погляду розвою партії, але воно вносило труднощі й неясности в національну роботу з огляду на ті прінципи, які клялися в основу українського націоналізма. Серед тяжких зверхніх обставин утруднялася ситуація в середині самого національного стороництва, та привела нарешті до розколу його на початку 90-тих рр. Серед сеї внутрішньої еволюції, де тільки ще вияснялася програма українського націоналізма, вияснялася, розуміється, дорогою боротьби і получених із нею прикростий, і серед тої безграничної нужди зверхніх обставин вистояти на своїм місці і витривати до кінця – то вже одно було би заслугою сучасних поколінь. Але устоятись було мало; серед тих незвичайних перешкод треба було вести наперед національну роботу, культурну і політичну і се вже вимагало великого посьвящення, героїзма. Тож, коли ми зводячи свій культурний балянс при кінці століття, можемо виказати за сі останні десятиліття такий великий поступ, такі великі здобутки,

то се є велика заслуга тих поколінь, що досягнули їх, перед цілою історією народа»³.

Останні слова проф. Грушевського відносяться до Івана Франка й його гурта. Зазначив се й проф. Грушевський, коли сказав далі, що «сьогодня (значить в день згаданого юбілея) ми зібралися віддати честь одному з найважніших репрезентантів сих поколінь, одному з найголовніших робітників сих пам'ятних часів, з нагоди 25-ліття літературної його діяльності».

Для повнішого розуміння того «героїзму», що про нього говорить проф. Грушевський, я наведу характеристику часу, в яким починає свою діяльність Іван Франко – значить характеристику другої половини 70-тих років, подану самим Франком у його статті «Із остатніх десятиліть ХІХ в.».

Він пише: «Щоб зрозуміти те, що сталося у нас за останніх 20 літ ХІХ в., гляньмо на вихідну точку. Що діялось у нас у другій половині 70-тих років? Чи маю пригадувати ті сумні факти, такі сумні, що й досі серце стискається при їх згадці, і ще тим сумніші, що тоді, коли вони діялися, майже ніхто у нас не розумів їх значіння! Дня 16 мая 1876 р. заборонено було в Росії друкувати всякі наукові, популярні і перекладані твори по-українськи, заборонено українські театральні вистави, концерти, навіть тексти під нотами. Рівночасно розв'язано Південно-західній відділ географічного товариства в Києві, що за короткий час свого існування зробився був справжнім центром української наукової праці»⁴.

До сих страшних ударів уряду прийшов гірший, більше болючий, бо свій рідний, та була ним страшна байдужність української суспільности, а навіть, як мовить Франко далі, ворожий її настрій до української національности.

Що ж діялося під сю пору в Галичині?

«В тодішнім москвофільстві доживали свого віку ідеї абсолютизму і бюрократичного “чинопочитаня”. Що робить правительство, те одиноко розумне, мудре, позиточне; всяка критика – се безумство, або навіть безбожність. Я пам'ятаю, як

³ Літ. наук. вістник з 1898 р. IV. т. Стр. 119–121.

⁴ Літ. наук. вістник 1901. XV. Стр. 1–2.

цинічно радувались тоді священики Русини російській заборони українського слова, як величали мудрість російського уряду, що одним циркуляром розбив польську інтригу над Дніпром...

А народовецький табір малочислений, розкинений по краю, малоосвічений, не міг вийти ще з кулішівського козаколюбства, обертався в сферах минувшини, або язикових питань...

Зарівно українство народовців, як і московство москвофілів було чисто теоретичне; була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті партійні ріжниці простому народови нічого, держати його навіть у сьому питанні в повнім незнанні. Коли трафілося кому з русинів виступити перед народом – се бувало дуже рідко, хіба, перед виборами, тай то десь коло церкви, на пробостві, або в шинку – то дві кардинальні точки були: ми всі русини і повинні держатися купи; і ми, поперед усього ми, повинні дякувати цісарю за його безмірні добродійства і просити у него ще того й того. Ані основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки ніхто не пробував вияснити народови. До самого 1880 р. вся маса нашого народа жила в поглядах, що найвисшу і одинокую власть у державі має цісар, що він може все зробити і від його волі все залежить»⁵.

Про зносини знов галицьких і російських українців краще й не говорити! Не маючи ніякого зрозуміння для життя російських українців, наші галичани відпекувалися не то зносин, але й знайомости із ними, ба навіть, коли в половині 70-тих років у галицько-українських зносинах виступає на перший плян Драгоманов, галичани відповіли на його письма в своїх органах «Друзі» і «Правді», що не хочуть мати нічого спільного з російськими українцями.

«В Галичині се була пора, – подає загально характеристику того часу Франко, – коли бачилось, що запанує тип “рутенця”, себто русина, що знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нічого поза чорножовтими стовпами, що відмежують Галичину від Росії»⁶.

⁵ Літ. наук. вістник 1901. XV. Стр. 3–4.

⁶ Там само. Стр. 5.

На такий то час припадає молодість одного з тих мужів, що їм судилося відограти незвичайно велике значіння в історії розвитку свого народу. На такий то час духового й національного занепаду українського народу припадає молодість Івана Франка.

III

Головні періоди поетичної творчости І. Франка

Я зазначив повище, що в письменській творчости Івана Франка його поезії висувуються на перший плян. Супроти того я, наміряючи подати всесторонній малюнок сієї постаті в кількох частинах, забрався наперед до оцінки його поетичної творчости.

Як постать Франка виступить ясно на тлі часу й обставин, серед яких він жиє, так також поезії його, стануть вповні зрозумілі і стрінуться із слушною оцінкою виведені на тлі життя поета, пов'язані в одно із важнішими подіями його життя.

Механічно можна визначити чотири періоди в житті й поетичній творчости Франка:

I. Молодість – на лоні сільської природи, молодість обильна в велику скількість таких хвиль, що будили в молодечім умі й серці іскру поетичного дару. Ся молодість кінчиться першими проблисками пізнішого генія – першими пробами поетового пера.

II. Перше двацятилітте поетичної творчости (Два видання збірки поезій: «З вершин і низин») 1873–1890 рр.⁷.

III. Роки 1890–1897. Франко працює в «Народі», видає «Житє і Слово», а його поетична творчість проявляється побіч видання всіх дотеперішніх поезій у II вид. «З вершин і низин» – двома збірками: «Зів'яле листя» і «Мій Ізмарагд» (1898).

IV. Після 1898 р. Редагування «Літературно-наукового вістника», співробітництво у всіх майже виданнях Наукового това-

⁷ Щоправда друге видання збірки появилася аж у році 1893. Але час 1890–1893 нічим незамітний для поезії Франка, з другого боку в 1890 році видає Франко свої оповідання «В поті чола» – в тім році починається його співробітництво у «Народі» і т. ін. Тож, хоч з огляду на поезію, II. період треба би закінчити 1893 р., я те двацятилітте скорочую о 3 роки і кінчу його 1890 р.

риства ім. Шевченка, співробітництво у «Видавничій Спілці», – а в області поетичної творчості: «Поєми», «Із днів журби», «Коваль Бассім», «Мойсей», «Semper tiro».

Як-небудь сей поділ чисто механічний, – він оправдується при ближшій огляді важнішими подіями в житті поета, а висловом життєвих обставин стають поодинокі збірки поезій.

Другий період життя (перше двацятитітє поетичної творчості) розпадеться при подрібнім огляді на кілька частин, залежних чи то від важніших подій у житті поета, чи то від відносин української громади до нього й його гурта. Коли я при огляді його поетичної творчості цілий сей період беру вкупі, то тому, що поет другим виданням збірки «З вершин і низин» неначе сам хотів завершити цілу свою діяльність до того часу.

Певна річ, що цілий той поділ доволі хитка річ. Инакше він може випасти при повнім огляді діяльності Франка. Вже я сам зазначив, що перше двацятитітє поетичної творчості (1873 – 1893) я скоротив о 3 роки (1890 – 1893), роки нічим не визначні для поезії, але вельми замітні для діяльності Франка в житті й пресі радикальної партії. Не вважаючи на принаду суцільности, витвореної II вид. збірки «З вершин і низин», треба р. 1890 покласти на межі між другим і третім періодами життя Івана Франка. Та про се ще точнійше при подрібному огляді.

IV

Молоді роки Івана Франка. Перші поезії. (1856 – 1875)

Іван Франко родився 1856 р. в Нагуєвичях, Дрогобицького повіту і з селом та життем на лоні природи в'яжуться перші його спомини. В шестім році життя віддав його батько (коваль Яків) до школи в сусідньому селі в Ясениці Сільній, де Іван прожив два роки і вивчився читати по українськи, польськи і німецьки, а також писати і рахувати (чотири ділання).

По двох роках віддав його батько до нормальної школи Василян у Дрогобичі, де з ним поводитися спершу доволі нелюдяно (Schönschreiben!), але вкінці звернули увагу на його способности і признали йому першу льокацію. Щасливий батько, що був на

екзамені, бачив, як його син дістав нагороду, але не довго довелося йому радіти сином. Небаром він умер, а малим Іваном опікувався далі його вітчим Гринь Гаврилик. Він то посилав його далі до нормальних шкіл, а потім від 1868 р. до гімназії. Як-небудь Франко шкільної науки не любив, усе ж таки, завдяки своїй великій пам'яті, він був усе перший в класі.

В нижшій гімназії він читав мало із белетристики. Коли дістав «Русалку Дністрову» і Костомарова: «Переяславську ніч» – не розумів їх, але Шевченкового «Кобзаря» вивчив усього напам'ять. Ще в нижшій гімназії він почав списувати народні пісні і мав їх у короткім часі два зшитки із 800 піснями (найбільше коломийок).

У висшій гімназії читав дуже багато. Читав без розбору: Шекспіра, Клопштока, Шіллера, Красіцького, Гетого, Евжена Сю, Красінського, Міцкевича, Словацького, а від шостої класи почав збирати собі бібліотеку, де були по більшій часті вичислені тут видання, а крім того: Діккенс, Гайне, Віктор Гюго.

Із українських письменників читав Стороженка, Куліша, Марка Вовчка, Шевченка, Руданського, Мирного. Найбільше вражінне робили на нього Шевченко, Вовчок і Мирний.

Коли Франко був у шестій класі, вмерла його мати, а вітчим оженився вдруге.

Після укінчення семої класи він пустився перший раз у дальшу мандрівку. Поїхав залізницею до Стрия, далі пішки пішов до Синевідська, та на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж до Лолина. Звідси вернув до Дрогобича і пішов у противний бік до Волосянки.

В 1875 р., після іспиту зрілости в Дрогобичи, Франко переїхав до Львова на університет.

В оповіданнях Франка «В поті чола», «На лоні природи» назбирається багато автобіографічного матеріалу, який вказує, як розвивалася отся поетична душа на тлі природи, вразлива на всі сильніші, більше бурхливі прояви в лоні тої ж природи. Не дивуватися, що ся, від молоду вразлива, поетично настроєна душа, познайомившись опісля із невичерпаним багатством народніх пісень і кращими творами нашого письменства, й собі пробує сил на полі поетичної творчости. Віршом і прозою він зачав писати

вже в низшій гімназії. Пізніше, під впливом учителів Верхратського і поляка Турчинського, а ще більше заохочений прикладом товаришів: старшого Дмитра Вінцковського і ровесника Сидора Пасічинського – при точнішій обзнайомленні із чужими й своїми письменниками – він починає творити чим раз більше і посилає перші свої писання до друку.

До Львова везе Франко з гімназії кілька зшитків своїх писань. Були там оригінальні любовні вірші, драми й віршовані оповідання, а з перекладів: Антигона й Електра Софокля, значна частина Йова, кілька глав Ісаїї, кілька пісень Нібелюнгів, дві пісні Одиссеї, два перші акти Урієля Акости – Гуцкова, ціла Короледворська рукопись і т. и.

У гімназії ще в 1873 р. написав, а в 1874 р. надрукував Франко у «Друзі» сонет «Народня пісня», а другий: «Котляревський» із 1873 р. і надрукований у збірнику «З вершин і низин».

Народня пісня. Зміст. Народню пісню, виспівану творчим духом народа, виспівану живою його мовою порівнює поет із тихою криницею, що її хрустальна вода слезить із стіп могили. А як початок криниці закритий для нас усе, так і народня пісня із таємних джерел ллється, щоби наші серця запалити чистим жаром.

Котляревський. У цьому сонеті поет прирівнює Котляревського, що перший почав співати живою народньою українською мовою, – до того орла, що крильми своїми відіб'є із могутнього сніжного вершка грудку снігу, яка покотиться і за малий час спричинить велику снігову лявіну: Як грудка снігу переміняється у лявіну, так огник засьвічений Котляревським не погас, тільки розгорівся, щоби всіх огріти.

Основа і значіннс. Коли я подав точний зміст обох сонетів, то тому, що значіннс їх вельми велике. Поет пише перший із них під впливом краси народніх пісень, записаних ним ще в низшій гімназії, а другий під впливом познайомлення із українською закордонною літературою. Оба сі сонети вказують, що під час сильного вагання нашої інтелігенції поміж двома таборами, під час голосного «язикового» спору, поет стає по стороні тих, що

ставлять основою своєї діяльності народню мову. Се, так сказати б, рішення основної програми всього його життя.

Із шляху зазначеного обома семи першими сонетами поет не збився ніколи!

V

Перші роки університетських студій. – «Академіческий кружок». – «Другъ». – Вплив Драгоманова. – Дев'ять місяців тюрми. – Наймит. – Характеристика Франка з того часу (1875 – 1877)

Після того, як Франко приїхав до Львова і записався на університет (філософічний віділ), він став членом товариства «Академічеський кружок», яке видавало від року 1874 часопись «Другъ». В товаристві велися горячі спори язикові і національні – в органі товариства панувала мертвеччина – «австрорутенщина», (бо в Галичині, як мовили редактори «Друга», не можлива ні «общерущина» ні «українщина»). Франко в тих спорах у товаристві не грав ніякої ролі, але все ж таки під їх впливом хитався то на сей, то на той бік, а в «Друзі» мусів свої твори, писані фонетикою, друкувати етимольогією, а народню їх мову перероблювати на «язичіє». Але дома писав він далі чистою народньою мовою і фонетичною правопису. В половині 1876 р. проявляється в товаристві сильніше народній напрям. А його виразом на вні є видання альманаха «Дністрянка». У виданні сього альманаха Франко бере визначну участь і друкує у ньому між іншими своїми творами оповідання «Лесишина челядь». Також у «Друзі» він друкує далі свої поезії й оповідання – з поезій найзамітнішу: «Наймит».

В тім часі починає на львівську академічну молодіж, згуртовану коло «Друга», впливати Драгоманов, що радить придержуватися народньої мови. Найзамітніше проявляється його вплив на Франкові. Про Драгоманова говорить Франко, що він був перший і майже самотній чоловік, що додавав йому духа й охоти. Вплив Драгоманова на галицьку суспільність узагалі характеризує Франко ось як:

«Не соціалістичні теорії чинили Драгоманова таким страшним, а то й ненависним, для реакційної частини нашої суспільності, а власне його пропаганда, що, так скажу, одноцільності людської одиниці, пропаганда щирости, простоти і постійности в сповнюванні принятих на себе обов'язків, явного і рішучого висловлювання своїх переконань і поступовання згідного з тими переконаннями. Отсі майже чисто етичні принципи, то був той великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність»⁸.

Знайомість із Драгомановом, крім рішучого впливу на Франкову письменську творчість і звороту його до реальних малюнків із народного життя, мала й той посередній наслідок, що в червні 1877 р. арештовано Франка по основі одної згадки в листі Драгоманова, перехопленім львівською поліцією (Франко мав би на поручення Драгоманова поїхати на Угорщину і об'їхати Угорську Русь, але до такої поїздки, як мовить сам, у нього не було ані підготовки, ані часу, ані фондів).

Після арештування задержано Франка вісім місяців у слідчій тюрмі (причём поводитися із ним страшно нелюдяно, засадивши його у тюрму із 14 – 18 арештантами), а врешті засуджено на 6 неділь арешту. Найгірше дошкулювали йому вічні труси й перекидування із казні в казню – се, бач, за те, що він записував на клаптиках паперу пісні та приповідки із уст товаришів, а також свої вірші.

Ось як згадує пізніше Франко той час процесу і тюрми:

«Безтолковий процес, що впав на мене, як серед вулиці цегла на голову, і то скінчився моїм засудженням, хоч у мене не було за душею й тіни того гріха, який мені закидували (ані тайних товаришів, ані соціалізму; я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий) – був для мене страшною і тяжкою пробою. Дев'ять місяців, пробутих у тюрмі, були для мене тортурою»⁹.

Та тут іще не кінець лиха. Воно зачалось аж після виходу із тюрми.

⁸ Літ. наук. вістник 1901. XV. Стр. 15–16.

⁹ Іван Франко: В поті чола, Львів 1890. Стр. IX.

В рр. 1875–1877 Франко друкує в «Друзі» побіч кільканадцять віршів фантастичну повість у трьох частях п. з. «Петрії і Довбоуки», дуже слабу під артистичним зглядом, але рівночасно під впливом Драгоманова і вказаних ним письменників (перекладає Золя «Повінь») – зачинає списувати реальні картини з життя українського народу («Лесишина челядь» і «Борислав»), які потім стають основою слави Франка як новеліста. Крім того видає: Письма І. Баляди і розкази, переклади із Гайного, А. К. Толстого, Пушкіна.

З поезій того часу увійшли у видання збірки «З вершин і низин» 1893 р. тільки три: сонет: «Жіноче серце» (з 1875 р.), в якому є зав'язки пізніших перлин еротичної поезії «Зів'яле листя»:

«Ти океан: маниш і потопляєш,
Ти рай добутий за ціну оков.
Ти літо: грієш враз і громом убиваєш!»

З 1876 р. «Наймит», а з 1877 р. часів тюрми вірш: «Ой рано я рано устану», – у яким поет, закинений у тюрму «живий у могилу заритий», глядить на вольний веселий сьвіт і питається, за що його сюди закинули? – За те, що він «народ свій любив, бажав для скованих волі, бажав для нещасного долі і рівної правди для всіх». Як бачимо та провина, той соціалізм, який закидано йому в процесі проявляється у найпримітивніших і найбільше загальних фразах про свободу людини.

Наймит. Зміст. У першій частині поет малює постать наймита, що від колиски до могили у труді проводить вік цілий. Де плуг його пройде, там незабаром лан хвилясте жито вкрис, свій плід земля дасть. Але проте він зрібною сорочкою окритий, сірак на нім пошарпаний, за кусник хліба, продає свої сили. Сумує він, з тужливим співом оре поле, байдуже, що для добра чужого.

Той наймит – наш народ, що поту лле потоки над нивою чужою. Він перебув руїни, татарські лихоліття і панщини ярмо і тягне далі свій тягар понурий і суровий, волочить день по дневі! Байдуже для кого – *співаючи* він оре плідний широкий лан, байдуже, що він сам терпить нужду і горе, а веселиться пан!

В третій частині поет на основі гарної обсервації життя-буття нашого народу, на основі обсервації сили його духа віщує йому, що він побідить і вольний, власний лан оратиме у власнім краю сам свій пан.

Основа і значіння. Поет, мужицький син, відчуває краще, як хто, незавидну долю свого народу – мужицького, наймита на чужих ланах у *політичній* і економічній значінні. Але поет, що зжився із своїм народом, розуміє той його сум і той його спів – сум із-за незавидного життя, в минулім і сучаснім, а спів, як задаток творчої сили, як надію на кращу будучину. Поет, що творчого духа свого народу переймає із його пісень, вірить у побіду духа свого народу. «Недаром ти про силу духа все співав, недаром ти казок чарівними устами його побіду величав».

До сеї поезії я верну пізніше при огляді найсильнішого, найбільше згармонізованого твору Франка «Мойсей» і заспіву до нього: «Народе мій, замучений, розбитий!». Тепер тільки зазначу, що в «Наймиті» ми маємо вже задаток сього найсильнішого виразу т. зв. «патріотичної» лірики Франка. Порівняння обох я лишу на пізніше.

Яким же ж ми бачимо Франка в сих роках?

До Львова приїздить він, людина спосібна, вельми прочитана в європейській белетристиці із ясно скристалізованим поглядом на свій народний напрям, привозить із собою чимало позачинаних праць. Тут пристає до гурта, що видає часопись «Друг», але під впливом горячих язикових і національних спорів починає хитатися. І тільки вплив Драгоманова рішає в нього квестію національну раз на все, а знайомість із Драгомановом має спричинити в дальших своїх наслідках (після виходу із тюрми) присвоєння і поглиблення соціалістичних ідей, із якими Франко досі симпатизував цілком несвідомо, як український мужик. Рік 1877 має трутити із усією силою Франка на той шлях, на якому судді хотіли бачити його перед процесом.

IV

**Після тюрми. – Часопись «Громадський друг»
(«Дзвін», «Молот»). – «Дрібна Бібліотека». –
Арештованнє Франка вдруге. – «Каменярі». –
«Вічний революціонер». – Поетична творчість у 1880 р.
(1878 – 1880)**

Після того, як Франко вийшов із тюрми, побачив, що найтяжша часть проби далеко ще не позад нього. Сто раз більше болів його тяжший ніж кримінального суду і несправедливіший засуд усієї суспільности, кинений на нього і товаришів. Франка викинено із «Просьвіти», заборонено йому приходити до «Руської Бесіди», а люди, що мали до нього яке діло, сходилися із ним потай, у секреті, і се ще більше пригноблювало, чи радше принижувало його. Щоправда «сей бойкот старших вповні і вдесятеро винагороджувала йому сердечна приязнь молодіжи, що від самої розправи в марті 1878 р. почала горнутися до нього й Павлика, пильно слідила за їх працями, брала живу участь у дискусіях, що велися в їх мешканні»¹⁰.

Франко в часі процесу і після процесу знайомиться основно із соціалістичними теоріями і стає рішучим соціалістом. Вкупі з Павликом починає в 1878 р. видавати часопись: «Громадський друг» (яку продовжує неперіодичними збірками «Дзвін» і «Молот»), а в ній «з легкомисністю молодиків, і з запалом людей, що не мають нічого більше до страчення, кидають горячий визов у очі суспільности. Майже кождий вірш у «Громадському друзі», майже кожда повість, кожда стаття аж до бібліографічних нотаток на окладках, усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції. Всюди в різкій формі висловлювано думки досі у нас нечувані, еретичні, беззаконні. Поліція старалась охоронити руську суспільність перед сим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожду книжку журналу за більшу часть поміщених у ній статей, суд стверджував конфіскати, а вкінці виточив суб'єктивний процес видавцеві і за одну повістку (Тетяну Ребенщуківу – Павлика), яку би нині можна видрукувати спокійно,

¹⁰ Літ. наук. вістник ХХІХ. Стр. 165. (Ів. Франко : Михайло Павлик).

без вичеркування хоч би одного слова, засудив його на 6 місяців тюрми». Ось так описує Франко свій настрій після першої 9-місячної тюрми¹¹.

У «Громадському друзі» друкує Франко ліричні поезії, сатири, статті про письменство і перекладає (з Павликом) статтю др. А. Шеффе: «Що таке соціалізм?». Між поезіями найзамітніші з того часу «Каменярі» – а в прозі повість: «*Voia constrictor*».

Коли засуджено Павлика, він виїздить, а «Громадський друг» упадає. Тоді Франко починає видавати «Дрібну Бібліотеку».

В рр. 1878–1880 працює він ще крім того в «Правді» і поміщує статті і оповідання у польських часописах: соціалістичній «*Prasa*» і «*Tydzień literacki*», а також у «Слав'янським Альманасху» у Відні.

З початком марця 1880 р. виїхав Франко до К. Геника до Березова в коломийському повіті, але по дорозі в Яблоніві арештовано його, і пристібно до процесу, що вівся тоді якраз проти сестер Павликівен. Він пересидів три місяці в тюрмі, а після увільнення відставлено його під ескортою поліції до Нагуєвич. Сей транспорт по поліційних арештах в Коломиї, Станіславові, Стрию й Дрогобичі належав, як пише про се Франко в своїй автобіографії¹², до найтяжших хвиль його життя. Вже до Дрогобича він приїхав із сильною горячкою. Тут впаковано його в яму, описану в новелі «На дні», а відти того самого ще дня послано пішки з поліціантом до Нагуєвич. По дорозі заскочив їх дощ і промочив до нитки. Він дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатись до Геника, прожив там страшний тиждень у готелі, написав повістку «На дні» 17–20 червня і на останні гроші вислав її до Львова, опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, заперся в своїй комнатці в готелі і лежав півтора дня в горячці і голоді ждучи смерти безсильний і знеохочений до життя. Один із його товаришів післаний Геником спас його від голодової смерти («В поті чола»).

Франко поїхав іще раз до Дрогобича по паспорт, вернув до Березова і прожив у Геника кілька тижнів, але його небаром ареш-

¹¹ З остатніх десятиліть XIX. в. Літ. науков. вістник XV. Стр. 16.

¹² В поті чола. Львів 1890.

штовано та хоч і пущено на волю, він мусів тікати перед дальшим переслідуванням староства. Вертає до Нагуєвич, а восени їде до Львова і записується далі на університет.

Письменська діяльність Франка починає поширюватися. Рік 1878 – се схарактеризований уже повище період видавання «Громадського друга». В сьому році друкує повість: «*Voas constrictor*», по-польськи брошуру «Про соціалізм», згаданий уже переклад д-ра Шеффе: «Що таке соціалізм?», політичні сатири: «Дума про Маледикта Плосколоба» і «Дума про Наума Безумовича». З поезій увійшли у II вид. «З вершин і низин» отсі: «*Тяжко важко вік свій коротати*», із якої пробивається страшна зневіра, два любовні вірші, що з них в однім, «*Зближаєсь час*», поет надіється зійтися небаром із своєю милою і пірвати всі пута, які вложили на них засліпленне й зла воля їм на біль, – але й надіється теж, що, як вони, так небаром і всі люди прокинуться і розмечуть гнилий трам, що їх давив, а при тім ще й позбудуться пут неумства, темноти і зависти, і людовладства, й горя, – а в другім: «*Плив гордо яструб*» поет і його мила тужать із віддалік одно за одним. У першій із сих поезій пробивається загальний настрої поета з того часу. Поет до тої міри захоплений вселюдським горем, що не забуває про нього й там, де найменш би слід ним клопотатися.

Нарешті є ще з того року поезія:

Каменярі. Зміст. Поет і тисячі таких, як він, приковані ланцями до гранітної скали, лупають сю скалу великими зелізними молотами на приказ сильного мов грім голосу, що велить їм лупати сю скалу і не вважати ні на жар, ні холод, ні на труд, голод і спрагу, бо їм призначено скалу сю розбити.

Мов водопаду рев, мов битви гук кровавий, гриміли молоти їх раз у раз. Вони здобували ними п'ядь за п'яддю землі, не вважаючи, що калічили їх скали. І хоч вони знали, що слави їм не буде, ні пам'яти в людей, і що аж тоді підуть по сій дорозі люди, як вони проб'ють її і прорівняють, вони йшли далі, бо слави вони не бажали. Вони не герої ані богатири! Вони невольники, що добровільно взяли на себе пута, вони раби волі, вони на шляху поступу – Каменярі! У них була сильна віра, що розіб'ють скалу, що

кров'ю власною і власними кістками змурують твердий гостинець, вони вірили, що за ними прийде нове життє, добро нове у світ.

А там далеко десь у сьвітї, який вони кинули для праці, поту й мук, за ними сльози ллють мами, жінки і діти, а други й недруги кленуть і їх, і їхню мисль, і діло те! І у них душа болїла, і серце рвалося, і груди жаль давив, та проте ніхто із них не опустив молота із рук. Вони йдуть далі скутї всесильною думкою, а молоти держуть у руках. «Нехай прокляті ми і сьвітом позабутї, ми ломимо скалу, рївняєм правдї путї, а щастє всїх прийде по наших аж кістках!»

Основа. У сьому вірші поет дає вираз тому настроєві, що запанував у душі його і його товаришів після процесу й дев'ятимїсячної тюрми. Поет, кинений судьбою на шлях соціалїстичної думки, стає горячим її приклонником і борцем за соціалїстичну ідею. Він починає помїщувати свої статті у робїтницькій часописї «Ргаса», пише популярний виклад соціалїзму – а той його новий зворот в напрямї соціалїстичної ідеї пробивається найкраще із сього вірша. Поет стає в ряди *Каменярів* на шляху поступу.

Значїння. Сей вірш побїч того, що відтворює настрої поета під той час, є неначе зеркальна відбитка його тодїшнього духа, – стає на довгї роки програмою життя молодїжи. Пригляньмося до нього близше і пошукаймо причини, чому молодїж ідеї, зазначенї у ньому, так горяче бере собі до серця. Вірш дїлиться на три частинї. У першїй є зазив лупати скалу заскорузлости, рутенства із молодечим завзяттем, але не дивитись на жар, нї холод, нї труд, нї спрагу й голод – із вірою, що сю скалу призначено *розбить!* У другїй частинї поет відкидає із легковаженнем усяку славу й пам'ять у людей, жертвує власну кров і кістки на будову твердого гостинця, по яким прийде нове життє мїж людей. Тї завзятї Каменярі, що станули до боротьби із гнилим сьвітом, кидають у боротьбу із легковаженнем своє щастє, славу, а навїть і життє! Та мало того! У третїй частинї тї Каменярі жертвують крім себе – життє і щастє своїх рїдних, другїв, – жертвують їх із жалем і болем душі і тїла – жертвують для ідеї!

Поет сам молодий не міг до молодечих душ, повних туги у погоні за ідеалами підійти із більш сьвітляними ідеалами, як отсе завзяте й жертва, себе і найрідніших собі – для боротьби за нове життя!

Тільки одно: Настрій душі поета, прибитої бойкотом української суспільности, так і приляг вагою суму й пригноблення на отсю поезію. Скрізь відчувається побіч гарячого запалу до роботи без огляду на жертви, струну пригноблення – слідно із усього, що праця Каменярів із посиленими плечима, праця для добра других, без надії на власне щастя, не в силі дати безмежне вдоволення.

До сеї поезії й її настрою я верну ще при огляді творчості Франка в пізніших роках життя. Тепер ще замічу, що будова вірша Каменярів така сильна, що читаючи його, чуєш із кожної стрічки той металічний звук молота, той гомін лупаної скали! – то знов, хоч як падеш під вагою болю й жалю, й прокляття – очі горять надією вселюдського щастя! Франко, здається, й сьогодні не викинув би ні одного слова з того вірша!

З 1879 р. не надрукував Франко ні одної поезії. Здається мусів і не писати їх тоді, бо в збірці «З вершин і низин» нема теж ані одної з того року – не можна рівно ж сказати, що поет не признавав написаних тоді вартними друку, бо зараз із 1880 р. маємо цілу масу поезій ріжного характеру. В сім, 1879 році, починає Франко видавати «Дрібну Бібліотеку» і з поезії містить у ній в V т.: «Думи і пісні найзнатніших європейських поетів» (переклади: Гете, Лермонтова, Фрайліграта, Гайне, Т. Мура, Шеллі, Д. Штравса, Т. Гуда), а в IV Байрона: «Кайн», містерія в трьох діях. Поза тим друкує в «Дрібній Бібліотеці» твори політичні, суспільні, економічні й природничі. Перекладає оповідання Золі: «Довбня» і «Везговосіє» та пише цілий ряд статей у «Ргасі». Із оригінальної белетристики друкує в «Правді» оповідання: «Оловець».

Поетична творчість Франка проявляється із усією силою в р. 1880, а починається, як вказують дати під віршами, в коломийській тюрмі. Перший вірш, із якого слідно, що написаний у

тюрмі, датований 13 марця 1880 р.: «*Вий вітре горою над сею тюрмою*».

В сьому 1880 році співробітництво його в «Праг-і» обмежується до «дописів із Дрогобича», в «Правді» зачинає друкувати «Фавста» Гете (переклад с поясненнями), а з оповідань друкує: «Микитичів Дуб», «Muraz» і «На дні».

За те, як сказано, маємо із сього року цілий цикл поезій. Приглянемося до них громадами, як їх поділив поет у своїй збірці.

Попереду йде «Гимн: Вічний революціонер», що стає опісля заспівом цілої збірки «3 вершин і низин».

Зміст. Дух, вічний революціонер, який проявляв своє життя від тисячів літ в поодиноких личностях, прокидається тепер до повного життя! Він жис, не вважаючи ні на попівські тортури, ні на царські арешти, ні на війська з гарматами лаштованими та шпівнів. Тепер він спішить туди, де дніє і сильним голосом, зве міліони із собою. Той голос духа чути скрізь: по курних хатах мужицьких, по варстатах ремісницьких, по тих місцях недолі й сліз. Він сушить сльози, розвіває сум нещастя, родить силу і завягтте: здобувати хоч синам, як не собі, кращу долю – в боротьбі.

Основа. Як бачимо, поет, перенятий новими ідеялами, бачить їх символ у *духові*, тому революціонерові, що тіло рве до бою. Приглядається до творів того духа за тисячліття – і коли за той час бачив його розвиток, тепер, як уже той голос духа залунав по *мужицьких та робітницьких* хатах, поет бачить, що він зачинає жити повним життем. Тепер уже: «дух, наука, думка, воля – не уступлять півтімі поля! Не дадуть спутатись тепер».

Значінне. Сей вірш в'яжеться тісно із «Каменярами». Там змальований той гурт робітників «каменярів», що мають рівняти правді путі, тут поет придивляється до тої сили, яка заставила каменярів покинути сьвіт і рідних для праці, поту й мук. Отсе той дух-революціонер проявляється у них, вони розносять його голос «по курних хатах мужицьких, по варстатах ремісницьких, по місцях недолі й сліз». Поет, що в 1878 р. стає в ряди каменярів під впливом «голосу сильного з гори», який заставляє його лупати скалу – тепер уже із ширшого погляду осьвітлює ту свою роботу. Отсе він переймає на себе посольство «духа, вічного ре-

волюціонера» і, як його оруддє, має причинитися до його побіди над тьмою.

Сей вірш стає побіч «Каменярів» символом Франкової творчости з тих часів і, як такий, переймається ураз із ними у молодого покоління, – «Каменярі» – як відтворенне Франкового духа на словах, «Вічний революціонер» – у пісні. Коли після 25 літ письменської творчости Франка на його юбілей треба було у звуках пісні відтворити постать Франка, молодий композитор Людкевич сьому як раз гимнові надає мову звуків. І треба почути виконанне – повне виконанне того Людкевичевого гимна Франка, той молодечий запал, ту енергію, те завзяте, – щоби могли, як слід, зрозуміти значінне Франка у молодого покоління.

Далі йдуть у 1880 р. циклі: «Веснянки», «Скорбні пісні», «Нічні думи», «Думи пролетаря», «Excelsior», «Поет», «Україна», «Картка любови», «Знайомим і незнайомим», «Оси» і поема «Ботокуди» і «Сонети».

«Веснянки». Із р. 1880 маємо їх дев'ять, з того шість писаних у турмі – про три не можна сього сказати певно.

Зміст Веснянок:

I. Прояви весняного життя викликають счудуванне у зими, родять у неї охоту здавити вітром і снігом перші цвіти, – але на решті приводять її до зрозуміння, що нема в неї сили здавити весняний цвіт.

II. Вірш «Гримить», – як і дальші деякі складається із двох частин. У першій буря в природі навесні з громами і дощем стає жерелом життя, в другій: буря, яку викликала весна народів, обновить людськість, мов весна природу.

III. Теж дві частини: 1) Весна – і завзив до орача, щоб сів зерно у щасливий час; 2) Завзив до братів, щоб сіяли в головах думи вольні, в серцях жадобу братолюбія, в грудях сміливість до великого бою за добро, волю, й щастє всіх.

V. Поет малює картину, що відтворює вражіння, яке викликає весна на нашій Україні:

Звенить птахів співами ліс,
і зазуля кує коло кладки;
дорогою тягнеться віз –
секвестратор в село за податки.

V. Поет благає у землі, всеплодющої матері, сили, щоб сильніше в бою стояти, теплоти, що викликала б безграничну, чисту любов до людей, огню, і щоб неправду палити! А найосновнішим девізом і свого життя ставить працю без віддиху, працю до загиби.

«Силу рукам дай, щоб пута ломати,
ясність думкам – в серце кривди влучать,
дай працювать, працювать, працювати, в праці сконать!»

VI. Поет, що в інших віршах говорить про відродження людства, про весну народів, звертає тут до України із завзивом, щоби всяке добре сім'я по вік плекала!

VII. У поета є з тюрми вид на безмірний простір неба. Він студіює зміни на небі, а ті зміни викликають у нього питання:

О небо, кришталеве море,
що защеміло в серці твоїм
в тій хвилі? Чи землі дрібної
велике, непроглядне горе?

XII. Доля сіє по землі красу й розум. *Красі* велить не дати себе взяти в пута, а коли б попала у неволю, то розплистися слезами; *розумові* велить порвати вікові пута, що скували людську думку, двигнути з п'ятьми люд робучий, розростити в нього бажання волі, виплекати братерську згоду, поєднати велику силу, щоби разом, дружно стала, щастя, волі добувала.

XIV. Поет висилає з тюрми свої думи, щоби летіли кріпити слабосильних і лили всюди радісний світ.

Оцінка й значіння. Поет, що цілу весну 1880 р. (марець, цвітень, май) пересидів у тюрмі, сильніше, як коли, й як хто,

відчуває красу весни, бо *тужить* за нею. Він і оспівує ту весну, але його тодішній настрій відбивається в поезії громадянськими мотивами. Побіч сумного спомину з рідних нив, з рідного села, що до нього іде тепер, під весну, секвестратор по податки, бо сам передновок і голод під час його замале ще лихо – поет кидає самі ясні, самі певні себе, повні надії в побіду завзиви та кличі. Із усіх веснянок одна заслугує на ближший огляд: І. «Дивувалася зима». Як хочеться її прирівняти до Веснівки М. Шашкевича: «Цвітка дрібная!». Не з огляду на артистичну красу, але з огляду на їхні ідеї.

У Шашкевича:

Буря загуде:
Краса змарніє,
личко счорніє,
головоньку склониш,
листоньки зрониш,
жаль серцю буде –

у Франка:

Похилились квітки,
посумніли, замклись;
шуря-буря пройшла,
вони знов піднялись.
І найдужше над тим
дивувалась зима,
що на цвіт той дрібний
в неї сили нема.

Не тому порівнюю їх, щоби тут і там була одна алегорія – духом часу і настроєм душі вони далекі собі. Але у обох їх, як і в інших поетів (Міцкевич «Pierwiosnek», Куліш «У досвіта встав я», і т. д.) є така хвиля весни життя, творів, тощо, коли сумнів знаходить на душу. Сей мотив боротьби зими з початком весни викликає у ріжних поетів сумніви в побіду весни – в побіду нових ідей, напрямків, тощо, – та не так у Франка. У Франка проявляється певність побіди весни: «дивувалась зима, що на цвіт той дрібний в неї сили нема!». А в слід за тою певністю йдуть висказані в дальших веснянках надії на відродження людства під

час весни, на гарний плід із посіву ідей волі, братерства (в як найзагальнішому розумінні) побіди в боротьбі за правду і волю людства.

«Скорбні пісні» – з виїмкою одної VIII «Відцуралися люди мене» з листопада 1880, – всі писані в коломийській тюрмі:

Зміст:

I. Поет оправдує свої сумні пісні що то в хвилях недолі, задуми тяжкої, самі уста їх шепчуть, а склада їх сум: Моя бо й народня неволя, то мати тих скорбних дум.

II. Бувають хвилі, коли поетове серце мліє і скорбних думок рій летить і він поглядом німої злоби глядить із тюрми на небо й жде, що землі прірветься страшний огонь і спалить землю з усіми її неправдами. А сьвіт увесь відродиться й засяє правда й воля в нім.

III. Поет потішає себе, що та сльоза, з ока сплила йому тут у тюрмі до моря сліз, під тиском пересудів пролитих, – буде колись основою, що й його в новім великім людськім храмі згадають добрим словом.

IV. А хоч би він навіть згинув, забутий десь під тином, він радо йде на чесне, праве діло і аж до гробу додержить свій прапор ціло.

VI. А поки що, коли б хоч вітер повіяв над тюрмою, розвіяв злудні поетові надії, втишив думок бучу, що в мізку бурлить.

VIII. Поет вийшов із тюрми. Так що ж? Люди відцуралися його, минають його та дивляться на нього скоса. Він:

...блукає, мов звір серед гір,
серед шуму вулиць мостових,
в серці чує слова, мов докір:
Ти проклятий Один серед них.

Всі знайомі його минають. Поділитися горем ні з ким. Поет відчуває до тої міри самоту, що просто рад би втікти від людей. Його бажанне:

Якби в сльози кривавії
міг я своє горе розлить,
я би виплакав всю свою кров,
щоб нічого з людьми не ділить.

Оцінка. Вже сам заголовок: «Скорбні пісні» – говорить про настрої віршів. Він дуже сумний. Молода людина, заперта у тюрму під весняний час, позбавлена свободи тоді, коли їде на село віддихати на лоні природи, – не може не попасти в пригноблений настрої. І ще згадка про відроджену природу може навіяти на душу слова відради в роді того, що весна стане символом відродження народів. Але згадка про своє положення мусить навести сумні думи на душу. І дивуватися тому гартові духа, коли тоді, під таку пору, і поет потішає себе, що наслідком свого терпіння стане колись у колі борців за волю народів і ділитиме їх судьбу.

Коли його що прибило до краю, то аж бойкот власного громадянства, що стало цуратися його тоді, як він, після кількох місяців тюрми, приїхав у Львів. Він до тої міри відчув сей незаслужений бойкот, що *рад би виплакати всю свою кров, щоб нічого з людьми не ділити*.

Сей цикл відтворює нам настрої поета в 1880 р. – Ще краще відбивається поетовий настрої у кількох віршах із циклю «**Нічні думи**». Головно два перші вірші зараз після запертя у тюрму (давані 14. III. 1880) «Непереглядною юрбою ідуть за днями дні мої» і «Чи олово важке пливе у моїх жилах» дуже сумні.

Поетові дні йдуть непереглядною юрбою всі такі одностайні, як олов'яні хмари, що пливуть над ним. Без діл, з закутими руками, він деревіс – так минає молодість його. Прийдеться гинути, хоч жити ще не вспів. І як єдиний слід його минулих днів остане в серці тиск важкого болю.

Чи олово пливе в його жилах замість крові? Чи мізку рух спинила чия рука і загатила бистрий потік думок?

Так важко, звільна хвиль, годин і днів
повзуть безбарвні, непроглядні стада!
І дух у тілі, бачиться, зомлів...

В однім із дальших тюремних віршів (Безкраї чорні і сумні за ночами минають, ночі) – поетові сниться сон, у якому бачить боротьбу поміж Аріманом і Ормуздом і побіду сього останнього «Ясного Духа».

Врешті в сім циклеві є ще вірш з осені 1880 р., коли поет у настроєві, близькому до того, коли писав: «Відцуралися люди мене», – своє горе розширює до розмірів світового горя, що на його безсонню душу мов горою налягло.

«**Думи пролетарія**». У віршах, що містяться в сьому циклеві, поет дає виклад своїх поглядів на сьогочасне життя, й на причину, чому він і товариші стають до боротьби із теперішнім суспільним ладом. Далі протестує проти милостині, яку кидають йому судді; не менше болить його те, коли суспільність жалує його, що він марне з дороги збився і згиб! «Дурний був, за пусту роботу, бач, вчепився, і ось куди його фантазії загнали!... Ось до чого веде погане товариство і сліпа віра в мрії-ідеали!» Поет при тім усім почуває в собі бадьорість духа:

Правда проти сили! Боем проти зла!
Між народ похилий вольности слова!

У двох нарешті віршах накликає своїх товаришів, щоби в їх серцях ніколи не загніздилася брехня, щоби огонь негасимий для чесної думки палили! За те «лицарі горді старих порядків» брехнею оплюють їх добру славу, полічать їх між злодіїв, отруєно замучених напоять, надії ясні жовчею затроять.

А проте, хоч *люди*, їхні вороги, так гонять їх і судять, і запирають до тюрми, –

не в людях зло, а в путях тих,
котрі незримиими узлами
скрутили сильних і слабих
з їх мукою і їх ділами.

Поет вірить, що колись зломиться той вал лицемірства і зла!

«**Excelsior**». Сей цикл містить у собі із давніших часів поезії: «Наймит» і «Каменярі». В 1880 р. поет друкує в ньому дві поезії: «Христос і хрест» і «Човен».

Перша з них: «*Христос і хрест*», є виклад нових ідей, що захопили поета, – виклад у виді легенди.

Як Христос із хреста впав між трави й цвіті, що злились, мов вінець любови у Христа, край голови – і спочивав там су-

мирно на лоні природи, доки якісь побожні руки не підвели його знов на хрест та перевеслом із соломи прив'язали, – так

побожні пересуди
бачучи за наших днів,
як з старого древа смерти
із почитання богів,
з диму жертв, з тьми церемоній
із обмани, крові й сльоз,
словом, як з хреста старого
сходить між людей Христос,
і як ставши чоловіком
близший, висший нам стає,
і сьвятим приміром своїм
нас до вольности веде, –
силуються понад людськість
будь-що-будь підняти Христа,
і хоч брехні перевеслом
прив'язати до хреста.

Се виклад поглядів поета на боротьбу старих ідей із новими, боротьбу, серед якої не вагається сильніша сторона, ті, що для них Христос на хресті, та правда вічна в виді терпіння, служить символом, що на нього вказують страдникам, – серед якої та сильніша сторона не вагається покористатися перевеслом із соломи: «брехнею», щоби тільки не допустити до витворення погляду, що й мукам може прийде кінець.

«Човен» – се поет на морі життя. Він пливе на хвилях, доки гонить його вітер. На питанні про ціль, він мовить:

Що ж тут думать, що тужити, що питатися про ціль?
нині жити, завтра гнити, – нині страх, а завтра біль.
Кажуть, що природа-мати нас держить, як їй там тре,
а вкінці мене цілого знов для себе відбере!
Що ж тут думати? Тримає, то тримає, а візьме,
то візьме – ні в сім, ні в тому не питатиме мене!
Не погідний, не свобідний, день мій, вік мій: жий чи гинь
Все одно! Шукати ціли? Вік борись, плисти не кинь!

Те, що поет в «Каменярах» сказав про увесь свій гурт борців за щасте всіх, – він висказує тут про себе самого. «Вік борись і плисти не кинь». Тільки він поширює свій погляд на ту боротьбу. В дальших стрічках додає: «Ніде той не дійде, хто не має ціли. Човне! як пливеш, то знайже, де!». Поет у тому гурті каменярів, що працюють на приказ «голосу з гори» починає вловлювати ціль своєї праці сам у свої руки.

Коли там каменярі знали, що кров'ю власною і власними кістками мурують вони гостинець і що щасте всіх прийде по їхніх аж кістках, у «Човні» поет потішає себе:

Таж не все бурхає море, тихеє бува частійш.
Таж і в бурю не всі човни гинуть – тим ся ти потіш!
А хто знає, може в бурю іменно спасеися ти?
Може іменно тобі ся вдасть до ціли доплити!

Те змаганне до ціли – то непоборима в душі людини жадоба власного щастя. Не має про неї бесіди в поезії на громадянський мотив, – там поет щезає в гурті робітників для ідеї, але тут, коли він побачив себе на хвилях життя, яке пливе бурливо серед молодечої легкодушности – несвідомо виринає перед поетом питання про власне щасте. Непевно, у відповідь на се питання, висказує поет надію, що *може* іменно *спасеться він!*

Бо зрештою серед гамору такої боротьби і серед таких непривітливих обставин життя поет далекий був від пікловання про власне щасте.

Сей вірш написаний 13.VI., а зараз з датою 14. VI., надрукований у циклеві: «Поет» – вірш: «Рідне село».

Поет злим вихром загнаний опинюється в рідному селі. І тут те бажанне щастя, несвідоме в «Човні», проявляється із великою силою, проявляється, як запереченне дотеперішнього щастя. «Та чи ж дитям у тобі (село) я був щасливий?», «Хіба ж не почала ще тут всисатись в груди та трута лютая, що й досі духа тлить? Хіба ж не в тобі я пізнав сирітство, труди і боротьбу з життям?»

...Чого ж так судорожно
Щось тисне грудь мою у тобі ріднеє
село? Чи жаль мені за тим тісним спокоєм,

за тим життем, що хоч так біднее
і сірее, пливе коритом тихим своїм?
За щастем слимака того, що в шкаралуші
ховається?

І най поет як уже потім відпекується від того щастя, ми чуємо таки той жаль у його душі, що щастя власного не має в нього! Не без того, що те пригнобленне в селі, що там розсілося на лицях, недоля, що голови униз хилиє, – причинилися до приниження й так уже прибитого дуже настрою поета, який тільки що вийшов із тюрми – та все те вкупі складається на вельми незavidну картину поетового настрою в половині 1880 р.

Своє власне щастє складає поет на жертвеннику **України**.

Її пізнавши чи ж він міг не полюбить її сердечно, *не відректися власних втіх*, щоб їй віддатись доконечно?

Інтересне те, як у вірші «*Моя любов*», із якого я отсе навів поетові слова, перемішуються ідеї з «Наймита», «Каменярів» і «Не пора».

І чи ж перечить ся любов (України)
тій другій, а сьвятій любові
до всіх, що ллють свій піт і кров,
до всіх, котрих гнетуть окуви?

На любов України глядить поет не тими вузькими очима тодішнього галицько-українського громадянства – він глядить на неї очима каменяра волі, поступу:

Ні, хто не любить всіх братів
як сонце боже, всіх зарівно,
той щиро полюбить не вмів –
тебе, кохана Україно!

Любов України вириває поетові із серця грімкий протест: **«Не пора Москалеві й Ляхові служити»**¹³.

¹³ Сей вірш не має дати в II вид. «З вершин і низин». Мені тут, у Коломиї, годі прослідити, коли він вперше друкувався – може я й ошибся щодо часу його написання, але своїм змістом він дуже підходить під сей час. На всякий спосіб він надрукований уже в I. вид. «З вершин і низин» в 1887 р.

Нам, як нації, не пора вислугуватися чужим націям; кривда нашої України така велика, що нам треба життє своє жертвувати Україні. Се перша строфа.

А остання: ми не завагаємося навіть полягти у завзятій боротьбі, щоб здобути Україні волю і щастє, і честь.

Між сі дві строфи вставлені дві інші, що з них перша: царів вважає нашими кривдниками, а друга взиває: занехати роздорів і всім єднатися під України прапор.

Значіннє. Сей вірш стає згодом національним гимном галицьких Українців. Головно I і IV строфи з'єднали собі велику симпатію. Ту популярність, яку сей вірш, як народній гимн, має на галицькій Україні, він завдячує перш усього сильній, енергічній арії, а ще більше переслідуванню, якого зазнавав, коли тільки почав проявлятися, як гимн, переслідуванню з боку польської суспільности¹⁴.

У розвитку національних поглядів поета сей вірш не проявляє великої ширини лету. Завзив не служити ворогам України і завзив покласти своє життє, щоб здобути рідному краєві *волю і щастє і честь* – се мотиви, що про них поет співав уже давнійше; з другого боку завзив до національної єдности, зрозумілий для тих часів, сьогодні, коли українство стануло на трівких основах, ще й сьогодні аж *завзив* до національної єдности проявляється як знак слабосилля українства¹⁵.

¹⁴ Колись історик українсько-польських відносин і галицько-польської культури не зможе вийти з подиву, як такий невинний, такий найзвичайніший вірш міг стільки їди витворити в серцях польського громадянства, а головню польської преси! Для мене ся проява ніраз не зрозуміла! Коли не прийняти, що галицько-польська (демократична) суспільність має до тої міри перевернені мозки, що вірить в те, що наш нарід має бути наймитом. Польщі, який і не сьміє піднести протесту не пора вам служити, коли, мовлю, годі прийняти таку інтерпретацію сієї прояви, – треба здогадуватися, що всі ті, кому піняться уста із скажености при звуках сього гимна, є країні неуки, які не читали, й не знають того, що ділає на них, як червена краска на деяких звірів. А ще більш не зрозумілий страх Галицької Рутенії, яка запуджена переслідуваннями із польського боку, при перших звуках гимна співаного молодіжю на національних съвятах, сама починає психати, незрозуміла її некультурність, коли вони при співі гимна починає надягати демонстраційно загортки та капелюхи й тікає покwapно із салі. Се діється у XX в. у людей, що горлають «*Za naszą i waszą wolność*» і «Ще не вмерла Україна».

¹⁵ Для ясности зазначу що, огляд сього вірша я подав, як огляд національного гимна якийсь час, а опісля надрукував тільки інтересніші уривки із неї.

В сьому році поет пише ще кілька любовних поезій – із яких дізнаємося про його самоту. Його мила піде убитою дорогою, котрою день в день тисячі ідуть. Вона пониження й неволі путь пройде, як другі, до кінця самого.

А поет ? – Про себе він мовить:

Я буду жити, бо я хочу жити!
Не щадячи ні трудів ані поту,
при ділі, що наш вік бересь вершити,
найду й свою я тихую роботу.
З орлами я не думаю дружити,
та я опрусь гниючому болоту,
щоб через него й другим шлях мостити
на те віддам свій труд, свою охоту!

Сей вірш характеристичний для поглядів поета на завдання і ціль своєї праці.

В циклеві: «**Знайомим і незнайомим**» поет присвячує вірші товаришам своєї неволі Анні П(авлик) і М. Павлику посередом через Тетяну Ребенщукову.

В «**Сонетах**» із сього року висказує спокійним тоном свої думки про «*право і силу*», як два тісно сполучені чинники в управі сьогочасним суспільством, про *революцію*, (серед якої не згине думка, правда і добро, лиш красше, ширше розів'ється далі), про *молодість*, яка із запалом до боротьби іде в життє і там набереться всяких побоїв, про *працю*, яку поет ставить найвищою ціллю життє людини. Бо:

Лиш праця ржу зотре, що грудь з'їдає...
лиш в праці мужа вироблюєсь сила,
лиш праця сьвіт таким, як є, створила,
лиш в праці варто і для праці жить.

Врешті побіч кількох сатир, у яких малює нужду мужицького життє, – Франко пише *сатиричну поему* «**Ботокуди**».

Поет висміває часть галицько-руської інтелігенції (духовенство), яка після 1848 р. видвигає, як найбільш життєві свої квестії, два питання: азбучне й обрядове – висміває з болем душі, як наша інтелігенція під час весни народів, замість добиватися кращої долі для свого народа, політичних прав для нього, замість дбати про *зміст життя*, потопає цілою душею в боротьбі про *форму* і поза нею не бачить інших вимогів життя.

Драгоманов не радив Франкові друкувати сю поемку, й Франко справді не друкував її якийсь час, а опісля надрукував тільки інтересніші уривки з неї.

В збірці «З вершин і низин» надрукував поет із 1880 р. ще один уривок із *поєми «Різуни (Голод)»*, а сюди можна теж причислити уривок із *поєми «Марійка»*, що під ним не зазначив автор дати написання. Коли поема «Ботокуди» стоїть у тісній зв'язи із давнішими сатиричними поемами, то уривок із *поєми «Різуни»* вводить нас у круг думок автора пізнішої *поєми «Панські жарти»*.

VII

Часопись «Сьвіт». – Поетична творчість Франка з того часу. – Галицькі образки. – Сумний настрій в поезії Франка під час побуту на селі (1881–1882)

З початком 1881 р. починає Франко видавати вкупі з Іваном Белеєм місячне письмо «Сьвіт», але небаром уже, не маючи з чого держатися у Львові, виїздить у великий піст 1881 р. до Нагуєвич, там перебуває навесну тиф, а після одужання працює коло рілі, ладить статті для «Сьвіта» й кореспонденції до київської «Зарі» і викінчує переклад Фавста, який опісля виходить друком за підмогою Драгоманова в р. 1882. В тім самім часі (1882) працює Франко над повістю «Захар Беркут», яка на конкурсі розписанім

«Зорею» – Партицького одержала премію, а в 1883 р. появилася в «Зорі» друком.

При кінці 1882 р. «Сьвіт» упав. Його упадок був дуже болючий, бо коли «Громадський друг» упав під ударами урядових переслідувань, то «Сьвіт» загас серед байдужности публіки задля розтічи тих, що повинні бути його співробітниками. Про сю часопись говорить Франко¹⁶, що зміст її був більше соціалістичний, ніж зміст «Громадського друга», та тон уміркований і спокійний – і часопись уникала конфіскати. Найголовнішою прикметою «Світа» було те, що в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрілися галичани, російські українці і українські емігранти: Драгоманов, Вовк з одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Чайченко й інші з другого боку. Се була перша проба компромісу поступових і радикальних елементів усієї України.

Але вона не вдалася і то більше з особистих, чим принципіальних причин. Між тим Франко не міг, як слід, редагувати «Світа» із села, а Белей, занятий працею в «Ділі», мусів робити редакторську й коректорську роботу при «Сьвіті» і тому то «Сьвіт» був редагований не зовсім добре. Не обійшлося без супротивлення з боку реакційної частини суспільности. Москвофіли обкидали його болотом у «Московскихъ Відомостяхъ» і денунціювали його співробітників з російської України у приватних листах; фракція народовців, згуртованих при «Ділі», іронізувала над «землетрясцями», публіка знеохочувалася неправильним виходом чисел і мало передплачувала часопись – не витривавши двох літ виданне упало.

Драгоманов, хоч признає, що в «Сьвіті» і писав з Галичан сливе сам Франко, дорікає його дуже в упадку «Світа», а як головну причину, що виданне не вдержалося, подає недостачу програми. В грудні 1882 радить, наколи б «Сьвіт» мав далі виходити, поставити йому програму: 1) загальносуспільну і спеціально галицько-українську (світова наука, політ. вольн. соціалізм); 2) єдність Українців в Австрії й Росії; приязнь до народа польського, румунського, до робочих жидів; хоч самим літера-

¹⁶ Іван Франко: 3 останніх десятиліть XIX в. Л. н. вістник XV. Стр. 18–19.

турним робом і хоч самою цензурною манерою, а проводити ту програму, щоб хоч виробити в Галичині расу людей, з світлою головою і не опортуністів. Инакше не варто й починати¹⁷.

Та з того ніщо не вийшло. Видання «Сьвіта» не продовжувало, а головний його робітник – Франко, приїхавши зимою з початком 1883 р. у Львів, починає з 1883 р. працювати в «Ділі» і «Зорі».

Письменська творчість Франка в сих двох роках (1881–1882) стоїть на ширині зазначеній уже в 1880 р. Він друкує у «Сьвіті» повість: «Борислав сьмієся», оповідання: «Добрий заробок» і цілий цикл віршів, між іншими «Галицькі образки» і багато дечого, що написав у 1880 р., із інших статей замітні: «Еміль Золя», «Михайло Салтиков», «Мисли о еволюції в історії людскости», «Огляд укр. літератури за 1880 р.», «Причинки до оціненя поезій Т. Шевченка», «Знадоби до вивчення мови й етнографії укр. народа», «Як упорядкувати й провадити наші людові видавництва».

З поезій заступлені в сих роках отсі відділи: «Веснянки», «Осінні думи», «Нічні думи», «Знайомим», «Сонети», а як нові: «Галицькі образки» 1881 р., а «Жидівські мелодії» з 1882 р.

Сумоглядні ваші (Франкові) співи,
все лиш горе та неволя,
мов нема ніяких цв'ітів
крім бодаця серед поля.
Чорним вкривалом жалоби
ясне небо ви закрили,
в людських серцях горе, злобу
й зопсуге лиш ви відкрили.
Брудом буденним сплямили
чисту красоти сьвятиню,
ви в шинок з висот небесних
затягли пісень богиню.

¹⁷ Драгоманов: Листи до Ів. Франка І. Стр. 16–17.

Отсі слова Франка характеризують, як не мож краще, настрій поезії його з 1881 р. Крізь усі циклі поезій: «Веснянки», «Осінні» і «Нічні думи», крізь «Сонети» та «Галицькі образки» тягнеться одна нитка суму, пригноблення – скрізь пробивається песимістичний настрій.

От напр. у «Веснянках» нема того бадьорого підйому духа, який ми бачили у «Веснянках» минулого року, навпаки – всі вони настроєм підходять під ту одну «дорогою тягнеться віз – секвестратор в село за податки».

І не дивуватися. Поет перейшов тюрму і її наслідки – дух його прибитий бойкотом інтелігенції своєї суспільности, він му-сить покидати Львів і університет, їде на село – недуга: тиф, – *по-бут на селі й обсервація новими очима мужицького гаразду та переживаннє того лиха*, із яким він став боротися – отсе всьо не могло викликати инший настрій в поезії.

Не так нині, як бувало! Півсмерком
не йдуть селом дівчатонька ходірком,
не виводять співаночок на весь двір
соловієви на вишенці в супір.
Ось з роботи перемучені спішать,
руки й ноги, мов відрубані, болять, –
не до жартів їм сердечним, та пісень,
лиш спочити б, наробившись весь день.

От яку картину родить у душі поета село під весняний час.
Або знов у иншій веснянці поет жалується на весну, що дає на себе довго ждати.

Бач, уже май зачинаєсь! О, маю,
чом же мерцем ти приходиш на сьвіт?
Пусто і мертво по полі, по гаю,
лиш олов'яні хмари вкривають
весь небозвід.
Стогін іде по селищах убогих,
діти гуртами на задавку мруть,
сіна нема й стебельця в оборогах,
гине худібка, по долах розлогих
води ревуть.

Поет рад би вмерти, в рідній землиці спочити від сліз, щоб тільки не чути в серці пекучого болю й не бачити скрізь людської муки!

За той час побуту на селі спливають із пера поета «**Галицькі образки**».

«*В шинку*» – сидить і п'є горівку – колишній газда, тепер старець. Він став боротися з панамі за чужу кривду – а в наслідках: громадська справа пропала, а він сам до крихти зруйнувся. Тепер жінка його мре із голоду на переднівку, діти у наймах, а він – «сидить в шинку і п'є горівку».

«*Великдень*». Хлопчина-сирота, що до свят робив у газди, дістає під вечір плату (на свята не просять, скупенько й самому газді) – і валяється цілий Великдень у шинку (дещо вип'єш, закусиш, за те й за нічліг вже платити не мусиш). І так коби до посвят! Яка страшна іронія! Свята – Великдень – скільки радості в кожному серці – а той хлопчина: «Коби до посвят!».

А далі: *Максим Цюник*, робітник, о дев'ять годин конав у штольні, Михайло, той піяк, що то розпився, коли продали його ґрунт за довги, а то й повівся з жури; *Баба Митриха*, що то вмирає в сам час, щоби не дізнатися про смерть свого сина від кулі в Босні; той Іванко, що бігав для примх панича по снігу за *Галагана*, а відтак у труні, тихо спить із тим галаганом у ручці, – отсе всьо типи Франкових «Галицьких образків».

А в додатку та боротьба між сусідами за переорану межу, боротьба між ріднею за поділ спадщини на самі межі – межі... – отсе тло тих «Галицьких образків».

Є ще й інший мотив суму та пригноблення в поезії Франка з того часу: Поет мовить в однім вірши: «Я боротись за правду готов, рад за волю пролить свою кров, *та з собою самим у війні не простояти довго мені*». Деяке світло на ту душевну боротьбу кине сатира:

Коли два стільці маєш до вибору:
тут користь власну, тут свьятую льояльність,
то на обох старайся разом сісти,

а ще краще той побут Франка у Нагуєвичих під жандарським дозором, ті ради жандара, щоби Франко вступив до монастиря Василіян, – те все після того, як інтелігентна львівська громада стала бокувати від нього за його працю для України, – те все навіває на нього душевну боротьбу, каламутить рівновагу його духа. Не без того, що Франко, проживаючи довший час на селі, на лоні рідні, мусів задавати собі питання: що далі? Головно справа його університетських студій після тюрми двома наворотами. В статті про Остапа Терлецького він пише про наслідки першої тюрми ось як: «Засуд вибив із колії Павлика й мене: ми були студенти філософії, числили на педагогічну кар'єру, а тепер мусіли попрощатися з нею і добиватися хліба наразі журналістикою. Я, щоправда, не покинув університетських студій, але трактував їх уже не як студії для хліба, а шукав способів поповнити дійсно прогалини свого знання»¹⁸. Так пише Франко в 1902 р., але не без того, що такі думки і то не як спокійна рефлексія, але як сильна душевна боротьба мучили того ж Франка під час довшого побуту на селі в 1881 р.

Ось де причина суму, що наляг на його поетичну творчість того часу. Та поет не піддається:

Ні, я не кинув каменярський молот,
усе він в моїй хоч слабій долоні,
його не вирве насьміх ані колот.
І як невинно він о камінь дзвонить,
каміння грюк в душі міні лунає,
з душі ж луна та співом виринає.

Житте на селі не поправляє поетового настрою. Його поезії із 1882 р. далі такі сумні як і сумне його тодішнє житте – дарма, що поет співає:

Не забудь, не забудь,
юних днів, днів весни...

¹⁸ Записки Наук. тов. ім. Шевченка І. Стр. 42–43.

Ті юні дні несуть поетові: «Ночі безмірні, ночі безсонні», коли то «мозок наляжуть думки невгомонні, в серці грижа, мов павук той, полонні сіти снує». Той гіркий настрій доходить до найвисшої точки в грудні 1882 р., коли то поет виспівав: «**Пісню геніїв ночі**». Ся пісня дуже незвичайна в поетичній творчості Франка, в творчості того поета-співця життя-боротьби. І тільки на тлі тодішніх життєвих обставин поета і на тлі усієї його творчості того часу вона стає зрозуміла. Ся пісня – се розпучливий крик душі. Се момент у житті людини, коли доконче мусить прийти якась зміна. Так далі жити годі.

Пісня геніїв ночі. Генії ночі кличуть на своє лоно всіх – так тих, що обезсилені життєвою боротьбою, як і тих, що розпустили свої крила до першого розмаху, тих, що літа склонили їх скрань, як і тих, що в їхньому серці рай весни.

Вони, ті генії ночі протиставлять земському життю, земським боям, ненависти й любові – свій супокій, свою тишу без снів і без оков, без болю і без втіх. На їхньому лоні забутте і спокій.

Вертаючи до них вандрівник складає своє тіло на лоно природи, вертає туди звідкіль прийшов.

А дух? Се ж іскорка лишень,
се огник, нервів рух!
Розпадєсь мозок, то й огонь
погасне, згине дух.
Воскресних не лякайсь казок,
хай для дітий вони!
Останній біль – побідний крок!
Засни! Засни! Засни!

Се момент у житті поета, який згодом, по роках востролює героєві «Зів'ялого листя» дуло студене в руки. Та сильний дух поета отрясється із хвиливого упадку. Франко небаром після написання сього вірша виривається із пут сієї духової інертії, їде з села у Львів і тут зачинає ряд років серед горячкової журналістичної роботи.

VIII

Співробітництво Франка в «Ділі». – Заходи коло видавання часописі «Поступ». – Франко вступає до редакції «Зорі». – Безпощадна критика Драгоманова. – Занепад поетичної творчости в тих роках (1883–1886)

Зимом, з початком 1883 р. приїздить Франко до Львова, саме перед смертю Володимира Барвінського і після його смерті, працює якийсь час при «Ділі». Але вже навесні (в цвітні) того ж року їде до Відня до Володислава Федоровича і збирає там матеріал до біографії Федоровичевого батька, бувшого посла (в 1848 р.) до Відня і автора невиданого філософічного твору. Там побув Франко кілька місяців, зібрав дещо матеріялів із архіва і їде опісля до Нагуєвич, та студіює праці до політичної й економічної історії Галичини в рр. 1810 – 1848. Коли восени вернув до Львова, його запросили до редакції «Діла» з платнею 45 зл. р. в місяць, до редакції «Зорі». Те приступлення Франка до редакції обох сих органів пояснюється, крім потреби працювати в часописах, ще й останнім настроєм Франка на селі.

Кінець 1883 р. замітний скріпленням переписки Франка з Драгомановом, якої осередком стає «Етнографічний кружок» і програму праць того кружка. В тім часі Франко редагує збірне видання творів Вол. Навроцького, до якого за ініціативою Франка пише передмову Остап Терлецький, передмову замітну тим, що вона стає основою дальшої творчости Терлецького.

При кінці 1884 р. Партицький обіцяв передати Франкові на власність «Зорю». Франко просить о співучасть в редагованні «Зорі» Драгоманова й Терлецького, їде до Федоровича, щоби ще раз переглянути його збірники кореспонденцій з часу 1848–1870 р. Із великим матеріялом вертає до Львова, але тут застає несподівану й немилу зміну. Партицький за намовою Вахнянина передає «Зорю» товариству ім. Шевченка. Небаром після того Франко виступив з редакції «Діла».

Коли говорити про 1884 р. у житті Франка, треба зазначити великий вплив на нього Драгоманова. Із листів останнього, головню з листу датованого 26 сент. 1884 ми бачимо, скільки то пра-

ці й енергії вкладав Драгоманов, щоби саме з Франка викувати тверду, як криця, постать в нашому житті, відпорну на тодішню галицько-рутенську безхарактерність, головно в зносінах (грошевих) з російськими українцями. В сім листі пише Драгоманов справдішне посланіє Франкові, коли він задумав видавати свій журнал (на місце «Світа»), при (грошевій) підмозі киян. Для характеристики відносин Драгоманова до Франка я наведу кінець цитованого листа. «На сім кінчу. Простіть, коли чим-небудь вразив Вас в цьому листу і повірте, що моїм пером водило не яке-небудь особисте вражіння, а *любов до справи* та не менше й *до Вашої особи*. “Кому багато дано, з того й потребується багато”. Жаль би був неказаний, як би Ви zostавили себе в українофілському болоті, а не зробили з себе *Европейця*».

Коли ж Драгоманов дізнався, що Франко має перейняти на власність «Зорю» – хоч як погано настроєний до «Зорі», обіцяє Франкові своє співробітництво й вчислює навіть праці, які мають друкуватися під спільною напистою: «Порівняні досліди про українську народну словесність». Крім того, бере на себе всю редакційну роботу по фольклору, не менше обговорює всю програму видавництва. Але небаром, після невдачі із «Зорею», він пише Франкові цілком холодно: «Звістка Ваша про кгедрз, котрий вкусив народовців і Партицького мало мене здивувала, – далеко менше, ніж попередю звістка про те, що Вам «Зоря» вручається». А далі докоряє за сей поступок не так самих народовців, як радше Франка, що сам себе не цінує, то й не диво, що люди його не цінують. Знають, що він в усякому разі до них прийде¹⁹. «Тепер по моїй думці Вам й К-о, – пише Драгоманов, – зостається: або піддатись народовцям і вкупі з ними випустити з рук новий рух в Галичині, або виступити хоч з маленьким ділом, (чи газетою, чи серією книг, чи відчитів) маленькою купкою, та твердо й солідарно»²⁰.

Франко, як я сказав уже, виступив зараз після того інцидента з редакції «Діла» – і уриває на довший час своє співробітництво в «Зорі» (до 18 ч. з 1885 р.).

¹⁹ Передача «Зорі» Товариству Шевченка, замість Франку, сталася наслідком еліміновання загалу «молодих» – старшими, за участь сих перших у свѣтському похороні Нарольського. (Літ. Н. Вістник XV. Стр. 52).

²⁰ Драгоманов: Листи до Франка I. Стр. 73

Не менше щиро бере він собі до серця другу раду Драгоманова: заложити свій орган. Він їде весною 1883 р. до Києва, стараючись склонити тамошніх людей, щоби помогли заснувати нову літературну часопись. Головна користь з тої подорожі була та, що Франко пізнав людей; що до часописі, то не багато вийшло добра; Кияни, згодились дати ледви 600 руб. на перший рік, тай то по частям. І справді прислано було Франкові 300 руб., але до видання часописі на разі не прийшло.

Сам плян видавання часописі Франком самостійно й незалежно від галицьких «народовців» з другого боку при співучасті (моральній) та матеріяльній піддержці Киян, врадував дуже Драгоманова. Він пише перед виїздом Франка до Києва лист, у яким дає йому поради, що розказати в Києві. Він радить перш усього «напирати на дві точки: 1) на те, що самі мужики (галицькі) бажають чогось живійшого й радикальнішого, ніж дають їм народовці, 2) що клерикально-уніятська політика народовців, окрім того, що безплодна в Галичині, не східна з всеукраїнською ідеєю, бо окрім того, що віддаля Галичан не уніятів, вже зовсім не інтересна й навіть антипатична Русинам православним в Буковині й Росії²¹.

Як бачимо, у Драгоманова є широкий плян видавати всеукраїнську поступову часопись із спеціальним узглядненнем мужицтва. Ідея сеї часописі захоплює Драгоманова незвичайно щиро. Він переводить на тему програми, редакційного комітету, пляну праць — широкі дискусії із земляками в Женеві, а після того, викладає цілий плян Франкові в листах. Задумана Франком часопись мала називатися «Братство»²², або «Поступ»²³, або «Прапор»²⁴. Та Франко не був спосібний ще під ту пору увійти в круг думок Драгоманова. Він уриває на якийсь час переписку з Драгомановом, переводить пертрактації з «народовцями» в тім напрямі, щоби вступити до редакції «Зорі». Отся його нерішучість стрінулася із новими докорами Драгоманова, сильній-

²¹ Драгоманов: Листи до Ів. Франка I. Стр. 75.

²² Там само. Стр. 80.

²³ Там же стр. 83.

²⁴ Франко: Остап Терлецький (Записки L. Стр. 54.)

шими за всі дотеперішні. Драгоманов не багато робив собі надії на поліпшення «Зорі» з хвилиною вступлення в склад її редакції Франка тому, що Франко мав піддатися патріотичній цензурі народовців. Все ж таки з часом мириться із сим кроком Франка і обіцяє навіть своє співробітництво в «Зорі» (під певними умовами морального характеру).

Про сі листи Драгоманова з того часу пише опісля в 1906 р. Франко в передмові до видання їх отсе: «Мені видається, що Драгоманов певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру; мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсім безцільно, бо ж, ані для загальної справи, ані для мене самого, се не принесло ніякої користи»²⁵. Коли біограф Франка мусить дуже основно призадуматися, чи вірно означив Франко вагу впливу тих листів на себе й загальну справу (здається далеко невірно). Франко на іншому місці і в іншому часі пише: Листи Драгоманова пекли і боліли, часто трафляли невинуватих, бували несправедливі, але **завсігди** змушували до думання, до входження в гллуб справи, до обрахунку з власним сумнієм²⁶. А в другім томі Листів Драгоманова висказує Франко в передньому слові щирій жаль щодо деяких уступів своєї передмови до I тому листів Драгоманова²⁷, – то перша часть справа тої жорстокої гри, того притягання й відпихання остає все таки очевидна!

Франко заангажувався видаваннем власної часописі не тільки супроти киян і Драгоманова, але й супроти Остапа Терлецького, який викінчував для сієї часописі свою, замовлену Франком, роботу. Невдачі із часописю відбилися погано на його настроєві. Щоби краще зрозуміти тодішній настрій Франка, я наведу його ж власну характеристику тих хвиль його життя, написану далеко пізнійше в статті про Остапа Терлецького: «Тим часом мій плян видання “Прапора” розбився. За намовою декого з львівських товаришів, особливо В. Коцовського, я зважився зробити ще одну пробу з народовцями і вступив до редакції “Зорі” восени 1885 р.,

²⁵ Драгоманов : Листи до Франка I. Передне слово Франка. Стр. 9.

²⁶ Іван Франко: З останніх десятиліть XIX. в. Літ. Н. Вістник 1901. Том XV. Стр. 15

²⁷ Драгоманов: Листи до Ів. Франка II. Стр. III.

не покидаючи зрештою думки розпочати й власне видавництво. В 1886 р. я навіть опублікував проект місячника “Поступ”, до якого конче намовляв мене Драгоманов. Та й сим разом я не зважився розпочати виданне. Я чув себе занадто самотнім, не міг мати надії хоч би на одного співробітника, що готов би справді запрягтися до праці потрібної при видавництві, яке зрештою напевно мусіло числити на грошевий дефіцит. При тім же й мої власні заробітки були мізерні; за редакторство “Зорі” мені плачено 25 гульд. місячно, тай то по однім році мене відправлено навіть без виповідження»²⁸.

Співучасть Франка у редагуванні «Зорі», спричинила йому чимало клопоту й душевного розстрою під впливом Драгоманова. Положення його було незавидне: з одної сторони патріотична цензура народовців, з другої докори Драгоманова в ретроградстві і сливе чи не повне зірвання зносин на якийсь час. Проти закидів Драгоманова Франко зразу оправдується в листах, а далі й собі починає ставити справу на вістрі меча, але з другого боку старається дати вираз своїм власним думкам і поглядам в кореспонденціях до «Кгај-у» (нецензурованих народовцями). Сі кореспонденції мали бути родом самооборони супроти знасилування Франка народовецькими манерами в його роботі в народовецьких органах. Та сі кореспонденції, замість поправити справу, спричинили не одну гірку годину Франкові. Вони, звісно, не могли подобати ся Франковим шефам «Зорі», але й не вдовольнили, що більше, навіть обурили Драгоманова. Як дивилися на роботу Франка народовці, можна почасті зміркувати із висказу проф. Омеляна Огоновського, який, щоправда, дуже обережно, осуджує роботу Франка словами: «Значить Франко був головним робітником в редакції “Зорі” і між тим виступав проти народовців в польських часописях (“Prawda” і “Кгај”) друкованих у Варшаві і Петербурзі»²⁹.

Гірше осудив Франка Драгоманов. Він оголосив у «Kurjer i Lwowsk-ім» з нагоди 25 роковин смерті Шевченка протест проти тодішньої реакційної політики народовців, прихильників Шевченка на словах, а противників його ідей на ділі. Франко

²⁸ Записки наук. тов. ім. Шевченка, Л. Стр. 56.

²⁹ Ом. Огоновський: Історія літератури рускої. Т. III. 2.

полемізує із Драгомановом так щодо форми, як і щодо наслідків протесту, але небаром сам пише в духові сього протеста кореспонденцію до «Краї-у». Листова полеміка з Драгомановом і кореспонденція в «Краї-у» – се вислів роздору в душі Франка. Як же ж оцінив сей його крок Драгоманов? – «Прочитав отсе ваш лист в 5 №г. “Країу”. Господь з Вами, гнівайтесь, а я скажу свою думку в останній раз. В “Країу” Ви кажете, власне, теж саме, що й я своїму листу, за котрий ви мені докоряли, тільки я вказую й вихід³⁰, а Ви застаєтесь при демонстрації цілком негативній. Не розумію я Вас. Коли б Ви, після всього пришлого, просто пристали до песиголовців (так називає Драгоманов народоців – А. К.), то се б був тільки звичайний в Галичині (хоч і дуже вже гіркий на Вас) примір ренегатства (див. Головацький, Климкович, Стебельський і т. д.). А тепер виходить щось вже зовсім дивне: сидить чоловік в песиголовськiм болоті, гавкає з тубольцями, сердиться на колишнього союзника, чому він протестує, а тут же рядом з Петербурга язик показує песиголовцям. І Ви думаєте, що навіть самі песиголовці Вас на шеляг поважати будуть?.. Це гірше, ніж ренегатство... це якийсь моральний маразм, дивний в такі молоді літа. Я такого навіть у русинів ще не бачив... Знаєте коли вже в Вас нема зовсім нюху на політично-моральну практику, то киньте її зовсім, пишiть собі повісти (Драгоманов дуже високо цинив Франка, як белетриста – А. К.) печатайте їх, де вгодно, – та й годі. По крайній мірі ні себе внижати, ні других деморалізувати тим не будете»³¹.

Після сього листу висіло в воздуху зірванне зносин між Франком і Драгомановом. Коли до сього не прийшло, то, здається, більше треба завдячити рівновазі духа Драгоманова, який просто на силу піддержував дальші взаємини. Вони поправляються троха після другої подорожі Франка до Києва (в маю 1886 р. їде Франко вдруге до Києва і там жениться). Але відносини між Франком і провідниками народоців погіршуються і доходять в осени 1886 р. до повного розриву. За поміщення в «Зорі» деяких

³⁰ При нагоді 25-ліття смерті Шевченка устроїти маніфестацію, що дала б почин до заложення всеукраїнської поступової партії на основах науково випробованих ідей сучасної європейської цивілізації. – А. К.

³¹ Драгоманов : Листи до Ів. Франка І. Стр. 202–203.

річий (вірша Руданського і рецензії Вільхівського), котрі цензорам «Зорі» видалися неморальні, хоч річи ті повинні були перейти цензуру редактора Борковського, і хоч Франко редактору передав був рукописі перед друком, Франка відставили від «Зорі», навіть без виповідження.

Він, щоправда, хотів тепер ще раз пробувати видавати власний орган, надрукував навіть, як сказано, програму, але після конфіскати програми залишив уже дальшу думку про «Поступ», а ближші мотиви сього кроку вияснює в цитованім уривку із статті про Остапа Терлецького.

В рр. 1883 і 1884 працює Франко головно в «Ділі» і «Зорі», а крім того в «Зеркалі», «Новім Зеркалі» і «Правді», а з польських у «Prawd-i» і Варшавській «Prawd-i». В рр. 1885 і 1886 його праця зосереджується коло «Зорі», а крім того він працює в польських часописах: Kraj, Prawda, Głos warsz, Przegląd społeczny, Kurjer lw. і Strażnica polska.

Із усієї письменської творчости за сих 4 роки найслабше заступлена поезія. Так і відчувається те, що журналістична робота забирає Франкові всі сили. Із статтей по часописах в перших двох роках переважають політичні, в останніх: в українській мові літературні, а політичні в польській. Із оповідань друкує Франко в тім часі: «Грицева шкільна наука», «Ліси і пасовиська», «Мавка», «Сам собі винен», «Schönschreiben», «Малий Мирон», «Оловець» («Historya mojej sieczkarni», «Dobry zarobek», «Dwaj przyjaciele») і ин. – оповідання з того самого циклю, що з них кілька надрукував уже й давнійше, і що опісля стають основою слави Франка, як новеліста (збірка: «В поті чола»).

Пісня і праця – великі дві сили!
Їм я до скону бажаю служити;
череп розбитий – як ляжу в могилі,
ними лиш зможу й для правнуків жить –

отсе основний мотив поезії Франка того часу, (з р. 1883) мотив зрештою не новий у нього й не останній раз виспіваний. Та коли я підношу його, то головно з огляду на ноту нещодавньої резігнації: «Засни, засни, засни». – Поет, як протиставленне до того хвилевого занепаду, дає повну життя веснянку на мотив: Vivere

memento! Відродження весняної природи накликає на душу поета жадобу життя, втіх, щастя. Таке вражіння віднесе читач після перечитання веснянки. Але дата (14 окт. 1883) вказує на штучний патос. Осінь і веснянка! Поетові дуже гірко жити. Він так хотів би до чогось причепитися, та годі. У його уяві родяться картини нового життя навесні – він і оспівує їх... Але попри той нещирий звук, маємо сердечний оклик, в який можемо вірити із усією певністю:

*Люди, люди! я ваш брат,
я для вас рад жити,
серця свого кров'ю рад
ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
спалимо огнем то!
Лиш боротись, значить жить...
Vivere memento!*

Яка далека ся веснянка основним своїм мотивом від пустого цьвірінкання поетів під весну, яка знов далека від одушевлень чарами весняної природи, від оспівування природи! «*Лиш боротись, значить жить!*». Головно під такий час, як сьогодні, в час війни і бою, коли нам хочуть закласти на руки кайдани (вірш: «Супокій»). Хто в такий час зове до спокою, той є зрадник, або трус. (По роках сей мотив як критерій при оцінці Гушалевичевої творчості спеціальнож поезії: «Мир вам братя»).

А в іншій поезії того ж року Франко ось яке бачить завдання свого життя:

*Ти слуга нещасних!
Працой для них словами і руками
Без бажань власних,
без вдоволень власних.*

Контраст поміж ситими, безжурними, щасливими, а нещасними, прибитими і поневоленими має свій гарний вираз у поезії «*Беркут*». Поет ненавидить того Беркута, того орла, що пливе без маху крил в блакиті, ненавидить за те, що він ховає в груди серце люте, що кров ллє, на низьких і слабих з погордою

глядить, хоч сам живе із них. І поет направив свій кріс до нього – а враз із поетом стрільців сто сот. – А як той Беркут спіткає смерть під хмарами, так

...все, що звесь беркут, полоще кровю рот
вивисшуєсь над мир, тривогу й пострах сіє,
те кулі не уйде, як слухний час наспіє,
а труп бездушний ми без жалю, без промови
ногою копнемо й підемо дальш на лови.

Є врешті в сьому році вірш присвячений «**Молодому другови**», у яким Франко, як не мож краще, оцінює діяльність і значінне поета: «Ой не думай, голубе, ту думу, бо та дума зрадливая дуже!»

З разу сяє, мов сонце весною,
наливає сьвіт увесь красою,
і чарує твоє серце й очи
наче любка у весільнім строю,
наче зірка моргає з дна ночі,
наче пчілка мід з квіток громадить:
та як того меду покоштуєш,
жар незнаний в серденьку почувеш,
і тоді вона тебе ізрадить!

Сонця блиски на дрібки розщипле,
Зорі в бездну темную розщипле,
в цвітів барві вкаже страсть кипучу,
в птахів піснях вкаже зойк розпуки,
у погоді вкаже скриту тучу,
у розкоші вкаже скриті муки,
в кожній перлі на красавиць ший
вкаже зілі, нещасливих сльози,
і твої всі втіхи молодії
мов Мороз нещадний поморозить.

Ох і зблідне щічка та румяна,
а чоло, що добра доля з рана
цілувала, стратить блиск слоновий
і пооресь зморщинами живо,

а твій зір свобідний, лазуровий
потемніє – самому на диво.
Бо важкий, колючий шлях розуму,
кождий крок щемить у серці, друже!
Ей не думай голубе ту думу,
бо та дума зрадливая дуже!

Я навів сей вірш майже цілий, бо він далеко вибивається понад тодішню Франкову творчість. Ніжний, сердечний, повен теплого чуття, вірш сей – перла в тодішній творчости Франка, – він не так рада другові, як радше погляд поета на власне життє й власну духову творчість, погляд спокійний на шлях позад себе і на той довгий, той безкрайї шлях, що простелився перед ним, на шлях життя, по якому йому прийдеться перейти довгу, важку мандрівку. Сей вірш у ширшому значінні є поетичне зображенне *поета взагалі*, зображенне постаті поета, яке дає молодому поетові – товариш-поет! «Ой, не думай, голубе, ту думу, бо та дума зрадливая дуже!»

Із рр. 1884–1886 маємо в збірці: «З вершин і низин» тільки 4 вірші. Чотири вірші в поета дуже плідного – се знак, що його дух далекий був від усього того, що служило мотивами поезій у давніших роках. Франко, що досі стояв у боротьбі із своєю суспільністю задля безхарактерного її рутенства, пішов тепер на згоду із нею. Ся згода не скріпила поетових крил до лету – вийшло навпаки. Поет понизив свій лет. Франко пише політичні й літературні статті, пише кореспонденції, редагує, в спілці з противними собі по душі людьми, часописі... Поет-Франко замовк до хвилі розриву Франка-людини із компромісом з безхарактерністю галицького рутенства. Читаючи переписку Франка із Драгомановом з тих років, думаєш: Який же ж тон буде тепер в поезії Франка? – І ні раз не здивуєшся, коли з поезій не найдеш у збірці за той час ніщо. Грудь дихає якось свобідніше. Поет жеде на визвілле свого духа.

Се не фрази, що я тут мовлю, се висновки з дотеперішньої Франкової творчости, висновки з творчости поета-революціо-

нера, поета-протестанта, який, опинившись в спілці з тими, що проти них досі протестував тон його поезії, – замовкає.

Але з другої сторони є се хвиля, коли дух поета зрівноважується, щоби заясніти перед суспільністю поемою: «Панські жарти».

ІХ

Франко працює в редакції «Kurjer-a Lwowsk-ого». – Книжкові видавництва Франка. – Співробітництво у «Правді». – Арештування Франка втретє. – «Панські жарти». – «Смерть Каїна». – «Жидівські мелодії». – «Тюремні сонети» (1887–1889)

Після того, як Франко мусів покинути працю в «Зорі», він на якийсь час уриває цілком зносини із українськими видавництвами. З днем 1 липня 1887 р. він стає членом редакції «Kurjer-a Lwowsk-ого», де працює *дев'ять* років до 1896 р.

Зачинається для Франка, а також для його товаришів період життя серед цілком нових обставин.

«З хвилиною, – пише він у статті: “З останніх десятиліть ХІХ в.”³² коли молодші елементи порвали всякі товариські зносини зі старшими і перенесли свою діяльність до польських часописий, не перестаючи там працювати для своїх поглядів, ся зміна терену висуває на перший плян нову думку: можливість компромісу і спільної праці радикальних і поступових елементів руських і польських для досягнення спільної цілі – поборення шляхотського та реакційного верховодства в краю. В двох напрямках іде праця тих русинів серед поляків: Вони підготовлюють серед львівських робітників інтелігентів матеріал, із якого швидко потім виросла зорганізована Дашинським соціяльна демократія, а з другого боку посилають декого з народолобних поляків до праці серед польського селянства і допомагають до здвигнення польської лudoвoї партії, надіючися в одній і другій із тих організацій знайти

³² Літ. наук. Вістник. Т. XV. Стр. 53.

підпору для свободолюбних змагань руської молодшої генерації. Треба було цілих десятих літ часу, – додає Франко із гірким почуттєм розчаровання, – треба було, щоб обі ті організації зросли в силу і вплив, щоб переконати тих руських ідеалістів, що їм відси для руської справи нема що ждати помочи і що тільки, сіючі на власній ниві, можна доробитися власного хліба».

Та поки що із переходом Франка в склад редакції «Kurjer-a Lwowsk-ого» зачинається для нього час публіцистичної роботи по чужих журналах і часописах. На протяг десятих років стає Франко трибуном українських справ в польській журналістиці: притім, не щадить ніщо й нікого, усякий прояв безхарактерности в нашому політичному і громадянському житті, усякий крок політичної короткозорости провідників нашого громадянства піддає він безпощадній критиці. З другої сторони, сам він і його статті стоять під безустанною, так сказати б, контролею Драгоманова, що не залишив ні одної нагоди, щоби не справити, чи то в приватних листах, чи в листах до редакцій, ошибки чи неточности в писаннях своїх галицьких друзів (Франка і Павлика).

З хвилиною, як Франко рве всі нитки своєї залежности від галицько-української громади, його постать починає вибиватися з великою силою на тлі нашого житія. Значенне Франка, як критика галицько-українського рутенства, можна б виказати після точного огляду тодішніх статей Франка. Але й без того з листів Драгоманова слідно дуже велику ріжницю в поглядах сього останнього на Франкову діяльність політичну, й її оцінці до 1886 р. і після 1886 р. Відносини між ними не тільки поправилися, але переходять помалу в дружні. Драгоманов бере участь у всіх виданнях Франка: в одних радою, в одних своїми працями. А видає Франко в р. 1887 «Наукову бібліотеку», в 1888 – «Товариша», в 1889 – «Літературно-наукову бібліотеку». (Між иншим повертає на сі видання гроші одержані від Киян на «Поступ»). Із творів Драгоманова надрукував Франко в «Літературно-науковій бібліотеці» «Австро-руські спомини» (5 частий в р. 1888–1890).

В 1888 р. відновлюють кияни «Правду», до якої Драгоманов пише програмову статтю і в якій Франко має брати визначну участь. Але справа розбилася зараз після перших чисел і переконала так Драгоманова, як і Франка й тов., що видаванне часописи

вкупі з галицькими народовцями та російськими Українцями (коли між ними був Кониський) – неможливе³³. Коли ж і «Батьківщина», що на неї багато числили в Галичині, перейшла у непевні руки, Франкові й його гуртові не остало ніщо, як оснувати свою часопись. При підмозі сторонній основується в 1890 р. перша радикальна часопись: «Народ», а головними її редакторами стають Франко і Павлик.

Рік 1889 замітний ще в житті Франка тим, що вліті того року арештовано його wraz із кількома російськими Українцями. Його держали у слідчій в'язниці 10 тижнів, але за що? Яку йому закидали провину він не міг дізнатися ніколи.

У статті «Із останніх десятиліть ХІХ в.»: ставить Франко своє арештування в тісну сполуку із змаганням тодішнього польського уряду здавити зносини російських Українців із галицькими, арештуючи вкупі одних і других. І справді зносини уриваються на якийсь час по причині страху російських Українців перед австрійською тюрмою, коли в них і своєї було доволі. Перепилено таким способом ширенне національної свідомости серед української молодіжи через поїздки тої ж молодіжи в часі ферій у Галичину³⁴.

У тюрмі написав Франко ряд поем, основаних на оповіданнях арештантів («Жидівські мелодії»), і цикл «Тюремних сонетів». В 1889 р. видає Франко свою легенду «Смерть Каїна». З подробиць про приватне життя Франка в сих роках дізнаємося із листів Драгоманова про дві намірені подорожі: до Америки і до Відня для дальших студій. І коли сю останню пересунув Франко на разі на пізнійший час, то про намірену подорож до Америки не маємо ближших відомостей. Сей плян Франка освітлять Франкові листи до Драгоманова, як і взагалі вони кинуть багато світла на постать Франка. Як бажалося б їх читати у книжковому виданні.

³³ Докладно про сей інцидент із «Правдою» і пропольонофільські заходи Кониського пише Франко в своїй статті: Із останніх десятиліть ХІХ. в. – Літ. наук. вістник XV. Стр. 61–64.

³⁴ Літ. наук. вістник XV. Стр. 63, 64.

Франко працює в рр. 1887–1889 в українських часописах: «Правді» і «Батьківщині», а з польських в отсих: «*Kurjer Lwowski*», «*Ruch*», «*Głos*», «*Przegląd społeczny*», «*Kraj*», «*Prawda*» (варш.), «*Kwartalnik Historyczny*», «*Przyjaciel ludu*».

Від його статтей різного рода: політичних, наукових і літературних аж кишить у сих роках. Із прози наведу: «Візія», «Яць Зелепуга», «Герой поневоли» (по-польськи), «Гава», крім того багато оповідань давніших і новіших у польській мові.

З поезій видає в 1887 р. збірку «*З вершин і низин*», де друкує обговорені досі поезії, а крім того поему «*Панські жарти*», написану в січні і лютім 1887 р. Роки 1887–1889 і дальші можна назвати роками присвяченими журналістичній роботі, (ремісницькій), далекій від правдивої поезії. Поему «*Панські жарти*» написав Франко, заки ще вступив до редакції «*Kurjer-a Lwow-skiego*», а циклі «*Жидівські мелодії*» (здебільшого), «*Тюремні сонети*» всі – в тюрмі. Від 1883 р. є отсе ціле безпереривне десятилітте слабої поетичної творчости, в якому проявляються цілі роки, коли Франко не напише ані одного вірша. На час того десятиліття припадають, щоправда, зав'язки найгарнішої лірики Франка: перший жмуток «Зів'ялого листя». На разі, не маючи дати написання його, не можна робити з того великих висновків. Франко написав деякі вірші із першого жмутка давнійше, деякі знов у Відні (під останнім віршем є дата Відень 6 ноябр. 1892), тож висказані повище слова про занепад поетичної творчости серед журналістичної роботи є вчасти оправдані.

Та коли наразі вмовкає поет – вибивається на перший плян Франко – суспільний діяч.

Історик культури українського народа найде у праці його із сих років невечерпаний матеріал!

Панські жарти – поема на тлі переломової хвилі життя галицько-українського народа в 1848 р., в році знесення панщини.

Зміст. Ярмо панщини все гірке, найбільше стало дошкулювати наприкінці свого панування, коли на села почали діставатися непевні звістки про недалеку волю. Але чим більш пани знущуються над селянами, тим енергічніше сі останні працюють, тим завзятійше мовчать і зносять усі знущення, і тільки то до школи горнутья, то перестають пити горівку. Такий момент із історії одного села (близь Самбора) змалював Франко.

Пан Мигуцький дізнався, що піп заводить школу, що відбирає від людей присягу на тверезість, хоче заборонити попові дальшу акцію в сьому напрямі, але, стрінувшись із опором, їде до Львова з жалобою. Попові стає помічний комісар німець. Коли пан вертає із Львова і дізнається, що в день Нового року майже все село має присягати від горівки, замикає на той день церков, а людей, і попа вкупі з ними, каже гонити на панщину рубати ліс. Знущення посіпак над попом доводять громаду до бунту, але втихомирює його пан, що признає цілу справу із рубанням ліса в сьвято своїм жартом. Дарма, що від сього жарту старенький піп помер.

Се був один з останніх панщизняних панських жартів, бо ось на весну приїздить у село комісар і оповіщує селянам патент про знесенне панщини. Громада не вірить. Просить комісаря, аби перечитав їй сей патент перед паном. Комісар їде у двір і читає там ще раз патент про волю мужиків, але лютий пан кидає його за се до псарні (ще один жарт), щоб там його собакам перечитав патент. Від собак рятує комісаря розлючений народ, а коли опісля хоче зробити за се із паном лад, тільки просьбам комісаря завдячує пан своє житте. Та комісар свого не дарував. По пана приїздить він на сам Великдень із жовнярами і веде його скованого попри церкву, попри товпу громадян, та ще й насміхається над ним. Мигуцького запирає комісар у тюрму, коли тим часом дома пані жде нападу селян на свій двір.

Та селяни, що обробили з весною на волі свої поля, згадали і про паню, помогли їй обробити землю, їдуть навіть із нею просити комісаря, щоби увільнив пана. Воно ї сталось так (комісар велів тільки перед тим вліпити ще панові 25 буків за напад на себе на тюремному подвірї), та пан уже не міг жити в своїому селі. І він і його жінка виїздить із краю, село пускають Мошкові спершу в аренду, а потім і продають на власність.

Основа. Сю поему можна признати історичним оповіданням. Вся її вага лежить у символічному відтворенні елементів, що живуть і ділають у галицько-українському селу під хвилю знесення панщини, у відтворенні настрою села: громади й попа з одного боку, а з другого – пана й арендаря; врешті у відносинах одних до одних, а австрійського уряду (в особі комісаря) до селян і до панів.

Коли приглянемося ближше до постатей, що тут ділають, побачимо їх не як Мигуцького, не як громадян його села, не як дотичного попа, комісаря, арендаря, але як історичні типи панщизняні, розвиті на організмі нашого народу. Читаючи сю поему не можеш дорвати уяви від тої грізної історичної карти, яку розмалював перед нами на основі процесових актів польський історик у книжці: «Prawem i lewem» (obyczaje na Czerwonej Rusi). Основуючися на сій історичній книзі, можна відперти й найсильніші закиди неправдоподібності. Чого б то не можна оправдати на основі тої книги – це то такі «невинні жарти» пана Мигуцького з мужиками, попом та комісарем!

Признаючи поему «Панські жарти» історичною поемою, приглянемося до її типів.

Характеристика типів поеми. Перш усього мужики. Маса, яка поневолі двигає панщизняне ярмо і світла поза ним не бачить. Самі темні – не вірять, аби можна їм було навіть думати про школу для своїх дітей – вічно п'яні, не можуть уявити собі, що вільно їм не пити тої горівки, що її гонить пан *для них*. Не вірять попові й комісарові, що можна їм будувати школу, бо за се дістаються їм від пана буки, не вірять ні комісареві, ні попові, що можна їм не пити горівки, бо за охоту присягати від неї пан замикає церкву й гонить усе село з попом на панщину в рокове сьвято. Чи ж дивуватися їм, що не вірять опісля й комісареві, коли він оповіщує їм волю? Заплата комісареві за перечитання патенту – найліпше сьвідоцтво причини їхньої недовірливості. Ся зневіра в себе, в своє право, й пораду та щирі слова найблищих собі – се типовий рис характеру нашого народу, се вислід вікових знущань панів над мужиками, се вислід безсоромного топтання тими ж панами законів, се вислід неспроможности найти захист перед знущаннями пана.

А побіч сього одного рису характеру мужицької маси наводять Франко багато інших, не менше типових. Той взрив чуття – те обурення маси на вид знуцання посіпак над попом, а пана над комісарем – і не так той взрив чуття, як те його присмирненне там у лісі, на вид пана, тут на обійсті пана під впливом слів комісаря.

Та терпеливість, мовчальність і смиренне виконання своїх обов'язків без огляду на звірські знуцання – з одинокою надією на кращу долю колись як не тепер.

Або той, просто виідеалізований, рис м'якого мужицького серця, що саме в щастя прощає всі провини ворогам, подає їм помічну, дружню руку тоді, коли вони надіються смертного удару від нього.

Отсе тип української мужицької маси.

Близько до неї, бо й морально і матеріально мало що вищий понад неї, стоїть старенький піп:

іще з тих давних, мало вчених
у Луцьку, чи в Холмі сьвячених,
що то жили й робили враз
із Мужиком, що споглядали
на панський двір трівожно, з дали,
а до покоїв не були
допущені. Лиш тільки всього
було їм з попування того,
що на ту панщину не йшли.

Отсей піп – се справді історичний тип старого попа на Україні, – старий, скажимо навіть дуже старий тип попа, що душею й тілом *мужик*, противний панові і сам далекий від симпатій із паном-дідичем. Поет вложив отьому попові на плечі два важкі обов'язки: вчити дітвору письма і відводити селян від горівки. Одно й друге історичні риси діяльності нашого духовенства минулого віка, особливо сей останній, що став осередком всьої проповідницької, агітаторської й письменської (Рудольф Мох) діяльності нашого духовенства того часу. Вчительську ж працю, як індивідуальний радше рис характеру попа із «Панських жартів» змалював поет дуже теплими словами:

Не знаю, Бог дає мабуть
усяким людям всякі дари:
одному ясний, сильний ум,
що й не знаходить в світі пари;
другому рій крилатих дум,
що, мов орли, летять за хмари;
ще іншим руки золоті:
що очи бачуть, руки вдіють;
*який же дар дістали ті,
що других так учити вміють?*
Мені здаєсь, що в скарбі тім
любви найбільш дісталось їм.

Є ще врешті один рис в діяльності того старенького попа: та хвиля, коли він по приказу пана йде на панщину, йде у сьвято, неправно туди поведений, йде без найменшого слова протесту, вдоволяючися тільки зазначенням, що потоптано закон. Се рис евангельської покори питомий у першій мірі нашому мужицтву, а тут у поемі, сьому попові, як типовому мужикові.

Отсьому українському мужицтву, репрезентованому мужицькою масою й попом, протиставить поет пана-дідича, бутного, певного своєї безмежної влади в селу й безкарности за всі свої вчинки, пана, що не може погодитися із думкою, щоби хтось (комісар, консисторія) мав право мішатися в справи його села. Отсей пан, спосібний на всякі варварства (ломанне сьвята, заставлюванне старенького попа до найтяжшої роботи, вкиненне комісара до псярні), се тип польського пана, всеодно: магната, чи дідича на однім селі – пана, що живучи з праці й поту мужиків, про тих мужиків дбав, як про інвентар,

любив коли був хлоп здоровий,
прудкий до праці й до розмови,
до танців, сьміхів і пісень,
та не любив хлопів багатих,
та мовчазливих а завзятих
а на письменних був огень, –

усякі змагання мужиків до просьвіти вважав «бунтом». Правую рукою того пана є арендар, сільська п'явка, притім панський

посіпака, донощик, людина яка знає, чим кому подобатися і що для кого зробити. У нього перед очима одна ціль: маєток (село!) і до неї він іде, не перебираючи у способах упідлення й самовідречення.

Панові дуже нелюбий німець-комісар. І він зі свого боку не любить, ненавидить бутного дідича! І старається, де може, підставити йому ногу. Ненависть до пана пре того до згоди з мужиком, до приязни супроти мужицької маси. Сей комісар у «Панських жартах» – се символ австрійсько-німецького уряду на галицькому терені. Страх перед польською шляхтою й ненависть до неї за ту погорду, яку вона, йому показує, робить його приятелем українського народа. Історично (в поемі до 1848 р.) роля сього уряду вірно змальована. Як інакше той тип виглядатиме в поемі з другої половини того віка, той тип із своєю приязню до українського народа, основою на ненависти до польського бутного панства, під хвилю, коли та ненависть перемінюється у взаїмну любов.

Загальна оцінка. Поема «Панські жарти» з'єднала собі широкі симпатії, головню серед українського мужицтва задля реального відтворення минулого життя. Поет, що в своїх оповіданнях із сього часу заявляє себе рішучим реалістом, і в сій, так сказати б, історичній поемі задержує всі прикмети письменника реаліста, змальовує в поемі вірно з історичною правдою, задержуючи у їх відтворенні холодний спокій для змальовання жорстокости польського шляхтича. Скрізь у цілій поемі багато гарно заобсервованих з життя подробиць, багато гарних описів.

До найкращих належить опис Великодня, першого Великодня на волі. А найбільше вражає нас у ньому опис старого дідугана, в селі найстаршого чоловіка, що то

на давну, ледви замітну,
могилку аж грудьми приник
і обнимає дернину,
й кричить що сили: Тату, тату!
Ми вольні! Тату, озовись!
Та ж ти цілих сто літ ту клятву
неволю двигав, і вмирати
не хтів, а волі ждав! Дивись,

ми вольні! Бідний, ти дождати
не міг, аж нам той промінь блис!
Вже моїх внуків пан в палату
так, як мене не забере!
Возьміть мене до себе, тату!
Ваш син свобідним вже умре!

Поема «Панські жарти» належить до циклю творів Франка з народнього життя, що вказують, як сильно Франко, що вийшов із люду, зжився із сим людом, переймався його оповіданнями, його настроями, його щастем і болями.

Який далекий був, наприклад, від зрозуміння сього рису характеру Франка от хоч би проф. Огоновський, коли в Історії руської літератури (III. 2. Стр. 956) пише: «В “Панських жартах” поет зладив стихотвір з деякими прикметами ідеалізму, а що він попередю заявляв не раз думки крайного радикалізму, то вложив се оповіданне в уста мужика, самовидця тих “жартів”, бо не хотів бути неконсеквентним супроти попереднього свого світогляду».

Зіставленне «ідеалізму» (попа!) і радикалізму при оцінці поеми того рода ні при чому, і коли його можна простити при оцінці одної частини творчости поета, то тепер, коли перед нами ясніє постать Франка як поета, белетриста, політика, народнього діяча – в цілій повноті, – ми скажемо, що тут не було ніякої ідеалізації. Тут мужицький поет виспіває те, що вислухав на селі, що відчув від тих рідних собі, що переймив від них, він, їхній нащадок! Той радикал, той соціяліст, той ворог псевдо-народовців, тих аристократів у рясах і сурдутах, на урядових місцях, він не міг бути не консеквентний, коли із любов'ю оспівував події свойого села, типи близькі собі, їхні настрої, думки, діла!

Поема «Панські жарти» – се перша з національних Франкових поем.

Смерть Каїна – легенда. Автор нав'язав її до містерії Байрона «Каїн», якої власний переклад надрукував у 4 ч. «Дрібної Бібліотеки» в 1889 р.

Зміст легенди. Після убиття брата Каїн блукається довгі роки по землі і не знаходить ніде пристановища. Його самотнім товаришем є його жінка. Коли ж, нарешті, й вона умирає, він іде вже сам-один далі своїм шляхом.

У нього проявляється тепер страшна, непоборима туга за втраченим раєм, він бажає бодай поглянути на той рай. Та туга скріпляється, коли він доходить у своїй мандрівці до муру раю. Він врешті дістається на вершок гори й кидає свій погляд на рай. У ньому бачить дивну картину: люди товпляться коло дерева знання, а дерево життя їх не цікавить. Спершу він бачить роздор поміж жадобою знання й життя у людській душі, але після довгих міркувань приходиться до висновку, що на ділі того роздору нема. Коли чоловік прагне знання, й витрачує на нього свої сили, то жерело життя лежить тим часом у його душі, а є воно, те жерело життя: чуття, велика любов.

Коли ж воно так, коли ж ми маємо те жерело життя у собі, не треба нам у рай тиснутись. Ось так успокоює себе Каїн, і вся його дотеперішня туга за раєм минається. Він відходить від раю спокійний – щоби потерпіти смерть із рук сліпого діда Лемеха.

Ось такий зміст легенди, сам короткий його нарис, далекий від повноти. Згадуючи про сю легенду, говорить проф. Огоновський, що вона має висшу поетичну стійність, ніж поема «Панські жарти», ставить її проте високо. Але оцінка тої легенди, яку дає проф. Огоновський, вказує, який далекий він був від належного розуміння цього твору.

Перш усього скажу про поділ твору на частини. Проф. Огоновський вирізняє тут дві частини. «В сій легенді – говорить пр. Огоновський, – зобразив поет, прегарно Каїна в його величній змаганню побачити ще раз бодай здалека втрачений рай. Ся частина стихотвору має справді високу стійність художницьку...»³⁵. «Але ж у другій частині цього твору бачимо деяке неімовірне складання поетичне...»³⁶. «Деклямація Каїна про дерево життя й знання натякає на схоластику, котрої не міг проявити Каїн»³⁷. «Вкінці, поминувши се питання, як сліпий Лемех міг Каїна вбити, чи ні,

³⁵ Огоновський: Історія літератури рускої. Том III. 2. Стр. 963–964.

³⁶ Там же. Стр. 964.

³⁷ Там же.

заявляємо, що Каїн не міг сказати, мабуть, то чоловік лиш у своїм серці може знайти щастє, супокій раю, – що він не міг учити людий, щоб себе взаїмно любили»³⁸ і т. д.

Коли той поділ на дві частини є неточний, бо в творі зазначені сильно три частини, то вже такі осуди, чи міг Каїн з вершка гори бачити, що діється в раї, чи ні, чи міг сліпий Лемех убити Каїна, і внески на основі такого розбору, се з літературною критикою не може мати нічого спільного.

Легенда Франка «Каїн» справді гарний поетичний твір, але якраз гарне в ньому те, що осуджує проф. Огоновський. Найгарнійша середня частина: міркування Каїна на тему життя й знання. Хто сей Каїн? – отсе перше питання, яке домагається основної відповіді. Він мовить про себе ось що:

Оте знаннє нещасне
у моїм серці розбудило лютість
на брата, вбійцею мене зробило –

за те, що він, не думавши, по просту,

*мене нагнуть хотів у ту саму
дитячу простоту, з котрої дух мій
давно вже вийшов (стр. 411).*

Каїн – се символ просвіченого духа, далекого від первісної простоти, його гріх, се убитте тої простоти у брата, тої діточої простоти, з якої він вже давно вийшов.

Той Каїн іде самітний крізь життє, проклятий тими, з чиєю простотою він звів бій, чию простоту він поборов. Його одиноким товаришем є його жінка,

що хоч сама невинна й чиста серцем,
не вагувалася для него все
покинути, з проклятим поділити
його прокляту долю.

³⁸ Огоновський: История литературы русской. Том III. 2. Стр. 964.

(Поет змальовує чудовими красками її жіночу любов, її віддачу своєму мужові, її терпеливість на незаслужені докори, тощо).

А коли й її смерть забрала, коли Каїн остав сам-один на землі, пішов у дальшу мандрівку крізь пустиню, але де б не завернув,

усюди сум однакий, самота
однака і однаке горе люте.

Посеред сієї самоти виринає в його душі нове чуття: отсе жадова побачити рай, хоч раз поглянути у той утрачений рай, у той символ вічного життя й щастя. Ся жадова стає тим сильніша, чим частійше він бачить той рай уві снах; він іде без упину в напрямі того раю, іде й не зупиняється, нарешті приходить до нього, але тут довга і рівна стіна межує між тою пустинею, крізь яку він ішов, і раєм. Тоді спливає із його уст молитва до Бога:

Дозволь лиш раз іще, лиш на хвилину,
хоч з далека заглянути у рай!
Хоч оком скинути на се дідицтво
котре на віки вічні я утратив!
Лиш раз поглянути! Лиш миг потіхи!

Се велика трагедія того визволеного з наївної простоти духа під хвилю, коли не потрясе жадова поглянути на те вічне щастя, яке мав дати йому утрачений рай, се трагедія викликана картиною смерті, коли то, під впливом смертного образу, родиться в душі жадова вічного життя! Тоді бажалося б хоч раз поглянути, хоч оком скинути, хоч мить потіхи мати!

Тоді не страшні всі зусилля, получені із важкою мандрівкою на недостижний шпиль гори, на вершини, на які тільки він може дістатися, той Каїн, на вершини, із яких він може обхопити і ту пустиню, що по ній блукався і рай, запертий перед ним: своє теперішнє життя й те вічне заперте перед ним життя і щастє.

Тут на сих вершинах кінчиться перша частина твору: туга за вічним життям, за утраченим раєм, а зачинається друга частина: Каїн має змогу поглянути у рай.

Що ж він там бачить?

Та хвиля, коли Каїн стає на вершинах своїх стремлінь, є символом відродження його духа. Він охоплює своїм поглядом усе людство, усі його зусилля, усі змагання, бачить, що тому людству просвічують два символи: *дерево знання й дерево життя*. Коло сих двох дерев товпляться люди, не так коло двох, як коло одного: дерева знання. З того дерева знання падають плоди на землю і кожний з них розсідається попелом, розприскується огнем, розливається смолою:

А вкусивши
отого плоду, кожний ще лютіший
стає, *озвірюється на весь світ,*
мордує, ріже та кує в кайдани,
валить і ломить те, що другий ставив,
палить, руйнує – просто, божевільні!

А дерево життя стоїть самотнє. Там ледви хто підійде до нього.

А як часом, відбившись від юрби,
до него хто наверхесь, покоштує
плодів, чудових і почне гукати
на других, щоб ішли туди, – то мов
ворони кидаються всі на него
і б'ють, і рвуть, і мучать, і калічать
його, мов за найтяжшу провину.

Обох сих дерев стережуть звірі: дерева знання – сфінкс, символ ніколи нерозв'язаної загадки, а дерева життя – апокаліптична бестія:

...з крилами лилика, з хвостом,
як пава, з кігтями орла, із тілом
хамелеона і з жалом змії.

І коли ті, що тиснулися до дерева знання мали діло із спокійною почварою, яка не боронила нікому їсти плодів, і знов їсти, і знов вертатися до них, – то звір коло дерева життя щохвиля мінився і метався, манив до себе всіх і всіх відводив від дерева

життя. А хто біг за ним насліпо, розбивався о камінь, в тернах, ярах глибоких опинявся і кляв усе – не звіря, але дерево життя: «воно, мовив, химера, ошуканство і брехня!»

Сей вид привів Каїна до розпуки. Він уже недалекий був від тої думки, що життє і знаннє се два вороги собі, що хто вкусить дерева знання, той смерть усім несе, а тим самим є ворогом життя. Та ось инший вид ударив його очі. Він побачив тих, що *покушали овочу з дерева життя*:

Вони на смерть ішли, мов на весілле.
вмирали з усьміхом із ран, із мук;
вони катів своїх благословляли.
Що се значить ? Знать смерть їм не страшна!
Знать жерело життя *було в їх серці...*
Скоро,
хто плоду з дерева життя вкусив –
прояснювавсь увесь, благим спокоєм
проймавсь, і голос піднімав, і кликав
усіх до себе, ворогів найгірших
мов другів обнімав і був
одним чуттєм сьвятим наскрізь пронятий,
Значить: *чуттє великая любов –*
Ось жерело знання.

Зрозуміннє отсього, що знаннє й життє не перечать собі, і що жерело життя ми маємо в собі, приводить Каїна до рівноваги. *Не треба нам у рай тиснутись, щоб те жерело життя дістати.*

Із сею хвилиєю кінчиться трагедія в душі Каїна, а враз із нею друга частина поеми.

Третя частина поеми: *зрівноваженнє духа Каїна й його мандрівка в світ, і щоби, проповідуючи нову правду, смерть прийняти з рук сліпого діда.*

Каїн став жалувати людей:

... Отсе мізерне
знаннє, котре мов іскорку хоронять
і роздувають, – що їм з него! Тьма
і загадка сидить при нім на стражи.
А ту дорогу, що веде до серця,

до щирої любови – другий звір
загородив – химера бистрокрила,
котра манить і найяснішу правду
у привид, у ману пугу змінєє.

Се зрозумінне трагедії в людській душі веде його, першого убійника, до того, що він береться проповідувати людям нову правду:

О люди, діти, внуки, сиротята!
Покиньте плакати по страті раю!
Я вам його несу! Несу ту мудрість,
Котра поможе вам його здобути,
У власних серцях рай новий створити.

Поет веде тепер Каїна між низькі хатки, покриті тростиною, веде між сільську дітвору, щоби його там стрінула смерть із рук сліпого діда Лемеха (символу сліпої, темної товпи, яка смерть несе проповідникові нової правди!).

Отся поема – се величня символічна картина душевної боротьби людини, – боротьби основаної на змаганні до знання, туги за щастем, зневіри у щастє, а враз із тим зневіри у хосенність змагань до знання, символічна картина боротьби, якої остаточним вислідом є зрівноваженне духа на основі сполуки змагань до осягнення знання і щастя, і проповідь нової правди сліпій масі. А вислід тої проповіді? – Смерть із рук тої сліпої маси.

Каїн Франка – се тип, з яким він мав нагоду познайомитися в містерії Байрона. Се той змодернізований Байроном Каїн, представник просьвіченого ума людини, що не вдоволяється сліпою вірою, але й сам хоче прослідити правду того, в що вірити велять.

Як сказано вже – легенда Франка є продовженне містерії Байрона. Коли Байрон доводить Каїна до визвілля його духа із пут незнання, коли Байрон висилає свого Каїна з Люціфером у мандрівку у всесвіти, де той Люціфер повчає Каїна про всі тайни знання, коли таким способом *Каїн Байрона* має на меті змалювати людину, яка покушала овочу із дерева знання, *Франко* береться продовжувати Байронову ідею. Доводить того просьві-

ченого Каїна до жадоби власного щастя, до душевної боротьби на тему мірковань про наслідки овочів із дерева знання й життя, врешті до рівноваги духа, і зрозуміння, що одно не перечить одному.

Таким способом, Каїн Франка запозичений у Байрона у самому помислі, – у переведенні своєму є вповні оригінальний і глибоко обдуманий.

Приймаючи основу Байронового Каїна (просьвіченне людського ума), Франко йде далі: він стежить далі за тим типом просьвіченої людини й бачить її, – під хвилину, як вона прийшла до повної гармонії ума й чуття, – в постатях горячих проповідників великих ідей, в постатях апостолів вічної правди й всесвітньої гармонії, в постатях, що йдуть із проповідю між товпу на певну смерть із рук тої *сліпої* товпи.

При такій інтерпретації ми поставимо легенду Франка: «Смерть Каїна» поруч інших творів європейського письменства, що мають основою мотив змодернізованого Каїна.

«Жидівські мелодії» – цикл оповідань, основаних на мотивах жидівського життя. Є їх вісім. З них одно написано в р. 1882, одно в 1883, а інші в 1889.

Три можна відрізнити головні мотиви в цьому циклі: оповідання на біблійних мотивах, що є немов протест проти сучасного поневолення жидів, обкидування їх погордою, проти приневолювання до ассіміляції їх, врешті устроювання на них погромів і т. п. Та біблійна велич жидівства, віра в їхнє післанництво – служать поетові до зазначення, що жидівське плем'я витерпить усякі переслідування й вийде все побідником. До цього циклу належать: «Самбатіон», «Пір'є», «Ассіміляторам» і «Заповіт Якова».

«Сурка», «У цадика» і «З любови» – се оповідання основані на іншому мотиві: на реальному житті жидівської маси. Коли останні два оповідання – се картини безуспішної боротьби із жидівськими пересудами, то «Сурка» є звеличання материнського інстинкту у жінщини:

Однако вік мій минає,
як та вода по болоті,
без щастя, радощів жадних!
І вмру, і знати не буду
того, чим тішаться другі:
а там, у небі, безплотним
не має вступу, ні чести.
Нехай же буде й у мене
дитя малесеньке! –

Ось так міркує наймичка Сурка, коли кличе її коршмар до себе. Або після того, як уже почула себе матір'ю, яка вона щаслива!

Хоч ти коршмарка богата,
А я лиш служниця бідна,
а я тепер тобі рівна!
Я мати, злоко, я мати!

Врешті оповідання: «*По людськи*» є основане знов на іншому мотиві. А саме: поет малює нам картину з життя сім'ї жидів-хліборобів, що кинули панам служить, а пристали до народу. Оповідання нав'яне ідеалізмом старого жида Штенгля, само в собі гарний малюнок життя хліборобської сім'ї, є замітне ще й тим, що поет, далекий від усяких заходів асиміляції жидів, дає гарну картину із життя української жидівської сім'ї, тим української, що працює на українській землі, співчуває всім інтересам українського селянства й стає щирим його другом і помічником.

Про поезії, що містяться в циклі «*Жидівські мелодії*», можна загально сказати, що вони показують нам Франка як поета вселюдства, що вказують на дар поета зрозуміти чуже горе не менше свого, врешті свідчать про сильно розвинене в поета почуття справедливості. А вже поетичне оповідання «*Сурка*» може стати поруч найкращих творів письменства, що зображають т. зв. «упадок» жінки, і все буде яснито зрозумінням жіночої душі, жіночого матірнього інстинкту.

Далеко не така гарна артистична форма сих *оповідань*.

«Тюремні сонети» – цикл сонетів написаних у вересні і жовтні 1889 р. в тюрмі.

Колись в сонетах Данте і Петрарка,
Шекспір і Спенсер красоту співали,
в форму майстерну мов різьблена чарка
свою любов мов шум-вино вливали.

Ту чарку німці в меч перекували,
коли знялась патріотична сварка:
панцирний їх сонет як капраль гарка,
лиш краску крови любить і блиск стали.

Нам, хліборобам, що з мечем почати?
Прийдесь нову зробити перекову:
патріотичний меч перекувати
на плуг – обліг будучини орати,
на серп, щоб жито жать, життя основу,
на вили – чистить стайню Авгіову.

Отсей сонет треба мати доконче перед очима, коли хочемо, як слід, зрозуміти «Тюремні сонети» Франка. Поет пише цикл сонетів і виспівує в них те, що його найбільше болить. Тюрма – незаслужена і несподівана, тюрма без причини і без змоги дізнатися про причину, вириває із грудий поета перш усього протест проти такого знасилування його волі, обмеження його свободи, а враз із сим протестом обурення по причині топтання найпримітивніших основ людяности. А далі виспівує поет свої почування, що їх зазнає у тюрмі.

З огляду на зміст: у сонетах I–XXVI поет описує тюрму, той дім плачу і смутку, і зітхання, гніздо грижі і зіпсуття, і муки із усіми її порядками. Описує хвилю, як вводять до неї людину, описує казні, життє у них, тюремні розмови, «забави», співи, тюремний харч, контролі судових старшин, тощо. Веде нас поет крізь усі ті місця, що спричинили йому стільки горя. От хочби сей *прохід* по казні, аби не здеревіли ноги:

Встаєм раненько, мисемось гарненько,
вбираємось і стелим ліжко вмить,
пісочком казню метемо чистенько,
тоді давай *ходить, ходить, ходить...*

*Шість кроків там і шість назад – досить,
Щоб не крутився світ, та трьом тісенько:
То два нас ходять, а один сидить –
Той встане – з нас один сіда смирненько.*

Колись в Бориславі були землею
два ріпники присипані: три дошки
над ними стали скісною кривлею.
Лиш люльку мали і вода слезила
в кутку: сей воду ссе, той курить трошки...
Сім діб! І нас того ж тюрма навчила.

Або той сонет, де поет описує жорстокість дозорців в'язнів, а як характеристику наводить спосіб, як вони дають в'язням хліб.

Грим, грим! «Дід» (дозорець) входить: хліб приніс.
*З порога
На піл кинув і попхнув ногою –
І я почув, що є власть надо мною.*

А друга частина: сонети XXVII–XLV містять у собі вилив чуття прибитої душі поета, його роздумування на тему любови й ненависти людства, людських звірств, врешті, в поодиноких сонетах розкриває поет картини переслідувань, довершуваних людьми не від сьогодні. До кращих сонетів тої частини належить XXXIX:

В тюрмі міні страшливі сняться сни,
тай чи то сни лишень – і сам не знаю,
такі виразні та тривкі вони,
такий несонний біль міні вчиняють.

Найтяжші муки, лютії тортури,
які лиш людям люди завдавали,
і ті, що в них страждали і вмиралі,
заповнюють тюрми моєї мури.

Мов рій товпляться привиди кроваві:
страшні злочинці і святі герої,
і рани їх я бачу, мов на яві.
І з ран тих наче грім лунає в моїй
душі: «І нам частину співстраждання,
частину пісні за важке конання!

Сонети!.. Сонети!.. Цикль сонетів – одноцільних! Скільки вони не родять у нас почувань. От хоч би Міцкевича: «Sonety Krumskie». Велич світла, безмежність простору, чар краси! – А тут? У нашого поета? Гній, сморід, задуха, душевні муки, знасилування волі людини, – всьо, проти чого бунтується людська думка, – отсе настрої тюремних сонетів Франка.

Яке ж їх значінне! Чи зможе зрозуміти їхню появу всякий, що їх перечитає? Ні! Тільки той, хто знає життє нашого народа, хто знає, яке значінне має тюрма в історії нашого народа, скільки найкращих синів нашого народа, найчільніших інтелігентних умів і найсвідоміших одиниць із -під сільських стріх тратить марно найкращі літа свої у тюрмах по сей і по той бік кордону, тратять їх за те, що зрозуміли величні ідеали людства й намагалися стреміти до них, вести під ним свій народ, – тільки той, хто все те бачить, хто знає те все, – тільки той зрозуміє настрої «тюремних сонетів», тільки той зрозуміє настрої поета під хвилю, коли писав ті сонети – у тюрмі!

І насили насувається аналогія між настроєм «Тюремних сонетів» Франка й иншим твором представника молодшої генерації наших письменників: оповіданням Винниченка «Боротьба» (із листів студента засланоного в салдати), – з якого лунає не менший протест проти иншого рода моральної тюрми: салдатського примусу й знуцання над поневоленими, позбавленими своїх людських почувань людьми. *Тюрма й салдаччина* – отсе два опирі, що руйнують найкращі сили нашої нації, – се символ нашого поневолення. І коли з того боку приглянутися до «Тюремних сонетів» Франка, – вони виринуть перед нами у всій своїй красоті як *символ протесту проти поневолення нашого народнього духа*.

X

**«З вершин і низин»: загальна оцінка
(1873–1893)**

«Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком».

Отсі слова Франка, висказані ним у відповідь на привіти в часі свята 25-літнього його юбілея, треба доконче тямити, коли хочеться дати вірну оцінку його поетичної творчості за перше двацятиліття. *«Не поет, не вчений, не публіцист, а поперед усього чоловік!»* Значить Франко як поет, як учений, як публіцист, як громадський діяч звертає увагу в своїй діяльності на ті моменти, із яких б'є жива струя людяности. А головно як поет він не про те дбає виключно, щоби поезія його плила милозвучна для уха, щоб захоплювала душу читача, поетичними образами, штучною, гарною формою, тільки, щоби промовляла до читачів своїм людяним змістом. Для одних, щоби була його поезія боєвим гаслом, для одних терновим бичем, для одних розрадою:

Могучим всім в науку й острогоу,
всім, твердосердним, гордим на погрозу,
нешасним всім, страждущим на потіху.

Тому даремно було б дошукуватися усієї краси поезії Франка у різьбленій формі його віршів. Між його поезіями найдеш багато навіть таких, де він трохи не легковажить форми. А вже найкраще погляди самого поета на форму його віршів проявляються у деяких його поезіях:

Чого ти хлопе вбравсь у стрій лимарський
Немов боїшся насміху і сварки?
Чого важкий свій молот каменярський
мінаєш на тонкий різець Петрарки!

Досить, досить слова до слів складати.

під формою блискучою, гладкою,
мов хробака під гарною лускою
пекучий біль і сльози укривати!

Лікар іде! Не час тепер ховати
поганих струпів. Сьмілою рукою
розкрить їх треба, мимо встиду й болю
всю гніль нещадно з тіла виривати!

Найбільша проте вага в поезії лежить по тодішнім словам Франка у *змістові*. Тай щодо змісту:

не в тім, співавче, сила слова твого
щоб ти раз в раз мок в сльозах, кис у горю,
ні, щоб сьміявсь, чи є, чи не є з чого.
*Ти будь керманіч наш в бурливім морю,
Щоб в тобі бачив люд привідця свого,
І все чув добре слово в добру пору.*

Ось такого змісту поезії жадає Франко від поета Данила Млаки.

А про свою пісню він ось що говорить:

Кожда пісня моя
віку мого день,
протерпів її я,
не зложив лишень.

Кожда стрічка її –
мізку мого часть,
думи – нерви мої,
звуки – серця страсть.

Що вам душу стрясе,
то мій власний жаль,
і що горить в ній, то се
моїх сліз хрусталь.

Бо нап'ятий мій дух,
наче струна-прім:
кождий вдар, кождий рух
будить тони в нім.

І дарма, що пливе
в них добро і зло, –
*в пісні те лиш живе,
що життя дало.*

Та проте будова вірша в поезіях Франка за перше двадцятилітте вельми різнородна, а форма його поезій, як на свій час у нас на галицькій Україні найкраща із поетичної форми всіх поетів так будовою строф, як і поетичними образами та тропами, а головню гарна з огляду на мову. У деяких перлах його поетичної творчости, як у «Зів'ялим листю», якого перший жмуток поет пише між 1886 а 1893 р., форма доходить просто до мистецтва.

Все ж таки головна вага поезії Франка лежить в її повному життя й життєвого огню змісті, що обіймає всі царини нашого життя, – а що більше в тому значінні, яке мала поезія Франка для сучасних.

Поет був каменярем поступу на галицькій Україні, поет був учителем патріотизму – не того на словах, але того глибокого, основаного на зрозумінні життя свого народа й праці для того народа, поет був нарешті посередником поміж найкращими умами культурного світа (між іншими й Драгомановом), а своєю суспільністю.

Отсе зміст поезії Франка за перше двадцятилітте його творчости.

Подібно про різнородність тем, мотивів, настроїв я говорив при огляді поетичної творчости Франка роками. Тут тільки зазначу, що у поета, що кождий його твір є частиною автобіографії, у поета, що його поезія є впливом його вчинків, а його житте й поетична творчість спливаються в одну гармонійну цілість, – годі у такого поета подавати огляд його поетичної творчости инакше, як тільки вкупі із оглядом його життя. Поетична творчість Франка за перше двадцятилітте – се частина і то вельми важна частина його біографії.

Загально про мотиви поезій Франка за той час треба сказати ось що:

1. Поет стає вішуном весни нової на Україні, – весни яка несе до нас із заходу ідеї свободи людини й прав рівних для всіх. Ідеї рівности і братерства («Веснянки»).

2. Поет стає каменярем поступу на Україні («Каменярі»).

3. Поет, як щирий син України, жертвує найкращі свої сили Україні. Як син мужика розуміє життя мужицької верстви, глядить на долю мужицтва – і все те має свій вираз у його поезіях.

«Наймит», дещо із «Веснянок», «Оси», «Галицькі образки» і «Панські жарти» – отсе циклі поезій виспівані на українські мотиви.

В одних («Галицькі образки») поет виспівує гірке життя нашого селянства, в одних («Оси») картає бичем іронії нашу інтелігенцію із її нестачею розуміння потреб народу, нестачею хосенної праці для нього, а марнотратством своїх сил на пусті спори; – врешті в інших («Панські жарти») відносини наших історичних гнобителів до нашого народу.

Отсі три роди поезій – се, так звана, *суспільницька поезія*, поезія тенденційна, повна соціальних і політичних європейських кличів сучасних, богата в реальні картини з життя нашого народу, картини по більшій часті гіркі та сумні, врешті не лишена холодної критики громадянства й жала іронії та окликів обурення на чужу для нашого сільського люду діяльність його чільнішої верстви.

Крім тої *суспільницької поезії*, цвіте в сім часі не менше сильно й поезія *чисто особиста*, в якій поет паде під вагою тягара власного горя. Її можна теж поділити на дві частини:

1) страдания душі поета, як громадянина, («Осінні думи», «Нічні думи», «Скорбні пісні», «Думи пролетарія», «Тюремні сонети»).

2) страдання душі поета, як людини («Картка любови» і «Зів'яле листя»).

Коли перша частина не менше тенденційна, коли поет виспівує у ній своє горе, якого зазнає переслідуваний поборниками нових ідей і бойкотований заскорузлою частию свого суспільства, то друга – вилив чуття людини – поезія, як вирив болю, стогони душі, зворушення, настрої, контрасти поміж природою й власними почуваннями, найніжніша лірика, гра поетичної форми й чуття.

Коли в першій із грудей поета лунає грімкий протест проти поневолення людини (тюремні сонети!), коли в ній поет дає

яркий вираз безмежним терпінням людини, позбавленої волі, людини, якої всі змагання розбиваються об скалу тупої і невразливої маси громадянства («Осінні думи», «Скорбні пісні», «Нічні думи»), – то друга ясніє у всій поетовій творчості як недостижні у нас вершини ліричної поезії³⁹.

Врешті, є ще третій рід поезії Франка: поезія філософічна. Наразі найсильніший свій вираз вона найшла у поемі «Смерть Каїна». Про сей рід поезії я говоритиму основніше при огляді поетичної творчості Франка з пізніших років.

ХІ

**«Народ» – засновини радикальної партії. –
Справа університетської катедри Франка. –
«Niemo o sobie samym». – «Der Dichter des Verrates» –
Письменська творчість сього часу. –
«Який то вітер шумно грає»
(1890–1897)**

В початку 1890 р. засновують Франко і Павлик політично-літературну часопись «Народ». Франко був головним його співробітником і відповідальним редактором.

Восени того ж року повстала русько-українська радикальна партія, а Франко був одним із її основників та й автором (поспо-лу з др. Северином Даниловичем) її т. зв. мінімальної програми.

Про заснування радикальної партії пише Франко в цитованій статті: «З останніх десятиліть ХІХ в.» ось що: «Радикальну партію засновано з метою: нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх. Нова партія, що з натури річи мала бути хлопською, була заснована без участі хлопів. Але засновники мали в собі запалу, стільки віри в свої ідеали і стільки критичного розуміння того, що робилось довкола них, що не сумнівалися в успіх розпочатого ними діла. І

³⁹ Про той перший жмуток лірики «Зів'ялого листя» я говоритиму небаром в окремому розділі про все «Зів'яле листя». – А. К.

справді, заснування радикальної партії сталося початком небувало у нас досі руху в народніх масах. Віча, яких давніше було одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у ріжних повітах; звільна на перший плян почали виступати збори за запросинами, без контролі властей. В народні маси кидано нечувані досі гасла: загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів, то були цілі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появились прекрасні бесідники, поривали масу до ентузіазму назви “радикал”, “радикальна партія”, хоч осміювані москвофілами і народовцями, приймалися серед народа; рівночасно з тим приймалася й назва “русько-українська”, що стояла в титулі нової партії. Хоча народовці раз у раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізм, радикали могли сьміятися з тих докорів, бачучи, як під стягом радикалізму стає, власне, найсвітліша і національно найсвідоміша часть руського селянства»⁴⁰.

Протягом 1891 і першої половини 1892 Франко займався живо партійними справами радикального сторонництва і переймає від Павлика з початку 1892 р. адміністрацію «Народа», та за нестачею гроша спиняє видання літом 1892 р. Коли восени того ж року Павлик переселяється в Коломию й бере на себе знов видавання «Народа», Франко їде до Відня для довершення своїх студій і зложення докторату. «За сей час побуту у Відні мав Франко такі прикрости, що був недалекий того, щоби вийти із питомої собі рівноваги духа. Але українське письменство має завдячити Франкові творені під ту пору перлини лірики “Зів’ялого листя” Літом 1893 р. Франко приїхав до Павлика з Ковалевським, що загадав узяти “Народ” на кошт російських українців і заангажував Франка на співробітника з платою по 25 гульд. від аркуша друку. Працював так Франко рік, а потім оснував “Жите і Слово”»⁴¹.

Праця Франка в «Народі» була вельми ріжнородна. Дуже велике значінне мають його програмові статті, а не менше критичні статті, що в них він остро осуджує роботу своїх противників. А тими противниками, з якими станув «Народ» до боротьби, була

⁴⁰ Літ. наук. Вістник. Т. XV. Стр. 64–65.

⁴¹ Згадані тут подробиці я беру з листу до Павлика до мене з дати Львів 20. V. 1909.

вся народовська партія, що заключила українсько-польську угоду звану «новою ерою». «“Народ”, – як пише Франко, – безпощадно критикував сам акт (нової ери) і всі дальші еунуціяції як новоерців, так і поляків. Критика його гучним гомоном лунала в народніх масах. Становище радикалів супроти новоерців було улешкешене тим, що польські верховоди, які держали рівночасно в руках керму краєвого правління і супроти русинів виступали в подвійній ролі – польських патріотів і австрійських урядників, ласкаво приймали руські заяви, жадали шокроку доказів щирости, а то просто поправи, а самі ані не думали в чим-небудь важнім змінити своє поступованне супроти русинів. Сила тих наглядних фактичних доказів переконала вкінці й самих батьків нової ери, що вони помилялися; вони вернули з тої антінародньої дороги»⁴².

Від 1894 р. починає Франко видавати свій літературно-науковий орган: «Жите і Слово», «Вістник літератури, історії й фольклору».

Як уже сам заголовок говорить, – сей журнал був присвячений літературі і науці. В обох відділах працював Франко вельми інтензивно, друкуючи на сторінках «Жите і Слова» поезії, драми, повісти, літературні огляди й статті наукові. Крім того отворає сей журнал свої листи для народньої творчости. Появляється у ньому велика скількість фольклорних матеріалів записаних Франком і іншими фольклористами. Вельми визначну часть у відділі фольклору й етнографії бере на сторінках «Жите і Слова» Драгоманов. Одним словом сей орган гуртує коло себе всіх поступових робітників на полі літератури, історії й етнографії усьої України.

З часом, після упадку «Народа», «Жите і Слово» переменяється в «місячник літератури, політики й науки». Відділ політики – се з малим виїмком майже виключно плоди пера Франка. Його бистрий, рівний, аналітичний ум піддає безпощадній критиці чи то в місячних оглядах, чи то в спеціальних статтях рутенство в політиці наших великих сторонництв й обговорює теоретично те становище, яке займала в практичному житті радикальна партія, головно в своїх відносінах до інших сторонництв.

⁴² Літ. наук. Вістник. Т. XV. Стр. 66.

Боротьба, що спершу велася між Франком і заступниками народовецької та москвофільської партії на сторінках «Народа», продовжується тепер на листах «Житє і Слова». Боротьба ведеться із обох сторін вельми пристрасна, може подекуди й над міру пристрасна. Вона кріпшає тоді, коли з часом перекидається в громаду. Там уже, головню противники Франка, не щадять ні його особи, ні його чести, ні родинних відносин. Зачинається нагінка на Франка, яка з часом протвережує його із сентиментів супроти своєї суспільности і він пізніше, в хвилі повного отверезіння, кидає своїй суспільности гіркі слова правди в статті: «Niесo o sobie samym».

Ще більш загострюються відносини між Франком, як головним репрезентантом радикальної партії, а інтелігентною громадою всього галицько-руського суспільства після того, як в часі приготування виборчої кампанії в 1896 і 1897 рр. консолідуються дві політичні групи: «народовців» і «москвофілів» і зав'язують один спільний комітет, видають спільні відозви, причім «народовці» затемнюють свою приналежність до загалу українського народу, а «москвофіли», скріплені союзом із «народовцями», не залишають боротьби проти сих останніх. Бачить се Франко і з принципіальних мотивів виступає словом і письмом (в виділі «Народної Ради» і на сторінках «Житє і Слова», «Громадського голосу» та «Kurjera Lwowsk-ого») проти такої злуки; зате спадає на нього із шпальт москвофільського органу інсинуація: зради поступовим ідеям, злуки з «Новокурсниками», поклону в св. Юрі, запродавання себе полякам і «новокурсникам» за університетську катедру, тощо. Франкове спростованне сих інсинуацій доповнила редакція «Галичанина» замітками в роді: «приходится оставити разоблеченіє діла теченію времени, а ждати придется не долго».

Коли ж народовецький орган «Діло» мовчав, а в обороні Франка виступила «Буковина» (часопись близька до представників «Нового курсу» – Барвінського, Вахнянина і тов.), ся оборона Буковини дорізала Франка в очах союзних партій («народовців» і «москвофілів») і навіть декого з радикалів.

«Була се хвиля, – пише Франко, – коли я, бачучи довкола себе глупі докори та цінчні насъміхи, думав, було, покаятись, або емігрувати хоч на кубанські степи, та далі успокоївся. Не

чуючися в закинутих міні гріхах, я постановив собі ждати, чим скінчиться новоспечена приязнь народовецько-москвофільська. Може я, супротивляючися тій приязни, покажуся дурним – що ж, се по людях ходить. Я навіть щиро бажаю, щоби так сталося, щоби “красвий” баль під фортенцерством Романчука і Дідицького витанцювався до ладу. Все ж воно краще буде, коли я один лишуся в дурнях, ніж мали би се зробити дві поважні наші партії. В усякім разі одно вже я тепер знаю, навіть хоч би “Діло” не сказало міні сего документно: я слабий політик. Скажу навіть більше для догоди д. Белеєви: Я зовсім не є ніякий політик, бо політика по думці д. Белея, се циганство і крутарство. Лишаю привілей на політиків проводирям “соєдинених” партій»⁴³.

Франкові не довго довелося ждати на правду своїх слів. Вже найближча будуччина виказала, хто пошився в дурні і хто скрипив на цілі десятки років «москвофільський» елемент. Але наведені тут мною політичні події дуже важні до зрозуміння не одного кроку Франка як письменника. Не менше інтересно порівняти сьогоднішній погляд Франка на політику й прикмети політика із цитатами з листа Драгоманова (стр. 72), коли то Драгоманов з подібних мотивів, як Франко сьогодні Белеєві, закидав Франкові брак політичного нюху.

Як згадано вже вище, Франко завершує своє фільольогічне образование на віденському університеті під проводом проф. Ягіча, докторизується з відзначенням із славістики у Відні й готується до університетської карієри. В тім часі працює над двома більшими науковими студіями з області нашого старого письменства, оголошує їх в 1895 р. друком під заголовками: *«Іван Вишенський і його твори»* (1895) і докторську дисертацію: *«Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія»* (Записки наук. тов. ім. Шевченка. 1895–1897).

В 1895 р. виголосив Франко на львівському університеті габлітаційний виклад на тему: «“Наймичка” – Тараса Шевченка», і після того викладу професорська колегія вибрала його доцентом на опорожнену зі смертю Ом. Огоновського кафедру української

⁴³ Іван Франко: Як я став «казеним радикалом». «Жите і Слово». Т. V. Стр. 499–500.

літератури. Та тут постиг його важкий удар: намісник Галичини, граф Бадені не хотів затвердити вибір на професорську катедру чоловіка, що сидів тричі в тюрмі⁴⁴.

Із слів власних Франка до Павлика (зараз після авдієнції його у графа Бадені), виходить, що в справі катедри потерпів Франко найбільше із-за своєї гумористичної промови на тему «Антихриста-Драгоманова», виголошеної на комерсі після юбілея в честь Драгоманова у Львові, в 1894 р., в якому то юбілеєві брав Франко вельму визначну участь⁴⁵.

А в передньому слові до своїх оповідань у польській мові Франко пише: «Сполученій коаліції правительства з інкамерованими русинами повелось вратувати Русь від такого нещастя, яким, без сумніву, були би сталися мої (Франка) виклади. “Бога бійтеся, як можна сього чоловіка пустити на університет! Дивіться лише, в яким подертім сурдуді він ходить!” Так укваліфікував мою кандидатуру брат Русин – той сам, що за свою патріотичну роботу для добра Руси й Австрії бере шість, чи сім платнів. Очевидно, що, супроти такого аргументу, моя кандидатура на приватного доцента мусіла провалитися, а мотив “politisches Vorleben” був лише приличнішою покришкою справдішньої причини...»⁴⁶.

Як там не було із тою справою катедри д-ра Франка (може найближша будуччина кине більше світла на неї), досить, що відмова університетської катедри Франкові – вкриватиме на все соромом перед осудом історії лиця тих, що спричинили сю відмову.

Коли говорити про життя Франка із тих часів, треба згадати про поїздку його із Павликом на похорони Драгоманова. Ся подорож скінчилася невдачно. Приятелі Драгоманова доїхали до Білгорода і там спинено їх (вони забули взяти у Львові пашпорти). Франко вернув звідси до Львова, Павлик ждав на пашпорт, а одержавши його, поїхав до Софії.

Із тим часом: роками 1895 і 1896 в’яжуться дві статті Франка вельми замітні для зрозуміння Франка як письменника, а ще

⁴⁴ Сергій Ефремовъ. Пъвецъ борьбы и контрастовъ. – Киевская Старина. Т. LXXXIII. Стр. 325.

⁴⁵ Із цитованого повище листа Павлика.

⁴⁶ Iwan Franko; *Obrazki galicyjskie*. (Nieco o sobie samym).

більш замітні із-за своїх наслідків для Франкового дальшого життя і творчості.

В 1895 р.⁴⁷ пише Франко переднє слово «Niесо o sobie samym» до своїх оповідань у польській мові під заг. «Obrazki galicyjskie». Редактор видань «Mgówki» др. Бігеляйзен довго не друкував сих оповідань і радив Франкові змінити переднє слово, бо матиме прикрости, – але Франко не хотів⁴⁸. Оповідання сі із переднім словом вийшли в 1897 р. і справді стягнули громи обурення на голову Франка із сторони власної суспільности тим більше, що було се не тільки після боротьби з «ною ерою», але ще більше під час боротьби із консолідацією й під час самостійно радикальної кандидатури Франка на посла до державної ради із тернопільського округу.

В 1896 р. надрукував Франко в 136 ч. віденського тижневика «Die Zeit» статтю «Der Dichter des Verrates», в якій на прикладах із поетичної творчості Міцкевича, вказав на нього, як на поета, що зраду уважає чесним оружем в боротьбі із ворогами. Після появи сієї статті ще більша буря піднялася проти Франка – на сей раз уже із сторони польської суспільности, буря лайки, бойкот що несли вслід за собою матеріальну кризу Франка з причини зачинення перед ним польських редакцій. В першій мірі редакція «Kurjera Lwowsk-ого» вичеркнула Франка прилюдно із своїх співробітників.

Пригляньмося до сих статей: головно до сповіди Франка: «Niесо o sobie samym».

Після кількох дат із життя і після кількох коротких заміток про своє життя Франко пише:

«Поперед усього признаюся до гріха, що його багато патріотів уважатиме смертельним – не люблю русинів (nie kocham Rusynów). Супроти сеї горячої любови, яка для “братнього племені” трискає часто із шпальт польських консервативних часописів, моя сповідь може видатися дивна. Що ж діяти, коли правда. Я не є вже в віку наївних і засліплених коханців і можу про

⁴⁷ Сю дату подає д. Павлик у цитованому листі.

⁴⁸ Про се говорив др. Бігеляйзен Павликові в 1908 р. (Згаданий лист д. Павлика).

такий ніжний предмет, як любов, говорити тверезо. Тому кличу ще раз: Не люблю русинів. Так мало найшов я поміж ними правдивих характерів, а так багато дрібничковости, тісного матеріального егоїзму, дволичности й гордині, що справді не знаю, за що я мав би любити їх, навіть поминаючи ті тисячі більших і менших шпильок, що їх мені, не раз у найліпшій думці, вбивали під шкіру. Розуміється, знаю скільки виїмків, скільки личностей чистих і гідних всього поважання поміж русинами (говорю про інтелігенцію, не про селян!), але сі виїмки на жаль тільки потверджують загальний висновок».

«Признаюся до ще більшого гріха: навіть Руси нашої не люблю (*nawet Rusi naszej nie Kocham*) так і в такій мірі, як се роблять, або удають, що роблять патентовані патріоти. Що в неї маю любити? Щоби любити її, як географічне поняття, на се я завеликий ворог пустих фраз, дуже багато бачив сьвіта, щоби я мав проголошувати, що ніде нема такої гарної природи, як на Руси. Щоби любити її історію, на се задобре її знаю, дуже гарячо люблю загальнолюдські ідеали справедливости, братерства і свободи, щоб я не мав відчувати, як мало в історії Руси прикладів правдивого громадянського духа, правдивого пожертвоування, правдивої любови. Ні, любити сю історію дуже важко, бо сливе на кожному кроці треба би хіба плакати над нею. Чи може маю любити Русь, як расу – ту расу тяжку, некарну, сентиментальну, расу без гарту і сили волі, так мало спосібну до політичного життя на власному сміттю, а таку плідну в перевертнів найріжнішого рода?

Чи може маю любити світлу будуччину тої Руси, що її не знаю, що для її сьвітлої будуччини не бачу ніяких підвалин?

А коли, проте, почуваю себе русином і по змозі моїх сил працюю для Руси, то, як бачиш шановний читачу, цілком не з причин сентиментальної натури. Руководить мною, поперед усього почутте собачого обов'язку (*rozcucie psiego obowiazku*). Син руського хлопа, вигодований чорним хлопським хлібом, працею твердих хлопських рук, почуваюся до обов'язку панщиною цілого життя відробити ті грейцарі, що їх витратила хлопська рука на те, щоби я міг видрапатися на висоту, де видно світло, де пахощі розливає свобода, де сіяють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм, се не сентимент, не народні гордощі, се велике ярмо,

вложено судьбою на мої плечі. Можу протестувати, можу тихцем проклонати долю, що вложила мені на плечі те ярмо, але скинути його не можу, іншої вітччини шукати не можу, бо я став би підлий супроти свого власного сумління. І коли що улегшує мені двигання сього ярма, то вид того руського люду, що, хоч гноблений, оглуплюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні убогий, неперворний, і безрадний, все ж таки помалу двигається, почуває в щораз ширших масах жадобу сьвітла, правди, справедливости і шукає доріг до них. Варто проте працювати для того люду і ніяка чесна праця не піде намарно»⁴⁹.

Ся сповідь Франка, що, як громадянин, стояв, з малими виїмками, майже все в боротьбі із репрезентацією свого суспільства (представниками політичних партій народовців і москвофілів), а тепер був одним із видніших репрезентантів радикального руху, сповідь перед польською суспільністю – не так сповідь, як радше обжалованне перед чужою суспільністю представників суспільности своєї – не могли не стягнути на голову поета тих лайок, які тепер посипалися. Не буду їх тут реєструвати. Вкажу тільки на те, як Франко реагує на них. В «Житю і Слові» пише декілька афоризмів у альбом «Ділу», прочитавши його статтю «Смутна поява» в ч. 97. В них між иншим пише: «Любов не обов'язкова, та почутте обов'язку обов'язкове»; – «Сліпа любов, як і сліпа віра, родить фанатизм і нетолеранцію»; – «Хто твердить: люблю свій народ, а не сповняє своїх обов'язків зглядом того народа – брехню твердить»; – «Посол Вельовейский прилюдно заявляє, що любить русинів. Ну, кого такі пани люблять, того я з спокійним сумлінням можу нелюбити»; – «Перейдімо насамперед “собачу” азбуку, а там гень дійдемо й до ідеальної премудрости...» і т. п.

Крім того настрій поета під той час вириває йому із серця скілька віршів у своїй не то обороні, не то в ціли заспокоєння власного сумління. Найбільш характеристичний отсей:

⁴⁹ Сей важніший уступ, із переднього слова Франка я надрукував тому, бо передмова «Niemo o sobie samym» сьогодні вже бібліографічна рідкість. Редакція «Młówkі» в другому виданні «Obrazki-w galicyjsk-ich» передне слово пропустила.

Ти, брате, любиш Русь
я ж не люблю, сарака;
ти, брате, патріот,
а я собі собака!

Ти, брате, любиш Русь,
як хліб і кусень сала, –
я ж гавкаю раз в раз,
щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
як любиш добре пиво, –
я ж не люблю, як жнець
не любить спеки в жниво.

Ти, брате, любиш Русь
за те, що гарно вбрана, –
я ж не люблю, як раб
не любить свого пана.

Бо твій патріотизм –
празнична одежина,

а мій, то труд важкий,
горячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
гетманне, пануванне, –
мене ж болить її
відвічнеє стражданне.

Ти любиш Русь, за те
тобі і честь і шана, –
у мене ж тая Русь
кровава в серці рана.

Ти, брате любиш Русь
як дім, воли, корови, –
я не люблю її
з надмірної любови.

Отсі останні слова: «нелюбов» – «з надмірної любови» найкраща відповідь на патріотичні лайки за «зраду», тощо! Спеціально ж щодо самого переднього слова й сповіди поета треба сказати, що се був один із гарнійших моментів у його житті. Визволений від конвенціональних форм, від життєвої брехні загалу суспільства, дух поета підноситься високо понад рівень буденщини, тої комбінації й комплікації буденного життя, де високі ідеали, ідеальні стремління й життєві турботи під видом «жолудкових ідей», переплітаються так тісно, що замотаний у ті сіті дух людини, стає основою одної з найбільш сильних трагедій людства; – дух поета підноситься високо понад ту буденщину і кидає із тих вершин життя критичний погляд на себе, на своє життя, на свій народ, на чільну верству свого народа й на свої відносини до інтелегентної верстви й до маси свого народа.

В сьому «передньому слові» ми маємо завдатки другого, ще більшого взриву поетового духа, коли небаром буде творити «*Мойсея*». І коли там Франко стоятиме, як поет, на вершинах своєї поетичної творчости, тут він, як громадянин, пробує переаналізувати свою суспільність і свої до неї обов'язки.

Кілька літ життя, а яка різниця в поглядах! Коли в «*Мойсеєві*» поет приходиться до певности, що його нарід дійде до мети, тут він не бачить іще «світлої будущини» свого народа. Не знає навіть підвалин під ту світлу будущину! Тут бачить поет свій народ, як він двигається, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди, справедливости і шукає доріг до них. А кінчить свої виводи окликом: «Варто проте працювати для того люду і ніяка чесна праця не піде намарно!».

Се оклик каменяра, що працює над здвигненням величавої будівлі свого народа, що, не маючи підвалин до тої будівлі інших, як сиру народню масу, працює над здвигненням тої маси і викуванням із неї матеріалу пригожого під будівлю своєї вітчизни.

А там? – Там бачитимемо поета, що відбився від буденної роботи, що ту свою роботу довів до кінця, а духом піднісся високо понад теперішнє свого народа. Із тих вершин він бачить величню судьбу свого народа в будуччині. Але й те відчуває, що він «усумнився», зневірився був колись, і за те не суджено йому увійти в обітований край.

Нинішня хвиля – се та хвиля, що вириває поета із обіймів молоха вдоволеної із себе, безжурної суспільности і кладе граничний мур між ним, а між світляною метою його народа, вказуючи йому незавидну дійсність і проблиски великої будуччини. Се хвиля, коли поет почуває нерівність поміж двома шляхами: тим, що ми ним ідемо, і тим, що маємо ним іти. Се врешті хвиля, коли поет збувається зневіри – зискує віру в силу духа свого народа, а враз із тим почуває в собі ту силу, яка має небавом прийти до найкращого вислову в творенні постаті «Мойсея».

Чи ж дивуватися, що тепер, як раз більше чим коли, поет був спосібний зрозуміти й відповідно оцінити духа творчости Міцкевича – поета иншого народа? І коли сам ставив незвичайно високі вимоги до свого інтелігентного громадянства, коли сам боровся із низькими мотивами діяльности свого громадянства, не міг, очевидно, не висказати свого погляду на зраду, як мотив діяльности для добра вітчизни, на зраду, змальовану не як мотив низький, але як мотив геройський, часто ідеальний, що впливав із високого патріотизму, – мотив перфідії і зради, вщиплюваний не пересічною людиною, але національним польським пророком в польську суспільність.

Але як з одного боку є правди, що про них не вільно мовчати, коли скристалізуються вповні в твоєму умі, так з другого боку є правди, що їх не вільно проголошувати безкарно. Отсе останнє твердження проявилось у всій силі на Франкові. Його викинули з польських редакцій, його збойкотували, його навіть публичними плякатами на мурах міста споневажували, його просто засудили на голодову смерть. Та під ту хвилю рознеслася прихильниками поетового генія радісно витана, противниками «непевно» принята звістка, що Франко увійде із 1898 р. у склад редакції «Літературно-наукового вістника», основаного на місце «Зорі» й «Жите і Слова».

Про письменську творчість Франка з того часу треба сказати, що вона поширюється незвичайно сильно.

Франко видає в 1890 р. поважний том своїх оповідань «В поті чола», друкує в 1894 і 1895 нескінчену повість «Основи суспільности», а в 1897 р. повість «Для домашнього огнища». Крім

того в 1893 друкує драму «Украдене щастє», в 1895 драми: «Сон князя Святослава» і «Кам'яна душа», а в 1896 комедію «Учитель».

В театрі грають у тім часі його драму «Рябина».

Крім белетристики, поширюється творчість Франка в двох напрямках: в напрямі публіцистичної діяльності (в «Народі», «Хліборобі», «Житю і Слові» і «Громадському голосі»), а також у напрямі наукової праці (в «Житю і Слові» і «Записках наук. тов. ім. Шевченка»).

З огляду на те, що оцінка праці Франка в сих областях не входить в програму отсієї моєї праці, я вдоволюся поки що тим, зазначу круг творчости Франка з того часу.

Із поезії побіч індійської легенди: «Цар і Аскет» і малої поеми: «П'яниця», та сатири: «Вандрівка Русина з бідую», що написані в рр. 1890 – 1893, увійшли в II. вид. «З вершин і низин», треба зазначити поеми для дітей: «Лис Микита» (1890), «Пригоди Дон Кіхота» (1891) і «Абу-Касимові капці» (1892).

Крім того, поетична творчість Франка з того часу концентрується на таких перлах лірики, як «Зів'яле листя» і на поезії філософичній «Мій Измарagd». Заки подам огляд обох останніх збірок, хочу приглянутися до вірша: «Який то вітер шумно грає», гимну української радикальної партії.

«Який то вітер шумно грає» (Гимн руських хлопів радикалів).

Зміст. Від Сяну до Прута аж по Карпати, неначе шумний вітер лунає пісня хлопів радикалів.

В тій пісні чуємо два мотиви: малюнок сьогочасного життя й надії на будуще.

Малюнок сьогочасного хлопського життя – се, знаний нам із поезії Франка, мотив хлопського горя:

Ми є ті, що вас всіх кормимо, –
за всіх вас терпимо.

А далі йде вичислення тих терпінь: ми ті, щогнулися як лози, покірні були, як вівця, ми ті оферми, ті лекрути, гарматне м'ясо на війну і т. д. Реальна картина хлопського горя, але із-за свого пригноблення вельми непригожа до піднесення духа, чого жадається від гимна.

А який той мотив будуччини? Отсе ті хлопи радикали заявляють, що хочуть вчитись, поступати, для себе хочуть працювати,

А всіх, що явно, або тайно
нам ладять пута і ярем
всіх дармоїдів радикально
ми з свого краю виметем.

Справді, годі собі увявити гимн менше радикальний, як отсей. Замість огню, запалу, енергії, певности в побіду (розуміється сього нового радикального руху), замість бадьорого піднесеного настрою – пливе із сього гимна плач, нарікання, жалі на кривди, недолю, – одним словом плаксивий тон, далекий від того «радикального тону» хоч би в часописях!

А навіть ті мотиви будуччини! Ми *хочем* вчитись, для себе хочем працювати... На мою думку, від *хотіння до успіху*, до *довершення діла* так далеко, що се одно ще більш ослаблює силу того «радикального гимна». А зрештою ті постуляти «хлопів радикалів» ставлені до *себе* такі загальні, що можуть стати основою гимна кожного *хлопського* сторонництва, навіть найбільш ворожого українським радикальним принципам.

Супроти того всього останні дві стрічки про вимітанне радикально всіх дармоїдів – неначе насильно причеплені до цілого гимна.

Врешті рефрен! Те, що найбільше повинно вритися в душу, те, що після кожної строфи в тій цілі повторяється:

Ми є ті, що вас всіх кормимо, –
за вас всіх терпимо.

Коли цілий гимн далекий від бадьорого настрою тих радикалів, що мають насажувати нове життя на наших селах, то ще більш доливає до нього сльоз той рефрен про терпінне!

Хотілося б найти якесь виправданне для настрою сього гимна – та годі! Се не є хорал болю гнобленого народа – се гимн одного сторонництва, сторонництва молодого, поступового, яке на перебіг іде із старими сторонництвами, і коли гимн сей чим повинен бути, то висловом ідей, що їх проголошує те сторонництво – висловом настрою, з яким воно іде в життя. Ні сього, ні того в гимні нема!

І ще одно: в порівнанні з «Каменярами» та «Вічним революціонером» тими гимнами загальнолюдських ідей поступу, в порівнанні з «Не пора» – тим гимном загальноукраїнським, сей радикальний гимн стає на вельми звуженому становищі: «*Від Сяну, Прута – до Карпат!*» Поет стає тут на становищі *галичина-радикала*, і як такий не може числити на ширший успіх.

Взагалі про гимн сей треба сказати, що як багато різних гимнів, висловів у віршованій формі *якихсь ідей*, гимнів, як і віршів диктованих розумом, далеких від правдивої поезії, що з серця пливе, – як багато неудачних гимнів народів і різних період і сей гимн можна зачислити до неудачних, а в поетичній творчости Франка до найменш удачних його віршів. Жаль тільки, що він приймився широко й одушевляє маси найсвідоміших наших селян картинами нашого горя, нашої нужди – замість поривати їх в край піднеслих думок, вести в напрям світляної мети!

XII «Зів'яле листя» (1896)

Небагато творів штуки, небагато навіть явищ природи життя є до тої міри величні, як отся збірка лірики Франка, як отсе «*Зів'яле листя*».

Підходиш до твору – величавий блиск б'є тобі. Приглядаєшся йому, вживаєшся в нього, зживаєшся із ним, починаєш його розуміти. Частина його величи спливає на тебе, осяює тебе. Ось такі почування родять і найвеличніші твори штуки. Та Франкове «*Зів'яле листя*» – дивний твір. Велич, краса трискає із нього повною силою, але наблизитися до неї, зрозуміти й опанувати її вповні, присвоїти собі її – годі!

В чім саме лежить чар отсієї поезії? Здається в тім однім, що се – поезія в повному того слова розумінні. Кождий вірш, кожда строфка, навіть стрічка кожда так мистецьки вирізьблені, всі картини так принадно змальовані, всі скалі почувань людської душі так артистично згармонізовані, що, читаючи сі вірші, і ще раз читаючи, і ще раз – дізнається щораз сильнішого вдоволення, відноситься щораз нові вражіння... Врешті, спиняєшся на одному, будь-якому, віршеві й тої його краси доволі, щоб піднести душу на вершини поетичної творчости.

Чого являєшся міні
у сні?
Чого звертаєш ти до мене
чудові очи ті ясні,
сумні,
немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке стражданє,
яке несповнене бажанє
на них, мов зарево червоне,
займається і знову тоне
у тьмі?

Чого являєшся міні
у сні?
В житю ти мною згордувала,
моє ти серце надірвала,
із него вирвала одні
оті риданя голосні –
пісні.

В житю мене ти й знать не знаєш,
ідеши по вулиці – минаєш,
вклонюся – навіть не зирнеш
і головою не кивнеш,
хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
як я люблю тебе без тями,
як мучусь довгими ночами,
і як літа вже за літами
свій біль, свій жаль, свої пісні

у серці здавлюю на дні.
О ні!
Являйся, зіронько, міні
хоч в сні!

*В життю мені весь вік тужити –
не жити.*

Так най те серце, що в турботі,
неначе перла у болоті,
марніє, в'яне, засиха, –
хоч в сні на вид твій оживає,
хоч в жалощах живійше грає,
по людськи вільно віддиха,
і того дива золотого
зазнає, щастя молодого,
бажаного, страшного того
гріха!

Отсей вірш – не тільки приклад моїх повисших слів, він – синтеза усього «Зів'ялого листя».

Поет («оті ридання голосні – пісні!») паде жертвою найсильнішого почування людського – любові. Те почування, та любов розгорює в нього неугасимим пожаром, а той ідеал його змагань і знати його не знає! «В життю ти мною згордувала!»... Але чим більш гіркий біль наляга на його душу із-за заведеного чуття, тим сильніше трискає хвиля пісень!

Так, ти одна моя правдивая любов
та, що не суджено в життю їй вдовольнитися;
ти найтайніший той порив, що бурить кров,
підносить груди, та ба – ніколи не сповниться.

Ти той найкрасший спів, що в час вітхнення сниться,
та ще ніколи слів для себе не знайшов;
ти славний подвиг той, що я б на него йшов,
коб віра сильная й могучая десниця.

Як згублену любов, несповнене бажання,
не виспіваний спів, геройське поривання,
як все найвисшеє, чим душу я кормлю,

як той огонь, що враз і гріє й пожирає,
як смерть, що забива й від мук ослобоняє,
то так, красавице, і я тебе люблю!

Отся красавиця сказала тому поетові, героєві «Зів'ялого листя»: «не надійся нічого!» І тепер починається його мука. Страшні контрасти почувань. Поет не надіється нічого й нічого не бажає. Так що ж? Любови позбутися не може. Проявляються бажання то життя «кожне своїм шляхом», то смерті. Його ні щастє не манить, ні горе не прибиває. Він молить: не минай з погордою і не смійсь, дитя! А то: каміне кременисте в лице її кидає і кається опісля. Його привиди мучать. То плач її ввижається йому, то даремні зусилля зманити до себе іншого.

А то:

Не раз у сні являється міні,
о люба, образ твій, такий чудовий,
яким яснів в молодощів весні,
в найкращі хвили свіжої любови.

Він надо мною хилиться, страшні
полошить мари... Стрепетом без мови
я в тії очи знов, гляджу сумні,
що жар колись ятрили, в моїй крові.

І на моє бурливе серце руку
кладе той привид, зимну, як змیا,
і в серці втишує всі думи й муку.
На привид тихо, не змигнувши, я
гляджу. Він хилиться, без слів, без звуку
моргає: «Цить! Засни! Я смерть твоя!»

Отсей цілий перший жмуток – в один ланцюг сплетені звена муки, страдання душі, напоєної чаром пристрасної, шаленої любови. Спогади з минулого, відродженне любови, надія на щастє, заведена надія й терпіння по тій причині. Найсильніше, найяркішими красками змальовані отсі страдання заведеної в любові душі.

Одним словом, перший жмуток «Зів'ялого листя» – крик наболілої заводом у любові душі, крик, якому в першій хвилі після заводу краю немає.

Помалу той крик наболілої душі втихає: другий жмуток «Зів'ялого листя». Пригадуючи першу стрічу і той промінчик ясної надії, що блис йому тоді, – поет присяг би нині, що се був сон.

Із стану розпуки, шалу, боротьби, із зворушеними почуваннями поет приходить до позірної рівноваги духа:

Полудне.
Широкеє поле безлюдне.
Довкола для ока й для вуха
ні духа!
Ні сліду людей не видать...
Лиш трави, мов море хвилясте,
зелене, барвисте, квітчасте,
і сверщики в травах тріщать.

Без впину
за річкою геть у долину
і геть аж до синіх тих гір
мій зір
летить і в тиші потапає,
у пахоцях дух спочиває, –
у душу тепла доливає
простір.

В тім – цить!
Яке ж то тихеньке риданне
в повітрі, мов тужне зітханне,
тремтить?
Чи се моє власнеє горе?
Чи серце стрепалося хоре?
Ах ні! Се здалека десь тільки
доноситься голос сопілки.

І ось
на голос той серце моє потяглось,
в тім раю без краю воно заридало
без слів.

Тебе, моя зоре, воно спогадало
і стиха до строю сопілки
поплив із народнім до спілки
мій спів.

І спливають із серця поета сумні пресумні співи-плачі на народні мотиви, під склад народньої пісні:

...Зелений явір, зелений явір,
ще зеленіша ива;
ой між усіми дівчатоньками
лиш одна мені мила.

...Ой ти дівчино, з горіха зерня,
чом твоє серденько – колюче терня?

Чом твої устонька тиха молитва,
а твоє слово остре, як бритва?

Чом твої очи сяють тим чаром
що то запалює серце пожаром?

...Червона калино, чого в лузі гнешся?
Чого в лузі гнешся ?
Чи світла не любиш, до сонця не пнешся?
До сонця не пнешся?

...Ой ти дубочку кучерявий,
ой а хто ж тебе скучерявив?

Скучерявили густі лози,
підмили корінь дрібні сльози...

...Падуть листочки зв'ялі, зв'ялі –
От так і сам я впаду далі...

Увесь сей другий жмуток «Зів'ялого листя» – се вершок лірики. Вершок лірики Франка й перла української лірики. Поет нанизує на канву української народньої пісні пишні, чарівні узо-

ри почувань наболілої душі. Тихий жаль, спокійна резігнація, навіть мелянхолія відчувається у тоні сих віршів.

Широке море, велике море,
що й кінця не видати,
та в моїм серці ще більше горе:
я на вік її втратив.

В усьому жмуткові відчувається, як поет любить у своїому горю. В тих піснях він немов виспіває гимни на звеличання свого горя. Тут, крім чару поезії, ділає ще й велич горя, яке стає поетові жерелом вітхнення, й яке він оспівує цілою низкою пісень.

Але й відчувається із скріпленням сили пісні ослаблення почувань душі.

Сипле, сипле, сипле сніг,
килим важче налягає...
Молодий огонь в душі
меркне, слабне, погасає.

Нарешті третій жмуток.
Вона умерла! – Ні, се я умер.

Отсе основний мотив поезії третього жмутка. Поетова люба віддалася за іншого – умерла для нього, а сю подію він признає своєю душевною смертю.

Той крик болю у першому жмуткові, той культ болю у другому, переходить у визвілля із болю у третьому жмуткові.

Герой «Зів'ялого листя» позбувається охоти користатись життєм і його приємностями. У нього, щоправда, проявляється наразі чуттє ненависти, але він уже не далекий і резігнації.

Ненавиджу я нині вас (зорі)!
Ненавиджу красу і силу
і світло й пісню і жите,
ненавиджу любов, чуте, –
одно люблю лиш – забуте,
спокій, безпам'ятну могилу.

І справді резігнація приходить:

Даремно биться, працювати
і сподіватись, і бажати!
Пропала сила вся моя.
Лиш чорних мар гуляє згряя
і резігнація безкрая
засіла в серці, як змия.

Поет недалекий апатії, недалекий визвілля від земських терпінь. Він тепер дуже близький до того, щоби попасти у нірвану. Такий близький визвілля із земських пут не буде він навіть тоді, коли кидається в «нірвани темний кут». Він чує, що праця з'їдає дні, й дає терни замість рож, він чує, що не варто дорожити життям. Але, хоч на словах приклонник буддизму, він не може стати ним на ділі. Не може, бо він **поет!**

Кожда пісня моя
віку мого день,
протерпів її я
не зложив лишень!

Значить терпінне його *мусить* виливатися у піснях, мусить викликувати відрухову реакцію на удари життя і тим самим не може допустити до заперечення життя, до апатії, до повної бездільності –

та в серці мойому поет
бунтується, плаче, мов дитя.

Для нього ти краса життя,
струя чуття, пісень пора –

в його серці поет бунтується проти проклону ідеалу любови, ідеалу життя, проти смерти почувань, бажань, терпінь, проти невразливости на прояви життя!

Наслідком того виривається із душі того *поета* безмежний крик розпуки.

Він чорта навіть, того демона розлуки і несповнимих, диких мрій кличе на підмогу й за одно бажанне, за один її цілунок

ладиться сто тисяч літ страдати. А коли й се його завело, коли врешті й пісня, його єдина товаришка й повірниця, слабшає з кожною строфою, з кожною нutoю, поет покланяється нарешті Будді.

Даремно, пісне! Щез твій чар –
втишати серця біль!
Не вирне сонце вже з за хмар!
Пропала ярь! Пропала ярь!
На душу впала цвіль.

Даремне, пісне! Тихо будь!
Не сип ще мук до мук!
Без тебе туга тисне грудь, –
та ти в ту ж путь, та ти в ту ж путь
несеш жалібний згук.

Даремний спів! В акордах слів
не вилю своїх скрут.
Як мовчки я терпів, болів,
так мовчки впаду без жалів
в Нірвани темний кут.

Той поклін Будді се вже не буде культ буддизму, се вже не буде релігія – культ того визвілля із болю рівний тому культові болю в другому жмуткові. Се втека перед надмірним болем:

...з пристрастів пекла
Ти (Буддо) вивів людей,
не тьмив їх туманом
загробних ідей.

Безсмертне лиш тіло,
бо жаден атом
його не пропаде
на віки віком.

Та те, що в нас плаче,
горить і терпить,
що творить, що знає,
що рвесь і летить –

те згасне, мов огник,
мов хвиля пройде,
в безодні Нірвани
спокій віднайде.

Ось тому й поклоняється йому поет і рад би вирватися із тиску Сансари в Нірвани спокій.

Сей момент в поезії Франка настільки інтересний, що треба приглянутися до нього ближше.

Франко, як поет, незвичайно розвинена індивідуальність. Вчитуєшся в його поезії і чуєш у них один основний мотив: жадаба життя, праці, боротьби. Се великий співець того життя із усіма його проявами, тої Сансари! Аж ось наскочиш на такі мотиви, що й не знаєш, що з ними діяти. Поет – одним словом поет, вразливий на всі впливи зовнішнього світа – впливи життя й штуки. Для зазначення контрастів наведу *«Каменярів»*, *«Човен»*, *«Пісню геніїв ночі»*, легенду *«Цар і Аскет»* і, врешті, *«Зів'яле листя»*.

І коли в творчості Франка основний мотив життя, то до цикля контрастів життя належать: *«Пісня геніїв ночі»*, *«Цар і Аскет»*, і отсе *«Зів'яле листя»*. Як дуже бажалося б зазначити культ нірвани як другий основний тон в поезії Франка, тим більше, що твори його духа засновані на сьому мотиві належать до перлин його поетичної творчості. Одно тільки: Чи можна отському поетові життя й боротьби сказати: поете! ти могутніший співак Нірвани спокою! Можна би, коли б не те, що *поет той, герой «Зів'ялого листя»* настільки перейнятий ідеалом життя, що хоч признає потребу кинутися в обійми «забуття», не в силі зробити сього. Не в силі збутися пристрастів, терпіння і болів, не перериваючи нитки життя свого тіла. Він добре розуміє суть Нірвани, тільки він, жрець життя, насильно мусить покінчити із своїм духом, знаючи, що тіло й так житиме вічно, що воно, як матерія, – безсмертне! Ніюдин його атом не пропаде ніколи! Коли так розуміти сей свідомий перехід у Нірвану, коли врешті признати, що те самовбійство не трусість, але повна свідомість –

коли знаєш, що чиниш –
блаженний еси;

а не знаєш, що чиниш –
проклятий еси, –

коли так приглянутися до поезії «Зів'ялого листя» як драми й до героя тої драми, треба признати, що «Зів'яле листя» – се глибокий поклін Франка великому Будді.

XIII «Мій Ізмарагд» (1898)

В 1898 р. вийшла накладом товариства «Академічна Громада» збірка поезій, яку поет назвав «Мій Ізмарагд»⁵⁰.

Поет давно бажав, – як пише у передньому слові до своєї збірки, – подати у поетичній формі сучасному руському читачеві ряд оповідань, притч, рефлексій і інших проявів чуття та фантазії, котрих теми черпав з різних жерел, домашніх і чужих, східних і західних, та котрі, проте, в'язались би в одну органічну цілість не якоюсь тенденцією, не одною догмою релігійною чи естетичною, а тільки спільним діяпазоном морального чуття й темпераменту, через який пройшли поки вилилися в ту форму.

Йому давно хотілося написати таку книжку, та тільки в останнім часі тяжка слабість, що зробила поета на пару місяців неспосібним до іншої праці, дала йому змогу понаписувати найбільшу часть того, що надруковано в збірці «Мій Ізмарагд». Значна часть поміщених тут віршів то правдиві *Schmerzenskinder*. Поет писав їх у темній кімнаті, з зажмуреними болючими очима.

«Може сей мій фізичний і духовий стан, – пише поет далі у тому ж передньому слові, – відбився й на фізіономії сеї книжки».

«В хоробі чоловік потребує, щоби з ним обходилися м'ягло, лагідно, та й сам робиться м'яким та лагідним та толерантним. Його обхапує глибоке, ніжне чуте, бажане любити, дякувати ко-

⁵⁰ Ізмарагдом звався в старій Русі збірник статей та притч, почасти оригінальних, а почасти повибраних із грецьких писань отців церкви, підібраних так, щоби цілість становила неначе повний курс практичної християнської моралі. [Іван Франко: Мій Ізмарагд, передне слово].

гось, тулитися до когось з довір'єм, як дитина до батька. Не знаю, наскільки ясно відбилося те чуте в отсій книжці, та знаю, що я бажав зробити її книжкою наскрізь моральною».

«Певна річ, моя моральність значно відмінна від тої катехетичної, догматичної моралі, що у нас видається за самотньо християнську»...

А врешті, вияснивши ось так мотиви й настрої своїх поезій, звертається до читача словами:

«Коли з них упаде в твою душу хоч крапля доброти, лагідности, толеранції не тільки для відмінних поглядів і вірувань, але навіть для людських блудів і похибок, і прогріхів, то недаремна буде моя праця»... [Мій Ізмарагд: Передмова].

Коли «Передмова» вияснює настрої поета під той час, як він пише ці вірші, то ближший їх огляд вкаже на тісну сполуку цієї збірки поезій із деякими подіями з життя поета.

Перш усього приглянемося поодиноким циклям поезій усієї збірки: два з них: «По селах» і «До Бразилії» – се мотиви знані нам із «Галицьких образків» і інших поезій, що їх поет виспівував на мотиви сільського життя. «Поклони» – се цикл поезій на особисті мотиви, се відгуки подій у власному житті поета, – се відгомін у етичній формі деяких моментів у його письменській творчості. Врешті, три циклі – головна основа цілої збірки: «Паренетікон», «Притчі» і «Легенди» – той так сказати б «Ізмарагд» Франка.

Поклони – в'яжуться тісно із автобіографією «Niесo o sobie samym». У поета проявляється рід зневіри:

Вниз котиться мій віз. Пов'яли квіти,
літа на душу накладають пута.
Вже не міні в нові світи летіти!
Війну з життям програв я, любі діти!

Він навіть просить опрощення в України за те, що життя його не дало їй того, чого вона могла від нього ждати.

До рівноваги приводить поета *відповідь України*, зосереджена коло одного питання, того, що найдужче вражає поета: зневіра

поета має свою основу в нападах «патріотичної зграї» на нього за його признание «Nie kocham Rusi».

І що тобі за кривда сталась?
Що підняли на тебе галас;
«Не любить Руси він ні раз!»
Наплюй! Я, синку, ліпше знаю
всю ту патріотичну зграю
й ціну її любовних фраз.

У дальших поклонах «Україні» поет висказує своє бажання, щоби з одного боку не тікали від неї «з горя й голоду» її найліпші сини, з другого,

щоб сіячів її їх власне покоління
на глум не брало і на сьміх.
Щоб монументом їх не було те каміне,
яким в відплату за плодючеє насіне
ще при життю обкидувано їх.

Врешті малює символічну картину України. Велике страждання, неміра «крови й сліз пролитих з серця і з очий народа» – отсе той символ України. А далі:

...кілько нас всю силу спрацювало,
щоб жить, без дяки, в каторзі чужій!

Між «Поклонами» є ще вірш «Декадент», присвячений В. Щуратови. Поет відповідає на закид декадентизму, зроблений Щуратом його збірці ліричних поезій: «Зів'яле листя»:

Що в моїй пісні біль і жаль і туга,
се лиш тому, що склалось так життя,
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
надія, воля, радісне чуття.

Який я декадент? Я син народа,
що в гору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастє і свобода.
Я є мужик, прольог не епільог.

Коли б треба дати повну характеристику поезії Франка, то годі се зробити краще, як отсими поетовими словами.

З одного боку, в поезії Франка: *сум і біль, і жаль, і туга* – се перли його поетичної творчости, се найпишнійший вицвіт української поезії, чутте української душі, – а з другого боку *поклук: праця, щастє і свобода!* – отсе «Каменярі», отсе той «Вічний революціонер», отсе «Веснянки», – отсе одним словом суспільницька поезія Франка, *поезія життя, боротьби і праці*.

Хвиля творчости вірша «*Декадент*» – се хвиля ясного розуміння у поета своєї поетичної індивідуальности, тої подвійної душі поета: душі *народнього співака* і душі *поета-суспільника*, поета праці й боротьби і наслідком неї кращої будущини (щастя й свободи!) свого народа, – а враз із тим душі *поета-індивідуаліста*, якого власні болі вирізьблені в пишній артистичній формі (дарма що по словам поета се один тільки у його житті момент) – остають свідками «момента» найкращого, найбільше піднеслого у його поетичній творчости.

Сі два мотиви, так сильно зазначені в поезії Франка молодших років, зливаються з часом в один: в спокійну філософічну поезію. Вона найповніше кристалізується в збірках: «Мій Измарагд» і «*Semper tūro*».

Заки стану її обговорювати, приглянуся ще до двох циклів національної поезії із збірки «Мій Измарагд»: «По селах» і «До Бразилії».

По Селах. Се рід поеми. Десять окремих віршів пов'язано тут в одну цілість. Пов'язано їх оповіданням про життя Пазюка, але ще сильніше пов'язано їх малюнком душевного настрою галицького села.

Пазюк зичить гроші «кумови» й за те кум його поїть у шинку вже кілька днів. Підпитого веде домів, але Пазюк заночовує в сина в stodолі. Там його обікрадають. Пазюк дає попові на молебень, а крім того йде до ворожки, щоб дізнатися, де гроші. Врешті, коли жандарі беруть «кума» у тюрму, в селу тим часом гуде,

що то Пазюка обікрав його син. Молодий Пазюк підкидає батькові гроші, а сам просить пан-отця, щоби перевів із ним присягу, перед людьми в церкві, що він гроший не має.

Оцінка. Вага отсього цикля лежить не в змісті, але, як сказано вище, в змальованні настрою сільського люду. Поет малював досі мужицьке горе іззовні. Малював кривди українського сільського люду, що то їх зазнає наш мужик чи то від уряду, чи то від чужого й свого панства. Тепер він заглянув глибоко в *душу самого мужицтва*. І змалював нам картини, що їх побачив у тій збірній душі нашого селянства.

Поперед усього загальний малюнок хати (I). Поминаючи зверхній опис, дуже точний і дуже багатий у порівняння, наведу дещо із опису середини хати:

На стіні розвішені довкола
деревляні давні богомази:
Страшний суд, Варвара і Микола,
чорні вже від диму, мов від мази.

Тільки й всего християнства в хаті, –
але є й письменства в ній познаки:
Там під сволоком завитий в шматі
Лист небесний – писаний Бог-зна ким.

Йосифінський наказ панщизняний,
прадідівський квіт на трицять буків,
діда скарга за ґрунтець забраний,
батьків акт ліцитаційний драний, –
ось весь спадок, що лишивсь для внуків.

Із II віршем зачинається опис історії Пазюка з «кумом». Поет приглядається спокійними очима до того життя Пазюка, що то гірший усіх чужих п'явок. Бо він не тільки п'явка, що бере добру лихву. Він ще й тим гірший від чужого лихваря, що вбиває людську честь у свого брата. Кум платить йому й свідкам горшку, а він помітує тим кумом гірш якої скотини. «От ще голяк! От ще жебрак!» – каже йому в очі. Яка люта ненависть чується в душі

«кума», але на словах він годить тому глитаєві! Боїться, щоб той не скасував свого слова!

Як з одної сторони поет підхопив дуже щасливо отсей рис бути й жорстокої безоглядності сільського життя, так не менше вдатно змалював нікчемність глитаєвого сина. Він украв у батька гроші, але сам помагав батькові бити «кума», що його підозрювали в крадіжці, а коли люди почали гомоніти про те, що се він украв гроші, він іде до пан-отця:

У неділю на хрест і на слово сьвяте
перед всіми людьми я присягну на те,
що татуньових грошей не маю.

А коли пан-отець, що хотів дізнатися правди, припер його, він заявляє цілком спокійно, ба цинічно:

Як на сповіди! Отче... Та взяв, чи не взяв,
а бігме, що *нерушані вчора віддав*.
І присягну, *най встиду між хлопством не маю*.

А поза тою історією з глитаєм Пазюком, скільки то рисів народньої психіки підхоплює автор у віршах сього циклю. От хоч би те, як то легко найти глитаєві свідків, що то кум украв гроші: «Сей вже мав спати йти, вийшов на двір, чув, як Пазюк до стодоли з кумом чалапав», другий виразно чув... і т. д.

Або як то оба: кум і Пазюк по короні на боже несуть на попівство:

Правте, отче, два молебни,
щоб злодюга той ганебний
без пощади нагло тріс!

Або знов опис сієї метушні, коли жандар приходить у село:

Із вулиці діти тікають малі,
старі покидають у полі роботу
до дому, немов на пожар!

Сей сіти рибацькі під стріху ховає,
той в сіно рушницю стару оббиває
і пхає в шувар,

сей крадену пряче дубову колоду,
той в бочку пожарну що духу лле воду:
в селі є шандар!

Врешті є один довший вірш (X): *На настівнику*, що не в'яжеться нічим із історією Пазюка й його грошей, але що є головне звено тої другої картини, того малюнка душевного настрою галицького села.

Тут у відтворенні сільської дівтори, як у зеркалі, відбивається усе село із своїм містицизмом, із таємним дожданням Страшного суду, із страхом перед упирами, із надією на війну з москалем:

Господи, коли б раз
Маскаль прийшов ! Таке вже всюди здирство
пішло: Маскаль би все те скасував,
зробив порядок, полекшу якусь
на бідний люд!

або врешті із вічним страхом перед завершенням панщини:

Чи чули ви, пани ото заводять

якісь там шарварки нові. То ніби
говорять з хлопами: штири дні до року
повинен кожний нумер відробити
коло гостинця. А то все брехня.
Їм не гостинець в голові. Плювати
їм на гостинець! Як лиш люди вийдуть
на ті гостинці, то пани пішлють
свою двірню з палками, нагайками,
і всіх на панський лан переженуть
і панщину навернуть: штири дні
щотижня кожний мусить відробляти.

Вкінці із малюнками тих страшних кривд від своїх, тим лютіших, що незаслужених:

От і мій господар
хоч і який богач, а злакомивсь
і відтягнув мені з заслуженини
за те, що скочило теля в полонку
і затонуло.
– А що буків я
приняв за ліс! Господар сам післав
мене украсти з ліса копаниці,
а як зловив лісничий і подав
на штраф, прийшлося платити – він тоді
давай мене періщити.

Підчиняючися різним настроям мужицької душі, прислухуючися до стогону її, до жалів її та болів, поет докидає свіжими красками кілька нових рисів до загального малюнка галицького села.

До того самого циклю поезій належить ще й другий малюнок нашого сільського гаразду, перед яким наше селянство тікає.

До Бразилії.

Той сам рис нашої народньої душі: вічне сподівання якогось поліпшення долі, надія як там на «Маскаля», так тут на Рудольфа й на його царство в Бразилії. (Віра в Рудольфа найшла незвичайно сильні симпатії в нашого народа, що проявлялися навіть у «листах до Стефанії»).

Той наш люд

Спродавав дома поля, господарство,
вірячи байці про Рудольфа царство.

Дома покинувши землю родинну
гнався, щоб мрію ловити дитинну.

Смілий у мріях, у вірі беззглядний,
в дійсности, наче дитина, безрадний.

Ані порадитись, ні побалакать,
знав він лиш гнуться та жебрать та плакать.

Поет зазначає по-мистецькому два риси характеру нашого народу: Його погоню за діточою мрією, погоню, в надії не тільки найти для себе щасте, але й поділитися тим щастем із другими (Лист до Стефанії). А коли та надія на щастя заводить, він зносить терпеливо найлютіше горе. «Лист із Бразилії» Франка – се один із найкращих малюнків стоїцизму нашого селянина.

Та на одній пересідці якось
згубився і пропав Юрків Антось.

Сім штук дітей, Онищиха й Чаплиха
і Хрущ старий там вмерли. Збулись лиха.

На морі вмерло дев'ять душ народу;
їх, замість погребу, метали в воду.

(В Бразилії) три місяці чекали ми на квіти
три хлопи вмерли тут і три кобіти.

П'ять хлопців до послуг продали ми,
а сім дівчат пішло в такі доми.

Про хлопців досі ми не мали вісти,
дівчата раді: є що пити й їсти...

Та може дасть нам Бог іще підняться.
Було нас сорок, є ще вісімнайцять.

Стільки всього лиха, а ті емігранти миряться із своєю долею.
Не жалуються навіть на обманство агентів.

Сі два циклі поезій: «По селах» і «До Бразилії» – гарні причинки до зрозуміння душі нашого народу.

Паренетікон. Цикль вельми ріжнородний. Поет висказує свої погляди на всілякі життєві квестії, при тім піддає під осуд свого критичного ума деякі погляди нашого народу, що прий-

милися у нього під впливом християнської моралі, але викривилися й віддалилися від первісного взірця.

Аскетизм без любови (I), піст без добрих вчинків (III), слова без діл (XVI), чернеча служба Богові із страху перед життям (XXII), криклива молитва хоч би тільки самим серцем (VI), – отсе теми роздумвань поета про тих, що то їхні слова або й діла, або й усьо житте – як ті «побілені гроби».

Не пропускає він богачеві, що то свічку поставив у церкві перед образами, а кривда злидарів її гасить (V). Не радує поета довге житте людини – але безчесне, без розуму, без енергії; краще прожити одну днину, але у чесноті, у розумі, у праці! (X). При тім усе треба ловити житте в кожній хвилині, бо «як юність минула, то пощо з дівками жартуєш?» (XVII) А знов:

Хто в першій чвертині житя
знаня не здобув,
а в другій чвертині житя
майна не здобув,
а в третій чвертині житя
хто чесним не був,
той скаже в четвертій: «Бодай
я в світі не був!» (XXIV).

Не менше красок присвячує поет змальованню в поетичних картинах абстрактів як: Любов правди (II, XIV), кривда (XVIII), мудрість (VIII, XIX, XX), або почувань людської душі як: гнів (VII), злість (XI) і т. п.

Для прикладу я наведу вірш, у якому поет говорить про любов правди:

Не слід усякого любити без розбору.
Як добрі щепи садівник плекає? –
Так, що всі зайві парості втинає
щоб добрі соки йшли все в гору, в гору.

Господь сказав: «Яка тобі заслуга,
коли кохаш свого брата, друга?

А ви любіте своїх ворогів!»
Подумай добре, що Господь велів!

Не мовив: «Моїх ворогів любіте!»
Отсе, брати, ви добре розумійте,
що ворог божий, ворог правди й волі
не варт любови вашої ніколи!

Вірші сього циклю багаті в поетичні малюнки, в порівняння, в глибокі філософічні думки, в рефлексії поета. Особливо сорок (чотири – до шестистрічкових) **строф** – се глибокі філософічні думки поета.

Купа дров і жура –
Що з них двох тяжше є?
В дровах труп лиш згара,
а в журі все жите (XXV. 39).

Ось такі поважні, спокійні, глибоко передумані, теплом поетового людяного серця навіяні, всі, сливе, ті строфи. А яке багатство їх мотивів!

Спокій, гнів, гордість, любов, кривда, жура, бездільність, судьба, зло, обмова, добра слава, розум, чесне життє і багато, багато інших мотивів.

Поетична картина й нав'язана до нас рефлексія – отсе форма сієї філософічної поезії Франка. Головна її прикмета незвичайно сильна ядерність. Щодо форми можна би їх прирівнати до наших коломийок, але мовлю тільки щодо форми, бо зміст, думка у них дуже глибокі. Щодо змісту, то вони дуже близько підходять до наших народних пословиць.

Притчі. Подібні мотиви, як у циклеві «Паренетікон», і подекуди подібне їх обробленнє, головно ж рефлексії і висновки дуже схожі із попередніми. Коли ж у чім є різниця, то в самій формі. У притчах поет головну вагу звертає на малюнок, на картину, з

якою висновок ясно вибивається, або, яка кінчиться коротенькою рефлексією, не раз у кількох словах.

Притчі Франка – се пишні взірці дидактичної поезії; сі притчі в першій мірі поезія богата в пишну артистичну форму, дидактичний мотив зливається із красою сього поетичного малюнка у вельми артистичну цілість.

В притчі про жите – оснований на буддійському мотиві, вказує поет на те, що наше власне тіло непостійне, слабе і хоре, що нам у кожній хвилі може відмовити служби; що нашому життю грозять тисячні небезпеки і, коли що лишається нам, чим слід нам користатись, то одна тільки чиста розкіш братньої любови.

Се той чудовий мід, якого крапля
розширює жите людське в безмір,
підносить душу понад всю тривогу,
над всю турботу із-за діл минутих –
в простори повні світла і свободи.
Хапайте сквапно краплі ті, брати!
Бо лиш в тому, що серце ваше чує,
чим груди повні, чим душа живе,
у розкоші любови і бажаня,
братерстві, у надії, у змаганю
до висших, чистих цілий є ваш рай.

Буддійським мотивом користується поет в *притчі про віру*. На листок, що має відорватися з кипариса на Цейльоні, ждуть тисячі побожних буддистів:

і ждуть собі безсмертя,
і мруть один за одним, –
нові приходять з серцем
прагнуцим і голодним.
І ждуть того листочка –
ніяк не відірветь ся!
І ждуть, і мруть в тій вірі,
що хтось його діждеться.

Отся притча не без тонкої іронії – гарна ілюстрація людської віри в безсмерте, віра, що веде ту людськість до замикання

очий на невмірущу силу життя, – що, в надії на безсмерте, заставляє людську душу переходить чужою поуз безсмертні дари й радощі життя!

«І ждуть і мруть в тій вірі,
що хтось його діждеться»...

В *притчі про любов* поет вказує, що найбільш небезпечна для чоловіка є голосна й облесно заявлювана любов, бо під нею криється звичайно якась небезпека.

В *притчі про красу* поет впевняє, що –

більш ніж меч і огонь, і стріла, і коса
небезпечне оруже – жіноча краса.
Ані мудрість, наука, ні старші літа,
не дають проти неї міцного щита.

Далі йдуть, притчі про: *приязнь, вдячність, покору, правдиву вартість і смуток, піст і смерть*. До кращих належить *притча про нерозум*.

Стрілець зловив пташку у сильце, але пустив її, почувши від неї три науки. І миттю ж таки забуває всі три науки, коли пташка, що сіла високо на галузці глумиться і з него, заявляючи, що в її утробі є перла так велика, як страусине яйце. Коли стрілець жалує свого вчинку, пташка мовить:

Зробив ти добре діло
Мені летіть велів! –
І зараз по хвилині
Сам того пожалів.

А потім забажав ти
Мене дістать ще раз
і просьбою вернути
назад минулий час.

А чом? Бо несуразним
Повірив ти словам,

Що в мні є перла більша
У двоє, ніж я сам.

Інші притчі ґрунтуються на буддистських і євангельських (християнських) мотивах.

Загально про притчі Франка треба сказати, що вони є поетичні малюнки до абстрактних понять. В образній формі поет висказує високогуманні думки, а ціхує сі притчі побіч артистичної краси й поетичного настрою – глибокий спокій.

Остають ще й **Легенди**. Є їх шість, а з того дві визначаються великою літературною вартістю: «*Легенда про любов (Арот і Марот)*» і «*Легенда про вічне життя*».

В першій поет малює символ пристрасної любови, проти якої годі встоятися – в постаті Астарте й її спокусі Арота й Марота.

А в «Легенді про вічне життя» поет цікавиться питанням, чи спроможність осягти вічне життя зробила би чоловіка щасливим, та доходить до висновку, що з хвилиною, коли показується надія вічно жити, людина попадає під такий сильний вплив своїх почувань і пристрасний, що зрікається для них вічного життя.

Цикль віршів у збірці «*Мій Измагд*» головню тих на філософічні мотиви, черпаних почасти із старих жерел, дає своєрідне Франкове освітленне християнської моралі й філософії й буддистської релігії. Годі в такому загальному огляді обговорювати філософічні погляди Франка; тут я зазначу тільки його незвичайно високу людяність і безмірну *любов життя і правди*. Ся остання любов веде його до розкривання грубої верстви брехні, що протягом віків вкрила чи то основні правила життя, чи то величні правди ріжних філософічних і релігійних світоглядів. Що в них іде в розріз із життям, – те п'ятнує Франко як смішне й шкідне; що вкрилося брехнею, те обдирає поет із киреї брехні і своїм землякам, що зжилися з тою брехнею, показує правдиву вартість річий.

Свій предмет трактує поет лагідно, спокійно, із великою повагою й любов'ю. Вже щонайбільше послугується лагідною іронією – надармо шукати в «Ізмарагді» настрою поета із «З вершин і низин». Се вже не молодий агітатор, се зрівноважений філософ, а при тім лагідний педагог, що з любов'ю відноситься і до предмету, що його викладає, і до земляків, що їм викладає свої правди.

XIV

Діяльність Івана Франка після 1898 р. – Юбілей 25-ліття праці Франка

З хвилиною, як Франко увійшов у склад редакції «Літературно-наукового вістника», починається найбільш видатний для нашого письменства період його діяльності. Поминаючи вже те, що відтепер він бере участь у всіх виданнях Наукового тов. ім. Шевченка і друкує в них свої наукові студії й матеріали, – він дає напрям самотньому нашому літературному органі на протязі цілого десятка років.

Франко бере, крім того, участь у всіх важніших подіях нашого життя, та огляд його чи то політичної, чи громадянської діяльності за час після 1898 р. не може ще увійти в отсю мою працю. Се занадто свіжа доба; багато інтересних документів цілком ще недоступних, багато подій є таких, що обговорити їх об'єктивно годі. Тому я волю в осьому популярному огляді краще полишити квестію біографії Франка з останнього часу на боці.

Так само ні на що не придалося б виписувати заголовки всіх наукових праць Франка, праць загальноприступних, друкованих чи то в «Записках Наук. тов. ім. Шевченка», чи то в «Збірниках товариства» – головно «Етнографічному Збірникові», тощо, – на коли б не подати огляду сих праць.

Тож я вдоволюся зазначенням творчости Франка в «Літературно-науковім вістнику».

В відділі поезії Франко друкує там у менших або більших виїмках усе те, що потім складається на поважні збірки і «По-

еми»: «Із днів журби» і «Semper tiro» і крім того багато перекладів із європейських поетів.

З прози, крім дрібніших оповідань, друкує більші: «Гриць і панич», «Хома з серцем і Хома без серця», гуцульські: «Як Юра Шикманюк брів Черемош» і «Терен у носі» і дві повісті: «Перехресні стежки» і «Великий шум».

Найбільше праці вложив Франко у відділ публіцистично-науковий. Тут він подає огляд всіх важніших культурних європейських явищ, подає характеристики визначніших індивідуальностей, згадати б тільки: Гавптман, Золя, Доде, Зудерман, Ібсен, Лілієнкрон, Брандес, Маср, Врхліцький і т. д.; подає студію про Данта із численними виіривками перекладу його «Божественної комедії», нотує всі важніші новини українського письменства, обговорює різні політичні й культурні прояви нашого життя, освітлюючи їх і піддаючи холодній критиці, а врешті дає заокруглені сільветки наших письменників, політиків і суспільних діячів. Важніші із них: *Леся Українка*, літературно-критична студія, *о. Антон Петрушевич*, ювілейна сільветка, *Михайло П. Старицький*, *Іван Гушалевич*, *Володимир Самійленко*, врешті дві більші статті: «*З останніх десятиліть XIX. в.*» і «*Стара Русь*».

Заки подам огляд тої часті творчости Франка, що входить в обсяг моєї праці – огляд поезії Франка після 1898 р., мушу спинитися ще над одною подією із того ж року, а саме над юбілейним святом 25-ліття письменської творчости Франка.

Дня 30 жовтня 1898 р. святковано у Львові юбілей, устроєний молодіжю Франкові із нагоди 25-ліття його письменської праці. Було се величаве свято признання Франкових заслуг, положених на жертвенникові українського народа. Було се свято, на якому молодіж устами Володимира Гнатюка і Гриця Гарматія, висказала свою глибоку пошану й велику вдячність своєму духовому провідникові, а старша громада: одні устами проф. Грушевського привітали найвизначнішого культурного робітника на українській ниві, одні устами М. Павлика привітали іменем українського селянства, спеціально ж української радикальної партії – одного із її основників, і головних її провідників, врешті одні, а й тих було чимало, ті його противники, ті, що то з ними Франко зводив без упину бої, і ті прийшли заявити йому своє признанне і поєд-

натися із ним, як із найвизначнішим сучасним представником нашого письменства. *Представники загалу української громади прийшли віддати честь заслугам Івана Франка.*

На всі їх привіти відповів Франко промовою вельми характеристичною для зрозуміння й належної оцінки його індивідуальності. Ту його промову подаю в цілій основі:

«Першим моїм словом, – почав говорити Франко зворушеним голосом, – нехай буде щира подяка всім тим, що устроїли отсе нинішнє свято. Поперед усього подяка молодіжі, що не щадила на се трудів і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині; подяка товаришам праці і переконань; щира подяка бесідникам, що промовляли з сего місця.

Подяка, вкінці, й моїм противникам. За двацять п'ять літ моєї праці доля ніколи не скупила мені їх; вони підганяли мене наперед, не дали мені застоюватись на однім місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвою і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борються зі мною чесним оружєм.

Коли скину оком по нинішнім зборі, то запитую себе: задля чого зібралася тут така велика і світла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жадним героєм, ані таким взірцевим характером, щоб моя особа могла заґріти всіх до себе. Двацять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народній розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну муляр кладе в неї не самі тільки гранітові квадрати, але як випаде, то і труск, і обломки і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може й знайдєся деякий твердший камінь, але, певно, найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будущих поколінь, але мені се байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодований твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя

тому простому народови. Вихований у твердій школі, я відмалку засвоїв собі дві заповіди. Перша, – то було власне почуття того обов'язку, а друга, – то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходить без важкої праці; пізнійше я пізнав, що й нам усім яко нації ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбанне; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народови культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життєм.

Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобує собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього *чоловіком*. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Се було, власне, впливом мого бажання – бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанню, що складає зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те горяче бажання – обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені, яко письменникові, але у нас довше будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубішого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сьміле склепінне.

Так отже, не для мене се нинішнє свято. Я чую, що я не заслужив на него. Але воно наповняє мене радістю, як сімптом, як знак того, що в широких кругах нашої громади займається або й сильно вже горить те саме бажання освіти, свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажання, котрого виразом є мої писання. Вийшовши з самого дна нашого народа, я

старався однакою любов'ю обняти всі його верстви, а нинішнє свято є для мене знаком, що у нас будиться, а декуди вже й ярко палає бажання солідарности з нашим найменшим братом. Тільки ненастанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців; тільки солідарність з тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом охоронить нас від абстракцій і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою.

Ще раз дякую шановній громаді за нинішний вечір. Здається не потребує обіцявати, що й надалі я не зійду з тої дороги, якою йшов доси. Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; се не жадне геройство, а просто елементарна сила веде мене сею дорогою, сила моєї хлопської крові.

Певна річ, у моїй діяльності було чимало помилок, – але хто ж, роблячи якесь діло, не помилився? Та нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому, або іншим служили вони осторогою і наукою. А що до себе самого я завсіди держався тої думки: нехай пропаде моє ім'я, але нехай росте і розвивається руський народ!».

Отсією своєю промовою поет вводить нас, українську громаду, до своєї робітні. Він вказує на свою працю для здвигнення храму культури українського народу, як на завдання свого життя, – а на свою письменську, політичну, чи яку там ще працю, як на одну тільки частину цілоти, частину, в якій є й твердий граніт, але є й менше трівкі матеріяли. Коли б він пішов одним шляхом, він граніту того призбирав би більше, але не міг би стати тим будівничим широких трівких основ нашого життя.

Так розуміє Франко своє життя й свою громадську діяльність та поетичну творчість. Коли ж його життя й діяльність не плили рівним руслом, то він оправдує се в своїй промові, висказаній у веселому тоні на юбілейному комерсі, що відбувся після концерту ось так:

Він мовить.

«Якби в мене було що-небудь з натури когута, то мені повинен би по сьогоднішнім вечорі вирости отакий високий гребінь. На які ріжні високі гідности мене підносили сьогодні! Зробили мене гетьманом, яким я ніколи не був і не хотів бути; зробили

мене керманичем, хоч я, придивившись правдивим керманичам на дарабах на Черемоші, зовсім не мав би охоти ним бути; зробили мене проводирем, хоч я любив лише іти в ряді, пам'ятаючи добре того генерала, про котрого Наполеон казав, що коли він іде в ряді, то дуже добрий вояк, коли ж напереді – то чистий ідіот. Дістаються мені від громади компліменти за се, чого в мене нема, хоч дай Боже, щоби було; але коли *in vino veritas*, то як – писав колись Танячкевич – “скажім собі всю правду в очи”, нехай громада почує компліменти і від мене! Я любив іти в ряді і люблю, але – такого ряду не було... І се було моє нещастє, я крутився як вівця і замість іти уже протертою дорогою, сам мусів протирати її. У нас було і є замало людей і до найпростішої роботи. Се одна хиба громади. Друга: у нас уже така вдача, що любимо – уживши прикладу з війська – свого Flügelmann-а вічно штуркати, аби схибив з дороги і не йшов рівно з другими. Я дізнавав сего штурканя безнастанно від своїх і чужих. Отсе поштуркуванне і випиханне другого не дозволяє нам іти рівним рядом. Якби з мого досьвіду я мав подати громаді яку науку, то вона була би така, як у війську: *Richtung halten!* (Рівний ряд!) Бути може, що до 50-літнього ювілею, котрим мені отсе грозили, ми навчимося того. А покищо на становищу рядового я навчився того, чого рад би навчити і інших, а то нічому не дивуватися, і половину чого доброго уважати ілюзією. За 25 літ роботи досвід навчив мене філософічного спокою і саме того мені і зазидують. Звісно, красше було би мати інший досвід. Отсе мої слова правди для громади!».

Для повного образу я наведу ще погляд одного приятеля Франка з Варшави, щоб показати, як дивляться на нашого поета чужинці.

«При духовій енергії і робучости, якими Ви відзначаєтеся, – так писав він до І. Франка, – годі сумніватися, що ще довший і, розуміється, більше плодovitий період Вашої діяльності є перед Вами; зі всеї душі бажаю Вам, щоб та діяльність відтепер відбувалася не в таких тяжких умовах, як то було доси, щоби Ваш талант міг вкінці розвинути на всю свою ширину, піддержуваний живим співчуттем рідного Вам народа, для розвою котрого Ви стільки зробили. Справді, я пересьвідчений, що Ваш письменський талант ще не дійшов свого найвисшого розвою. В красших

суспільних обставинах, в яких живуть щасливіші неслав'янські народи Європи, Ви давно мали би належне Вам признание, як першорядний артист слова або учений, Ви не потребували би тратити щонайліпші сили на тяжку боротьбу з дрібними противниками з байдужністю оточення, з розпаношеною глупотою.

В щоденній боротьбі за дорогі ідеї, за свою людську гідність, за щоденний кусок хліба, чоловік, хоч би він і який був сильний, легко озлоблюється, не годен деколи відрізнити гідного ворога від негідного, може часом попасти в апатію або песімізм, але і тут є своя відрадна сторона, що дає потіху на такій тяжкій життєвій дорозі: Вам, певно, не раз приходили на думку горді слова великого Німця Гете:

Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben?
wer täglich sie erobern weiss.

У своїм тихім кабінеті свобідно віддаватися поривам свого творчого натхнення – се, звісно, приємніше, але вести безнастанну ідейну боротьбу – то гідніше. Для слабших індивідуальностей ся атмосфера безнастанної ручної боротьби була би погубна, але Ваш розум і духові сили, великі своїм розміром, перемогли все, і не вважаючи на ніякі перешкоди, дали Вам розвинути письменську діяльність, що своєю інтензивністю справді гідна подиву. Я не хочу числяти тут разом всю Вашу роботу, але позвольте мені сказати, що при бідности теперішньої галицької і взагалі української літератури, назвати Вас найвизначнішим діячем українського слова – ще було-б мало, щоб означити степень Ваших заслуг; я з глибоким пересвідченням кажу, що Ваші артистичні твори могли би зайняти почесне місце в якій-небудь з теперішніх європейських літератур, і щиро бажаю, щоби будуча Ваша творчість ще не раз давала причину до нового доказу сеї гадки».

Коли на повисші слова можна писатися без застереження, то вже найближші роки були свідками ще могутнішого взриву духа Франка *на вершини творчости* – головно на вершини поетичної творчости, а українська суспільність дістала в руки нові збірки його поезій: *«Із днів журби»*, *«Semper tiro»* і поему: *«Мойсей»*.

XV

Поєми:

«Істар». – «Сатні і Табубу». – «Бідний Генрих». –
«Поєма про білу сорочку». – «Похорон»
(1899)

«Дві перші поєми належать до найстарших продуктів людського слова і людської творчости, які дійшли до наших днів. “Істар” – се виривок із старовавилонської космогонічної епопеї, що була зложена за яких 2000 літ перед Христовим різдвом і мала головною темою геройські діла і пригоди вавилонського національного героя Німрода. Богиня Істар грає в тій поємі визначну ролю, а епізод про зступленне до ада належить до найбільше захованих частин вавилонської поєми. Те, що подано ось тут, се по змозі вірний і дословний переклад вавилонського тексту; тільки деякі уступи додані мною для заповнення люк. Попри всю наївність старезної старовини ми бачимо тут величню символіку любови; новочасні символісти мають дуже давніх предків.

Друга поєма “*Сатні і Табубу*” може вважатися прародичкою сучасної новелі, дарма, що написана була яких 200 або 250 літ перед Христом. Се також є один епізод із більшої цілости – оповідання про царевича Сатні-Хамоіса, що зрештою дійшло до нас без початку. Сила сліпої любови у мужчини і жіночої кокетерії ледви чи була коли змальована такими простими і сильними рисами, як у тім египетським творі. І тут я даю по змозі вірний переклад, не додаючи від себе ані слова, крім останніх двох рядків, що заступають місце іншого казочного закінчення в оригіналі, де Табубу в останній хвилі переміняється в страшну почвару.

Дальші три поєми побудовані на основі західноєвропейських середньовікових оповідань. Пайка моєї власної праці в тих творах не однакова. Коли в “*Біднім Генриху*” я міг покористуватися майже зовсім чужими взірцями, то в “*Поємі про білу сорочку*” мені прийшлося надати оповіданню весь кольорит, а в “**Похороні**” і ще й *дещо більше!*»

Ось так пише про свої поєми автор у передньому слові. З огляду на те, що чотири перші поєми – се або переклади, або пе-

респіви чужих поем, я не буду займатися в сьому огляді ними, як узагалі не подаю оцінки всіх поетичних перекладів Франка.

Цілком инакше виглядає остання поема «**Похорон**».

В замітці до неї поет пише ось що: «Легенда про великого грішника, що навертається на праведний шлях візією свого власного похорону, стрічається часто в життях святих, та пришпилилася в Іспанії до оповідань про грішне життє Дон Жуана де Теноріо. Може закинуть мені, що я позбавив сю легенду аскетично-релігійних мотивів і переніс її на чисто світський ґрунт, – але й се в значній мірі зроблено вже в оповіданю про Дон Жуана. На сій старій основі я спробував виткати нові взірці. Наш час великих класових і національних антагонізмів має значно відмінне поняттє про великого грішника, ніж час Филипа II і Торквемади. В сім останнім пункті я дозволив собі троха змодернізувати стару легенду, лишаючи, зрештою, її основу незмінену з усіми її алегоріями й символями. Може стріне мене закид, що все тут занадто темне і немотивоване. Що ж, такий закид буде потроха й оправданий, та я думаю, що вглубившись троха і прочитавши поему другий раз, кождий побачить, що вона не так то дуже й темна. Зрештою, кому не любо, нехай і не читає».

Заки я вискажу свій погляд на сю поему подам її *зміст*:

Два народи, чи радше дві суспільні класи двох народів мали звести із собою завзятий бій на життє і смерть. В останній рішучій хвилі провідникові аристократів повелося перемовити на свою сторону провідника народа плебеїв і таким способом віднести над ними побіду. Тепер після побіди – бенкет. Отсе сипляться промови. Князь не хоче на будуче ані слави, ані побід, тільки хотів би, щоб хто вказав

ясний шлях,
як держать в руках здобуте
і приборкать плем'я люте,
не б'ючись з ним по полях,
без пожежі, крові, сварів,
а спокійно й певно.

Другий бесідник граф пропонує політику насильства. Вийняти їх – побіджених – з-під закону! Жадних прав!

Хлоп до праці, не до ради,
до податків, не до складок
до грабель, а не до шпади –
се – порядок.

Його річ – покора й жертва,
як лиш бульбу, хліб і борщ ма;
його святоші: то церква,
двір і коршма.

Третій бесідник барон, ліберал («не даром дід його носив ярмурку!») радить **«uobywatelić to chłopstwo»**. «На економічному полі, у банках, щадницях, спілках, копальнях чекає нас праця».

Врешті, четвертий бесідник генерал займається квестією розділу нагород. І коли першу признає всім побідникам, другу поляглим у бою, то третьою наділити би слід головного героя, провідника ворожого табору, зрадника! Його здоровле п'є він так, що кидає о поміст пугар з усієї сили.

У відповідь на сей тост промовляє головний герой бенкету *«зрадник Мирон»*. Застерігаючися проти того, немов би він був плебей («Чи є плебейське що в моїм лиці, в моїх чутях і помислах і мові? Ні, зроду я плебейства ворог, рад його знівечить у самій основі»), він признається, що допустився зради лише в тій цілі, щоб загріти свій народ до сильнішої боротьби. Він бачив, що його народові не фізичних сил недоставало до побіди, тільки ідеалу, високих змагань, віри! І він дав йому тепер се.

Всі ті, що згинули у останній січі,
ну, чим були б вони в спокійний час?
Раби, воли, що прожили б весь вік свій
хиляючись, працюючи на вас.

Тепер вони погibli, як герої
і мученицький прийняли вінець.
Їх смерть житє розбудить у народі,
Се початок борні, а не кінець.

Тепер народ в них має жертви взір
і ненастанний до посвят підпал;
їх смерть будучі роди переродить,
вщепить безсмертну силу – ідеал!

Сей бенкет – се перша частина поеми. В другій частині ми бачимо «зрадника Мирона» на своєму власному похороні. Товпа народа славить пам'ять небіжчика. Він своїм плечем захищав свій народ, коли злі бурі били, його ум показував народові своєму шлях у темі, його приклад в праці додавав всім сил. Тепер він лежить мертвий. Він впав, як зжатиїм острим серпом сніп, з рук зрадника і не кінжалом *вбитий*, не мечем, а *словом, що тихою злою диха*. Всі в доказ любови цілують трупа в останнє. Але коли до небіжчика наблизився він – «зрадник Мирон», у трупа з очей і уст пустилась кров плисти. Його признає народ убійником і ховає в могилу вкупі із небіжчиком.

Щоби могли зрозуміти як слід сю поему, треба, приглянутися до її *епільога*. Поет пише сю поему під хвилю, коли в душі виринули питання:

Чи вірна наша, чи хибна дорога?
Чи праця наша підійме, двигне
наш люд, чи, мов каліка та безнога

він в тім каліцтві житиме й усхне?
І чом відступників у нас так багато?
І чом для них відступство не страшне?

Чом рідний стяг не тягне їх до свого?
Чом працювать на власній ниві – стид,
але не стид у наймах у чужого?

Творчу хвилю сієї поеми пояснює поет ще ближше словами

Прийміть сей дар! *Крім дум моїх важких,
Крім болю серця й сумніву й розпуки,
усе в нім байка, рої мрій палких.*

Поет мовить, проте, цілком виразно, що ся поема – *витвір болю серця й сумніву й розпуки*. Ось під таку хвилю поет кидає оком на свою працю й на той терен своєї праці – на свій народ, та на його боротьбу із сильним переможцем. Ті ж суспільні класи – се близькі нам два народи: плебей: – українська маса, аристократи – польський володар. Промови князя, графа, тощо – се сучасні гасла, програми, ідеї польського пановання на українських землях, промови Мирона – се погляд поета на змагання нашого народу, на його історію, на його будуще – на недостачі, що не пускають до повної побіди.

І близька вже була моя побіда,
та я пізнав, що *се побіда мас,*
брутальних сил, плебейства і нестями...

...Я бачив, як ті лицарі завзяті,
що йшли в огонь, що бились, як орли,
в душі своїй були і темні й підлі,
такі ж раби, як уперед були.

Я бачив, що якоїсь іскри треба,
Щоб душі їх розжеврить, запалать,
Щоб уголь їх в алмаз перетопився,
з такими б тільки міг я побідить...

...Фізичних сил? О ні він (люд) мав їх тьму
Лиш ідеалу брак, високих змагань, віри.

І тут тепер, на основі реальних картин, зачинає вилонюватися ідея поеми.

Поет (Мирон – псевдонім Франка) ставить себе в положення провідника збунтованої, зворуховленої маси свого народу, маси дуже близької до побіди. І тут уже перед побідою він бачить *брак ідеалу у свого народа*. І він перекидається на сторону ворога, доводить свій народ до руїни, з тим, що всі ті, що тепер погибли, *«погибли, як герої і мученицький прийняли вінець; їх смерть життя розбудить у народі»*.

Вертаючи до наведених із епільога слів: *«Чи вірна наша, чи хибна дорога? Чи праця наша підійме, двигне наш люд?»*, – мо-

жемо поему «*Похорон*» признати поглядом поета на свою творчість, поглядом суспільного діяча на свою горожанську й суспільну працю, поглядом піонера нових ідей на розвиток сих ідей у народі і на ті жертви, що їх проглотує пропаганда нових ідей. Одно й друге і третє – се змагання всього життя поета. Він веде свій народ до боротьби за краще життє, але чим ближше до побіди – тим більше неудач, тим більше жертв, тим більше зломаного життє. Отсе на позір «зрада» – зрада у власному тільки серці поета – бо народ вважає його своїм «будівником, що клав величній храм будущини».

Тільки хвиля, коли поет усвідомлює собі ті жертви бою, й у гордості своїй підносить їх до височин «ідеалу», що вдивлений у нього люд його піде тепер до повної побіди, – та хвиля – се хвиля його смерті: він впав не кинжалом убитий, не мечем, – а словом, що пихою диха.

Се, так сказати би, погляд поета на квестію *жертв* у боротьбі за нові ідеї. Кожда нова ідея – особливо *ідея бунту* мусить вести за собою жертви. І доки вони пануть несвідомо як жертви ідеї – ті що спричинюють їх знаходять оправданне, вони є будівниками величнього храму будущини, – але з хвилиною, як стане орудувати ними, тими жертвами свідомо рука, – торгувати ними для витворення ідеалу – той, що спричинює жертви свідомо, стає зрадником далеким від того чистого, гарного будівника величнього храму будущини!

А знов незалежно від сього дуже близького до життя поета пояснення отсієї поеми – можна *саму ідею поеми «Похорон»* сполучити із квестією, якій сильний вираз поет дав нещодавно. В 1896 р. появилася стаття Франка «*Der Dichter des Verrathes*», а навесні 1898 р. відчитав Франко поему «*Похорон*» на літературних сходах у Львові – значиться: круг думок згаданої статті і поеми «*Похорону*» дуже близькі до себе і в часі. Чи не насувається нам на думку аналогія поміж основаними на мотиві зради творами осудженого Франком польського поета, а твором Франка? Можемо подумати собі хоч би тільки *Конрада* із його зрадою ворожого народа, щоби увільнити свій народ від ворога, а з другої сторони *Мирона* із зрадою *свогого* народа, щоби через ту зраду викувати ідеал своїому народові, ідеал, що *просвічував би йому в більшій*

боротьбі. Про етичну висоту сеї й тої зради спорити немає потреби! Та ось поет, осудивши ту, осуджує не менше рішучо сю!

Чому ж він черпає із криниці мотивів якраз мотив зради? Хіба, щоби дати відповідь на поставлене в епілюгові питання:

І чому відступників у нас так багато?
І чом для них відступство не страшне?

Поет хотів хіба доконче дати відповідь на сю грізну для нашої нації квестію. І се питання заводить його на сліди можливо найбільш ідейного мотиву зради – зради для викування в масі ідеалу, – *та й тут оправдання немає!*

Але нам, спадкоємцям творів Франкового духа, ся поема стає причинком до зрозуміння настрою поета з тої доби його життя, настрою, що проявився із усією силою в його статтях «Nіeso o sobie samym» і «Der Dichter des Verrathes», а ще сильнійше в збірці ліричних віршів: «Із днів журби».

XVI

«Із днів журби».

**Лірика. – Іван Вишенський. – На Святоюрській горі.
(1900)**

Ся збірка складається із двох частин – із дрібних ліричних віршів, що їх автор надрукував у циклях: «Із днів журби», «Спомини» і «В пленері», та з двох поем: «Іван Вишенський» і «На Святоюрській горі».

Лірика

Всі три циклі ліричних віршів – се відтворенне вельми прибитого настрою поета.

Під артистичним зглядом дуже гарний І вірш із цикля «Із днів журби»: «*День і ніч сердитий вітер б'єсь о дому мого ріг*», у якому поет послугується великою кількістю поетичних образів для змальовання свого призначення. Отой сердитий *вітер*, що наче

пес голодний виє, *оті* дощі холодні, що б'ють о вікна, цяпотять, причім ринви грають, шиби плачуть, утишитись не хочять, *оті олов'яні сірі хмари*, що небозвід весь залягли – отсі всі явища природи неначе змовилися прибити його й без того пригнобленого.

Ось тоді то зринає перед поетом сумнів, чи за увесь час життя свого і праці не тягне він тачки до якоїсь фантастичної мети.

Тим більше, що почувається в душі повне безсилле:

чуття, що в серці полум'ям горять
і думи рвуться, як орел, ширять,
та воля, мов розбита, мов безрука.

І те все лиш на сорокових роках життя! Огірчений поет із жалем докоряє своїй расі із-за слабого її плоду:

Хай велитні могли співать, творить,
могли борогись, тішитись, любить
в вісімдесятім році, – нам в могилу
вже в сороковім треба карк хилить.

Та поет старається оборонитись проти сих рефлексій:

...Нам хочесь жити, биться
з противником, нам любя праця, рух,
ми хочем справді плакати, веселиться,
любить, ненавидіть...
Ми можемо втомиться боротьбою,
зломиться, впасти, та не наша річ
розмикаться в борні з самим собою.

І тут одиноке оперте він находить у *суспільній праці*, у праці, що виповнила ціле його життє:

Суспільна праця довга, утяжлива,
зате ж плідна, та головно – вона
одна лиш може заповнить без дива
життє людини, бо вона одна
всіх сил, всіх дум, чутя, стремлінь людини
жадає, їх вичерпує до дна.

Отся суспільна праця не тільки що виповнювала все життя поета – вона забрала найкращі його сили, але не дала йому одного: не дала повного вдоволення. Він мусів побороти себе, з коріннем вирвати із серця усі ілюзії, всі грішні почуття, надії, що колись вільнійше ще дихнеться, що доля ще й йому всміхнеться, що блиснуть і йому ще радощі життя!

І тому, коли тепер дух його у днях журби паде, зневірюється, – він потішається, що не жаль йому життя. Тай гірка ж та потіха! Чи, може, тому не жаль йому життя, що зроблено вже ним усьо, що він довершив на протягу свого життя геройські діла? Ні! –

Мені (мовить поет) не жаль життя, бо що ж воно давало?
Куди не глянь, усюди браки й діри.
Робив без віддиху, а зроблено так мало,
І інших загрівав, аж на кінці не стало
У власнім серці запалу, ні віри.

Коли вернемо думкою далеко – цілі роки назад – приглянемося до того *каменяра*, що жертвував своє життя *суспільній* праці з тою вірою, що збудує твердий гостинець новому життю – і коли прирівняємо до нього *поета*, що стоїть тепер у *повні життєвих сил*, але на *склоні віри в ідеали цілого свого життя*, – відчуємо увесь *трагізм того пожертвування себе для ідеї*.

І нагадаються нам інші слова поета: *Човне! Може, в бурю іменно спасешся ти!* Може тобі іменно вдасться доплисти до ціли й зазнати власного щастя? вдоволення життям?

А відповідь на сі молодечі надії дає сам поет словами:

Я згадую минулеє жите
спокійно, та без радости, без туги;
одно із него виніс я чутє,
що я не був у нїм щасливий, други.

Богато праці і турбот і скрут,
Та не було вдоволення, утіхи;
Мов віл в ярмі, я чув на собі прут,
І тяг – чужого скарбу повні міхи.

Хоч не згасав ніколи огник мій
та полум'ям не бухав, більш димився,
а замість сьвітла сипав іскор рій.
Хоч ненастанно стяг мій з вітром бився,
та не високо плив в руці слабій,
і хоч я жив, то все ж я не нажився.

Тепер, заки умре ще в серці його творча сила, і дар пісень заглухне в тишині, він раз іще б хотів: простерти крила і побуяти свobodно в вишині і оживить ті спомини, що скрила ворожа доля у душі на дні. Та боїться, чи знайде силу відчути й пережити знов те все!

О! Бо ся хвиля приниження лету, придавлення запалу, пригноблення енергії вельми оправдує поетові побоювання!

А була се хвиля чи не найбільшого занепаду енергії Франка, суспільного діяча, а враз і хвиля найсильнішої прояви жадоби і власного щастя у Франка людини, чи радше хвиля найлютішої зневіри по причині жалю із-за змарнованого життя, із-за нездійснених мрій...

...По важкій,
завзятій боротьбі я опинився
побитий, хорий. У тишу, в спокій
я на село із міста схоронився.

Хоч молодий ще, був я у такій
Зневірі, світ весь так мені змінився
З рожевого на чорний, що в гіркій
знетямі з бою я відсторонився.

У мене зблідли давні ідеали
І люди видались таким дрібним
Мізерним кодлом, що для мене стали
чужі й далекі. Треба бути дурним,
щоб задля них у бій іти, як в дим;
ті, що терплять, варт того, щоб страдали.

До огірчення поетового настрою причинюються спомини про його давню любов:

Хоч як ти далеко,
я все тебе бачу,
хоч страгив давно вже,
щодень тебе трачу;
хоч люта розлука
минулася п'яна,
і клином розлука.
Гадюка погана
лежить поміж нами,
дівчино кохана, –
кохання без тьми
не гоїться рана.

Отся рана поетового серця стає жерелом щораз нових пісень повних жалю, туги, німої резігнації, тихої мелянхолії. Поет нагадує собі різні подробиці давно минулих часів, нагадує собі звук голосу коханої, її незабуті слова розмови, її цілунки – і всі ті спомини стають жерелом нових болів душі, жерелом нових співів про ті душевні болі.

А другий мотив, що не менше причинюється до пригноблення настрою поета, – се його обсервація, сільського життя, признаки некультурности, нужди, страху, пянства, тощо... Крізь цілу поетичну творчість Франка тягнуться одною ниткою картини з життя нашого мужицтва. «Панські жарти», «Галицькі образки», «По селах», «До Бразилії» – не вчисляючи в се дрібних віршів – отсе всьо обговорені мною циклі поезій на тлі сільського побуту. Поет вертає тепер ще раз до тих мешканців сільських стріх – не як дитя їхнє, не як їх коханець, не як співак їх горя і недолі, – але як робітник для поліпшення їхньої долі, як провідник народного руху, що поставив собі метою внести світло, а враз із ним і щасте під ті сільські стріхи. Як той, що життє своє поклав для мешканців наших сіл, іде на те «село» і придивлюється до нього критичним оком. Та вид, що його він там побачив, навів на нього жаж:

Ось поле діляня! В отсі хатини
я маю людськість, сьвітло, мир нести!...
Ввижається в уяві стать дитини,

що море черпа ложкою: «Се ти! –
кричить нутро моє, – смішний герою,
сей океан кривд, горя, темноти
рад вичерпати ложкою дрібною!»

Під вагою того безмірного горя: власного й чужого, яке ще блисше йому, чим власне, бо для нього поклав поет своє життя, – він уриває свою пісню:

*Я не скінчу тебе, моя убога пісне,
в котру бажав я серце перелить
і виспівать чутє важке та млісне,*

все, що втіша і все, що веселить,
всі радощі шаленого кохання,
все пекло мук, що й досі грудь в'ялить.

Мої ви сльози і мої зітхання
і пестоші короткі й довгий жаль,
надії і зневіри колихання,

не перелити вас мені в кришталь
поезії, немов вино перлисте,
ні в римів блискітливую емаль!

Мов дерево серед степу безлисте
в осінній бурі б'ється і скрипить,
і скрип той чує поле болотисте, –

оттак душа моя тепер терпить
слаба, безкрила, холодом пририта,
мов ластівка у річці зиму спить.

Коли сей вірш з одного боку вислів почувань прибитої душі поета, – з другого боку слова: **Я не скінчу тебе, моя пісне!** – *се сумне відчуттє будучого!*

Але проти того свого *fatum* поет борониться із усієї сили.

Я ще не старий! Ще сила
є в руках і у души!
Ще поборемося, доле!
Ну, попробуй, задуши!

Я ще не старий ! Не згинув
ще для мене житні зміст
хоч журба, хоч горе тисне, –
ні ще я не песиміст!

Найближша будуччина покаже, що поетові повелося на якийсь час вирватися із обіймів того *fatum*. Що більше – він викреше ще з свого серця іскри поезії, що поставлять його на вершинах поетичної творчості України.

Де ж шукати причини сього сумного настрою, що пробивається до нас із усієї збірки ліричних поезій «Із днів журби»! Вона, щоправда, надрукована з датою 1900 р. Але вірші поміщені у ній пише поет далеко давніше. Не вважаючи на се, що у всіх збірках є поезії писані й друковані у журналах на протязі цілих років, у сій збірці є деякі вказівки, що лірика її – се витвір попередньої періоди творчості, а саме кінця її, коли то поет стає своєю сповідю «Niemo o sobie samym» у розріз із своєю суспільністю, а статтею «Der Dichter des Verrathes» із суспільністю польською – значить іде в розріз із усіма елементами: з тими що з-поміж них вийшов, із тими, що серед них він працював:

*Скинь із серця всі згадки
Про зваду і зраду
Природі мамі до грудий прилинь,
і тут знайдеш нову, сьвяту принаду.*

Поет пішов за сим голосом, поклонився лісові, повірникові своїх найкращих дум, де під скрип могутніх конарів дубових склались перші його пісні, слабкі відгуки лісових пісень чудових.

Та не такого вражіння дізнає поет тепер на лоні природи:

Мамо природо!
Хитра ти з біса!
Вказуєш серцю безмірні простори,

а жите замикаєш у клітку тісеньку,
в мікроскопійну клітку.
Уяву вабиш вічності фантомом,
а даєш нам на страву моменти
самі короткі моменти.
В душах розпалюєш
дивні огні і бажаня і тугу,
а потім працюєш щосили,
щоб погасити, здусити, притлумить
пориви, що ти сама-ж розбудила.
Ллєш на них дійсности воду холодну
куєш їх у матер'ялізму кайдани,
розчарованєм цупко обпалюєш крила.

Ось такі жалі на природу ллються із серця поета, як оправданне своєї власної зневіри, пригноблення власної душі.

Взагалі, про ліричні вірші в збірці «Із днів журби» треба сказати, що се найбільш сумна поезія Франка... А причина того суму поета, побіч тої, що я вказав на неї вже, ще й та, що поет починає чимраз холодніше дивитися на своє життє. Той запальний борець, для ідеї починає зневірюватися в успіх свого діла, починає відчувати не сповнене собою завдання життя людини: осягти власне щастє, наближається до хвилі, коли відчує в цілій повні своє *сирітство духове*, в якому він весь вік свій коротає.

Отсе депресія, в яку попадає хвиливо могутній дух поета, щоби незабаром вирватися з неї, злетіти на вершини творчости.

Поєми

Іван Вишенський – се поема, зв'язана з іменем одної з визначніших постатей другої половини XVI і початку XVII в. на Україні, – з Іваном Вишенським, одним з найвизначніших полемістів в обороні православія проти унії.

Зміст. На горі Афоні проживає довший час монах Іван Вишенський. Він перейшов уже всі ступіні аскетизму і врешті хотів наблизитися до ідеалу аскези; його спускають у виковану в висо-

кій скалі пустельницьку печеру, відправивши над ним попереду панахиду; – він став неначе мерцем за життя (I – IV).

В своїй печері думав він утекти перед життєм, тимчасом життє шле за ним своїх висланників: важкі думи, що ведуть його до сумнівів і до зневіри. Коли ж врешті залітають до його печери білі платочки вишневого цвіту, в душі старця Івана родяться спомини з України. Та він борониться проти них. Про те, які вони були сильні свідчить привид контушів козацьких у барці, на морі (V – IX).

Та се не був привид. Се справді приїхали висланники з України благати його, щоби, під сю грізну пору боротьби, вернув на Україну і живим словом закрівав борців. Хоч як сильна була покуса, Вишенський поборов її і не дав висланникам з України ніякої відповіді. І коли вже любий український голос утих на скалі над печерою – новий роздор у душі Вишенського. Він починає розуміти, що той, хто, замість стати в першому ряді борців і причинитися до великої побіди, – втікає перед світом і зачинається перед рідними у печері, – той не спасає свою душу, але дияволі служить, майстру гордошів, що Богу бути рівним забажав:

Адже ж за неї душі тії,
що там впадуть у зневірі,
а ти б піддержав їх – в тебе
Бог рахунку зажада.

Коли ж нарешті побачив, як відпливає барка з України, кричить з усієї сили, щоб спинити її, врешті попадає в екстазу, благає Розп'ятого про чудо, щоб завернув противним вітром сю барку, вкінці почуває в собі міць чуда –

і він радісно піднявся,
і перехрестився тричі,
і благословив промінний
шлях, що скісно в море йшов.

Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий

і ту барку ген на морі, –
і ступив – і тихо щез.

А в печері пустельницькій
тільки білий хрест лишився,
мов скелет всіх мрій, ілюзій, –
і невпинний моря шум (X – XII).

Ся поема, як-небудь зв'язана з визначною історичною постаттю⁵¹, вибором мотиву і політичним переведенням його не є історична поема. Своєю ідеєю вона дуже близька до думок поета, висказаних ним про суспільну працю в одному із ліричних віршів збірки: *«Із днів журби»* заповнить життя людини, бо вона одна всіх сил, всіх дум, чуття стремлінь людини жадає, їх вичерпуює до дна.

⁵¹ Іван Вишенський родився коло року 1550. Маючи коло 30 літ покинув світ і пішов на Афон, тут перейшов усі ступіні монашого життя, звідси висилає свої огнисті послання на Русь в обороні православ'я. В початку 1605 року він вибирається на Русь, але не оправдав надій покладаних на нього; коли його політичні послання закривали здалеку до борби, то проповідь аскетизму після повороту на Україну не припала нікому до смаку. І він сам почав тужити за аскетичним життям на Афоні. Він і вертає туди. Про причини його повороту на Афон пише Франко ось що: «До Афона тягли його ідеали, “жесточайшого безмолвія”, бажання дійти до найвисшого ступня аскетизму, а може й горяча віра в те, що жертвою свого власного життя, своєї діяльності і свого серця він зможе окупити перемогу православ'я в рідному краї. Як велика і важка була се жертва, яка горяча любов для рідного краю, для “моей любимой Руси”, розгорілася в душі нашого автора по тій подорожі, помімо всіх зазнаних розчарувань і прикростий, се бачимо з тої любови, з якою він в одному з пізніших своїх творів висказує місце і сторони, котрі відвідав під час подорожі, і з того тричі висказаного бажання – ще раз прийти на Русь, котре около 1610 року бачимо в посланні до Йова.

Як довго жив наш автор в печері, з котрої не було вже повороту на світ, коли і як закінчив життя, – ми не можемо сказати. Чи в приступі релігійного божевілля, гоняючись за “духами поднебесними” зі своєї печери випав у море і розбився о скали, чи заморившись постом і висушивши тіло, як скелет, попав опісля в число мощів і є ще донині де-небудь предметом почитання і культу – все евентуальности, наскільки можливі самі собою, настільки й трудні до сконстантовання» (Іван Франко: «Іван Вишенський і його твори»).

Що поза сею працею, то гріш
змарнований, то манівці блуднії,
що запровадять швидше, чи пізніш
чи в самолюбства омути бруднії,
чи в нігілізм, чи то в містичну мглу,
що дійсними вважа лиш власні мрії,
а мрією – природу й жизнь цілу.

Для зазначення сього надавалася постать Вишенського якраз найкрасше: Людина, якої огнисті слова тисячі до боротьби загривали, людина повна життя, а з другої сторони змагання осягти вершок аскетизму – житте в пустельничій печері, – се такі два великі контрасти, що не дивуватися, коли на них спинився дух поета життя й боротьби.

Як уже в змісті зазначено, поема ділиться на три часті. Найбільш інтересні дві останні: роздор у душі Вишенського під впливом висланників внішнього світа, павука, мухи і білих платків вишневого цвіту і зневіра його в спасенне душі аскета під впливом гостини козацьких висланників з України.

Зачинений у своїй печері Вишенський радіє своїм спокоєм.

Се мій світ. Усе змінчиве
щезло геть. Затихли крики,
гомін бою житевого
тут мене не долетить.

Щезло все дрібне, болюще,
що чуте в душі ворухить
і увагу відвертає
від найвисшого ества.

Полишилось лиш постійне,
Супокійне і величне –
про постійне і величне
думать тут, душе моя.

Та спокій його не трівав довго. Павук, що заснував сітку і зловив муху в неї, дає почин до повороту світових думок в пустельницьку печеру. Зразу слабі, під впливом бурі, темряви, а

відтак соняшнього світла, вони доводять душу аскета просто до богохульства з точки християнського погляду. Під впливом тучі і пільми думає Вишенський:

Бачилось, земля завмерла,
вимерли всі люди в світі,
я один лишивсь остатній.
у страховищах отих.
Бачилось, і Бог у небі
вмер, один лиш чорний демон
тепер паном у вселенній
і гуляє, і реве.

А вистарчило, щоб ранішнє сонце пільму прогнало, – тепло-та огріла тіло і душа воскресла в тілі, віднайшла свого Бога, і молитву віднайшла.

Се тепло – воно за хвилю
в мертвім тілі творить душу,
у душі тій родить віру, –
вицьвіт віри тої – Бог..
Чом не можна би подумать,
що душа і її віра
і сам Бог, то тільки витвір
тої дрібки теплоти?

Ось такі міркування приводять Вишенського до плачу. Чи ж на те він тиху келію покинув, щоб аж тут у путах сумніву скінчить?

Та не тільки віру він тратить тут у печері, далеко від життя, – він пізнав головний зміст життя: жертва себе для вітчизни. Хоч він відчувився не тільки від України, але й від життя взагалі, вистарчить дрібного платка вишневого цвіту, щоби думка полинула одна за одною на Україну і, щоб відірвати її від тої рідної землі, від свого рідного люду – він, аскет, не був у силі.

Як сильне се почуття, любов до рідної країни, бачимо з того, що знехтованнє її (мовчанка на зазив, щоби повернув на Україну) веде Вишенського спершу до розпуки, а врешті до божевільля (божевільної екстази).

У розпуці своїй він кличе:

І яке ж ти маєш право,
черепино недобита,
про своє спасенне дбати
там, де гине мільон!

Адже ж за всі душі тії,
що там впадуть у зневірі,
а ти б піддержав їх – в тебе
Бог рахунку зажада.

Се не божий шлях! Та ж навіть
як би в рай ти так дістався,
а твій рідний край і люд твій
на загибель би пішов,

адже ж рай тоді для тебе
пеклом стане! Сама думка:
«Я міг їх поратувати»
тобі з неба зробить ад!

А в приступі божевілля він жадає чуда і впевнившись про нього вискакує із своєї печери.

Поема «Іван Вишенський» – се один із красших творів із циклу індивідуальних поем Франка, – поем, в які Франко втілює свої ідеї та свої міркування про деякі життєві квестії. Ми були свідками міркувань Каїна про дерево життя й знання, були свідками міркувань зрадника Мирона про ідейність зради, хоч би вона мала витворити для побідженого народу ідеал, бачимо тепер душевну боротьбу аскета і побіду його прив'язання до життя над аскетичним супокоем. Побачимо, нарешті, в найближшій poemі Мойсея, в боротьбі із своїм сумлінням, чи праведне, чи шкідливе для власного його народу було діло його життя.

На Святоюрській горі – поема основана на історичній події з дня 30 жовтня 1655.

Зміст: Хмельницький витає послів Яна Казимира, бенкетує з ними, але на листи короля відповідає казкою про господаря і

його вужа. Доки вуж жив у господаря, доти сьому останньому щастило. Але раз син господаря ударив вужа по голові, а вуж вкусив хлопчика їдовитим зубом і спричинив його смерть. В гніву господар відрубав вужеві хвіст. Загнівався вуж на господаря, а сей його гнів привів на господаря безліч нещастя. І даром просив господар вужа, щоби вернув назад жити до нього. Вуж відповів, що обом їм діється кривда:

Адже ж ти, коли згадаєш,
що твій син в землі гние,
то рука свербить, щоб тїм'я
розторошити моє.

А і я, коли погляну
на відсічений мій хвіст,
то отруйним зубом в тебе
вгризся б, так лютує злість.

То найкраще нам розстаться.
Ти собі в своїм дворі
жйй без мене, я без тебе
проживу в своїй норі.

Ось так і Польщі з Україною годі єднатись тепер. Кривди обох завеликі. Треба їм жити окремо, а мине сто літ чи двісті, їхні рани заживуть:

от тоді – коли вчаснійше
ваша Польща не згорить –
час настане, любий куме,
про єднання говорить!

Отся ціла відповідь Хмельницького «кумові» Любовицькому – се відповідь України Польщі не тільки в минулий час, але й на тепер. З одної сторони утиск, гнети – з другої вічні проби заключити згоду, «унію», – коли й прийде до угоди, то заключить її зі сторони Польщі хтось вроді Яна Казимира, що, хоч би й мав щирі наміри, то як прийде до виконання угоди, до затвердження на сеймі, –

та шляхетство закричало,
та магнати заревли,
та підплачені ними
і підпоєні послы
королеві лютим гвалтом
добалакать не дали...

Та й, зрештою, годі вірити в таку угоду. Хиба ж се єдність: *Кленує устами, а ніж в пазусі держу?* – З одної сторони запевнювання про щирі наміри, а з другої – відразу змагання, щоб не додержати угоди. В Любовицького в тій самій пазусі, де був королівський лист до Хмельницького повний клятв, упімнень, сліз, є ще другий лист – до хана, у котрім заклина його король, щоб зараз впав на Україну і поміг йому козацьких розтолочити гадюк.

Супроти такої єзуїтської моралі

...краще чисто
розмежуймося, як слід:
вам хай буде ваша Польща,
Україну нам лишіть.
Ви собі пануйте в себе
на вині та на меду;
ми, як Бог дасть, *будем пхати*
і без вас свою біду.

Значінне отсієї поеми не так у відношенні до минулих як радше до сьогоднішніх часів. Відносини на сьому клаптикові землі, де ми могли би жити, як вольні з вольними, уложилися так, що й сьогодні ще казка Хмельницького не стратила свого значіння.

XVII «Мойсей» (1905)

Народе мій!..
Невже задармо стільки серць горіло
до тебе найсвятійшою любов'ю,
тобі офіруючи душу й тіло?

Задармо край твій весь политий кров'ю,
твоїх борців? Йому вже не пишаться
у красоті, свободі і здоровлю?
(Із Прольога до «Мойсея»)

Ось такими, між иншим, словами вводить Іван Франко у гурт читачів свою поему «Мойсей», твір, що гідно репрезентує свого мистця на вершинах його творчости. І коли читач найде у самій поемі жерело артистичного вдовілля, прольог, що ним поет розкриває перед нами символічне значінне Мойсея, чинить нам поему близшою, бо ріднішою, бо нашою національною.

Щодо укладу свого, ділиться поема «Мойсей» на три частини: перша обіймає пісні I–IX, друга, середня X–XI, а третя XII–XX; а щодо змісту, то перша кидає нам перед очі широку картину народу (у поемі гебрейського), що, дійшовши наслідком довгої блуканини по пустині до зневіри, кидає каміннем на пророків, які вели його досі до мети по безпуттях, друга стає висловом любови народнього генія до свого народу, а третя – розкриває трагедію генія, що відобрається у його душі, коли бачить з одної сторони, як наконецна ціль пуття криється у темряві, а з другої, як загальна зневіра й безсилле стають самотнім висловом народньої думки.

...Та нам, знесиленим журбою,
роздертим сумнівами, битим сльозом,
не нам тебе провадити до бою!

Зміст. Для народу гебрейського, що накликуваний пророком своїм полишив давні оселі, вибрався у непевну путь до обіцяної землі і, заки вспів добитися до неї, застряг на пустині без надії на красшу будуччину, – настала страшна, дуже небезпечна хвиля зневіри. Під таку хвилю мусить замовкнути голос пророка Мойсея. На всі його поклики юрба має тільки цинічні жадання спокійного життя, а коли їй навтямиться слухати завзивів і докорів, ухвалює: хто пророка із себе вдає і посміє народ манити за гори, настрить кінцевої руїни, – най опльований буде всіма і побитий каміннем. Але така ухвала не покінчить справи. Ні народ не вдовольниться нею, ні Мойсей не стане слухати її. У народа

виждання кращої будучини, у Мойсея хвиля віщого вітхнення. А що й темні духи, які нацькували народ проти Мойсея, не думають спочити, зачинається люта боротьба. Пророк Мойсей, народній геній, стає на висоті хвилі і нещастя народні підносить до приznak ласки Єгови: «Вибраний Богом народ між народами вбогий». Мойсесві слова у притчі про терен такі сильні, що нічого не вдіють проти нього противники.

Одні осьміюють його, опоганюють, одні говорять грімко про його зраду, кидають на нього найгірший закид, який можна зробити тому, хто житте своє приніс у жертву ідеї – а по думці вчерашньої ухвали взивають народ:

...За камінне! Він кпить собі з нас,
так, як кпив разів много.
Най загине він краще один,
як ми всі через нього.

Тільки диво, ні одна рука
не сягнула по камінь.

І коли тепер, після того у розпалі гнівному кидає Мойсей гнівні слова у народ, слова, якими висказує зловіщу погрозу тим, що дають себе вести ошуканцям і дурням, –

...похилившись, слухали всі
мовчаливі, понурі,
лиш у грудях сопло щось глухе,
наче подихи бурі (I – IX).

Мойсей не хотячи бути все кар вістуном і погрозою для людей покидає товпу, що для неї і серед неї він працював досі і тікає на самоту. Настає для нього хвиля самокритики. Там на самоті, зараз при перших думках розваги приводить він собі перед очі ціле своє життя: з одної сторони свою любов і пожертвованне для рідного народа, з другої – невдячність «наруги і рани», що їх зазнає, як відплату за ту незмірну любов, – і ні першого йому не жаль, ні останне не болить його, – одно тільки журбу наводить на його серце, а саме те, що не доведеться йому прийти до обіцяної

землі із своїм народом. Небезпечна хвиля для людини близької упадку. Тільки Мойсей не подається, не лишиться позаду своїх дотеперішніх стремлінь. Навпаки! Він замість покоритися, піде до тої землі сам... щоб в обіцяному краєві лише старі кости покласти. Там він буде лежать і до гір сих моавських глядіти, аж за ним вони прийдуть усі, як за мамою діти. Зв'язь із рідним народом наразі уривається. А прощаючися із ним, Мойсей звертає свої останні слова науки до тої частини свого народа, що серед неї його наука приймалася найрадше й найсильніше, – звертається до дітвори. Вона одна запалювалася все до його наук та приноровлювалася у своєму діланні до його завзивів. Мойсей ззиває їх, щоб не гасили святого огню, що жевріє у серці кожного, що кожному в життєвому пориві появляється у виді огняного куца, як і йому на Хориві у молодих його літах (X–XI).

Коли Мойсей відбився від людей, від їхнього гамору, від співучасті у їхньому житті і від роботи для них, коли найшовся на самоті, тоді «сумнів у душу тисне жало студене».

Сорок літ я трудився, навчав,
весь заглиблений в тобі (Єгово!),
щоб з рабів тих зробити народ
о твоїй уподобі.
Сорок літ мов коваль я клепав
їх серця і сумління,
і до того дійшов, що уйшов
від їх кпин і каміння.

А найбільше та грижа: може він заповіт Єгови не справляв, як повинен?

Як довго він робив у народі свою реформаторську роботу, – робив її «хоч насліпо та сміло», і аж тепер, як відсунувся від громадянства, від життєвої праці, в його душі гніздиться сумнів один за одним, чимдалі, тим страшнійші, тим дужчі!

Він бачить, що вирвав свій люд із мирного життя, кинув його на непевний шлях боротьби, а тепер мусить дивитися на те, як люд той стає на півшляху і думка-сумнів бентежить пророка, чи не ошибався він у мотивах свого ділання? Ба, що більше! Він починає сумніватися в правду свого вішого вітхнення.

Гей, а може хоривський огонь
не горів на Хориві,
лиш у серці завзятім твоїм
у шаленім пориві?

Його сумніви чимдалі кріпшають, переходять у один грім-
кий голос розпуки:

О Єгово, озвися! Чи й ти
здобуваєш дар мови
лиш у пристрасти нашій, у снах,
у розбурханій крові...

Даремні всі визови, всі закляття, бо

...Єгова мовчав, лише чуть
лиховістнії звуки:
То квилінне гієни в яру,
то знов шелест гадюки.

Вкінці приходить Мойсей до повної зневіри, яка проявляється в словах: «Одурив нас Єгова!» А наслідки тої зневіри такі, що він, побачивши нову вітчину, сам не вступить до неї (XII–XX).

Підклад поеми. Ціла перша частина поеми – широкий малюнок збитої з пуття маси, яка не в силі порозуміти високої ідеї пророка, яка, коли, захоплена його вітхненим голосом, піде за ним, – робить се, хоч не розуміє стежок, що ними її він веде, хоч не бачить ціли, що до неї він її направляє, задивлена у буденні низькі жолудкові ідеї, – цілий сей малюнок – се підклад поеми.

Ще Гебреї з ума не зійшли,
долі ліпшої варті,
і осягнуть, як честь віддадуть
і Ваалу, й Астарті.

Се малюнок юрби, що живе, плазуючи по землі, сліпа на блиск ідеалу, рівнодушна на той скарб, що поклав у душу вибраного народу серцевідець Єгова,

...щоб він був мов світило у тьмі,
мов скарбник його слова.

Се малюнок товпи, що дає радо послух лжепророкам, які встоюються за її щоденні потреби, її бажання хвилі, малюнок товпи, що радше підчиняється таким пророкам, ніж глядить на генія, який направляє її зір на красу ідеалу, що ледви мерехтить у безконечній віддалі, ніж слухає голосу генія, який підносить її духа до царства Єгови.

А лжепророки народ на поклін ведуть Ваалу й Астарті.
Єгова – й Ваал!..

А на тлі сеї товпи зарисовується могутня постать пророка-генія, що силою свого духа веде народ по шляху поступу, до нового, бажаного, щасливого, свободного життя...

Величня постать незворушеного велита, що неумолимо накликає свій народ до дальшої дороги, дарма, що зневіра розстелилася у народній душі, дарма, що народня розпука камінне-погрозу кида перед очі всякому, хто б посмів виступити із обітницею «божого гніву або ласки!»

Велитня постать генія, що перед нею кориться юрба...

У рамках сього малюнка можна розмалювати малюнок инший, більше новий, більше наш, нашим життям протхнутий, – поетичний символ заступити реальною картиною: під народом гебрейським можна розуміти український народ.

І поета годі докоряти за се, що, призадумуючися над терпіннями свого народа, в надмірній своїй любові у притчі про терен він підносить свій нарід задля його терпіння до висоти вибраного Єговою народу.

Мовить цар-терен до дерев:

Здобуватиму поле для вас,
хоч самому не треба,
і стелитися буду в низу,
ви ж буйайте до неба.

Боронитиму вступу до вас
спижевими шпичками,

і скрашатиму всі пустарі
молочними квітками.

І служитиму зайцю гніздом,
пристановищем птаху,
щоб росли ви все краще, а я
буду гинуть на шляху.

Отсе-таки справжня реальна картина із історії, чи радше мартірології українського народу.

А чому? Чому така доля судилася моєму народові?

Отсе заздрий Єгова, щоб ніхто не посмів полюбити того, що він полюбив, на український народ,

... на вибранця свого надів,
плащ своєї любови
надоступний, колючий, немов
колючки ті тернові.
І зробив його острим, гризким,
мов кропива жеруха,
аби міг лише сам він вдихать
аромат його духа.
І посольство йому дав страшне
під сімома печатями,
щоб в далеку будучину ніс,
зненавиджений братами.

А яке ж те посольство, що ним наділив Єгова вибраний свій народ?

... Твоє царство не з сеї землі,
не мірська твоя слава!
Але горе, як звабить тебе
світова забава!

Супроти такого розуміння, тла-основи до сієї поеми: гебрейського народу і сама постать пророка Мойсея стане нам близька. А, хочачи порозуміти її, ми мусимо поглянути таки навкруги себе на нашу рідну Україну.

Поминаю наведені вже повище із заспіву слова:

...Та нам знесиленим журбою,
роздертим сумнівами, битим сльозами, –
не нам тебе провадити до бою! –

поминаю, мовлю їх, хоч вони як близькі для пояснення, а приведу на думку не таке то давнє признаннє самого ж таки І. Франка у вірші: «Ти, брате, любиш Русь», де поет, степенуючи свою любов до України, заявляє нарешті: «Я ж не люблю її з надмірної любови!»

А що ж тепер говорить той самий поет до своєї України, до свого народа?

...Якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби ти знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!
Ти мій рід, ти дитина моя,
ти вся честь моя й слава,
в тобі дух мій, будуще моє
і краса, і держава.
Я ж весь свій вік, весь труд тобі дав
у незломнім завзяттю, –
підеш ти у мандрівку століть
з мого духа печаттю!

Яка велич! Яке почуття сили трискає із сих слів! Який не-
утомний труд виложений у незломному завзятті, який певний
своєї сили й свого значіння дух, коли він має право покликати-
ся на накинєну століттям свою печать!

«Все найкраще, найвище, що знав, я у тебе вкладаю!»

І коли там надмірна любов посунена до нелюбови, тут: «я від тебе невдячність прийму і наруги, і рани!»

Се ж не що, як вершини любови, любови основаної на трівкій підставі, свідомої добрих і лихих сторін любленого предмета, –

бо люблю я тебе не лише
за твою добру вдачу,

а й за хиби та злоби твої,
хоч над ними і плачу.
За ту впертість сліпую твою,
за ті гордощі духа,
що зійшовши на глупий свій шлях
навіть Бога не слуха.
За брехливість твого язика,
за широке сумління,
що держиться земного добра,
мов ціпкеє корінне.
За безсоромність твоїх дочок,
за палке їх кохання,
і за мову й звичаї твої,
за твій сьміх і дихання...

Трагедія Мойсея. Після цілих десятків років інтензивної праці в лоні свого народа, для добра свого народа, праці, яка мала вирвати народ із оков неволі, а довести до свободного життя (чи схочемо стремлінь до свободи доглядатися на економічному, чи суспільному, чи релігійно-культурному полі), сила генієвого духа тратить свій вплив у нерівномірної маси, що далека від того, аби своїм критичним умом охопити вагу кінцевої цілі і тільки захоплена величию блиску генієвого слова, у першому своєму пориві пішла за ним, а тепер зневірившись станула серед дороги і не то не дума йти далі витиченим шляхом слідами генія, але ще каміннем мече на те, що величала. Під таку хвилю стоять перед провідником народа дві дороги: або покоритися масі і дати себе повести туди, куди поведуть її «лжепророки», або відстати від неї й піти самому до «обіцяного краю».

Він вибирає сей другий шлях.

І зачинається на ньому душевна, внутрішня боротьба. Пісні від XII – се малюнок тої боротьби на самоті, того розбиття у морі сумнівів.

Малюнок внутрішньої боротьби закросений широко і розписаний всесторонно. Ми бачимо у розвитку сумнівів цілу низку ступінів, крізь які переходить зневірений у правду свого діла Мойсей.

Він поперед усього непевний, чи не «з гордоців розпочав він своє діло», чи не тому вів він свій народ до обіцяного краю, що «чув себе братом рабів і захтів їх зробити такими, щоб йому було мило».

Після сього першого сумніву в добру ціль своєї роботи, зневірюється в себе і своє віще посланництво. Може се не хоривський огонь, лише те згадане бажанне зробило його ватажком і пророком свого народа?

А коли вже й тут сумнів, – Мойсей затрачує усі стежки, якими простував досі.

...Серед пільми вели
його дивнії звуки:
То квилінне гієни в яру,
то знов шелест гадюки.

Він уже бачить себе ватажком, паном душ і тіла свого народа, бачить себе новим Фараоном і ще тяжшим, –

бо в їх душу контролем своїм,
в їх сумлінне сягнув він.

У таку піднеслу хвилю самокритичного осуду, прояснюється перед очима душі пророка-генія та бездонна пропасть між його стремліннями повести свій народ до свободи, промостити серед нього шлях свободі духа, а бажаннем тих плазунів земних, що для них життя – поклін жолудковій ідеї, – прояснюється нараз та пропасть, якої він досі засліплений блиском своєї ідеї, не був у силі добачити.

Страшний наслідком того крик розпуки

Адже ж, може, в Єгипті вони,
множачись серед муки,
могли вирости в силу й забрать
увесь край в свої руки?
Відірвавши від ґрунту їх там
і завівши в пустиню,
чи подумав ти: може, отсим

злочин лютий я чиню?
Що значить безгрунтовій юрбі
обіцяти свободу!

Старі гнізда лишили,
а новії здобути нема
ні охоти, ні сили.

Попадаючи у знев'іру, пророк проклинає Єгови, геній звертається до тої «Вічної Правди», що в її ім'я він досі ділав, із мольбою:

О Єгово, озвися, скажи:
Я чинив твою волю,
чи був іграшка власних скорбот
і засліплення й болю?

Та Єгова мовчав, лише чуть
лиховістнії звуки:
То квилінне гієни в яру,
то знов шелест гадюки.

Чудова картина, як свідок, як потвердження того, що чоловік почуває себе спокійним тільки серед журливої роботи для людей і людства посеред людей, – коли ж відіб'ється від тої роботи – у його душу загніздиться сумнів і він опиниться неначе на пустині, що її символи: то квилінне гієни в яру, то знов шелест гадюки...

Борикаючися із сумнівами, паде Мойсей зомлілий на землю. Але те, що раз загніздилося в душі, не покидає його. Та непевність, та зневіра кріпшає без міри!

Підшиваючися під постать матері, ества, до якого всяка людина має безмежне довір'я, сумнів, приступає до останнього, рішучого бою та бере на підмогу дрімаючу на дні душі первісного чоловіка віру в судьбу:

...і Єгова не зна!
І молись хоч і уклінно,
а де мусить упасти шматок,

там впаде неодмінно!

І хоч як твій Єгова міцний,
він ту силу не змінить,
і одного сього камінця
у лету він не спинить...

Се ж пилок! Що ж казать про народ
многодушну істоту,
де в рух мас вносить кожда душа
частку свого льоту.

А ще би то хотіти змінить життя тої людськості, що то –

неосяжнеє любить вона,
вірить в невідоме:
фантастичнеє, щоб осягнуть
топче рідне й знайоме.

І як таку людськість провадити на нові шляхи, шляхи правди, досьвіду, науки, критики, коли в неї все бере верх надземське, невідоме, фантастичне, задля якого вона в силі потоптати найсильніші реальні правди!

Тільки, що й сей удар не в силі зломити пророка! Ось тоді «Демон зневіри» розкриває заслону, що ділить сучасне від будучого і показує на глу́м той обіцяний край:

Ні шляхів тут широких нема,
ні до моря проходу!
Де ж тут жить, розвиваться, рости
і множитья народу?

І коли що могло би прибить генія людськості, то свідомість, що всі заходи та стремління до розвитку людства даремні. Певність, що людський ум заслабий не тільки натепер, але й на все, щоби порозуміти найвищі загадки життя, що він ніколи не може дійти до вершин знання й розвитку, та певність, коли б її мати викликала б на уста генія Мойсеєві слова: «*Одурив нас Єгова!*».

У сьому слові: Одурив нас Єгова! – міститься весь біль обманеного серця! Вершок зневіри, кульмінаційна точка трагедії

никлої людської душі! Почуття, що годі коли-небудь осягти вічне щастє!

Але тут зачинається зворот у той бік. Сумнів розбився на проклоні: Одури́в нас Єгова! *Настає рівновага духа*. Прояснюється в умі думуючої людини, що годі дійти сучасному чоловікови до розв'язки всіх загадок життя. Єгова – той Лад, та Гармонія у природі, неприступні ще для зрозуміння слабкому людському умови. Одно тільки він дає пізнати, а саме, що він вибирає собі лише духа кормильців:

Хто вас хлібом накормить, той враз
з хлібом піде до гною,
та хто духа накормить у вас,
той зіллється зо мною.

Отсе царство духа і злиття із Єговою є й той обітований край, безграничний, блестячий, а «Палестина» (сучасне й стремління до найблизшого, красшого життя), се тільки дрібненький задаток його.

Ціль життя людини: стреміти до щастя духа, але осягти її сучасному чоловікови годі.

А що ти усумнивсь на момент
щодо волі моєї,
то побачивши сю вітчину
сам не вступиш до неї.
Тут і кости зотліють твої
на взірець і для страху
всім, що рвуться весь вік до мети
і вмирають на шляху.

Ось такий зарік кладе Єгова на Мойсея, такий зарік можна положити на всяку людину, що вдумується у своє життє й шукає йому цілий. Годі ж бо йому не усумнитися, і годі не зневіритися, не попасти у вир душевної боротьби. А наслідки? – Що «побачивши сю вітчину, сам не вступить до неї!».

Із хвилию, як передова одиниця, яка вела народ цілі покоління, шезне із перед очий того народа, її постає виростає надміру,

й уся маса, ворожо передше настроєна до неї, тепер простує її слідами. Аж тепер чують усі, що

...щезло те, без чого
жить ніхто з них негодний!

Ті, що нещодавно камінням обкидували свого пророка, тепер ідуть несвідомо тим шляхом, куди він їх вів, але доля пророка припаде в паю його народіві.

І підуть вони в безвість віків
повні туги і жаху
простувать в ході духови шлях
і вмирати на шляху.

Простувати по волі Єгови духови шлях, а вмирати на шляху по приказу його, як ті, що їх душу гриз черв'як сумніву й зневіри.

Прольог до Мойсея. Обговорюючи в першій періоді поетичної творчості Франка поезію «Наймит», я сказав, що думки висказані в ній доходять до найсильнішого вислову в «Прольозі» до Мойсея. Отсей «Прольог» – се з одного боку твердий погляд поета на свій народ та його хиби (такий погляд Франка ми бачили вже в збірці: «Із днів журби»), з другого ж боку – се звеличання свого народа за творчу силу його духа і висказання надій на воскресний день його повстання.

Та прийде час і ти огнистим видом,
засяєш у народів вольних колі,
труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
покотиш Чорним морем гомін волі,
і глянеш, як хозяїн домовитий,
по своїй хаті і по своїм полі.

Але рівночасно сей «Прольог» є проявом зневіри поета:

...Та нам знесиленим журбою,
роздертим сумнівами, битим стидом, –
не нам тебе провадити до бою!

Коли «Прольог» з одної сторони своїм настроєм і своїми поглядами дуже близький до ліричних віршів із збірки *«Із днів журби»* він є рівночасно *«Мойсей»* у мініатурі. Та сама характеристика маси народа, та сама зневіра його співця (пророка).

Ось тим-то на основі «Прольога» можна глянути на «Мойсея» як на національну поему.

Мойсея й гебрейський народ ми можемо розуміти як представників сучасного українства. На такий спосіб «обіцяна вітчизна» – се всі ті злоби дня, що стають програмою й кличами усіх поступових напрямків серед української суспільності, се стремління до визволу на всіх полях. Скільки зусиль тих Мойсеїв іде намарне в боротьбі із байдужністю нашого суспільства, із легковаженнєм ідейної сторони життя й праці, із брутальним топтаннєм святих поривів світочів нашого народа! А то знов скільки зневіри провідників у хосенність свого діла!

Ціла доволі несвітляна й ненадійна картина нашого життя, боротьби, змагань, поривів, падання, зневіри, нових злетів, розпучливих зусиль, гірш борні із силами природи на пустині.

Але з цілої тої маси квестій вилонюється одна і своєю вагою, ба й принадою висувається на перший плян. Се квестія визволу духа нашого народа. Коли ми так глянемо на Мойсея, то він стане на багато ширших основах; він стане вкладом у скарбницю цілого людства. Мойсей, як поема, стане поруч величних творів, світових поетів, що їх цікавлять загадки життя й справи устрою всесвіта. Одно тільки: Мойсей у дечому ріжниться від тих, що основою їхньої трагедії стають сумніви щодо самої квестії визволу духа; се у Мойсея вже довершене діло. Основа його трагедії лежить де-інде. Він став вести свій народ до визволу духа із оков віковичних пересудів і нараз серед дороги побачив ту страшну прогалину між собою а тими, що він їх хотів визволити! І питанне: чи має він право нищити у юрбі віру в те «фантастичне те невідоме», ось що розбиває його душу. Чи має право він в ціли визволу духа звертати народ на непевний шлях зусиль, праці й боротьби, коли юрба, байдужна до справ духа, жадає по вимогам жолудкової ідеї спокійного життя, по девізові: нехай буде, як бувало! відповідаючи на зазиви до дальшого походу: «Нам і тут не погано».

Але й сі сумніви, хоч які вони трагічні, не приводять Мойсея до упадку. Він поборює їх і йде з резигнацією *сам* далі до ціли, а підтримує його надія, що ведений ним досі народ мусить прийти його слідами до нової вітчизни.

«Мойсей» – як твір штуки. Як під зглядом ідейним поема «Мойсей» є твором високої стійности, так і артистичний його бік достроюється до того високого тону ідейного. Тут замітний поділ на дві часті: перша більше епічна, друга (X – XX) більше драматична.

Взагалі, можна сказати, що поет се якби нарочно перескакує з одного тону в другий, навіть там, де можна б у цілості доглянутися одноцільності. Перша, епічна, частина має місця драматичного напруження, друга, драматична, переткана ліричними описами.

Більше суцільна є друга частина, діяльог, що ведеться між Мойсеєм і Азазелем, темним демоном одчаю, який виступає під ріжними видами. Сей діяльог визначається сильним драматичним настроєм, що його основою душевна боротьба зневіреної людини. Від сумніву до грізної розпуки підноситься стан душі Мойсея, а потім переходить у спокійний тон резигнації. Поет перевів переходи із одного настрою в другий із великою прецизією і майстерським оволодінням предмета.

А знов першу частину переткав гарними описами природи й життя Гебреїв на пустині, описами, із яких самий кращий опис домашніх робіт жіноцтва і нервового дождання зміни положення у мужчин під час загальної апатії і зневіри. До гарнійших епічних прикрас належить «притча про терен», у якій поет розмальовує перед нами красу, принаду й прикмети кедра, пальми, дуба, берези, рожі й терна.

Поема «Мойсей» так під ідейним, як і артистичним оглядом – дуже замітний твір І. Франка, визначний головню тим, що в ньому, як у вінці, сплітаються всі нитки Франкової поетичної діяльності. Суспільник-поет дає в своєму останньому творі синтезу того суспільства, що його він розмальовував за час усієї своєї діяльності. До боротьби із суспільником стає поет-індивідуальність, який і тут не проявився нічим, як тільки суспільником.

Відбившись від свого суспільства він не в силі настроїти ліру на інший тон, як тільки суспільницький. Індивідуальна боротьба ґрунтується на тлі його минулих відносин до рідного народу.

Поема «Мойсей» – се плід поета на вершинах його поетичної творчості.

XVIII «Semper tiro» (1906)

Найновіша, й покищо остання збірка ліричної поезії Івана Франка сама в собі вельми замітна, – тоном своїм відбивається далеко від поезії із сумних журливих днів останніх років.

Спокій, рівновага, щирий сміх, іронія, щира радість, молодецький огонь, а понад усім царює скристалізований філософічний світогляд – отсе тон останньої поезії Франка!

Пригляньмося до неї ближше!

Вже хоч би перший вірш: **Semper tiro.**

Слідкуючи за Ібсеном, прирівнює Франко «Школу поета» в збірці «Із днів журби» до школи, де вчать медведів гуляти:

Веде (поета) іронія
з дзвінками та скрипками
стать на залізний тік життя
м'якенькими лапками.
Грижа розпалює огонь,
любов на скрипці грає
і скаче бідний, і співає,
хоч з болю умирає. (Із дн. ж. 68).

Виходить далі із сього, що штука – се вмільсть артиста від-
кликнутися на знані звуки, –

і як лише почує він
святі слова любовні,
то зараз будяться в душі
терпіння невимовні.

Штука – се вмієсть піднятися на віршові стопи після того, як заграють іронія та жура та викличуть у душі поета (бідака) відомі йому тони.

Як же ж відбиває від того характеристика штуки у «*Semper tiro*»:

Житте коротке, та безмежна штука,
і незглибиме творче ремесло;
що зразу, бачиться тобі, було
лиш оп'яніне, забавка, ошука,
те в необнятий розмір уросло,
всю душу, мрії всі твої віссало,
всі сили забира і ще говорить: Мало!

Поет підносить штуку до ролі богині, перед якою творець тонів паде безсильний, жертвуючи їй усе своє життя, всі свої сили.

А тим, що їх манить надія бути «майстром і паном тонів і серць володарем і вгодником мільонів», поет дає раду:

О, не дури себе, ти молодая ліро!
Коли в душі пісень тісниться рій,
служи богині непохитно, щиро,
та *панувать* над нею і не мрій.

І коли б уже не з сею, то, чи можна порівнювати «Школу поета» із другою поезією, в якій Франко співає гімн величальний пісні:

Твій (пісне) подих всі серця людські рівняє,
твій поцілуй всі душі благородить
і сльози на алмаз переміняє.
І дотик твій із терня рожі родить,
і по серцях мов чар солодкий ходить,
і будить, молодить і оп'яняє.

Для поета *пісня* стає всім. *Вона навіть – лік на його сирітство духове*. Вона стає посередником між ним і між тими, що їм має живійше серце затріпотати при читанні поетових рядків.

Як далеко від того механічного, штучного перетворювання вражіннь, як далеко від того глумливого погляду *на поетичну творчість*.

Мотив, що в давнійшій поезії від «Зів'ялого листя» мав велику перевагу над іншими: *мотив еротичний*, особливо замітний у збірці «Із днів журби», де поет стежину в парку, просту лавку:

(тут сиділа ти не раз,
тут прощались ми в останнє...
Тут мені твій промінь згас)

підносить до значіння «Кальварії», куди спішить усе, як

закиплять в душі питання:
Пощо жить? Для кого жить?

де далі на кожному кроці, у кожному вірші стрінешся із «тінею любови», «німими докорами» та «пекучими сльозами» кохання чарівного, де нарешті поет впевняє:

Я не скінчу тебе, моя убога пісне,
в котру бажав я серце перелить
і виспівать чуттє важке та млісне,
все, що втіша і все, що веселить,
всі радощі шаленого кохання,
все пекло мук, що й доси грудь в'ялить, –

сей мотив, здавалося б не вмовкне скоро.

Та ось минає скільки років, появляється нова збірка й ані сліду в ній піснів кохання. Дві, словом дві поезії в «**Буркутських стансах**» на еротичному мотиві основані і то цілком загального характеру. Співець вибирається із «дівчиною в далеку мандрівку життя» і радіє надією, що

ти стрілиш очима – і горе
розвієсь, мов мла на версі;
всьміхнешся – й розбурхане море
поклониться твоїй красі.

Але зараз із другого вірша віє заперечення тої хвилиної втіхи, що пливе із спільного пожиття, та апотеоз туги, що засновується на розлуці, бо

найгарніша для нас
загранична квітка;
найлюбійше лице,
що стрічається зрідка.
Найчистіша сльоза,
причарована штукою;
найвірнійша любов,
усвячена розлукою.

Сей вірш, що я навів його цілого – се перла у вінці поетичного ареолу Франка. Вісім стрічок дають нам синтезу еротичної поезії, поезії, основаної на розлуці, підтримуваної вічною погонею за недостижимим ідеалом. Вісім стрічок – а в них чотири широкі картини, а в них вінець чотирох почувань, що складаються на одно велике поняття: Краса. Сполука у вісьмох стрічках чотирох гармонійних тонів: двох підставних, найгарнішого і найлюбійшого, що на тих стріляють д'вершинам два інші: чистота й вірність у своєму найвисшому вислові. Сі вісім рядків, присвячених Ользі С. стануть за цілу збірку еротиків.

Молодечим жаром визначається поезія: **«Конкістадори»**. Прочитавши її, так і шукаєш у давнійшій творчості поетовий точки опертя для ідей проголошених у ній, і треба вертати далеко до того в 1878 році написаного вірша, що з'єднав на довгий час Франкові популярність у молодого покоління, до «Каменярів». Іншого такого визначного й такого близького під ідейним зглядом до «Конкістадорів», такого молодого й такого сильного вірша я не можу вказати.

Але зараз кидається в очі велика різниця між обома, різниця, що її треба шукати в тій четверті століття віддалі одного від одного.

Одно спільне і сьому і тому віршові: Завзяття, молодечий огонь, певність у побіду...

Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
не спинить вас! Зносить і труд, і спрагу, й голод
бо вам призначено скалу сесю розбить!

читали ми в збірці «З вершин і низин» (стр. 54), а і тут синтезою цілого вірша слова:

що за нами, хай на віки
вкриє попіл життєвий!
Або смерть, або побіда! –
Се наш поклик боєвий!
До відважних світ належить.
К чорту боязнь навісну!
Кров і труд ось тут здвигне нам
нову, крашу вітчину.

У віршові «Каменярі» є багато образів. Є малюнок тих каменярів, що всі

...як один підняли в гору руки
І тисяч молотів о камінь загуло.
І в тисячні боки розприскалися штуки
та відривки скали; ми з силою розпуки
раз по раз гримали о кам'яне чоло...

є далі змальована розпука рідні тих каменярів, а не менше біль самих робітників, що, відорвані від рідні, «ломлять скалу, рівняють правді путі» – а щастє всіх прийде по їхніх аж кістках.

Де ж поета шукати у тому гурті? Отсе він один із тих каменярів, що мостять щастє другим, а самі боліють із-за свого опущення, жаліють рідні, другів і світа того, що вони його кинули «для праці, поту й мук».

Якийсь пригноблений настрої пробивається у тому завзятті, що на ньому лежить важким тягаром почуттє, вложеного на плечі «голосом сильним з гори мов громом» обов'язку. Ми відчуваємо той гіркий труд, який каменярі взяли на свої плечі у почуттю обов'язку, бачимо їх схилені додолу плечі, – одного тільки нема! *Нема надії на щастє як заплату за труд!*

Отся праця для чужого щастя, хоч як піднесла, не може дати внутрішнього вдовілля. Недостача завершення життя власним щастем, не дає змоги згармонізуватися стремлінням каменярів, невольників, рабів волі.

Чи такий є настрій «Конкістадорів»?

Після плавби по бурливому океані до незвісних берегів, дістаються у затишну пристань. Тут має бути їх нова вітчина. Вони мають схопити у сні сонний город, а після того заспівають уже побідну пісню.

І *співець* є між ними. Тільки він виступає тут у ролі провідника:

Та за ким рушать, пускайте
скрізь огонь по кораблях,
щоб всі знали, що нема нам
вороття на старий шлях.

Їхнє гасло, їхній оклик боєвий: «Смерть або перемога!», а нарешті їхня ціль:

Кров і труд ось тут здвигне нам
нову, кращу вітчину.

Цілком інший настрій посеред гурта зухвалих, бадьорих конкістадорів, ніж там, посеред пригноблених каменярів. *Почуття власного бажання щастя підносить їм гордо д'горі голови! Не раби – пани вони є на волі! «До відважних світ належить!».*

Інтересно, які два різні поклики кидає між молодь поет на двох краях четверти століття своєї творчости.

Нові «Співомовки» мають різний характер. Перших три побіч загальнолюдських почувань є алегорією на наші українсько-польські відносини. В *«Цехмістрі Купер'яні»* вибивається на перший плян невдяка громади до тої одиниці, що виратувала її із біди. Але перенесення події на українсько-польське тло «Руїни», а ще більше зіставлення її із двома іншими, де сей елемент виступає цілком ясно, дає нам право додумуватися алегорії щодо

українсько-польських відносин у минувшині. За те, що Україна Польщу своїми грудьми боронила, зробім із нею те, що зроблено із тим Купер'яном на внесенне пузатого бурмістра:

Зараз тут його убиймо,
на паль посадімо,
по смерти ж його оплачмо
і святим зробімо.
І насиплемо над тілом
могилу високу,
будем поминки справляти
два рази до року!

«Сучасна приказка» і «Майстер Свирид» – се алегорії на українсько-польські відносини, де один (Україна) потопас, а другий (Польща) жде, коли той кум потоне та має для нього лиш одну пораду:

Не тратьте, куме, сили,
спускайтеся на дно!

або знов як той Майстер Свирид

Тут нас топче, там уріже,
ніде не дарує.
Тут притлумить, припече,
заплює, зогидить
та ще злий, що з тої праці
та добра не видить.

Поет повен надії, що Немезида поміня ролі і що тоді

як ті, що нас із виру
спасали мило так,
самі скоштують троха,
який то в мокрім смак?
А Русь на їх благання
їм відповідь одно:
Не тратьте, браця, сили,
спускайтеся на дно!...

Тут до сеї групи зачислити б іще співомовку про панну Ванду, що то літо чи зима, чи день, чи ніч, чи дощ, чи грім співає одну й ту саму пісню:

Цідрім-цім-цім ! Цідрім-цім-цім!
Бодай ся когут знудив!

Ба й по смерті її дух товчеться й співає ту саму пісню:

Цідрім-цім-цім! Цідрім-цім-цім!
Бо иншої не знає.

Поминаючи дві інші співомовки, що з них в одній автор орудує проворно словом «*мете*», а в другій змальовує чудний настрій у дівчини при переході з дітоцтва в дівоцтво, та ще й третю «Як там у небі», про яку говоритиму опісля, перейду до циклу поезій списаних «На старі теми».

У піснях «**На старі теми**» можна розрізнити скілька груп. Найсильніший там тон, се знаний нам тон із Мойсея. Звеличання сильної одиниці, що «в хвилях занепаду, хоч диким криком збуджує громаду»,

(блаженний муж, що серед гвалту й гуку
стоїть, як дуб, посеред бур і грому,
на згоду з підлістю не простягає руку,
волить зломитися, ніж поклонить ся злому),

звеличенне дужої одиниці, яку за правду й щирість «лають, кленуть і гонять, і поб'ють каміннем» – отсе той піднеслий тон, що займав ум поета в останньому часі. Ще більше підходить тоном до Мойсея вірш «*Глас вопіючого во пустини*», але він є заразом новою редакцією «Каменярів». Се так сказати б посереднє звено поміж «Каменярами» й «Мойсеєм»; від «Каменярів» відмінний тим, чим і обговорювані вже «Конкістадори», а саме тим, що тут поет підчеркує сильно індивідуалізм *одиниці провінційника*, коли там була одиниця потонула в масі, що серед неї ділала. Зрештою спільна обом віршам та праця для ідеї на приказ голосу неви-

мовного, того голосу, що його лиш серце зна, праця, задля якої поет:

...серп кинув і пшеничний стіг
і батьків дім, невісту молодую
і відтоді не бачив більше їх.

А знову, коли б хотіти означити відносини сього вірша до «Мойсея», то схожий він із хвилею, коли для Мойсея горів «хоривський огонь».

І мовив голос: «Від отсеї хвили
ти мій. Про все, чим досі був – забудь!
Усе покинь, вір тільки моїй силі,
мої слова нехай тебе ведуть».

На тон «Мойсея» настроєний нарешті ще вірш, у яким поет таку дає характеристику своєї суспільності:

Давно забута рать в забутій спить могилі,
і Ігор спить і з ним все плем'я соколине;
лиш крик поета ще лунає в давній силі,
байдужність сірая куняє на могилі,
а кров із руських ран все рине, рине, рине...

В ишних віршах два звенять звуки: сильнійший співає пісню Україні – тій Україні, що її крамола нищить, що не захищена ні від Дону, ні від Сяну й Буга, дає пристановище всяким перевертням, але, коли вишле в поле свою силу, вкриє корогвами поле й іскрами з мечів його засипле, – заставить ворогів, як ті лисиці, зубами кресати огню й брехати на щити червені; співає нарешті сумний плач Українця-невольника, що

...хилиться привик від дитинячих літ,
і всміхаться до тих, що катують мій рід –

і закликає:

Вавилонські жінки, відвернувшись ідїть,
і на мене здивовано так не глядїть!

Щоб не впало прокляття моє на ваш плід –
не прийшлося би раба привести вам на світ.
Вавилонські дівчата, минайте мене,
хай мій вид співчуттем серце вам не торкне!
Щоби вам не судилась найтяжша судьба,
найстрашніша клятьба – полюбити раба!

Останній тон настроєний на нуту відносин людини до того дійсного світогляду й посмертного життя оснoваного на християнському світогляді, як схожий із «Страшним судом» я полишаю його до пізнішого обговорення.

До найкрасших, до найбільше згармонізованих поезій належить жмуток віршів під написю: «Із книги Кааф». Поет, якому житте не пощадило нічого гіркого, що прожив своє житте на лоні суспільности, де «лютість, зневага до людства й їдь» – невідступні товариші ледви не всякому ділу, – поет, мовлю, коли відбився трохи від тої дрібничкової життєвої метушні, став тужити за країною, в якій би

сміялася в пишноті весняній
природа пахощами вся облита
і скрізь співав пташок незримих рій.

І став тужити за листками рослини Кааф, що кожний із них:

твій сум, твою зневіру хоч на мить
прогонить він; ти станеш, мов дитина,
всю суть твою ти мусиш відмінити.

Із тої світляної країни приносить нам поет пучок листків і обдаровує нас ними.

А ті листки – вінець сплетений із спокійних, глибоких, філософічних думок, тим цінніший, що оснoваний на власному досвіді життєвому, тим більше дорогий нам, що в ньому, мов у зеркалі, відбивається поетова постать у своїому життєвому розвитку.

Незвичайно гарна у цьому жмуткові характеристика поета:

Поете, тям, на шляху життєвому
тобі перлини – щастя не знайти,
ні захисту від бурі, злив і грому.

Отсе найповніша, найбільше всестороння оцінка поетового життя. Се, так сказати б у двох найзагальніших рисах змальована суть, а враз і трагедія усього поетичного блиску. Поет глядить тепер спокійно на своє життя, на те життя, що не дало йому щастя і вже без жалю висновує із свого життя загальний погляд на життя *поета*. А тепер подрібно:

Поете, тям, зазнати маєш ти
Всіх мук буття, всіх болів і унижень,
заки дійдеш до світлої мети.

А коли й поетові цвите рай, то тільки у сфері мрій, привиджень, ілюзій і оман! Його геній – се міць сугестій, у нього пророцький дар на те

щоб иншим край обіцяний вказати,
а сам не входить у житло святе.

Серце в поета чуле є на те, щоб иншим він в день скорби пілгу ніс, а із своїм горем він мусить критися.

Але й поет бере участь у користанні із розкошів, і то з найбільших розкошів, які можуть припасти в паї:

Усе, чого тобі сей світ не дасть,
знайдеш в душі своїй яснійше, краще:
Найвищу правду і найбільшу власть.

Отсе й є те щастє, незвісне, незрозуміле юрбі, щастє, що не дістається в паю тим, що шукають і знаходять земські радощі. І ціль поетового життя неабияка: Він має бути

...людям не суддя, а друг
І зеркало й обнова...

Сей малюнок поетової постаті не є ні новий, ні незнаний нам

навіть від самого Франка. Колишній його біограф опреться о сей вірш, як о найбільш вірну силуетку поета (звісно, в загальних рисах) – значить сей вірш – синтеза поетового життя. Але й поетовій творчості ся струна не нова. Її найти б і давніше, хоч би в поезії «*Молодому другові*» із збірки «З вершин і низин» і в останньому творі «*Мойсеєві*». Що нове? Та форма, викована із криці, ясніє мов хрусталь той, що в ньому співець попри авторізьбу здвигнув вікопам'ятну статую поетовому генієві.

В дечому доповненнєм сього вірша є інший, де поет говорить про відносини людини, яка здобула собі в громадському ділі голос і вплив, до двох чинників: до княжої ласки і народної вдячності.

...Княжа ласка, як той сніг на поли,
що вітер здує, в південь злиже сонце,
і лишить чорний струп пустий і голий.
Народня вдячність, – ти фатальний гонче,
що з злою вістю все прибудеш вчасно,
а з доброю все спізнишся доконче!

Сей вірш багатий, ще в глибокі думки, що прояснюють відносини товпи до провідника. От хоч би се:

Не вір, що люд твої заслуги почитає,
що задля них одну дрібну провину
тобі простить! Він судить – не питає.

Хіба мало в тих словах автобіографічного елемента? Або знов струна, здавалося б, дуже нова у Франковій поезії, струна, якої голосу ми досі не чули і може не надіялися чути. Але яка замітна вона для прояснення деяких останніх кроків автора, як критика. Не перед одною сторінкою його критичних писань із останніх років ставалося, як перед явищем цілком незрозумілим, неясним. Аж ось поет не оправдуючися, (він засильний, щоб оправдуватися!), пояснює – не так пояснює, втаємничує нас у мотиви не одного незрозумілого – словами:

І знай, коли щасливу годину
ти прозівав, щоб інших взяти під ноги,

тебе самого безпощадно в глину
затопчуть, як камінчик в брук дороги.

Не лише правдиві, але дуже знаменні й інтересні слова.
А що ж тоді з гуманністю?

Гуманний будь і хай твоя гуманність
пливе з криниці чистої любови,
якої не мутить пиha й захланність.

Але:

...всіх бляг і брехень не бери на віру...
...не вір облесникам, стережися злюк,
а дармоїдам все кажи: а зась!

Поет відноситься до популярної фрази про «гуманність» критично не тільки словом, але й ділом, далекий від того, аби приймати що-небудь не роздивившись у ньому всесторонно.

Два вірші у цьому жмуткові, що стоять до себе у сильному контрастові, змальовують два типи – вицвіти сучасного погляду на мораль: дівчину «чесну» й дівчину «пропашу». Ся остання нагадує поетові старі часи, коли чуття не гнули ще в окуви. Вона нагадує поетові єгиптянку Марію, яка «через огонь той, що в жилах грає, в свої обійми рада була всіх прийняти».

Вона мовила:

«В кого жура сон нічу пожирає,
хто радощів не має з ким ділити,
хто пристрасти пожежею згаряє,
хто в праці гнесь, без діл не може жити –
до мене йдїть! Я всім на своїм лоні
дам рай – або про рай хоч хвилю снити».

Вірш сей поражає звеличанням сили природи, а піднеслим своїм тоном б'є, мов обухом, крихку шкаралушу брехливої, фарисейської моралі, що не в силі глибше глянути на свої основи! Поет, навпаки, всякому соромливому (у товаристві поважних

дам) псевдоінтелігентові, що в нього слово й діло не то далекі від гармонії, але просто виключають себе, мовить:

Благословю тебе! Де лиш постане
нога твоя, нехай там радість сяє,
най сміх лунає, хоч і серце в'яне.

Свідомий остаточного кінця загалу еств він подає їй слова розради:

І ти не думай, що тебе чекає!
За тим, що щезло – безхосенні жалі,
а на переді смерть усіх чекає.
...Найкрасша чвірка не заїде далі.

Тож:

...ти не дбай, доки тільки змога,
сій радощі, плекай любовні мрії
і жаль гони від свого порога
за прикладом Єгиптянки Марії.

Сей вірш інтересний задля своїх поглядів кинених у ньому і задля свого тону, визначається тим, що дуже легко відвертає читача від властивої річі. Він, той читач, стане дивуватися, стане подивляти автора, стане крутити головою, а вірша не зрозуміє, а не встиє виловити основну нитку думок, що нею є: *Визвілле любови із пут конвенціональної моралі, піднесенне її до достоїнства святого культу*. Звісно, ті, хто так запопадливо береже високого п'єдесталу людства, хто не перебирає в брехні, щоби тільки піднести «гідність людську», закинуть поетові, що він знижує ту «людську гідність» до рівня звіряти. На се їм кине поет в очи іншою картиною:

Отсе постаю тої чесної дівчини, що двацять вісім літ прожила, весну молодости вже найкращу пустила мимо, та пройшла, не пивши, поуз криницю втіхи життєвої. Отсе вона – то, стрінувши сю пропащу, згідно глядить на неї, але й відчуває враз, як

...щось гірке під серце підступає,
сумне, як день, що йде понуро-слотно.
Чи то не зависть по душі щипає?
Минаєш ту пропащу, мов не бачиш,
а скося зиркнеш – щось в устах злипає...
Мабуть вночі до подушки заплачеш!

Тільки, що ті, на яких адресу поет сі слова посилає, далекі від того, щоби порозуміти їх, як не менше далека від зрозуміння поетових слів, як пояснення свого власного чуття, та чесна дівчина...

Поет не міг краще змалювати контраст поміж словами й ділами нашого суспільства, яке постать Єгиптянки Марії заступило постать «пропащої», не міг далі сильнійше, як сполукою погорди й зависти (можливо несвідомої) у чесної дівчини до пропащої, відтворити боротьбу поміж невмолимими законами природи, а кайданами суспільної моралі й побіду сієї останньої у «чесної» дівчини, що весна у неї минула вже безповоротно!

Брехню тій моралі завдають хіба ті сльози, що вона ними вночі до подушки заплаче!

Два дальші вірші – се цвіт лірики, тої ніжної, теплом поетового серця надиханої лірики, що просто захоплює нас за душу своїм сердечним, щирим тоном.

Поет чує, що «уста його заціпило морозом, а серце в нього вижерла гадюка», а тут, коли прийде відповідна хвиля, налітає на його ум, на серце його рій крилатих дум, –

се ті його невроджені діти!
Се ті його невиспівані співи.

Вони просять:

...Огрій нас! Лиш дихни
теплом, що з серця йде, повій весною,
а ми пурхнем, оживемо, заграєм!
весняним чаром, співом соловейків
наповнимо твою сумну хатину!
Арабських пахощів на своїх крилах

нанесемо, коверцем пишнobarвним
розстелимось під твоїми ногами.
Лише тепла нам! Серця! Серця! Серця!

На всю ту розпучливу просьбу в поета одна тільки відповідь:

Уста мої заціпило морозом,
а серце в мене вижерла гадюка.

Під такі хвили, коли з одної сторони сила генія потрясає усім еством поета, й настроює його до творчості, а з другої він відчуває, як життєвий мороз зв'ялив найкрасші його пориви, – він усвідомлює собі безвихідність сучасного українського робітника на народній ниві, що його «поєсно отруйним зіллям, що очи вибрано йому, щоб він не бачив, хто його і пощо в'яже, і що за місто хліба довго-довго він годувався ілюзією диким зіллям». І його болить те,

...що зведений
до стану траводної худоби
він тямки чоловіцтва ще не стратив.

А вже найбільш та безвихідність, та безнадійність, що міститься в словах:

...Не надійся нічого!
Мовчи і жди!

Дуже щира сповідь. Се ті таємні звуки струн поетового серця, що не приступні для звичайного уха. Їх навіть не порозуміє той, хто не може сказати про себе, що й йому не чуже те тло, на якому виринають повисші думи, тло змальоване поетом ось як:

Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє.
Я змерз. І випало з холодних пальців
перо. І мозок стомлений відмовив
вже послуху. В душі глибока павза.
Ні думка, ні чуття, ні біль – ніщо
в ній не ворухиться.

Сі вірші стоять у тісній зв'язи із настроєм у поезії збірки *«Із днів журби»*. Се те вагання поетового духа поміж злетом на вершини, а поміж принизинням його лету. До віршів із сим останнім настроєм, наведених при оцінці збірки *«Із днів журби»* – докидає поет обговорені тут вірші із циклю *«Із книги Кааф»* і вірш із циклю *«На старі теми»*:

«Ти знов літаєш надо мною, галко».

Поет кличе у розпучі:

О, знаю, заклюєш мою ти душу!
На тім степу беззахистнім, безводнім,
У тім хижацьким стовпищу голоднім,
знесилений в змаганню тім безпліднім
Твоєю жертвою я впасти мушу.

Мое ти фатум, невідступна зморо,
на мозок мій нещасний кандидатко,
не крач так зично, не лети так падко!
Не бійсь, піде твоя побіда гладко!
Я не втечу! Впаду вже скоро, скоро!

Се один із найгрізніших вістунів недалекої бурі!

Жмуток поезій *«Із книги Кааф»* кінчиться людяним віршом, що у ньому роздивляється поет, які є наслідки сердечного, теплого слівця, що глибокі рани серця чудово вигоює і які наслідки слівця сердитого, згідного, що «чисті душі кривить і поганить, і троїть на весь вік». Вірний заложенню проголошеному у першому віршові:

Чи все в вас має лютість панувати,
зневага до людства, погорда й їдь? –

поет взиває читача зір і слух свій нагострить любов'ю і в морі сліз незримих поринать, їх гіркість власною змивати кров'ю, а тоді зрозуміється весь жах в людському безголов'ю.

Є, нарешті, в збірці «Semper tiro» скільки віршів і поема «**Страшний суд**», де поет проявляє свій раціоналістичний світогляд і зазначає своє становище до містичного світогляду християнського. Заки приглянемося до сих віршів, я згадаю, що вже в збірці «*Із днів журби*» ми маємо поезію «Мамо природо!», в якій поет, приглядаючися до творів природи, заявляє, що людськість за десять тисяч літ важкої праці доходить до висновку, що за дзеркалом нема нічого:

...нема безодні,
нема нічого, лиш атом, момент
і рух молекулярний.

А коли ми здерли маску святости з лица природи, розвіяли рожевий, поетичний туман, що вона ним довго так вкривалася:

...у власному нутрі
ми віднайшли все те, що бачилось,
утратили в зовнішньому околі:
гармонію і вічність, і безмежність,
і всі рожеві блиски ідеалу.

Після критики містичного світогляду деїстичного і проголошення раціоналістичного світогляду, поет підносить оклик:

Нехай життє – момент
і зложене з моментів,
ми вічність носимо в душі;
нехай життє – борба,
жостокі, дикі лови, –
а в сфері духа є лиш ріжнородність!
Ріжні тони, ріжні фарби,
ріжні сили і змагання,
мов тисячострунна арфа, –
та всім струнам стрій один.
Кождий тон і кождий відтінь
се момент один, промінчик, –
але в кождому моменті
сяє вічності брильянт.

Нитку сих своїх поглядів тче автор далі і в збірці «*Semper tiro*», тільки той в часті скептичний а переважно поважний і піднеслий тон із вірша «Мамо природо!» переміняється тут у глумливий. Коли там давав синтезу свого погляду, тут осмішує погляд противний, спеціально підносить вузкоглядність погляду християнського у справах Найвисшої Сили, що править всесвітом і позагробного життя.

Бувають між представниками й оборонцями християнського світогляду одиниці, що люблять встоюватися за боронену квестію та оспорювати противні погляди, оперуючи даними схопленими із повітря – свої тези опираючи на тім, що затямили із колишньої своєї науки, або до чого дійшли власним розумом, нічого, звісно, або дуже мало читаючи й образуючися в сьому напрямі, а противника поборюють так, що його докази, основані на сильній научній аргументації, збувають сміхом, або власними фантазіями, не маючи змоги ані охоти знайомитися із противними доказами.

Ось такі одиниці надаються добре до змальовання їх у співомовці «*Як там у небі?*». Пуста сварня, заклад, щоби після смерти, нарешті дійти до сумної правди:

Тайну божую збагнути
певно річ висока,
та на се не твого треба
і уха, і ока.
А про те, що ми колись то
суперечку гнули,
та оба ми, любий друже,
пальцем в небо ткнули.
Там порядки – ні по твоїй,
ні по моїй мові,
а зовсім, зовсім інакші!

Поет иноді підносить свій тон глуму, і то степенує його до незмірної висоти, надягаючи на нього форму поважного, піднесеного тону. Такими-то фарбами послугується у парафразі слів: «Рече безумен в сердце своем яко несть Бог», основуючи на ній свій вірш: «Говорить дурень в сердці своїм». Степенуючи крок за кроком піднеслий тон і запал у людини, що береться апольогії

ества бога і пояснює істоту бога на егоїстичний лад своєю істотою, доходить до вершка запалу й безтямности ураз, до вершка апольогії й егоїзму.

«Я часть його; де часть там цілість.
Я твір його і творця вмілість
Його творінне виявляє;
Його дух з мене промовляє,
Його мисль в моім серці чути;
я є, тому й він мусить бути.
Я в нім жию і з ним я вічний,
як син, як складник органічний,
як тон із гармонійним строем»...
...Говорить дурень в серці своїм.

Поет у сьому віршові довів форму сатири до мистецтва.

Нарешті поема «**Страшний суд**».

Поет оперує основними рисами християнського світогляду й висміює той контраст між ідеальним розумінням божої істоти, як її малює сей світогляд, а грубим пристосованнем сього світогляду от хоч би до позасмертного життя. Безліч неконсеквенцій, тупа заїлість у поділі людей, призначених на кару й нагороду, грубо-антропоморфічне й егоїстичне творення бога на подобу людську, ціла та плутанина про бога, відносини його до людей, ціль і призначення людського життя, плутанина, проти якої боролася первісне християнство, поборюючи поганські релігії, доки нарешті й само не попало в неї, – ціла та сліпота затуманеного людства, що, маючи нагоду приглянутися похибкам минулих віків, само заліниве, щоби направити ті похибки у себе, – отсе всьо нашло свій вислів у згаданій поемі.

Із тону сатиричного, глумливого поет переходить укінці в тон лагідний, щирий і ось як освітлює ту хвилю, що в ній чоловік зливається в найвисшій екстазі із сутністю божою:

...я встану ясний, чистий,
І почую в собі силу
І безмірну духа владу,
і перед найвисшим Духом

в пориві любови впаду.
Всі думки і всі бажання
я зберу в одно огнище,
і на крилах їх я стану
підійматься вище, вище...
І уже весь безмір стане
перед моїми очима,
наче карта розікрита,
наче світло, що не блима,
тільки рівно, чисто летється, –
щезнуть загадки і межі,
і поллється щастє в душу,
як безмірний блиск пожежі.
Я ростиму й сам в безмежність,
все проникну, все прогляну,
все скоштую – висше – глибше –
і розвіюся в ніврану.

Отсе той найвисший погляд поета на квестію позасмертного життя, погляд, який я зазначив уже при оцінці «Зів'ялого листя».

Загально про поезію І. Франка в збірці «Semper tūro» скажу, що поет дає вираз у своїх віршах всестороннім питанням і настроям, а тону добирає до них сильного, але спокійного, поважного; його вірші неначе ковані із криці, вони такі сильні чуттям, а такі згармонізовані із формою своєю, що читаючи їх, дізнається справдішньої артистичної розкоші.

Мотиви поезії Франка всесторонні; поет переводить у своїй поезії те, що зазначив у «посвяті Миколі Вороному» до нескінченної поеми «Лісова ідилія», де мовить, що сучасна поезія –

...вся пристрасть і бажанне,
І вся огонь, і вся тривога,
вся боротьба, і вся дорога,
шуканне, дослід і погоні
до мет, що мчать по небосклоні.

У сій посвяті Франко виступає остро проти поетів, що «опій дають нам до страви, що нам співають для забави», заявляючи:

...Слова – полова,
але огонь в одежі слова –
безсмертна, чудотворна фея,
правдива іскра Прометея.

Ось такий поетовий погляд проявляється із усієї його поезії. Зміст, істота вірша – отсе найважніше у Франковій поетичній творчості. Правда – і форма його віршів як кована, але коли під зглядом різнородности форми, принадної краси зовнішнього одягу поезії можна би у молодшого покоління вказати на мистців, жерців, що так скажу, *самої форми*, то під зглядом ідей, що проявляються у змісті поезії Франка, не то, що його ніхто не перейшов, але й ледви чи наблизився до його вершин.

Тут треба ще зазначити, що збірка поезій «Semper tiro» – се, поки що, останнє збірне видання поезій Франка. Поет надрукував іще після неї три поезії в «Літературно-науковому вістнику», що з них одна написана 21 марця 1908 р., неначе синтеза творчости Франка. Як вельми замітний вірш подаю сю поезію в цілости:

Знов кличеш ти мене, моя богине,
і непроходим ті нетри часів,
де правда родиться і правда гине,
і де луна ігровище бісів.

У світ краси й гидоти в море сине,
в оркани злуд, у тайники лісів,
в вир пристрастий, в огонь, що в вік не стине
і в заколот небесних поясів.

Нехай і так! Підем, моя ти люба!
Скоштуємо ще раз утіх земних
і зирнемо в той клин, де всьому згуба.

Ще раз пройдем по сховищах тісних,
де жах і жаль, і мрії, й дісність груба,
і втомимось, і заснемо по них.

Се поки що останнє друковане слово в поезії Франка, а бажання, висказані в сій поезії, – се недоспівана пісня поета.

XIX

Проблема синтези

Говорити про синтезу при оцінці поезій у автора, що в одній тільки частині своєї творчості був поетом, що клав великі заслуги на полі прозової творчості (новеля, повість) і драматичної, не менші на полі наукових дослідів і публіцистичної діяльності, що займав при тім визначне становище як політик і партійний провідник, – говорити про синтезу творчості Франка на основі його поетичної творчості, се дуже ризикована річ.

Тож, коли я, не вважаючи на труднощі й небезпеки отсього завдання, хочу подати таку пробу синтези, то мушу згори застерегтися, що се тільки частинна проба, далека від повноти, вірна хіба тільки в віднесенні до поезій.

Поезії Франка діляться на *лірику* (в найширшому того слова значінні), на *сатири* і *поєми*.

Лірика Франка має кілька вельми ріжних тонів. В першій добі творчості переважає *суспільницький тон*, його найкращим висловом є «*Каменярі*». Поезії сього цикля діляться на поезії, що стають висловом *загальносвітових думок* і поезії, що їх тлом служить *Україна* із усіма своїми страданнями, із усіма болями своїх синів – головно ж: *мужицької маси*. Той *суспільницький тон* бренть сильно навіть у поезії чисто індивідуальній (тюремні мотиви).

Але вже від перших років поетичної творчості сипле поет перлами лірики на *любовні мотиви* і сей тон в ліриці Франка приходить до найкращого і найсильнішого вислову в ліричній збірці «*Зів'яле листя*». Сей цикл поезій – се основа слави Франка, як поета, се недостижні у нашій поезії вершини любовної лірики. Такої глибини чуття, такої сили болю, такого артизму у формі ми не стрічаємо в нікого з українських поетів. Зате скільки-то переспівів «*Зів'ялого листя*», скільки співів на мотиви позичені у Франка навіть у найвизначніших сучасних ліриків!

Побіч ліричних поезій на *любовні мотиви* треба покласти чисто особисту ліричну поезію із середнього й останнього періода творчості Франка – із збірок: «*Із днів журби*» і «*Semper tiro*».

Се поезії, що в них поет відчуває дуже болюче своє *сирітство духове*, свою самоту, свою, врешті, *безсильність людини* виспівати всьо те, що чує його серце. Се поезії, що глибиною чуття і силою болю дорівнюють ліричній поезії «Зів'ялого листя». Там (у «Зів'ялому листю») поет побивається по причині втрати щастя людини, тут артист жалується, що не в силі одягти в артистичну форму свої чуття. *Там – погоня за фантомом людського щастя, тут – трагізм по причині нерівномірності сил поета і людини.*

Врешті, третій тон ліричної поезії Франка – філософічна поезія: дві збірки є висловом цієї поезії: «Мій Измарагд» і «Semper tūo». Поезії першої збірки я схарактеризував основно при подрібній оцінці збірки. Поезії в збірці «Semper tūo» – се продовженне поезій із першої доби поезій на суспільні мотиви. Поет-агітатор, запальний проповідник ідей поступу на Україні, перероджується наприкінці своєї творчости в спокійного обсерватора життя свого народа при чім пробивається в його поезії велике почутте сили свого народа і віра в кращу його будуччину. Коли поезії першої доби – се вислів сучасних, більш публіцистичних кличів, то поезії останньої доби твори поетового духа різьблені *sub specie aeternitatis*.

Другий рід поезії Франка – се його **сатири**. При близшому огляді його творчости, а ще при обсервації його, як людини, замітяться, що Франко визначається при всій своїй повазі – гумором. У поезії той його гумор має свій вислів у *сатирах*, що їх поет пише на протягові цілого свого життя: дрібні вірші і поеми. Тільки між сатирами першої й останньої доби відчувається велика різниця. Коли «Оси», а ще більш сатирично-політичні поеми першої доби творчости вельми їдкі, задирчиві і дуже особисті – сатири із збірки «Semper tūo»: чи то «Нові Снівомовки», чи то поема «Страшний суд» – твори зрівноваженого духа, твори людини, що, відбившись від щоденних завзятих змагань борців, глядить спокійно здалека на завзяту боротьбу і, певна побіди кращих змагань, *насміхається добродушно* із тих ворогів свободи думки, із ворогів і завзятущих поборників правди.

Як при оцінці поезії на суспільні мотиви, так ще більше тут, при оцінці сатир, дається відчувати різниця між творчістю мо-

лодечої і творчістю зрілої доби. Сатири Франка борця, се поезії, що мають свою хвиливу вартість (публіцистика в віршовій формі), – «Нові Співомовки» – і «Страшний суд» загальні всім часам приступні і зрозумілі, всім дорогі твори Франкового духа.

Нарешті: **Поєми.**

У них треба би дошукуватися спільного характеру. Та із усіх поем Франка тільки одна: «Панські жарти» – епічна поема; всі інші, як-небудь багаті в описи і оповідання, стають доповненням лірики Франка. Всі інші поеми: «Смерть Каїна», «Похорон», «Іван Вишенський», «Мойсей» (вилучую переклади й діточі поеми: «Лис Микита», «Пригоди Дон Кіхота», «Абу-Касимові капці», «Коваль Бассім» і поеми на позичені мотиви в збірці п. з. «Поєми»), – всі вони найбільше замітні рефлексіями, міркованнями поета про те, про що він співає в ліричних поезіях.

Таким способом, ці поеми Франка стають з артистичного боку вельми замітні не визначними епічними прикметами, але малюнком психології героїв, відтворенням їх думок – дуже близьких до думок висказуваних Франком у його ліричних віршах.

Прикладаючи таку міру до поезій Франка, треба признати їх як твори дуже близькі і споріднені із його лірикою, а Франка, як поета, треба признати в першій мірі визначним українським ліриком.

В Коломиї і Соколівці – (лютий–серпень 1909).

ІВАН ФРАНКО: МОЛОДІ ЛІТА¹

I

Дитячий вік Івана Франка²

Іван Франко народився дня 15 серпня 1856 р. в Слободі, присілку села Нагуєвич дрогобицького повіту, в Галичині, як син сорокашестилітнього коваля Якова Франка й його другої дружини двадцятьоднолітньої Марії з Кульчицьких.

Із селом і життям серед природи в'яжуться перші його спомини. Франко списав їх пізніше в оповіданнях: «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Микитичів дуб», «Мавка», «Під обо-рогом». Змальовує в них з одного боку вдумливого хлопчину, який починає спостерігати життя природи й хоче власним досвідом дійти до пізнання тих правд, що для інших (старших) зовсім зрозумілі й що не наводять їх на ніякі думки. З другого боку змальовує в цих оповіданнях найближче своє оточення, що не в силі зрозуміти саме тієї вдумливості малого Мирона (Франка), тільки насміхається з нього. Окремо ж з'ясовує нам увесь той світ сільської поезії й фантастики, але рівночасно й грубого життєвого реалізму. Це середовище, серед якого доводилося жити малому хлопчині, в неمالій мірі причинилося до витворення дитячого світогляду молодого Франка.

В оповіданні «Малий Мирон» бачимо дитину, про яку сусіди шепчуть: «Якесь не таке, як люде». «Йде тай розмахує руками,

¹ Франко Іван: Молоді літа. – Львів : Накладом товариства «Просвіта», 1928. – 46 с.; Вперше надрукована в журналі «Життя і знання».

² Цей розділ праці вперше було надруковано в журналі «Життя і знання» (Крушельницький А. Дитячий вік Івана Франка // Життя і знання. – 1928. – Ч. 7. – С. 195–198).

гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі, або стинає головки з бодяків та ластів'ячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і непрворний, а коли часом і відізветься із чим-будь, то говорить таке, що старші, як почувуть, то тільки плечима стискають».

Тоді, коли його однолітки вміють числити до «п'ять, сім, парканацять», він начислює вже до чотириста й далі. Числить і за кожним числом ударяє прутом об землю. За це зустрічає його докір сусіди: «Ти, невітцівська дитино, що робиш?».

«Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвістатих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гузиками, яких так і насиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з города треба йти на пастівник – то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшись у високий зелений косітник, або між густе, лапасте листя надбережного підбілю... А тим часом сонце жарить із безхмарного темно-блакитного неба, гріє Миронові плечі й усе тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається, – думка починає рушатися».

Задивляється Мирон на сонце. Татуньо казали, що сонце велике – він бачить його малим. Певне в небі є дірка, крізь яку прозирає сонце, «Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?».

І річка стає для нього теж загадковою: «Багато разів уже він переходив через річку, та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту – одну бездонно глибоку синяву. Він не знав іще, що це небо з води всміхається до нього і зупинився. Як же тут йти в таку глибіню? І відки вона взялася нараз?».

І в хаті влітку, коли старші підуть у поле, він боїться оставатися: «Боїться “дідів у кутах”, т. є. тіней, боїться череватого комина, чорного в нутрі від саджі, боїться грубої деревляної клюки вбитої у віконце, що в стелі для пропускання диму від скіпок, якими світять зимою. Мирон лишається на дворі. Там він може

собі гуляти, рвати зіллячко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дровитні, або і так собі лежати на приспі та грітися на сонці, та слухати цвіркоту горобців на яблінках, та глядіти на синє небо».

Роздумуючи над усячиною, він досвідчує на собі, що очима він бачить, ухами «чує кудкудакання (курей)», а «пальцями (як заткає ними уха) чує шум». Розуміється, коли поділитися цими спостереженнями із старшими, всі сміються з нього.

Оповідання «Микитичів дуб» вказує нам на найближче оточення Франка-дитини: на малого Митра, що своїми оповіданнями й казками жах наводить на ровесників-дітей; на Напуду, що розкриває перед дітьми одну з найрозбильніших трагедій дівчини; на Митрову матір, що катуванням Митра хоче добути від сина його й своєї сестри таємницю. Ці постаті й події їх життя розкривають перед молодим Іваном безоглядну, брутальну життєву дійсність, затроюють його невинну дитячу душу пізнанням грубої життєвої неправди.

Одною з безлічи сільських історій, у якій краса і чар природи, чергуються із звірствами людей – являється нам історія Франкового життя в часі найранішої весни.

На шестому році життя малого Івана віддає його батько до школи в сусідньому селі, в Ясениці Сільній, де Франко прожив два роки (1862/3 й 1863/4). Вивчився він там читати по-українськи, по-польськи й по-німецьки та писати й рахувати. З наукою в цій школі в'яжуться оповідання Франка «Оловець», де змальовано нелюдяне поводження із школярями п'яниці-вчителя, який за свої порахунки з батьками катував у школі неповинних дітей-школярів.

Після двох років науки в цій школі віддав його батько до головної міської школи в Дрогобичі, у якій учили й якою управляли отці Василяне. Свою першу зустріч із дрогобицькою школою описує Франко в оповіданні «Scön schreiben».

Ми бачимо тут Франка у просторій другій клясі нормальної школи (в першому році науки Франка в Дрогобичі). «Малий Мирон сидить спокійний, майже веселий у лавці. Він дивується, чому це нараз так тихо стало в клясі, коли один смільчак, висланий на коридор на звідини, вбіг до кляси і крикнув: «Валько

йде!» В тій самій хвилі тихо стало в класі. Малий Мирон не знає ще Валька. Він іно-що прийшов із сільської школи, батько записав його до другої нормальної класу у отців Василян, і нині перша година красного писання. І хоч на селі він у писанні був дуже слабкий, не вмів ні пера відповідно взяти в руку, ні вивести гладко та рівно одного штриха, – то все-таки він дитина, не йому журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому це зараз так тихо стало, але про причину не смів допитуватися нікого із своїх сусідів – він же з ними досі мало знайомий. Та й його це й не багато обходило. Серед тієї, для інших страшної й тривожної, тиші він гідніше віддався найлюбішому заняттю – думкам про свою рідну сторону. Не можна сказати, щоб він тужив за нею: він знав, що що-понеділка побачить і батька й матір.

Він тільки думав собі, як то гарно буде як колись, літом, приїде додому, буде міг знову свobodно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями; це були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, не жалібні. Малий Мирон розкішно ниряв у тій красі природи, що розцвітала в його уяві серед сірих, холодних стін Василянської школи, і не думав про погрозу, що наближалася над класу.

Тимчасом входить Валько й починає катувати дітей за те, що не добре пишуть. «Яке вражіння зробила ціла ота наука на Мирона, цього сказати годі. Він раз у раз дріжав, мов у лихо-манці; йому шуміло в ухах і крутилося в очах, мов серед бурі. Йому так і мерещилося, що його не мине ота буря, що кожний удар страшного вчителя падає на нього. Написані слова й стрічки скакали перед його очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше ніж були на правду. Він і сам не знав, коли перестав писати, сіра поволока стояла перед його очима. «То ти так пишеш?» – гукнув Валько над його головою... Мирон стрепенувся, вхопив за перо, талапнув ним у чорнило і поволік по папері, мов тура за роги. «Чи ти не знаєш, як держати перо?» «Не знаю!» – прошепотів Мирон «Що?» – ревнув Валько. – «Я тобі не показував *уже* десять раз, не раз?»... Мирон зачудовані очі встромив у розлючене Валькове лице. Але замість відповіді Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтягий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу.

Кров обляла його лице. «Підойміть його. Біжіть по воду... То що за хлопець?» – спитав. «Мирон», – відповів «цензор», найстарший віком і найдужчий силою в класі, котрого отцове настановили наставником над товаришами. «Що за один?» – питав далі Валько. «Одного хлопа син з Н...». «Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюди!» – проворкотів Валько. У нього відлягло від серця. Він почав троха побоюватись свого вчинку, але хлопський син значиться, можна його зобижати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеться».

Хоч така важка була Франкова зустріч із школою в Дрогобичі, все ж таки зараз у першому півроці звернули вчителі увагу на його здібности й признали йому першу локацію (перше місце) – признали його за найліпшого учня.

Щасливий батько, що був на екзамені й бачив, як його син дістав нагороду, недовго радів успіхами сина. Незабаром (на весну – на Великдень того ж року) він помер і малим Іваном опікувався вже його вітчим – Гринь Гаврилик. Він посилав Франка далі до нормальних шкіл і від 1867 р. до гімназії. І хоч Франко, як сам каже, шкільної науки не любив, він завдяки своїй великій пам'яті був завжди першим або другим «преміантом» у класі.

Постать молодого Франка з того часу з найраніших його років – бачимо в оповіданні «Під оборогом».

«Малий Мирон сьогодні щасливий. Неділя. Йому не казали сьогодні йти за худобою, не посилають до снопів ані до сина, ані до жадної іншої роботи, як у будень; сьогодні справді у нього вакації. Відколи вернув з міста із школи, це в нього тільки другий такий вакаційний день. І він щасливий. Уся цілотижнева мука на соняшній спеці або сльоті, при праці, що часто переходить його дитячі, десятимісячною шкільною морокою витончені сили, – все те щезає, забувається. Він бачить перед собою лише цю чудову неділю, цей гарний день, у якому його лишать у спокої – і він щасливий.

Рано він схопився з постелі, умився, вхопив шматок хліба й побіг у ліс. Для нього нема більшого щастя, як самотою блукати по лісі – рано, в неділю, коли там нема ані живої душі.

Він слухає шуму дубів, тремтить разом з осиковим листочком на тонкій гиляці, відчуває розкіш кожної квітки, кожної

травки, що хилиться під вагою діяментового намиста роси, то знов любується містичною дрожю таємного й невідомого, яка проходить його, коли загляне в Глибоку Дебру з її крутими берегами, оброслими густим хащем та високими деревами, і коли з дна тієї дебри зівне на нього густа пільма та якийсь таємничий шелест чогось укритого на дні тієї пільми – чи то шелест гадюк, що в'ються по сухому листі, чи шемрання маленького потічка, що дзюрчить-капотить по дні... Всі ті почуття, з яких у людській душі зароджується релігія, переходить малого Мирона в лісі в часі таких самотніх проходів, і вони й творять ту дивну принаду, той чар, яким ліс оповиває його душу.

Хоча ліс великий і займає мало не квадратову милю просто-ру, то проте малий Мирон не боїться в ньому: він знає тут кожний ярк, кожну поляну, кожний окіп і кожну «ленію»; мов старих знайомих відвідує щонеділі і найкращі дуби, і незвичайно побілену скрипливу березу, що під час вітру скрипить, мов дитина плаче, і джерельце із солоною водою, де часто, сховавшись серед густих яличок, цілими годинами підглядає, як прибігають пити тонконогі сарни з малими кращенькими сарненятами, і цапи-рогачі, і витріскоокі зайчики. А висидівшись, він іде далі в ялички на знайомі грибовища, і назбиравши купу грибів та зложивши їх разом, добуває невеличкого ножика, сідає біля них на пеньку й починає чистити їх, гуторячи з ними весело».

Словом – час літніх ферій проводить Франко в тісному співжитті з природою. Отож не диво, – коли він так вертає з лісу, лягає під оборогом на сіні й бачить, як наближається градова хмара серед клекоту, гуркоту, потім громів і блискавок, – що він почуває в собі силу звести боротьбу з тією хмарою, з тим грізним градовим велетнем!

У довгому-предовгому змаганні з хмарою-велетнем Мирон попадає в гарячкову екстазу, згодом висилюється, засипляє. Увечері він дізнається від матері, що ліси засипало градом, але поля Бог милував. Тоді він признається таємничо матері, що це він відвернув град від їх села. Розуміється, замість радости – біль завдає матері своїми словами. Вона просить його, щоб нікому про це не говорив, бо всі будуть сміятися й вона буде плакати.

У нижчій гімназії Франко читає мало, але Шевченкового «Кобзаря» вивчив усього напам'ять. У тому ж часі він починає записувати народні пісні і має їх у короткому часі два зшитки з 800 піснями (найбільше «коломийок»).

В одному з оповідань Франкових знаходимо опис хлопчини «Бориса Граба», який наводить нас на думку, що під цією постаттю треба дошукуватися самого Франка з того часу.

У третій класі нижчої гімназії «був дикий валовитий і неохайний хлопець, який між усіма учнями своєї класи визначувався нечищеними по кілька неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волоссям і – першою локацією. Наука в двох перших гімназійних класах вимагала лише пам'ятати, а не працювати думкою; для того він, обдарований такою надзвичайною пам'яттю, що всі виклади вчителів запам'ятував відразу в школі, не вчився вдома нічого, але поробивши письменні роботи, коли були позавдані, і відбувши дві-три години приватних лекцій, втікав із гурту й забавлявся по-своєму».

Того то хлопчину заохочує учитель Міхонський – дуже зрівноважена людина – до читання Гомерової «Одисеї», вчить його як читати, і коли знаходить у ньому відповідний пригожий матеріал, заохочує його до читання найкращих творів німецької літератури та Шекспіра й мемуарів Бенвенути Челліні.

І справді, ми бачимо, що Франко читає у вищій гімназії дуже багато й без розбору, а від шостої класи починає збирати собі бібліотеку, де були по більшій часті твори письменників знаних йому з науки літератури.

З українських письменників читає Стороженка, Куліша, Марка Вовчка, Шевченка, Руданського, Мирного. Найбільше вражіння роблять на нього Шевченко, Вовчок і Мирний.

Коли Франко був у шостій класі, вмирає його мати й вітчиму жєниться вдруге.

Після укінчення сємої класи Франко не їде додому, тільки пускається вперше у дальшу мандрівку в околиці Стрия й Дрогобича, приглядається до життя людей на карпатському підгір'ї.

Дня 26 липня 1875 р. здає Франко іспит зрілості з поведєнням відповідним і ось таким поступом в окремих предметах іспиту: відзначаючий поступ: з релігії, з мови української, латин-

ської, грецької, польської, німецької, з пропедевтики філософії й науки природи; похвальний поступ: з історії, географії, математики і фізики.

З часу перебування Франка в гімназії треба замітити, що слава про нього, як про учня, що написав раз німецьку вправу на цілий зшиток віршом, доходила навіть до сусідніх гімназій. Постать Франка на тлі Дрогобицької гімназії виступає тим яскравіше, що Дрогобицька гімназія не тішилася великою славою. У ній не можна було навіть довести до оснування «Студентської Громади», хоч такі громади були по гімназіях у Львові, Станиславові, Тернополі, Бережанах і Самборі. Коли Самбірці намагалися заснувати студентську громаду в Дрогобичі, Франко пояснив їм, що годі: дрогобицьким гімназістам «коли б шинок та чарка, а поза тим нічого». Ще більш досадно описує Франко дрогобицьку гімназію в одному із своїх оповідань: «Гірчичне зерно».

«Вчителі, що приходили сюди, особливо молодші супленти, такі, що не мали своєї сім'ї, або хоч і жонаті та слабшого характеру, швидко забували про всякі наукові інтереси й розпивалися, пересиджували дні й ночі в одинокім християнським склепі Баєра з колоніяльними товарами та з кімнатою для снідань, приходили часто до кляси п'яні і, розуміється, така то й була їх наука. (Остеронь від цієї компанії держалися лише небагато, головню два брати Турчинські – Юлій, звісний повістар, з фаху історик, і Емерик – ботанік, далі д-р Антонович, Іван Верхратський, обидва катехити: український о. Торонський та латинський кс. Дронжек).

Нема що казати, що бачучи такий приклад згори, гімназисти й собі ж шукали відповідних розривок. У нижчій гімназії ще до мого часу держалася стара традиція давних єзуїтських шкіл – періодичних бійок із жидами...

Розуміється, не бракувало й п'ятик, хоча на честь учнів треба признати, що їх п'ятики хоч голосніші та шумніші, були загалом рідші й приличніші від професорських. Учні розмовляли, співали пісень і розходилися найдалі о одинадцятій, випивши хто дві, хто три або чотири шклянки; випадків, щоб учень упився до нестями, щоб сидів у шинку цілі ночі або п'яний плентався по вулицях, я не тямлю. Та й то в п'ятиках брали участь переважно сини заможніших родичів; бідніші ходили до шинків рідко та й пили мало, бо не мали за що.

Товариського, духового життя, якихось спільних духових інтересів майже не було. Читали учні дуже мало. Гімназійна бібліотека була дуже вбога; з учителів, здається, один лише Юлій Турчинський мав свою приватну бібліотеку і деколи зичив із неї книжки таким учням, до яких мав більше довір'я – майже виключно Полякам. Читання газет було, здається, навіть заборонене шкільними правилами, і я пройшов цілу гімназію, не читавши зовсім газет, з виїмком «Друга», що почав був виходити в 1874 р. й друкував мої вірші. Але від п'ятої гімназійної, прочитавши випадком драми Шекспіра і Шіллера, я набрав замілювання до книжок і почав збирати свою власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназійних часів виросла до числа 500 томів. Ця бібліотека, в якій, крім ріжних клясичних авторів, було зібрано немало й таких книжок, яких не було в гімназійній бібліотеці, або яких годі було дістати з неї, зробилась центром невеличкої громадки учнів, яка, не маючи ані характеру, ані форми ніякого товариства й ніякої організації, від часу до часу сходилася на читання та на розмову. Ми читали на голос поезії та драми, дебатовали про порушені там думки, – звичайно десь на вільнім місці за містом, і кінчили вечір співом, що лунав широко понад сонним Дрогобичем. Другим подібним центром був співацький хор, зорганізований моїм добрим товаришем Каролем Бандрівським. Обидва кружки, з невеликими виїмками, склалися з тих самих осіб».

В оповіданнях Франка згадується дві постаті: вчителя Міхонського й Лімбах, які виявляють чимале зацікавлення літературою й розмовами своїми впливають на літературну освіту Франка.

Якраз тим самим Бенвенутом Челліні, на якого звертає увагу Бориса Граба учитель Міхонський, захоплюється й другий літературний опікун Франка – Лімбах. На молодого Франка – учня вищих класів гімназії – мали чималий вплив розмови з Лімбахом. «Лімбахові різкі й іноді справедливі слова набирали незвичайної ціни. Це ж були перші нешаблонні й неофіційні слова чоловіка дійсно зацікавленого літературою при тім не жадного ерудита, не фахівця, не шуфляди напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога шаблону, всякої утертої стежки».

Лімбахові завдячує Франко вияву оригінальних поглядів на німецьке, англійське й французьке письменство та рівночасно до певної міри вродження в нього нехіти до цього останнього – французького письменства, яка проявилася у Франка до тої міри, що в гімназії він не вивчив французької мови.

Лімбах, що переїхав до Львова майже рівночасно з Франком, був також одним з перших критиків його творів, між іншим оповідання «Лесишина челядь».

У Львові розкриває Франко своїому «вчителеві» Лімбахові очі на нову постать у французькому письменстві Еміля Золя й примирює його з ненависним Лімбахові письменством.

Писати почав Іван Франко віршом і прозою ще в нижчій гімназії. Пізніше, під впливом учителів Івана Верхратського і поляка Юлія Турчинського та ще більш заохочений прикладом товаришів: старшого Дмитра Вінцковського та ровесника Сидора Пасічинського він починає творити водно більш і посилає свої перші писання до друку.

Коли після іспиту зрілості переїздить до Львова (восени 1875 р.), щоб записатися на філософічний виділ Львівського університету, він везе із собою з гімназії кілька зшитків своїх писань. Були там оригінальні любовні вірші, драми й віршовані оповідання, були й переклади з Біблії – значна частина Йова, кілька глав Ісаїї, переклади: двох пісень старогрецької епопеї «Одисеї», переклади «Антигони» й «Електри» – трагедій старогрецького трагіка Софокля, кілька пісень старогерманського епоса: «Пісня про Нібелюнгів», цілий «Короледворський рукопис», два перші акти «Урієля Акости» – драми німецького письменника Гуцкова й інші.

II

Іван Франко в часі своїх університетських студій³

До Львова приїхав Франко восени 1875 р. між студентську молодь як знаний уже молодий письменник, що ще як учень восьмої гімназійної кляси друкував під псевдонімом «Джеджалик»

³ Крушельницький А. Іван Франко у часі своїх університетських студій // Життя і знання. – 1928. – Ч. 8. – С. 245–247.

свої твори в двотижневику «Другъ», видаваному у Львові товариством «Академічеській Кружокъ».

Українська студентська молодь гуртувалася тоді в двох товариствах: народовці (себто ті, що без застережень стояли за відрубністю українського народу від російського й польського) в товаристві «Дружній Лихвар», яке не мало навіть свого приміщення й займалося тільки уділюванням позичок та підмог своїм членам – «тверді» (москвофіли) в «обществі»: «Академічеській Кружокъ», яке мало свій власний локаль з трьох кімнат, що їх товариство діставало даром від «Народнього Дому». Була в цих кімнатах читальня із значним числом часописів і бібліотекою і т. п. Крім цього це товариство уділювало теж позичок своїм членам, і його члени діставали стипендії й підмоги від «Народнього Дому» й «Ставропігійського Інституту» тощо. Крім того товариство видавало двотижневик «Другъ», у якому члени товариства пробували своїх письменських сил.

Це останнє, а саме часопис, притягає до «Академічеського Кружка» Франка, що був співробітником «Друга» ще з Дрогобича, а також інших діяльніших студентів університету.

В товаристві велися гарячі спори язикові й національні, але між членами товариства «Академічеській Кружокъ» було чимало т. зв. «угодовців», себто прихильників порозуміння з народо-вцями, та були й студенти, що не могли рішитися щодо того. До перших належали Антон Дольницький, Михайло Павлик і Володимир Левицький (Василь Лукич), до других – Іван Франко.

Однак ці прояви життя не находили відгомону в часописі товариства «Другъ». Тут панувала мертвечина, бо, як мовили редактори «Друга», в Галичині неможлива ні «общерущина» (московська мова), ні «українщина». Унаслідку такого становища редакції, Франко мусів свої твори, писані фонетикою, друкувати етимологією і народню їх мову перевертати на «язичіє». Але дома писав він далі чистою народньою мовою й фонетичним правописом.

У тому часі починає на львівську університетську молодь, згуртовану коло «Друга», впливати Михайло Драгоманов. Він пише три листи до редакції «Друга» – перший з них у 1875 р. У цьому першому листі звертає увагу членів редакції, що повин-

ні завести в своїй часописі українську народну мову: «Ніяка сила річей, – каже він, – не спинить впливу на вас галицького народнього ґрунту і традиції, а цей ґрунт і традиція мають найближчих свояків на Україні. Хоч як не відхрещуйся, а тепер від хлопської галицько-української мови не втечеш, живучи в Галичині. Говоріть, що хочете, а ви й ваші діти будете слухати казок і пісень українських. У ваших політично-національних суперечках з поляками доведеться вам частіше згадувати українця Хмельницького, ніж Івана III московського...».

Цей лист викликає відповідь редакції, яка й доводить до дальших двох листів Драгоманова. Починаючи у першому листі від справи мови, він добирається у третьому своєму листі, зверненому до редакції «Друга», – до основ життя галицької молоді й галицького громадянства. Перш усього радить він молоді, яка вважала себе «руською», щоб вона перечитувала твори русских поетів Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Тургенєва й Достоевського і русских критиків Белінського та Добролюбова, потім, щоб виучувала французьку й англійську мову й читала твори поетів і учених західноєвропейських народів.

Свою розмову повертає далі до питань, що нуртували тоді серед освіченого західноєвропейського громадянства. Раціоналізм, лібералізм, поступ, жіноче питання, суспільні питання – заторкнені у його листах, подавали матеріал до думання, а також викликали спротив серед самої молоді, а обурення серед старшого громадянства.

Піддає безоглядній критиці життя галицької світської інтелігенції, яка «й не дуже то дбає про те, щоб стати справді мізком своєї нації, справжньою “intelligentio”!» Зате, які то нікчемні збірки книжок у приватних людей і в товариських бібліотеках! «Найосновніша справа освітніх товариств і найважніша справа для Галичини, Буковини й Угорської Русі в теперішній момент – бібліотеки є в жалюгідному вигляді!».

Думки Драгоманова, висловлені під адресою редакції «Друга», де працював Франко й де уформлювався його тодішній світогляд, мали, без сумніву, свій вплив на Франка.

Навесну 1876 р. вписується до «Академіческого Кружка» понад тридцять народовців і студентів (між иншим і пізніший

товариш праці Франка – Іван Белей) і на надзвичайних загальних зборах товариства вони переголосовують т. зв. «твердих» та вибирають свій виділ з головою Антоном Дольницьким. Між обома студентськими товариствами зав'язуються дружні взаємини, що проявляються у спільному улаштуванні концертів, вечірок, прогулянок і т. д. Редакцію «Друга» перебирають у свої руки Франко, Павлик, Дольницький і Левицький та змінюють у ньому, як пише в своїх споминах про Франка Володимир Левицький, під впливом Драгоманова напрямок і мову.

Тепер душею всієї літературної праці стає Франко. В цьому тісному гуртку зростається думка видати літературний альманах і дійсно восени 1876 р. виходить «Дністрянка» під редакцією Белея, Дольницького, Левицького і Франка. В «Дністрянці» надрукував Франко два свої оповідання: «Два приятелі» і «Лесишина челядь» та поему «Хрест Чигиринський».

В часі літніх ферій 1876 р. редакційний гурток «Друга» й «Дністрянки» зробив довшу прогулянку в Стрийські гори. Франко використав околицю, через яку йшла прогулянка, в оповіданні «Сам собі винен» як тло трагічної історії лісового робітника-селянина.

Прогульковці побували тоді також у сусідньому селі Лолині (коло Велдіжа) у тамошнього священика о. Рошкевича. Франко познайомився там з доньками господаря: Ольгою й Михайлиною і мабуть уже тоді, як пише Левицький, залюбився в Ользі Рошкевичівній. Ця любов перетлівала довгий час – Франко любився в ній ще й тоді, як вона вийшла заміж за священика Володимира Озаркевича (брата письменниці Наталі Кобринської). Цій нещасливій любові завдячує наше письменство ліричну драму Франка: «Зів'яле листя».

Франко зібрав до спілки з Ольгою Рошкевичівною повний комплект весільних пісень і обрядів у селі Лолині і надрукував цю працю у виданнях краківської Академії Наук. Також під впливом Франка обидві Рошкевичівни пробували своїх сил у письменстві.

Про цю прогулянку пише Володимир Левицький у своїх спогадах: «Були ми у Велдіжі, Лолині, Мізуні і Сенечові, гостюючи

у місцевих священиків, де велася широка розмова на актуальні теми, про переверот dokonаний нами в «Академічному Кружку» і т. п.; крім цього відбували ми прогулянки разом з іншими студентами, що саме тоді перебували в тих сторонах та з о. Юліаном Охримовичем, незвичайно гостинним і товариським чоловіком. У всіх тих прогулянках брав участь і Іван Франко, котрого справа серця тягнула до одної з повищих місцевостей; тільки інколи відривався від нас і йшов до ріки ловити на вудку рибу та лапати раки. Він був дуже милим товаришем, а своїм дотепом удержував наш гурток в незвичайно доброму настрої».

Після повороту з прогулянки восени 1876 р. закипіла праця в редакції «Друга» під проводом Антона Дольницького і Франка, який розділював між товаришів роботу й, як людина найбільш між ними талановита й літературно освічена, давав усім потрібні вказівки.

Письменську свою творчість почав Франко несміливою, певною рукою. В «Друзі» за 1874 р. друкує він ще з Дрогобича дві поезії «Моя пісня» і «Народнії пісні» – цю останню поезію замітну хіба тим, що поет приписує велике значіння народній творчості. Після приїзду до Львова він підпадає, очевидно, під вплив тодішнього літературного смаку гурта, з яким сходиться й працює, й оспівує нашу княжу старовину: «Аскольда і Дири», «Князя Олега», переходить згодом до козацьких часів – вагається поміж ідеалами табору москвофілів (старої Руси) й народовців (козацької України). Крім того продовж років 1875 і 1876 друкує в «Друзі» романтичну повість «Петрії і Довбошуки» – основану на ворогуванні двох гуцульських родів з приводу скарбів славно-го опришка Довбуша.

Вже під час друкування цієї повісти помітно на Франкові впливи того, що докопувалося тоді серед молоді: між іншим вплив переорганізованого віденського студентського товариства «Січі» й праці в ньому Остапа Терлецького.

Рівночасно зустрічаємося в творчості Франка з двома творами, які є безперечним вислідом впливу листів Драгоманова на Франка. Є це оповідання «Лесишина челядь» і поезія «Наймит».

Франко після короткого шукання й хитання знаходить себе, знаходить терен і засоби своєї майбутньої письменської праці:

описування життя народу. В оповіданні «Лесишина челядь» змальовує картину з народного життя такими свіжими барвами, що сьогодні, по півстолітті цей твір відповідає сьогочасним письменським вимогам. «Лесишина челядь» – це зворот до реалістичного малювання селянського життя, почувань окремих членів родини, що стогнуть під вагою твердої Лесишиної руки.

Рівночасно в поезії «Наймит» поет висловлює свою віру в життєву силу українського роду. Поет вірить і має цю певність, що наш народ стане згодом власником свого труду, порве шкаралуці пересуду й оратиме свій власний вольний лан.

У тому ж часі починає Франко цікавитися робітницьким життям на бориславському нафтовому терені. Основи до зацікавлення бориславським життям треба дошукуватися в оповіданнях, яких наслухався Франко за своїх гімназійних часів про народини нафтового промислу, про життя, долю-недолю бориславських селян, про горювання робітників ріпників⁴ у перших часах використання нафтового терену.

Словом: Франко починає входити на шлях своєї власної творчости змальовування життя, переживань і почувань селянства й робітництва – входить на шлях, на який звертав у своїх листах університетську молодь Михайло Драгоманов.

З Драгомановим зв'язується ще одна замітна для Франка подія, що мала вплив на хід дальшого його життя: перший його арешт, засуд і запертя перед ним – студентом філософії – дороги до учительської праці.

В травні 1876 р. приїхав до Львова із Женеви молодий поляк Котурницький і привіз із собою велику паку книжок і поручаючі листи від відомих закордонних революціонерів до діячів у Львові – поляків і українців. Він не встиг виконати свого поручення, як на нього звернула увагу поліція, арештувала його і забрала всі книжки й листи. За вказівками в листах арештовано тоді цілий гурт людей і переведено около 50 ревізій в окремих людей і в ріжних установах та товариствах, між иншим у «Прогресі», в обох студентських товариствах, в гр.-кат. Духовній семі-

⁴ Назва «ріпник» походить від «ропа» і означає бориславського робітника.

нарії й арештовано з українців Франка, Павлика, Мандичевського, Заячківського, у Відні: Остапа Терлецького і Сельського (привезено їх у кайданах до Львова).

Франка арештовано за те, що знайдено в одному з листів ось таке доручення Драгоманова для Франка: Поїхати до Сиготу, познайомитися там з гімназійною молоддю, звідти поїхати до Мукачева, а якби можна, то й до Ужгороду. Їхати обережно, не мати при собі нічого такого, що могло б скомпромітувати і старатися приєднувати молодь. Про це доручення пише Франко (в статті: «Д-р Остап Терлецький»): «Ні перед тим, ні потім між Драгомановим і мною не було згадки про таку місію, до якої я зрештою тоді, не обзнайомлений ані з політикою, ані з історією, ані з економією, молодий слухач клясичної філології, був зовсім нездібний».

Почалося слідство і приготування процесу. Декого під час слідства звільнено, інших (Мандичевського, Сельського, Заячківського, Павлика) випущено на вільну стопу, в слідчій тюрмі осталися Котурницький, Франко й Терлецький. Врешті в половині січня 1878 р. відбулася розправа.

Даремно Терлецький та інші обвинені, признаючися до соціалізму, пояснювали легальність своїх поступків, даремно вказували на існування легальної соціалістичної преси й агітації навіть в Австрії, даремно доказували, що Драгоманов зовсім не голова товариства, що Київ – не центр революції, що соціалістичні ідеї ширити вільно і т. ін. Трибунал станув на становищі прокуратора і признав усіх обжалованих винними та позасуджував їх на карі – Франка на три тижні (після більш як семимісячної слідчої тюрми). «Найменше значіння, – пише Франко, – мали ті карі для Сельського і Мандичевського: один медик, другий укінчений правник і будучий адвокат – не дбали про урядову службу й пішли далі своєю дорогою. Вибив із колії засуд Павлика і мене: ми були студенти філософії, числили на педагогічну кар'єру, а тепер мусіли попрощатися з нею й добиватися хліба на разі журналістикою. Я, щоправда, не покинув університетських студій, але трактував їх уже не як студії для хліба, тільки шукав способів поповнити дійсно прогалини свого знання» (Іван Франко: «Д-р Остап Терлецький» стор. 42–43).

Про цей процес Франка згадує дуже цікаво д-р Іван Куровець у своїх споминах про Франка: «Франка бачив я перший раз, будучи в VI кл. гімн., на карній розправі, яка тоді відбувалася у Львові, в новім судовім будинку при вулиці Баторія в головній залі. Розправа велася кілька днів... Ми студенти вищої гімназії ходили по обіді прислухуватися розправі й дуже нам усім імпонував молодий Іван Франко своєю характерністю, сміливим виступом у суді й промовою, яку виголосив із запалом дзвінким, металічним голосом. Інші обвинувачені не робили на нас більшого вражіння».

Після того, як Франко вийшов з тюрми, побачив, що найважча частина проби далеко ще не позад нього. Сто разів більше болів його тяжчий, ніж кримінального суду, і несправедливіший засуд усієї суспільности, кинений на нього й товаришів. Франка викинено з «Просвіти», заборонено йому приходити до «Руської Бесіди», а люде, що мали до нього яку справу, сходилися з ним потай, у секреті й це ще більш пригноблювало й принижувало його. Про відношення старшої громади до Франка записує д-р Андрій Чайковський ось такий спогад: «В м'ясниці скортіло мене піти на “Бесіду” на вечерниці. Вхожу. Заступає мені до рогу Заклинський, котрого я досі не знав, виймає аркуш паперу: “Дайте, товаришу, дещо на Франка. Він вийшов з тюрми такий, що сорочки на ньому немає”. Я дав останні дві шістки, тай кажу: “Та зайдіть з тим між панство, там на салю, то певно скинуть-ся”... “От, вигадали! Коли б так справді зробив, то б мене викинули за двері! Хіба ж не знаєте, як усі дивляться дідьком на Франка?..”. Я справді того не знав, бо з ніким із старших не сходився. Але згодом я переконався, що львівська громада вважала Франка прокаженим».

Цей бойкот старших уповні й удесятеро винагороджувала Франкові щира приязнь молоді, що від самої розправи почала горнутися до нього й Павлика, пильно слідила за їх працями, брала живу участь у дискусіях, які велися в їх мешканні.

Про працю між молоддю, яка закипіла довкола Франка після його виходу з тюрми, згадує в своїх споминах д-р Іван Куровець. До учнів Франка він зачисляв гімназистів Андрія Коса, Іллю Кокорудза – теперішнього голову «Рідної Школи», – Володимира

Коцовського, Василя Білецького, Івана Кипріяна, братів Олеськових і інших.

«Франко, – каже він, – був душою всього руху. Він приготував собі нові кадри через своїх довірених учнів, через яких поширював лектуру книжок і української літератури, етнографії й історії, як твори й видання проф. Антоновича, Костомарова, Драгоманова, популярно-наукові видавництва з природних наук, новини з української, польської й російської літератури. Визичені книжки мандрували з рук до рук і запалювали молодь до читання й думання».

«Особисто я пізнав Франка, – пише д-р І. Куровець, – як учень 7-ої кляси. До нього запровадив мене Андрій Кос, молодий студент університету. Франко мешкав тоді з Павликом при вулиці Кляйнівській на третьому поверсі. Відтепер заходив я від часу до часу до Франка й користувався його гарною бібліотекою та поширював ці книжки й брошури з неї між гімназійною молоддю...

Після прочитання книжок переводив Франко дискусії на тему прочитаного, а помітивши, що учень належно використав лектуру, давав інші книжки... Сам Франко в розмові з молоддю ніколи не накидав насильно своїх думок, а впливав на молоді уми відповідною літературою. Ніколи не впливав на молодь, агітаційно підбрехуючи її проти якогось начальства, або релігії, духовенства, як то думало собі старше українське громадянство тодішніх часів.

Завдяки своїй бібліотеці, Франко мав дуже великий вплив і то дуже корисний на молодь, бо вчив її читати й думати та заохочував до науки. Крім того він учив збирати етнографічні матеріали, статистичні й інші наукові матеріали в справах аграрних, економічних, просвітніх, давав до цього відповідні квестіонарі й це робив кожного року, поки молодь роз'їздилась на літні ферії. Заохочував також збирати всяку старовину, а це: книжки, брошури з давніх часів, а яких по старих попівських домах на стрихах багато виявилось» (Д-р Іван Куровець: «Іван Франко в моїх згадках»).

Цей спогад остане гарним свідомством педагогічних здібностей і методів Івана Франка. Хоч шлях до виховування молоді че-

рез школу був перед ним запертий, він виконував своє завдання в інший спосіб на велику журу старшого громадянства, поліції й керманічів школи.

III

«Громадський друг» у житті і творчості Ів. Франка⁵

Франко вийшов з тюрми по відсидженні карі в початку березня 1878 р. Тоді саме заходиться Михайло Павлик коло видавання місячника «Громадський друг». Він мав видавати цей журнал за підмогою Михайла Драгоманова, який призначив на це свою премію за «Історичні пісні українського народу». Павлик запрошує Франка до співпраці в часописі. Видають вони у тому ж 1878 р. два числа «Громадського друга» (I, стр. 1–96, II, стр. 97–186), що їх обидва конфіскує поліція. Тоді вони продовжують видавання цього журналу під зміненою назвою «Дзвін» (стр. 189–300). Далі вже не доводиться їм укупі працювати, бо прокуратура обвинувачує Павлика за його оповідання «Ребенщуківа Тетяна», надруковане в II числі «Громадського друга», й автора засуджують на шість місяців тюрми. Тоді Франко видає ще сам четверте число «Громадського друга» під назвою «Молот» (стр. 1–220).

Цей журнал, хоч як короткожиттєвий, має поважне значіння для оцінки Івана Франка; є він свідомством того духового перелому, що dokonується у Франка в тюрмі й після виходу з в'язниці.

До тюрми попався Франко, як сам каже, зовсім безпідставно – на всякий спосіб не було за ним тієї «провини», яку йому приписує прокуратор: він не був до того часу соціалістом. Але суджений, і засуджений за соціалізм, він починає знайомитися з теорією соціалізму, вчитується в твори Карла Маркса, перечитує праці інших авторів про соціалізм і виготовляє на спілку з Михайлом Павликом переклади творів, що мають зазнайти українське громадянство з соціалістичною наукою: А. Шеффе: «Що таке соціалізм», та Фр. Лянге: «Питання робуче й його значіння на тепер і на будуче», – врешті сам пише розвідку про соціалізм. Крім того, займається соціалістичною пропагандою й у белетристиці.

⁵ Крушельницький А. «Громадський друг» у житті і творчості Івана Франка // Життя і знання. – 1928. – Ч. 10–11. – С. 311–314.

В оповіданні: «Моя стріча з Олексою», надрукованому у «Дзвоні», Франко викладає популярно своє розуміння соціалізму. Цей його виклад соціалістичних ідей узятий майже дослівно з праці австрійського вченого д-ра Шеффе, яку в своєму перекладі друкують у «Громадському Друзі» Павлик і Франко. Таким робом Франко стає активним пропагатором соціалістичних ідей у своїй письменницькій творчості. Рівночасно ми знаходимо його при праці серед львівського робітництва, де він являється одним з активніших *соціалістичних діячів*.

Настрій Франка, з яким він приступав до редагування «Громадського друга», ми бачимо найкраще з вірша: «Товаришам з тюрми», написаного в 1878 р. у львівській в'язниці. Це – виклад не тільки його власних поглядів, але й поглядів усіх його товаришів, що з ними він пересидів більш півроку у в'язниці.

...Твердо тра в бою стояти,
Не лякатись, що впав перший ряд,
Тра по трупах наперед ступати,
Та ні крок не вступатися взад.

Цими словами Франко неначе заповідає свій величній твір «Каменярі».

Настрій, серед якого працювали молоді боєвики в «Громадському Друзі», характеризує найкраще сам Франко в 1901 р. в критичному нарисі: «З останніх десятиліть ХІХ в.». Наслідком процесів викинені, фактично виеліміновані з української суспільності, переляканої нечуваною появою «соціалістів» на галицько-українським ґрунті, вони (Франко, Павлик і тов.) з легкокомісністю молодиків і з запалом людей, що не мають нічого більш до страчання, кидають гарячий визов в очі суспільності. Таким визовом було розпочате 1878 р. видання «Громадського друга». Майже кожний вірш, кожна повість, кожна стаття аж до бібліографічних нотаток на окладках, усе було провокацією галицько-української рутини й безвладности. Всюди в різкій формі висловлювано думки досі в нас нечувані, еретичні, беззаконні. Поліція старалася охоронити українську суспільність перед цим замахом на її ду-

шевний спокій, конфіскувала кожну книжку журналу за значну частину поміщених у ній артикулів, суд затверджував конфіскації, а вкінці виточив суб'єктивний процес видавцеві за одну повістку, яку б тепер можна видрукувати спокійно без вичерпування хоч би одного слова, засудив його на шість місяців тюрми. Чуючи себе не в силі після недавнього процесу видержати ще й те тюремне заключення, редактор – Павлик – виїхав до Женеви, й видання, вже й без того зруйноване конфіскаціями, упало.

Як же ж відповіло українське громадянство на вивоз, кинений йому в очі редакторами й співробітниками «Громадського друга»?

На це дає теж відповідь Франко у своїх спогадах «З останніх десятиліть ХІХ в.». Він каже, що українське громадянство було зовсім не познайомлене з новітньою європейською літературою; для нього світова література кінчилася на німецькім Шіллері і Гете. Від літератури, яка мала бути розривною, ждали перш усього легкості й забавності і щонайбільш уважали її за засіб уморальнювання народу. Вона повинна була представити людей вищих, вірцевих, таких, якими повинні бути всі. Вона мала вистергатися всього «низького».

Вже Франкові «Бориславські оповідання», друковані в «Друзі», викликали бурю протестів. Кожний передплатник часопису уважав себе не тільки передплатником і читачем, але й компетентним суддею всього надрукованого в часописі чи книжці, починаючи від правопису й мови й кінчаючи провідною думкою. Коли що йому не подобалося, давав найдосадніший вислів своєму обуренню. Числа «Друга», «Громадського друга» й інших часописів вертали з дописками: «Чи сказився?», «Не смійте мені присилати такої огидної макулатури!».

«Молода генерація, – пише там же Франко, – виступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінням літератури й її завдань. Література мала бути по змозі вірним зображенням життя й то не мертвою фотографією, але образом оґрітим власним чуттям автора, видиханим глибшою ідеєю. Переважно хлопські сини походження, соціалісти з переконання, молоді письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали – сільське життя. Соціалістична критика суспільного ладу

давала їм вказівки, де шукати в тім житті контрастів і конфліктів, потрібних для твору мистецтва; у світлі тої теорії набирали глибшого значіння тисячні дрібні факти, яких самі письменники були свідками. Не диво, що молоді письменники віднаходили зовсім несподівані фігури й події... Молоді письменники не зупинялися перед ніякою драстичністю, перед зопсуттям і неморальністю, а декому здавалося, що вони навіть залюбки малювали ті темні, хоробливі сторони життя. Появилися в літературі якісь напівдикі ідіоти, цигани, жиди, жебраки, арештанти – і всюди спосіб був не шаблонний; усюди автори силкувалися проникнути в глиб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходиться, зрозуміти мотиви її поступування».

Для кращого розуміння того страшного вражіння, яке робив не тільки «Громадський друг», але й сама особа Франка на тодішнє громадянство, наведу дуже цінний спогад письменника Андрія Чайковського, що працював в академічному товаристві з Франком, але не належав до його прихильників. Він пише: «Франко видавав на спілку з Павликом і іншими “Дзвін” і “Молот”, метелики тощо. Я не міг того читати. Я був так перемитий тодішньою ідеологією народовців, що не міг зрозуміти, чого Драгоманівці хочуть?».

«У той час вибрали мене головою академічного товариства “Дружний Лихвар”. На загальних зборах поставив я внесення, щоб члени “Дружного Лихваря” не вписувалися до “Академічного Кружка”. Проти того виступив різко Франко і висказав своє здивування, що нововибраний голова хоче накласти пута на душу і волю товаришів. Цей виступ мене так збентежив, що я хотів скинутися з вибору. Я був тої думки, що Франко зробив мені кривду.

Товариство стояло не зле. Франко із своїми товаришами розвинули в товаристві велику діяльність. Вибрано відчитову комісію, яка працювала запопадливо. Зголошено відчити. Перший відчит був Франка – читав свій твір – переклад Германії Гайне. Та із цього вийшла велика халепа. Більша частина членів підняла крик на неморальний зміст відчиту. Ті соромливіці стали до мене присікатися, як міг, як голова товариства, на такий відчит дозволити!

На найближчій засіданні вибрали цензорів, котрі мали приходити на засідання комісії відчитової й покласти на відчиті своє “дозволено цензурою” або “запрещається”. Тепер виходили всякі колізії, бо відчитова комісія ухилялася від контролю. Оповіднено другий відчит – не цензурований. Протест! Я вийшов з льокалю, склавши заяву по думці вирішення виділу. Але відчит відбувся.

Старше громадянство цим фактом заінтересувалося. І знову штурм на мене з того боку, що Франка треба за всяку ціну з товариства усунути, а то поліція товариство закриє.

Та як це зробити? Найкраща частина членів, між ними Євген Олесницький, котрий і матеріально і морально підпірав товариство, – були за Франком, як апостолом нових ідей. Я опинився між молотом і кувалдою. Напирають на мене і старші і переважна частина товаришів. Я сам був того переконання, що діяльність Франка була й буде для товариства шкідлива й небезпечна.

Зішлося засідання виділу. Була така постанова, не знаю, чи загальних зборів, чи статутова, що хто не був через один рік членом товариства, того треба трактувати як нового члена і наново його приймати. Отож я цим покористувався. Секретар читав членів, що зголосилися. При імені Франка була дописка “давній”. Я поручив секретареві перевірити список членів минулого року й показалося, що Франко не був членом. (Сидів тоді в тюрмі! – А. К.). Отож треба було наново його приймати. Тоді за прийняттям заявився один Білецький. Внесення перепало і Франко перестав бути членом товариства. З одного боку велика радість, з другого і важнішого невдоволення і оклики: “Скандал, ганьба!”

Старше громадянство було з того вельми вдоволене і похвалило наш поступок. Здавалося, що тепер настане “згода в семействі, мир і тишина”. Та вето зовсім не так вийшло, бо всі франківці з товариства виписалися і товариство трохи не розлетілося. Не було чим платити локалю і старше громадянство на великі мої просьби згодилося прийняти наш інвентар до переховання в редакції “Діла”.

Франко оставав то у Львові, то виїздив на провінцію. Від нього сторонили люде, як від прокаженого». (Д-р Андрій Чайковський: «Мої спомини про Івана Франка»).

Свої особисті почування того часу змальовує Франко у згаданому вже оповіданні «Моя стріча з Олексою»: «Я чоловік проклятий, ненависний, прогнаний з-поміж “чесних”, – одним словом, проскрибований. Проскрибований, – це сама відповідна назва. Це не значить, що наприклад моя совість стає супроти мене, або щось подібного, – ні, це значить тільки те, що люде “чесні” (коли хочете, можете звати їх “багатими”, “сильними”, “практичними”, – це на одно вийде) – випхнули мене із “чесного” і “порядного” товариства, – т. є. попросту з-поміж себе. І зовсім справедливо! Моє ім’я враз із кількома іменами подібних до мене “во время оно” оббігало увесь край, було пострахом усіх “мирних і вірноконституційних горожан”, з моїм іменем усі вони в’язали поняття перевороту, революції, різні»...

«Життя проскрибованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще недавно запевнювали йому свою приязнь – таке життя всякому швидко надоїсть. Правда, побачиш одного такого, що відвертається, стрітившись з тобою, – сплунеш та проворкнеш: “Мізерак! Нехай собі к чорту!” ... Побачиш другого, третього, – те саме. Вкінці самому стане прикро, нудно, розпука огорне... Що це, – подумаєш собі, – чи це я справді вже такий гидкий та страшний, чи тим людям усім у головах попереверталось? – Та ні, – відповідаєш собі самому, – ні одне, ні друге, – а тільки те, що вони “чесні і порядні”, а ти... ну, годі! На таку докладь нічого не відкажеш. Остається тільки дві дороги: або посипавши голову попелом та роздерши й ті послідні “ризи”, що на тобі, плакати, жалувати страченого часу, в котрім і сам ти був “чесним і порядним”, та йти “на распутія і стогни града” – просити всякого “порядного” прощення за страшну, хоч і не сповнену провину, або раз навсігди плюнути на цілу “штуку”, взяти на себе “хрест свій”, – це значить, стати добровільно, доразу, безповоротно в ряди проскрибованих та витручених і, не оглядаючись, йти шукати для себе такого самого товариства. Розуміється, я так і зробив, – і вірте мені, не то, щоб я стратив що-небудь на тім, – а противно, те я зискав, що тепер можу веселим, критичним оком поглянути на все минуле, що “чесним і порядним людям” зовсім не так легко приходитьсь». (Іван Франко: Твори том IV, стр. 1–4).

І не тільки пішов Франко новим шляхом у житті! Він і дальші покоління закликає туди ж своїм безсмертним гимном праці, вказує їм дорогу в поезії «*Каменярі*».

Поет, прикований залізним ланцюгом до височенної, гранітної скелі – і з ним тисячі таких, як він.

У кожного в руках тяжкий залізний молот.
І голос сильний нам згори мов грім гремить:
Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносить і труд, і спрагу, й голод.
Бо вам призначено скалу осю розбити!
...І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт;
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

І хоч вони знали, що десь далеко у світі, який вони кинули для праці, поту й пут, за ними сльози ллють мами, жінки і діти, що друзі й недрузі гнівні та сердиті і їх, і намір їх, і діло те кленуть, та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла, ані прокляття їх не відтягли від діла, і молота із рук ніхто не випускав.

Отак ми всі йдемо в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

Цю поезію надрукував Франко у «Дзвоні». Вона є програмовою не тільки у «Громадському друзі», але й у всій Франковій творчості першого двадцятиліття його письменської і громадянської праці. Як узагалі вся письменська творчість Франка, так і ця поезія тепер, у п'ятдесятиліття її написання, – коли грізні буруни хуртовини заспокоїлися, й Франка признано найвизначнішим українським поетом галицької землі, – знаходиться на устах кожного українця. Але тим більш, у п'ятдесятиліття її написання, треба пригадати, що це програмовий гимн молодого поета-соціяліста, поета, що у собі й своїх товаришах, з якими він, прикований до

скелі обов'язку, збирався мостити новий шлях для людства, – бачив гурток – осуджуваних тоді усіми – молодих-соціалістів.

Доля цієї поезії й її проскрибованого автора повчають нас, як небагато часу треба – ледве не ціле півстоліття, – щоб з проскрибованих низів перейти на вершини життя нації, коли не випускається молота з рук, коли ломається скелю, рівняється правді путі, до того ще в переконанні, що «щастя всіх прийде по наших аж кістках!»

У 2-ому числі «Громадського друга», у «Дзвоні» й «Молоті» друкує Франко повість з бориславського життя «Воа constrictor».

У цій повісті змальовує він постать одного з визначніших бориславських капіталістів Германа Гольдкремера, що пройшов свою життєву кар'єру від найнижчих низів до капіталістичних вершин у галицькому житті. Він, сирота, остає на вихованні шматяра-мінйла, займається після його смерти либацтвом, доробляється грошей на доставі будівельного матеріалу до державних будівель, врешті опиняється вдруге на бориславському терені, скуповує ґрунта, добуває на них кип'ячку, доробляється гроша.

Франко змальовує в його постаті первісно-капіталістичного хижака, що для гроша жертвує всім: визискує робітників, обдурює їх, грабує. Занедбує свої родинні обов'язки, доводить до того, що жінка його ідіотіє, син стає в ряди злочинців-душегубів. Він жадає від батька – грошей і, коли їх не дістає, кидається на нього вночі й хоче його задушити.

«Воа constrictor» (змій-удав, змій-полоз) – це символ капіталізму, в якого принадні сіті попадає Герман Гольдкремер і в'ється в його звоях ціле своє життя. Той «Воа constrictor» стискає його своїми перстнями найсильніше тоді, коли рідний син хоче його задушити. Цей момент пробуджує у Германа на хвилину приспані людські почування: він милосердиться над удовою робітника, якого його помічник-касієр кинув уночі до ями з кип'ячкою, але це тільки хвилинка його слабости. Після того він знову робитиме все, що має вести його до гроша, до маєтку.

Повість «Воа constrictor» надрукована у «Громадському друзі», є продовженням «Бориславських оповідань». У «Бориславських оповіданнях» змлював Франко долю селян з Бо-

рислава, Тустанович, – цього нафтового осередка, – яких погоня капіталістів за нафтою й нафтовими багатствами викидає з прадідньої землі, з господарів робить їх пролетарями, наймитами чужого капіталу. «Бориславські оповідання» – це історія цієї землі в перших часах нафтової гарячки.

Повість «*Voia constrictor*» є вже ширшою картиною бориславського життя. Господарів-селян тут уже якби не було. Вони всі вже зійшли на робітників. Панами цієї землі стали капіталісти-нафтярі. Історію життя: ділових і родинних відносин одного з них – Германа Гольдкремера – змальовує автор у цій повісті.

Продовженням цієї повісті побачимо в повісті «Борислав сміється», яку автор друкує два роки пізніше у «Світі».

Повістю «*Voia constrictor*» займався Франко ще двічі в житті. В 1884 р. видає її книжкою, накладом редакції «Зорі». В 1907 р. друкує її у Видавничій Спілці в другому – зовсім зміненому виданні.

Праця Івана Франка в «Громадському друзі» – це відбитка його думок на новому життєвому його шляху, початок його праці на соціалістичних основах.

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

ПРОЗОВІ ПИСАННЯ ІВАНА ФРАНКА В ХРОНОЛОГІЧНІМ ПОРЯДКУ¹

Прозові писання Івана Франка можна поділити на кілька родів: на нариси, новели, оповідання, повісті і драматичні твори. А з огляду на їх мотиви, можна би їх дробити ще більше, можна би вказати на різні громади, як напр. автобіографічні спомини й малюнки, малюнки з сільського мужицького побуту, картини з бориславського пекла, малюнки з життя міського й сільського пролетаріяту, підміської ulиці т ощо, – врешті на широкі картини, що мають цілі верстви нашого й замешкалого на нашій землі чужого громадянства. А яка різнорідність у сих творах типів, індивідуальностей, які основні малюнки одної й тої самої личности в різних хвилях життя, яке всестороннє схоплення різних почувань її душі!..

Одні із них можна б прирівняти до пишного, гарно плеканого квітника, інші до буйного праліса, де тисячні форми, тисячні типи й осібники зливаються в гармонійну цілість.

Дуже богата в плоди отся нива Франкової прозової творчости!

Коли б хотіти приглянутися до неї ближше, треба би прийняти якусь систему, залежно від того, на що хотілося б звернути головню увагу. Та коли недостача місця не дає змоги перейти

¹ Крушельницький А. Прозові писання І. Франка в хронологічній порядку // Франко Іван. В поті чола: (Вибір з оповідань) / передне слово написав Антон Крушельницький. – [Коломия] : Видання філії товариства Учительська Громада в Коломії, [1910]. – 83 с.

подрібно всі роди прозових писань Франка, вичисленне їх в хронологічному порядку дасть нам перегляд, як розвивалася отся індивідуальність, які обіймала з часом круги, як поширювалася й поглиблювалася вона!

Тай при такому огляді годі задержати одноцільність. Багато оповідань у приступних сьогодні виданнях не має зазначеної дати написання. Можна тільки на основі часу надрукування їх означити в приближенню час написання.

Творчість Франка можна поділити в загальному зриси на дві добі: до 1890 р. і після 1890 р. Чому саме сей рік ставимо на межі двох період творчости сього письменника? Отсе в р. 1890 видає Франко збірку новель «В поті чола», збірку вельми характеристичну, що в ній автор зібрав усе найкраще за перше двадцятилітте своєї творчости. Поза збіркою «В поті чола» стоять з малими виїмками тільки дві романтичні повісті і цикль бориславських оповідань.

Переїду до спеціального огляду творчости Франка за перше двадцятилітте.

Перший сей твір, повість «Петрії і Довбошуки», друкує Франко у «Друзі» в рр. 1875 і 1876. У сій повісті, основаній на віруваннях нашого народа в скарби Добоша, печери, де ті скарби переховуються і т. ин., виводить автор як дієві особи наслідників Добоша й його ватажна Петрія. Своєю формою вона нагадує фантастичні повісті з часів, коли романтизм клониться ід упадку – сю повість можна зачислити до романтичних ремінісценцій Франка.

Але вже в тім самім часі, коли кінчить друкувати сю фантастичну повість, пише перше своє оповідання в духови натуралістичної школи: «Лесишина челядь» (1876), оповідане, що задля свого реалізму в малюнку життєвої правди й артистичного її відтворення займає першорядне місце між оповіданнями Франка. В тім самім році пише оповідання «Два приятелі». Оба сі оповідання замітні й тим, що Франко надрукував їх в альманахови «Дністрянка», що в тодішній блуканині українського громадянства, якою мовою писати: народно, чи макаронізм, стає виразно по стороні народнього українського напрямку.

В 1887 р. починає Франко друкувати цикл оповідань, що займають вельми видне місце в прозовій творчості Франка: «Бориславські оповідання». До них належать надруковані 1877 р. оповідання: «Борислав»², картини з життя підгірського народу, що в них міститься три оповідання: «Ріпник», «На роботі» і «Навернений грішник». В 1878 р. друкує повість «*Boa constrictor*»³ в 1881 і 1882 р. нескінчена повість «Борислав смієся», що є продовженням попередньої, в 1887 р. «Яць Зеленуга», 1889 оповідання: «Полуйка і Вівар»⁴. В усіх тих оповіданнях і повістях малює автор всесторонньо побут мешканців сього бориславського пекла і нафтову горячку, протилежні струї й стремління мешканців-селян і зайдів-спекулянтів, рисує по мистецьки різні типи людей, всілякі їх почування: надію на щастє, відтак зневіру у одних, жадобу наживи і осягненє своєї ціли у других, врешті відтворює тисячні: то менші, то більші трагедії, що розіграються у тому морі нафтової кип'ячки, посеред тої борні за гріш (під тон бориславських оповідань Франка пише свої оповідання з бориславського життя Стефан Ковалів).

Із р. 1879 маємо три автобіографічні оповідання: «Малий Мирон», «*Schönschreiben*» і «Оловець». Се перші спомини Франка – спомини з села і з перших років шкільної науки в Дрогобичи. До цих автобіографічних оповідань належать із дальших років: «Микитичів дуб» (1880), «На дні» (1880)⁵, «Мій злочин» (1898), «У столярні» (1902), «Під оборогом» (1905), та надруковані в збірці «Малий Мирон» в 1903 р.: «Отець Гуморист», «Гірчичне зерно» та «Борис Граб». Про сі свої автобіографічні оповідання мовить Франко, що їх годі брати без застереження як автобіографію – в них побіч власних споминів є літературне вигладженє. І справді – вони подекуди являються типами в нашому галиць-

² Борислав, картини з життя підгірського народу; Львів, 1877.

³ *Boa Constrictor* – Громадський друг 1878, Дзвін 1878, Молот 1878; окреме виданє накладом редакції «Зорі», Львів 1881; друге виданє накладом Видавн. Спілки, Львів 1907.

⁴ В 1878 р. пише Франко побіч повісти «*Boa Constrictor*» – оповідання: «Моя стріча з Олексою», «Патріотичні пориви» і «Муляр» (надруковане в 1880 р. польськи).

⁵ На дні. Суспільно-психологічна студія. Львів 1880.

кому життю. Коли Франко видає в 1885 р. оповідання «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець» і «Schönschreiben» – в окремій книжці дає їй назву «Галицькі образки»⁶. До них додати б іще «Отець гуморист». Але в автобіографічних оповіданнях Франка, крім загальних типів, маємо теж спомини з його молодих літ, що мають сильно зазначену ціху індивідуальности самого тільки Франка – до них слід би зачислити оповідане «Під оборогом». Се оповідане є молодечим спомином Франка і то спомином одної може з найбільш піднесених хвиль його життя, а написане в 1905 р. є рівночасно символічним змальованєм поетового життя. Велике значінє має також оповідане «На дні», що його Франко написав у Коломиї, в готелі протягом чотирьох днів (17–20 червня 1880 р.) серед вельми незавидних обставин. Отсе він їхав до свого друга Геника до Березова відпочивати. Та його арештовано без ніякої провини, придержано три місяці в коломиїській тюрмі, відтак, коли пущено його на волю, велено відставити його під ескортою на місце уродження. Сей транспорт по поліційних арештах в Коломиї, Станіславові, Стрию і Дрогобичі належить, по словам Франка, до найтяжчих моментів у його життю. Вже до Дрогобича приїхав він із сильною гарячкою. Тут впаковано його в яму описану в оповіданю «На дні», а відти ще того самого дня послано пішки з поліціантом до Нагуєвич. По дорозі заскочив їх дощ і промочив до нитки. Франко дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатись до Геника, прожив там страшенний тиждень у готелі, написав повістку «На дні» і на останні гроші вислав її до Львова, опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, заперся в своїй кімнатці

⁶ Галицькі образки. Серія перша. Львів 1885. Зміст: «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець» і «Schönschreiben». До р. 1885, коли вийшли «Галицькі образки», Франко написав та надрукував ще отсі оповідання на різні мотиви: «Sen robotnika» (1879), «Сам собі винен» (1880, надр. 1883), «Добрий заробок» (1881), «Історія моєї січкарні» (1881, надр. 1883), «Хлопська комісія» (1881, надр. 1884), «Слимак» (1881, надр. 1886 по польськи), «Цигани» (1882), «Грицева шкільна наука» (1883), «Ліси і пасовиська» (1883), «Мавка» (1883), «Поєдинок» (1883), «Потопа Світа» (1883), «Вільгельм Тель» (1884), «Пирого з чернищами» (1884).

в готелю і лежав півтора дня в горячці й голоді ждучи смерти, безсильний і знеохочений до життя. Один із його союзників, посланий Геником, спас його від голодової смерти (Іван Франко: «В поті чола» – автобіографія). В отьому оповіданню відбивається настрої Франка з останнього часу. Неповинне заперте у тюрмі дає відчуття йому сильно значіне свободи чоловіка і біль по причині втрати її. Отсей бунт знасиленої душі змальований в постаті героя оповідання Андрія Темери й інших в'язнів, що їх держано неповинно у тюрмі, із насміхом усяких основних підстав справедливости. Оповідане «На дні» – се жорстокий малюнок того дна суспільности, малюнок, що його згодом вводить в європейську літературу інший слав'янський письменник, незрівняний маляр поденя суспільности – Максим Горький. Та усе те, що викликувало подив Європи в останніх десятиліттях, найшло свій сильний вираз у нашого письменника. Оповідане «На дні» задля беззглядного в своїй брутальній правді опису обстанови тюрми й каліцтва Бовдура, опису бійки й інших сцен, та цинізму введених тут осіб заслугує на назву крайнього натуралістичного твору. Можна сміло сказати, що се найбільш визначний типовий твір натуралістичної школи в нашому письменстві.

На цілком протилежному місці стоїть більший твір, написаний небаром після того: повість *Захар Беркут*⁷, що її Франко написав у жовтні й листопаді 1882 р. Основу від неї він узяв із життя галицької України в давніх роках. Автор, що надармо шукає світляних картин в сучасному житю, придумує їх собі у давній-давнині і віщує, що той громадський лад, де добро загалу в громаді й щасте усіх громад на Україні буде основою діяльности загалу – мусить настати, як не тепер, то в найблизшій будучині. Ся повість, то хвилевий зворот Франка в царину романтичної школи, се туга за сонячним сяєвом краси, якої так мало він бачить у житю навкруги себе.

⁷ Захарь Беркутъ образъ громадського житя каратскои Руси въ XIII вѣцѣ. Зоря 1883 і окремою відбиткою, Львів 1883. – Друге видане : Захар Беркут, Наклад Видавн. Спілки, Львів, 1902.

В 1890 р.⁸ надрукував Франко поважну збірку своїх оповідань: «В поті чола»⁹ із переднім словом Михайла Драгоманова і своєю автобіографією.

Отся збірка – неначе завершення першого двадцятиліття новелістичної й повістєвої творчості Франка. Зібраний цикл новель – се вельми ріжнородний малюнок нашого життя, отсе всестороннє освітленнє ріжних прояв у ньому, глибоко відтворена психологія ріжних індивідуальностей нашого громадянства. «В поті чола» – сі реальні малюнки із життя робучого люду нашого народа – перша на галицькій Україні белетристична книжка європейського характеру, а про її значіннє свідчить найкраще безліч перекладів оповідань поміщених у ній – на польську, російську, чеську, німецьку і мадярську мови. Найбільше перекладів діждалася «*Грицева шкільна наука*», далі «*На дні*», «*Цигани*» й інші.

Про збірку новель «*В поті чола*» можна сказати, що се найсильніший і найбільш артистичний вклад нашого письменства того часу в європейську літературу натуралістичної школи.

Попри те треба зазначити, що й від цілої збірки віє якоюсь свіжістю, чимось новим, незнаним досі у галицько-українському письменстві. Поглянути б тільки на провідні думки деяких творів.

Оповідання «Малий Мирон», «До світла» виводять типи взяті з-поміж нової верстви, що на неї мало хто й звертав уваги. Тут мужицька дитина, там жидівський сирота – малюнок обох їх і сього і того з їхньою жадобою знання, із сильно розвиненим зміслом

⁸ В рр. 1886 – 1890 написав або надрукував Франко отсі оповідання: В 1886 р. «Довбанюк», «Міняй, міняй!», «Rebacz»; в 1887: «W pogoni za biedę», «Місія», «Чума» (по польськи; укр. вид. в 1889 р.); «Домашній промисл» (по польськи; укр. вид. в 1904 р.), «Гава», «Маніпулянтка» (по польськи; укр. вид. в 1890 р.), «Панталаха» (по польськи; укр. вид. в 1892 р.); в 1889: «Jeden dzien z życia uliczników lwowskich», «До світла», в 1890: «Між добрими людьми», «Гершко Гольдмахер», «Казка про Добробит», «Свиня».

⁹ В поті чола. Образки з життя робучого люду. Львів, 1890. Зміст: «Передмова», «Лесишина челядь», «Два приятелі», «Муляр», «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець», «*Scöynschreiben*», «На дні», «Сам собі винен», «Слимак», «Добрий заробок», «Хлопська комісія», «Історія моєї січкарні», «Цигани», «Ліси і пасовиська», «Довбанюк», «Добрий промисл», «Маніпулянтка», «До світла», «Між добрими людьми», «Словничок».

цікавості – і відносини оточуючого їх світа до тих їхніх стремлень – яке се щире, як сильно зворушує воно нашу душу!

Або Гриць, що то цілим його щастям було вирватися із школи поміж свої гуси – із тої школи, де вершок мудрости «а баба галамага!», бездушне вбиванє в голови школярів ще більш бездушних мудроців! Скільки симпатії викликає у нашій душі той Гриць, що то завдяки неспосібности учителя познайомити його, як слід, із тайнами читання, приходить по році науки до перевідчення, що гусак більше пригожий до школи, ніж він.

Або врешті побут згаданого вже малого Мирона в дрогобицькій школі і малюнок подібного до Грицевого вчителя, вчителя каліграфії пана Валька! Скільки то почутя кривди на ціле жите може вщипити в душу дитини така одна несумлінна людина! І чому, як раз, учителя заставив Франко бути отим кривдником? Чи мимохить? ні – се свідомо зроблено! Для викликання контрастом сильнішого вражіння. Ніде так, як у школі, не треба стільки тепла, любови, щирости, ніде душа людини не є така вразлива на найменший незаслужений удар, як тут, у школі душа дитини!

І ще одне оповідання кидається нам в очи задля своєї свіжости – оповіданє: «*Лесишина челядь*». Із великого багатства його мотивів вибивається на перший плян малюнок супротивних до себе типів: Лесихи і її сина Гната з одної – а доньки її Горпини, невістки Анни, Галає, діда Заруби й Громика з другої сторони. Сей малюнок типів якомсь дивно схоплений – се радше цикль настроєвих картин, що виринають у всій своїй красі й силі коло кожної із постатей, відділовуючи на наші змисли. Спеціально багато тут слухових і зорових ефектів. От взяти б тільки сцену з Галаєм у лісі. Які сильні в ній слухові ефекти! Не менше гарно змальовано тут житте в природі. Оповіданє се одно з перших останє одним із найбільш артистичних творів Франка.

Свіжість мотивів, добір красок у малюнку, відвагу у відтворювані життєвої правди у всій її наготі, при тім почутє артизму в розкладі світла і тиний можна би прослідити ще й на ріжних інших оповіданях. Одно тільки – обговорене мною оповіданє «*На дні*» – стоїть осторонь, як спеціальний собі тип – сильне грозою малюнка, жорстокої дійсности на дні суспільности – прикре відразую виведеного малюнка.

Прозова творчість Франка після 1890 р. не є вже така суцільна, як до того часу. Що до форми вона розбивається на три часті: 1) на новелю й оповідане, 2) повість і 3) на драму й комедію.

Новелістична творчість його із цих років зосереджується з малими виїмками на сатири й нарисі¹⁰.

Час його праці в «Kurjer-i Lwowsk-ому» не сприяє балетристичній роботі. До часу, коли Франко входить у склад редакції «Літературно-наукового вісника», він видає тільки казку «Без праці»¹¹, друковану 1891 р. в «Зорі», і потім окремою книжкою і польське видане своїх новель: «Obrazki galicyjskie»¹², видані в «Bibliotece Młówki». Тільки з часом, коли Франко пожертвував свої сили виключно українському письменству, він друкує дванадцять більших і менших збірок своїх оповідань, що на чотири з них дає свій наклад львівський книгар і накладець Антон Хойнацький (заповів був видане в 12 томах, але здається, задля байдужості громадянства до передплати, не довів його до кінця), п'ять книжок оповідань видає своїм накладом Львівська Видавнича Спілка, а три київське видавництво «Вік».

Антон Хойнацький видає отсі книжки: «Добрий заробок»¹³,

¹⁰ Після 1890 р. пише і друкує Франко в часописах і журналах отсі оповідання, нариси й сатири: «Uroczystość» (1891), «Опозиція» (1891, надр. в 1897), «Як русин товквся по тамтїм світі» (1891), «Історія кожуха» (1892), «Панцизняний хліб» (1896), «Свинська конституція» (1896), «Чиста раса» (1896), «Як пан собі біди шукав» (1896), «Звірячий бюджет» (1897), «Др. Бессервіссер» (1898), «Мій злочин» (1898), «Гриць і панич» (1898), «Поки рушить поїзд» (1898), «Щука» (1899), «Odi profanum vulgus» (1899), «Хмельницький і ворожити» (1901), «Хома з серцем і Хома без серця» (1904), «Батьківщина» (1905), «Сойчине крило» (1905), два гуцульські оповідання з 1906 р.: «Як Юра Шикманюк брів Черемош» і «Терен у носі» та два останні з 1908 р.: «Неначе сон» і «Син Остапа».

¹¹ Без праці. – Львів, 1891. – Друге видане: Київ, 1904.

¹² Obrazki galicyjskie. – Львів, 1907. Зміст: «Nieco o sobie samym», «Dwaj przyjaciele», «Historia mojej sieczkarni», «Hawa», «Jeden dzień z życia uliczników lwowskich», «Pantalacha».

¹³ Добрий заробок. – Львів, 1902. Зміст: «Передмова», «Добрий заробок», «Муляр», «Сам собі винен», «Слимак», «Історія моєї січкарні», «Домашній промисл», «Довбанюк», «У кужні».

«Панталаха»¹⁴, «Малий Мирон»¹⁵, «З бурхливих літ»¹⁶. Накладом «Видавничої спілки» виходять: «Полуйка»¹⁷, «Сім казок»¹⁸, «На лоні природи»¹⁹, «Місія. Чума. Казки й сатири»²⁰, «Маніпулянтка»²¹. Врешті в Києві накладом видавництва «Вік» надруковано в 1903 р. два томи оповідань «В поті чола»²² і «Бориславські оповідання»²³.

До збірок оповідань треба вкінці зачислити збірку оповідань для дітей п. з. «Коли ще звірі говорили»²⁴, видану руським педагогічним товариством у Львові. Казки надруковані тут появилися друком в «Дзвінку» уже від 1891 р.

¹⁴ Панталаха. – Львів, 1902. Зміст: Передмова, «Панталаха», «Хлопська комісія», «У тюремнім шпиталі».

¹⁵ Малий Мирон, Львів, 1903. Зміст: Передмова, «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець», «*Scöynschreiben*», «*Oтець гуморист*», «*Гірчичне зерно*», «*Борис Граб*».

¹⁶ З бурхливих літ. – Львів, 1903. Зміст: «Передмова», «Різуни», «Гриць і панич».

¹⁷ Полуйка. – Львів, 1899. Зміст: «Полуйка», «Ріпник», «Вівчар».

¹⁸ Сім казок. – Львів, 1901. Зміст: «Рубач», «Казка про Добробит», «Звірячий бюджет», «Історія кожуха», «Свинська конституція», «Острий-преострий староста», «Історія одної конфіскації».

¹⁹ На лоні природи. – Львів, 1905. Зміст: «На лоні природи», «Микитичів дуб», «Яндруси», «Дріяда», «Щука», «*Odi profanum vulgus*», «Мавка», «Під оборогом», «Мій злочин», «У столярні», «Поєдинок», «Поки рушить поїзд», «Сойчине крило».

²⁰ Місія. Чума. Казки й сатири. – Львів, 1906. Зміст: «Місія», «Чума», «Казки й сатири»: «Куди дівають ся старі роки», «Як пан собі біди шукав», «Як Русин товкся по тім світі», «Наша публіка», «Свиня», «Як згода дім будувала», «Доктор Бессервіссер», «Із галицької “Книги Битія”», «Бодаки», «Хома з серцем і Хома без серця».

²¹ Маніпулянтка. – Львів, 1906. Зміст: «Маніпулянтка», «Лесишина челядь», «Між добрими людьми», «Чи вдуріла?» (Сцена).

²² В поті чола. Київ, 1903. Зміст: «Лесишина челядь», «Два приятелі», «Муляр», «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець», «*Scöynschreiben*», «*На дні*», «*Сам собі винен*», «*Слимак*», «*Добрий заробок*», «*Хлопська комісія*».

²³ Бориславські оповідання. – Київ, 1905. Зміст: «Ріпник», «Навернений грішник», «Яць Зелепуга», «Вівчар».

²⁴ Коли ще звірі говорили, казки для дітей. II вид. – Львів, 1903. Зміст: «Передмова», «Осел і Лев», «Старе добро забувається», «Лисичка і журавель», «Лисичка і рак», «Лис і Дрозд», «Заяць і їжак», «Кролик і медвідь», «Ворона і гадюка», «Три міхи хитрощів», «Вовк, лисиця і осел», «Лисичка-черничка», «Мурко і Бурко», «Лисичка кума», «Війна між псом і вовком», «Фарбований лис», «Ворони і сови», «Як звірі правувалися з людьми», «Байка про байку».

З огляду на зміст кожда із сих збірок є подекуди суцільна. Збірки, видані А. Хойнацьким, є по більшій частині нове видане вичерпаної збірки «В поті чола». Є тут і багато нового, але збірку «В поті чола» бачимо розкинену спеціально поміж дві з них. Коли збірки «Панталаха» і «З бурхливих літ» – се писання нові, не друковані в українських збірних виданнях, одна із сучасного життя, а одна майже історична, – збірка «Добрий заробок» – се оповідання на суспільні мотиви, а «Малий Мирон» – збірка автобіографічних оповідань. Доповненням цієї останньої збірки є «На лоні природи». Тут також зібрав автор по більшій частині автобіографічні оповідання – одні, що просто можуть уважати ся його споминами, одні, що вказують на його замилування («На лоні природи»), «Шука» – зв'язані сильно із замилуванням Франка до рибальства). До найкращих автобіографічних оповідань треба зачислити *«Під оборогом»*. На се оповідане можна дивитися як на звичайний малюнок, як на відтворене молодечого спомину поета і тоді воно вирине перед нами у всій своїй красі, як спомин дуже сильного моменту у життю Франка, як спомин дуже піднеслої хвилі, коли то малий, екзальтований хлопчина, повен віри в силу людини відвернути грізне лихо, попадає в екстазу, стає до боротьби із силами природи, зводить люту борню із велетнем-хмарою, щоби не допустити до знищення сільських нив градом і – відносить побіду. Сей спомин Франка дає нам почуте величи його духа в молодечому віці. Але на се оповідане можна глянути ще й з ширшого овиду. У Франка слідний в останніх літах його творчості сильний наклін промовляти до читачів символами. Той символізм замітний уже в поемах: «Похорон», «Вишенський», «Мойсей», він дуже сильно виступав й у повісті «Великий шум». І тут в сьому малому малюнку можна під постаттю хлопчини в боротьбі із силами природи, бачити змагання поета ввести діяльність свого життя безпеку перед тими тучами, що нашому сільському й міському людови несе жите – і тоді оповідане се буде символом поетового життя! Тепер, коли він по роках праці, довшеної із молодим запалом, погляне на її плоди може гордитися своєю побідою! Із артистичного боку се оповідане вельми замітне своїм чудовим описом наближення тучі, малюнками тушевих хмар і змін у них, самої тучі, врешті змальованем того остраху, що його близька туча викликує в душі

селян, загрожених утратою всіх своїх плодів. Сей острах мужицької душі тим більш тут виразний, що переходить через витвори уяви малого хлопчини. Се оповідане, що є неначе продовженням Малого Мирона, належить із сим останнім до найкращих автобіографічних оповідань Франка.

Коли врешті поминути збірки «Маніпулянтка», як передрук оповідань із збірки «В поті чола» і збірку бориславських оповідань: «Полуйка» – останемо при двох збірках сатир: 1) «Сім казок» і 2) «Місія. Чума. Казки й сатири». Обі ці книжки – вельми багатий матеріал до нашого суспільно-політичного життя останніх років, бо з того якраз життя бере Франко головні мотиви до сих своїх сатир. Сі казки й сатири – се сатири на поодинокі особи і цілі верстви, на своїх і чужих, сатири на різні недостачі нашого громадянського й політичного життя. Франко, що як суспільний діяч піддавав критиці усякі прояви нашого життя у критичних статтях, критичних оглядах, помагає собі сатирою там, де поважне наукове слово або не дійде, або буде затрудне до розуміння. Багато із сатир Франка, писаних для потреб хвилі, не стратило й до сьогодні значіння задля своєї актуальности, а як артистичні твори задержать його й на будуче.

Друга доба письменської творчости замітна тим, що новеля уступає на дальший плян, а до сили приходить поезія, а в прозі повість. При тім Франко пробує теж свої сили у драмі.

Маючи надію в сьому видавництві повернути ще до важніших повістей Франка, я мушу вдоволитися в сій книжці тільки висчисленем їх.

Хронологічно вони появилися друком²⁵ ось так: «Основи суспільности» (нескінчена; із 1894 р.), «Для домашнього огнища» (1897), «Перехресні стежки» (1900) і «Великий шум» (1907).

²⁵ Можна сказати, що Франко й писав їх у тім часі, бо свої більші твори, друквані в журналах, Франко мав звичай писати від числа до числа. Так напр. мав я змогу бачити початок одного із дальших розділів повісти «Великий шум», писаної в Криворівні в домі о. О. Волянського, коли велика частина її вже була надрукована в «Літ.-наук. вістнику».

Кожна із них – се широкий малюнок нашого життя із якоїсь доби, ціла низка характерів нашого громадянства, кожна з сих повістей, се відтворенне психології ріжних верстов нашого народа в другій половині XIX в.

Із драм Франка найбільш замітна перша, що появилася друком в 1893 р.: «Украдене щасте», драма з сільського життя в 5 діях. Вона появилася досі в трох виданнях. Друге з них вийшло у Львові, накладом «Видавничої спілки», а третє в Києві 1909 р. Крім сеї, друкує Франко в 1895 р. драми: «*Камяна душа*» і «*Сон князя Святослава*», в 1896 комедію «*Учитель*», врешті в 1902 р. комедію «*Майстер Чирняк*» і драму «*Будка ч. 27*».

Найбільшу популярність із драматичних творів Франка мають «*Украдене щастя*» й «*Учитель*», що удержуються постійно на репертуарі укр. театрів. Крім них виставив львівський український театр в своєму часі недруковану ще досі драму Франка «*Рябина*», та деякі переклади й перебірки з-під пера Франка.

(Загальний погляд на Франкову письменську творчість надруковано в книжці «Вибір поезій» – Франка).

ПРО ЖИТЄ ІВАНА ФРАНКА¹

Іван Франко уродився 1856 року в Нагуєвичах, в Дрогобицькому повіті. Із сим селом, сільською природою та житем на селі в'яжуться перші спомини поета, що опісля проявляються сильно в його письменській творчості. До школи ходив Франко спершу в сусідньому селі, потому в Дрогобичі. Із перших своїх хвиль у Дрогобицькій школі має Франко доволі немилі спомини (Scöcnschreiben), але учителі звернули небаром увагу на його спосібности і признали йому першу льокацію. В гімназії, завдяки своїй великій пам'яті, Франко був перший ученик у класі. При тім читав багато, між іншими: Гомера, Шекспіра, Клопштока, Шіллера, Красіцького, Гете, Красіньского, Міцкевича, Словацького... Із українських письменників читав залюбки Стороженка, Куліша, Марка Вовчка, Шевченка (усього Кобзаря вмів напам'ять), Руданського і Мирного. Вже в низшій гімназії почав Франко списувати народні пісні, а під впливом своїх учителів (між іншими Верхратського) і товаришів починає вже в гімназії писати віршом і прозою. В 1875 р. записується Франко на філософічний виділ Львівського університету. В його теці є вже тоді кілька зшитків писань: оригінальних і перекладів. Тоді вже надрукував був у часописі «Другъ» сонет: «Народня пісня».

У Львові вписується він у члени товариства «Академіческій Кружокъ», що видавало часопись «Другъ». В сьому товаристві велися горячі язикові і національні спори, і, хоч

¹ Крушельницький А. Про жите Івана Франка // Франко Іван. Вибір поезії / передне слово Антон Крушельницький. – [Коломия] : Видане філії товариства «Учительська Громада» в Коломій. З друкарні А. В. Кисілевського і Спілки, [1910]. – 63 с.

Франко не брав у них визначної ролі, все ж таки хитався під їх впливом на сей, то на той бік, а в «Друзі» мусів свої твори, писані фонетикою, друкувати етимологією і народню їх мову перероблювати на «язичіє». Але дома писав він далі народньою мовою і фонетичною правописю, а в половині 1876 р. стає рішучо по стороні народнього (українського) напрямку. В тім часі починається великий вплив Михайла Драгоманова на львівську академічну молодіж, між иншим і на Франка. Знайомість із Драгомановом, крім рішучого впливу на Франкову письменську творчість і звороту його до реальних малюнків із народнього життя, мала й той посередній наслідок, що в червні 1877 р. арештовано Франка на основі одної згадки в листі Драгоманова, перехопленім львівською поліцією (Франко мав би на порученє Драгоманова поїхати на Угорщину і об'їхати угорську Русь, але до такої поїздки, як мовить сам, у нього не було ані підготованя, ані часу, ані фондів). Франка передержано у слідчій тюрмі 8 місяців, потому засуджено на 6 неділь арешту, хоч не було в нього за душею ні тіни того гріха, як йому закидувано (ані тайних товариств, ані соціалізму). Тюрма і вічні труси за те, що він списував на клаптиках паперу поезії, прибили Франка дуже. З того часу: до тюрми походять перші реальні оповіданя з життя народа («Лесишина челядь») і з поезій: «Наймит». Після того, як Франко вийшов із тюрми, почув на собі далеко ще гірші наслідки процесу і засуду. Його цуралися всі знайомі, не хотіли навіть із ним сходитися і тільки симпатії молодіжи нагороджували йому той бойкот старших. Франко починає видавати тепер вкупі з Павликом часопись «Громадський друг», (яку продовжує неперіодичними збірками «Дзвін» і «Молот»), але вона мусіла упасти задля безустанних конфіскац. Після її упадку Франко видає «Дрібну Бібліотеку», а крім того починає друкувати свої статі у «Правді» та польській «Ргас-і». В марті 1880 р. виїхав Франко до Геніка до Березова, в коломийському повіті, але в Яблоніві його арештовано і придержано 3 місяці у тюрмі, а після увільнення відставлено під ескортою поліції до Нагуєвич. Сей транспорт належав, по словам Франка, до найтяжших хвиль у його житю; на основі вражінь із нього написав Франко після повороту до

Коломиї (за тиждень) оповіданє «На дні». До осени 1880 р. перебув то у Геника в Березові, то дома, в Нагуєвичах, серед дуже прикрих обставин. Восени вертає до Львова і записується знов на університет.

В сих роках Франко пише між иншим із дрібних оповідань отсі два автобіографічні: «Малий Мирон» і «Schönschreiben», повість «*Vo a constrictor*», а з поезій творить циклі: «Веснянки», «Скорбні пісні», «Нічні думи», «Думи пролетарія», «*Excelsior*» (в ньому «Каменярі»), «Поет», «Україна», «Картка любви», «Знайомим і незнайомим», «Оси» і поему «Ботокуди» та «Сонети».

З початком 1881 р. видає Франко враз із Іваном Белеєм місячне письмо «Світ», але задля недостачі удержаня виїздить у великий піст до Нагуєвич, там перебуває на весну тиф, а коли подужав, працює коло рілі, ладить статі для «Світа», викінчує переклад «Фавста», та пише повість «Захар Беркут», що на конкурсі «Зорі» дістала премію. Тон «Світа» був більше уміркований, ніж «Громадського друга», часопись почала єднати на ґрунті поступових ідей Галичан, російських Українців та українських емігрантів (Драгоманов і Вовк з одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Грінченко й інші з другого боку), але задля того, що Франко не міг сидіти у Львові й видавати часопись, а ще більше задля байдужности громадянства, – «Світ» упав при кінці 1882 р. У «Світі» друкує Франко повість: «Борислав сміється», оповіданє «Добрий заробок», із поезій «Галицькі образки», та доповнює майже всі вичислені досі циклі. Настрій поезії його з того часу, головно з часу побуту на селі, вельми прибитий.

Після короткого побуту у Львові 1883 р. виїздить Франко до Вікна до Володислава Федоровича, щоби переглянути архів його батька, посла до Відня із 1848 р. та зібрати дещо матеріалів до того часу, потім пересиджує до осени у Нагуєвичах, та студіює праці до політичної й економічної історії Галичини в рр. 1810 – 1848. Врешті вертає восени 1883 до Львова і вступає в склад редакції «Діла» та «Зорі». В рік опісля мав переймити «Зорю» на свою власність, але Партицький змінює свій плян і передає «Зорю» товариству ім. Шевченка. Під той час скріплю-

ються зносини Франка із Драгомановом, але співробітництво Франка у «Зорі» стає основою чималих його непорозумінь із сим останнім. Після невдачі із перебранем «Зорі» на власність, Франко виступає із редакції «Діла» й «Зорі», задумує за радою Драгоманова видавати часопись «Прапор», потім «Поступ», але задля невідрадних моральних і матеріяльних обставин залишає на разі сю думку, починає ще раз працювати в «Зорі», але в 1886 р. власники «Зорі» усувають його від редагованя сеї часописі за поміщене у ній вірша Руданського і рецензії Вільхівського, що не подобалися цензорам «Зорі». Франко оголосив тепер програму «Поступу», а коли її сконфіковано, залишив уже дальшу думку про «Поступ» і вступає до редакції «Kurjer-a Lwowsk-ого». В рр. 1883 – 1886 працює Франко у різних українських і польських часописах. Ся журналістична робота впливає некорисно на поетичну його творчість, хоч вона зазначається деякими замітними віршами, як веснянка на мотив: «Vivere memento!» і поезія «Молодому другови». За те друкує в сьому часі багато своїх оповідань, що зложаться опісля на збірку: «В поті чола» (між иншими: «Грицева шкільна наука»).

З днем 1 липня 1887 р. стає Франко членом редакції «Kurjer-a Lwowsk-ого», де працює дев'ять років до 1896 р. Тепер зачинається для Франка доба праці по чужих журналах і часописах. На протяг десяти років стає він трибуном українських справ у польській журналістиці, причім працює із молодечим запалом для ідеї злуки українських і польських народніх мас в цілі поліпшеня спільними силами своєї долі. І треба було аж десять років, щоби він і його товариші, сі українські ідеалісти, переконалися, що тільки сіючи на власній ниві, можна доробитися власного хліба. В р. 1889 арештовано Франка wraz із кількома російськими Українцями, але за що? Яку йому закидали провину, він не дізнався ніколи. Франко додумується по літах, що йшло тут про се, аби через се арештоване відстрашити російських Українців від поїздок до Галичини, та щоби спинити таким способом серед них ширене національної свідомости. У тюрмі написав Франко цикль «Тюремних сонетів» і «Жидівські мелюдії»; до тюремних часів треба віднести

одно із гарніших його оповідань: «До світла». Із поетичної творчості цих часів треба зазначити видане в 1887 р. збірки поезій: «З вершин і низин»², там зібрано всі дотеперішні цінніші поезії, а крім того надруковано поему: «Панські жарти», що її Франко написав в січні і лютому 1887 р. В тім часі Франко написав уже частину своїх найгарніших ліричних поезій: «Зів'яле листя». В 1889 р. видає легенду «Смерть Каїна».

Рік 1890 замітний у життю галицьких Українців сим, що оснований в ньому нова політична партія: радикальна, що мала опертися головню на мужицькій верстві. Франко був одним із головних основателів сеї партії, брав у її життю визначну участь, став одним із 15 головних співробітників органу партії «Народа». Його праця йде відтепер трома шляхами. Він працює в «Kurjer-i Lwowisk-im», так сказати б, для хліба, не залишаючи використати сеї нагоди до переведення публичної дискусії над ріжними українськими домашніми справами на чужому терені. Його праця в українських часописах ділиться на публіцистичну в «Народі» і літературно-науково-публіцистичну в «Житю і Слові», в журналі, який основує в 1894 р. В сьому часі Франко завершує свої студії, готується до докторату й габілітується в 1895 р. на Львівському університеті. Але вибір його доцентом на опорожнену зі смертю Ом. Огоновського катедру української літератури не дістає затвердження властей. Се був, здається, один із найлютіших ударів, що їх судилося перенести Франкови на своєму життю, а рівночасно велика втрата для українського громадянства, що недопущено до університетських викладів української літератури чоловіка найбільш до того компетентного. Ся справа мала ще з иншого боку погані для Франка наслідки. Коли небаром появилися дві його статі: «Niесo o sobie samym», як передне слово до польського видання оповідань Франка: «Obrazki galicyjskie» і статя в «Die Zeit»

² В збірці поезій «З вершин і низин» надрукував поет отсі циклі: «De profundis»: «Гимн», «Веснянки», «Осінні думи», «Скорбні пісні», «Нічні думи», «Думи пролетарія», «Exelsior»; «Профілі і маски»: «Поезія», «Поет», «Україна», «Картака любви», «Знайомим і незнайомим», «Зів'яле листе» (І жмуток), «Оси»; «Сонети»: «Вольні сонети», «Тюремні сонети»; «Галицькі образки»; «Жидівські мелодії», «Панські жарти», «Легенди».

«Der Dichter des Verrathes», що в ній поет осуджує мотив зради в Міцкевичевім «Konrad-i Wallenrod-i», – Франка часть української суспільности назвала зрадником, а польське громадянство виповіло йому співробітництво у всіх польських часописах і таким способом Франко опинився без хліба. А має він уже під той час за собою славу вельми визначного письменника. Крім збірки «З вершин і низин» надрукував між иншим у 1890 р. поважний том своїх оповідань: «В поті чола»³), в 1894–5 нескінчену повість: «Основи суспільности», в 1897 р. повість: «Для домашнього огнища». Крім того надрукував в 1893 драму: «Украдене щастє», в 1895 драми: «Сон Князя Святослава» і «Кам'яна душа», а в 1896 комедію: «Учитель». Врешті поетична творчість тих часів зазначається поемами для дітей: «Лис Микита» (1890), «Пригоди Дон Кіхота» (1891) і «Абу-Касимові капці» (1892) та такими перлами лірики, як: «Зів'яле листя»⁴ й поезією на філософічні мотиви: «Мій Измагд»⁵. Небаром після того, як Франко стратив місце редакції «Kurjer-a Lwowsk-ого», рознеслася вістка, що він увійде в склад редакції «Літературно-наукового вістника», що почав виходити в 1898 р. на місце «Зорі» і «Жите і Слова». Вістку сю вельми радо повитали приятелі Франка й прихильники його таланту. З тою хвилею починається найбільш видатна для нашого письменства доба діяльності Франка. Поминаючи те, що відтепер він бере участь у всіх виданнях Наукового тов. ім. Шевченка і друкує в них свої студії й матеріали, – він дає напрям одному нашому літературному органу на протягу цілого десятка

³ В збірці «В поті чола» містяться отсі оповідання: «Лешишина челядь», «Два приятелі», «Муляр», «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець», «Scöncschreiben», «На дні», «Сам собі винен», «Слимак», «Добрий заробок», «Хлопська комісія», «Історія моєї січкарні», «Цигани», «Ліси і пасовиска», «Довбанюк», «Домашній промисл», «Маніпулянтка», «До світла», «Між добрими людьми».

⁴ Лірика «Зів'ялого листя» ділиться на три жмутки. Крик болю поета у першому жмуткові, культ болю, у другому жмуткові, переходить у визвілля із болю у третьому жмуткові «Зів'ялого листя».

⁵ В збірці поезій «Мій Измагд» є отсі циклі «Поклони», «Паренетікон», «Притчі», «Легенди», «По селах», «До Бразилії».

років. У віділі поезії друкує там у менших, або більших виїмках усе те, що потім складається на поважні збірки: «Із днів журби» (1900)⁶, «Semper tiro» (1906)⁷ та «Поєми» (1899)⁸, а крім того багато перекладів із європейських поетів. З прози, крім дрібніших оповідань, друкує більші: «Гриць і панич» (1898), «Хома з серцем і Хома без серця», гуцульські: «Як Юра Шикманюк брів Черемош» і «Терен у нозі», та дві повісти: «Перехресні стежки» (1900) й «Великий шум» (1907). Але найбільше праці вложив Франко у віділ публіцистично-науковий. Тут він подає огляд усіх важніших культурних європейських явищ, подає характеристики визначніших індивідуальностей на ниві письменства, подає студію про Данте із численними виривками перекладу його «Божественної комедії», нотує всі важніші новини українського письменства, обговорює різні політичні й культурні прояви нашого життя, освітлюючи їх і піддаючи їх раз холодній, раз знов вельми пристрасній, безпощадній критиці, а врешті дає заокруглені силуетки наших письменників, політиків і суспільних діячів. Важніші із них: «Леся Українка, літературно-критична студія», «о. Антон Петрушевич, ювілейна силуетка», «Михайло П. Старицький», «Іван Гушалевич», «Володимир Самійленко», врешті дві більші статі: «З останніх десятиліть ХІХ. в.» і «Стара Русь». Крім праці в «Літературно-науковім вістнику», Франко бере визначну участь у «Видавничій Спілці» і друкує в ній свої «Поєми» (між ними вельми інтересну «Похорон») та «Коваля Бассіма», бориславські оповіданя: «Полуйка», «Сім казок», «На лоні природи» (в збірці «На лоні природи» надрукував автор між іншими прегарне автобіографічне оповідане «Під оборогом», що є рівночасно великою символічною картиною поетового життя й боротьби в жертві для добра рідного наро-

⁶ У збірці поезій «Із днів журби» є отсі циклі: «Із днів журби», «Споми-ни», «В пленері», поема: «Іван Вишенський» і «На Святоюрській горі».

⁷ В збірці «Semper tiro» є циклі: «Semper tiro», «Лісова іділія» (поема), «Нові співомовки», «На старі теми», «Із книги Кааф», і сатирична поема: «Страшний суд».

⁸ В збірці «Поєми» містяться отсі поєми: «Істар», «Сатні і Табубу», «Бідний Генрих», «Поема про білу сорочку» і «Похорон».

да), «Місія, Чума, Казки й сатири» та друге видане повістей: «Захар Беркут» і «Воа constrictor», врешті збірку поезій «Semper tigo». Окремими збірками видає накладом книгаря Антона Хойнацького оповідання: «Добрий заробок», «Панталаха», «Малий Мирон», «З бурливих днів», в які входить друге видане чимало оповідань із збірки «В поті чола», драму: «Будка ч. 27», і комедію: «Майстер Чирняк». В 1905 р. появляється друком найсильніша і найкраща з поем Франка: «Мойсей», що її враз із збірками «Зів'яле листя» та «Semper tigo» можна признати вершинами поетичної творчости сього поета.

Письменська творчість Івана Франка

Письменська творчість Франка вельми всесторонна. Вона обіймає поезії, оповідання, повісти, комедії, драми, переклади, не вчислюючи в се критичної, наукової та публіцистичної праці.

Коли б хотіти означити приналежність Франка, як письменника, до одної із літературних шкіл XIX в., – треба б сказати, що сей письменник зрозумів і відчув усі напрямки, а письменська його вдача енергічної, живої людини велить йому одушевлятися усім, що найкраще, у всіх літературних школах.

Молодість Франка припадає на час, коли романтизм той літературний напрямок із кінця XVIII і першої половини XIX в. ледви що прогомів, – але гомін його вельми ще сильною котиться луною по всіх європейських літературах. Коли плоди духа романтиків англійських, німецьких та французьких захоплюють, одушевляють ще сильно європейські суспільности, то на українське інтелігентне громадянство впливають ще крім англійських, німецьких та французьких – польські, російські й українські романтики. Вихований на романтичній літературі, – Франко підчинюється впливови романтичної школи; про ремінісценції романтизму у Франка свідчать переклади Байронового «Каїна», Гетового «Фавста» та першу повість Франка: «Петрії і Довбошуки», врешті пізнійші його твори – повість «Захар Беркут», оповідане «Без праці» та віршові історичні драми.

Але ось на заході Європи, а також на північному сході: – у Франції і в Росії виринає зворот в іншому напрямі; виступають: Золя з одної, Достоевський з другої сторони, і коли, загал галицького громадянства, затоплений у правописних і мовних спорах, не звертає уваги на те, що діється в Європі, галицько-українська молодіж дістається під вплив Українця-емігранта Михайла Драгоманова і сей звертає її увагу на ріжні питання, що ворушать європейські суспільности, а Франка, що його, як молодого письменника, Драгоманов почав цінити, звертає сей останній на шлях натуралізму. Зворот Франка до натуралістичної літературної школи (що панує всесильно в другій половині XIX в.), зазначається перекладами його із Золя, в духови натуралістичної школи пише Франко свої реальні оповідання, що складаються опісля на збірку «В поті чола» і стають основою слави Франка як натураліста. І не тільки оповідання «В поті чола» – вся майже прозова творчість і в великій мірі поетична – се поклін нашого письменника перед жертвенником всесильного у другій половині XIX в. літературного напрямку: натуралізму. Франко – натураліст не тільки в своїх белетристичних писаннях; у всіх своїх критичних студіях і замітках він стає теж по стороні сього літературного напрямку.

Та, неважаючи на великі заслуги Франка в царині сієї літературної школи, вершок його поетичної слави лежить поза натуралізмом.

Отєє після короткого взриву натуралізму й рішучого опанованя ним усіх європейських літератур, – підноситься проти нього опозиція. Йде вона ріжними шляхами: Отся нова штука зриває цілком із епічною манерою натуралістичного малюнка, звертається до невлонимих почувань душі, то видвигає раз символ, раз ізнов розбиває індивідуальність на безліч змінчивих, хвилевих атомів, то знов задержує подекуди основну ціху натуралізму: реальне зображенє, але малюнок реального життя заступає ліричним відтворенєм почувань душі, – переймає на себе ріжні назви: символізм, декадентизм, модернізм, неоромантизм, відповідно до відтіни напрямку нової штуки. Остаточно дві останні назви: неоромантизм і модернізм з'єднують собі загальне признанє. Сторонників модернізму не

треба шукати тільки в самих противниках натуралізму. Є їх багато і між самими представниками натуралістичної школи, згадати б тільки одного Гергарда Гавптмана із його натуралістичними драмами: «Перед сходом сонця», «Свято мира», «Самітні люди» та «Візник Геншель», а з другої сторони його ж «Затоплений дзвін», «Ганнусю», «А Піппа гуляє» і и.

Тож не дивуватися, що й наш поет, лірик по природі, не вдержується на шляху натуралістичної школи. Із його серця вириваються лірики, що в них поет стає на вершинах своєї поетичної слави, – він творить поезію, що далеко відбігає від шляху натуралістичної творчості – дає нам твір наскрізь модерністичного характеру. Сей твір Франка являється у нього протестом проти його натуралістичних принципів у добі найсильнішого розвитку натуралістичної творчості у того ж поета. Маю на думці ліричну драму: «Зів'яле листя».

Герой сеї драми – по словам Франка: «був се чоловік слабої волі та буйної фантазії, з глибоким чутем та мало спосібний до практичного життя. Доля звичайно кепкує над такими людьми. Здається, що сил, спосібности, охоти до праці у них багато, а проте вони ніколи нічого путнього не зроблять, ні на що велике не зважуться, нічого в житю не доб'ються. Самі їх пориви не видні для постороннього ока, хоч безмірно болючі для них самих. От тим то, вичерпавши сили, в таких поривах, вони звичайно застрявають десь у якимсь темнім куті суспільного життя і токанять день по за день, заваджають собі і другим...». Постає, як бачимо, ані не така незвичайна, ані не така незнана нам і в письменстві. Се типовий герой романтичної доби. Подаючи у поетичній формі дневник сієї людини, «переважно ліричні оклики, зітхання, прокляття та бичовання себе самого», Франко вважає конечним дати від себе отее пояснене: «Чи варто було трудитися, щоби пустити в світ пару жмуктів зів'ялого листя, вкинути в круговорот нашого сучасного життя кілька крапель затроених пессімізмом, а радше безнадійністю, розпукою та безрадністю? У нас і без того сего добра так багато! Та хто його знає – думалось мені – може се горе таке, як віспа, котру лічиться вщиплюванем віспи? Може образ мук і горя хорой душі вздоровить деяку хору душу в нашій суспільности? Мені пригадався Гетевий

Вертер⁹ і пригадалися ті слова, які Гете написав на екземплярі сеї своєї книги, посилаючи її одному своєму знайомому. З тими словами і я подаю отсіі вірші нашому молодому поколінню: «Sei ein Mann und folge mir nicht nach!».

Чим цікава для нас отся Франкова характеристика героя «Зів'ялого листя» і дальші пояснення? Для зрозуміння краси поезії «Зів'ялого листя», того вершка ліричної творчости не тільки у Франка, але взагалі в українській поезії – сі пояснення Франка не дають нічого; вони просто не потрібні. Але вони незвичайно інтересні, для зрозуміння психіки поета натураліста, що бачить, які із його душі «трискає хвиля пісень», що бачить, як ся бурлива хвиля пісень виростає у монументальний твір його життя, але рівночасно потрясає будівлею його літературної школи, відбігаючи далеко від натуралістичної сірої буденщини; – поет натураліст відчуває свою найбільшу невдачу і хоче конче звести поезію до ролі віспової суровиці. Та поезія остане поезією, а передне слово до неї вказує, що поет-критик зрозумів ціну своєї поезії, відчув її значінє, але хоч бачить, як його поетична творчість зриваєть ся на нові шляхи, промощує у нас шлях модернізмови, – він, як речник натуралізму бодай фразами оправдує свій зворот на новий шлях у поетичній творчости.

Коли б проте хотіти подати характеристику Франка, як письменника, треба відрізнити у нього два роди творчости: Франка-критика і Франка-поета. Як критик стає Франко речником натуралістичної школи, як поет є він неначе приклад на се, що критик і поет не можуть покриватися в одній особі. Франко – се той виїмковий у літературі тип поета і критика в одній особі, поета, що в нього критик не вбив поетичної творчости. Але з другої сторони Франко, як поет, іде в розріз із Франком критиком. Перші його письменські кроки блукають по протоптаному шляхови романтизму. Та зараз таки захоплює його під зуби своїх коліс всесильний під той час, у цілій Европі, новий ще тоді напрямок: натуралізм. Йому вислугуєть ся Франко усе своє життя. Та тут можна прослідити

⁹ «Страждання молодого Вертера» – роман Й. Гете.

велику трагедію письменника. Годі, щоправда, заперечити, що Франко, як натураліст, своїми оповіданнями поклав у нас підстави під розвиток дальшої творчости в царині сієї школи, – все ж таки треба сконстатувати, що творчість його, як поета, далеко не покривається із основами натуралізму. Франко, як поет, – лірик і то виключно лірик, не тільки в «Зів'ялому листю», не тільки у всіх своїх збірках ліричної поезії, він лірик навіть у своїх поемах. Сі слова можна віднести до поем: «Смерть Каїна», «Похорон», «Іван Вишенський», «Мойсей», – всюди тут ліричний елемент вибивається на перше місце. У всіх вчислених поемах найцінніша є аналіза власних почувань, кровавих ран власного серця. А той ліричний елемент, як був основою романтизму, так приходить до великої сили і в неоромантизмі, або т. зв. модернізмі, як опозиції до об'єктивного, холодно-розумового натуралізму, основанийого на епічному елементі. Франко, як поет, творчістю усього свого життя вибігає далеко поза всесильну під той час натуралістичну доктрину; своїми поезіями він промощує у нас шлях опозиції супроти натуралізму – неоромантизмові і в своєму «Зів'ялому листю» дає в царині модерністичної школи твір, що його не то що не перевисшив ніхто, але до якого вершин навіть не наблизився ніхто із наслідників Франка – сучасних українських «модерністів».

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ НАРИСИ

НА ВЕРШИНАХ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТИ (з приводу поеми «Мойсей» і збірки «Semper tiro») ¹

Роки 1905 і 1906 принесли українській громаді два поетичні твори Івана Франка, що вибиваються сильно понад давніші писання цього автора – розумію поему «Мойсей» і збірку дрібних поезій «Semper tiro». Правда, вже останні роки перед появою «Мойсея» могли приготувати нас до нього. Франко друкує цикл поем у збірці під сею написю, а в збірці «Із днів журби» – дві поеми: «Іван Вишенський» і «На Святоюрській горі». Поетична його творчість, що містила в собі давніше багато публіцистичних кличів, зачала чимраз більше кристалізуватися. Поет, що по своїм словам проголошеним під час 25-літнього ювілею своєї письменської діяльності, досі старався ставити цеглу при будові храму рідного письменства всюди, де тільки бачив прогалину, до якої не було кому іншому приложити руки, звертає останніми часами уваги на тривкість і стійність своїх творів.

Правда – із-під його пера вийшла й передше більшість писань тривкої літературної стійности, ба деякі, як на пр., лірична драма «Зів'яле листя», одинокі у нас у своєму роді, що не стільки самі величні, але й не без рішучого впливу на цілу генерацію молодшого покоління, дарма, що як вона не відпекується отсього впливу, – все ж таки Мойсей – велит не буденної краси і міри, і поезія на філософічному тлі в збірці «Semper tiro», як протиставлення палкій боевій, революційній поезії молодечих років – яв-

¹ Крушельницький А. На вершинах поетичної творчости (з приводу поеми «Мойсей» і збірки «Semper tiro» – Івана Франка) // Літературно-критичні нариси. – Станіславів : Наклад і друк Е. Вайденфельда і Брата, 1908. – С. 3–56.

ляються нам плодами вповні розвитою, згармонізованого духа.

Одно спільне і сій і тій поезії: се її критичний характер. Тільки там критика безпощадна, але й непевна своєї сили й ваги – поет хоч і осуджує сучасне життя, для будучого шукає тільки доріг. Наслідком того і під зглядом артистичним він, попри виковані із криці віковічні «Каменярі», кидає деякі невикінчені нариси чи малюнки. Занадто енергічний зміст не дається загорнути у принадну форму... А тут давня критика сучасного переходить у супокійну критику суспільства, а пошуковане доріг для будучини заступається самокритикою власної дійсності.

Продуктом першого являється збірка «Semper tūo», останнє найшло свій вислів у поемі «Мойсей».

Заки подам подібний огляд згаданих творів, зверну увагу на ту страшну байдужість, із якою стрінула їх наша суспільність. Правда, на сю тему писав уже Гнат Хоткевич у «Ділі», але про се не писати раз – сто раз! Писати б доки не перемінилося б відносин. Адже у інших народів твори таких митців, друковані десятками тисяч примірників, розходяться кількома виданнями до року. Від появи «Мойсея» три їм минуло повних, а звичайний наклад і не рушився! Теж і про «Semper tūo»! Ба навіть найменшого заінтересованя у пресі! Такі були про них згадки, як про роман якої там архикнягині чи графині...

Справді дивні відносини.

Та я про них іще иншим разом. Тепер приглянуся згаданим творам.

Зачну від «Мойсея».

I.

Народе мій!..

Невже задармо стільки серць горіло

до тебе найсвятішою любов'ю,

тобі офіруючи душу й тіло?

Задармо край твій весь политий кров'ю,

твоїх борців? Йому вже не пишуться

у красоті, свободі і здоровлю?

(Із Прольога до Мойсея)

Ось такими, між іншим, словами вводить Іван Франко у гурт читачів свою поему «Мойсей», твір, що гідно репрезентує свого мистця на вершинах його творчості. І коли читач найде у самій поемі жерело артистичного вдовілля, прольог, що ним поет розкриває перед нами символічне значінє Мойсея, чинить нам поему ближшою, бо ріднішою, бо нашою національною.

А хоч про Мойсея і гебрейський народ у перещепленні на український ґрунт доведеться мені ще опісля говорити, я звертаю нарочно вже тепер увагу на сей момент, аби зазначити своє становище, із якого я приглядатись му до отсеї поеми.

Щодо укладу свого ділиться поема «Мойсей» на три часті: перша обіймає пісні I–IX, друга, середня X–XI, а третя XII–XX; а щодо змісту, то перша кидає нам перед очі широку картину народа (у поемі гебрейського), що, дійшовши наслідком довгої блуканини по пустині до зневіри, кидає камінем на пророків, які вели його досі до мети по безпуттях, друга стає висловом любови народнього генія до свого народа, а третя – розкриває трагедію генія, що відограється у його душі, коли бачить з одної сторони, як наконечна ціль пуття криється у темряві, а з другої, як загальна зневіра й безсилле стають самотнім висловом народньої думки.

... Та нам, знесиленим журбою,
роздертим сумнівами битим стидом,
не нам тебе провадити до бою!

Найстрашніша, найбільше небезпечна є хвиля зневіри! А ще як та хвиля прийде у таку пору, коли опинишся без ґрунту під ногами! Ось тоді всьо, що досі святе було, топтати станеш ногами!

О скільки ж більше гірка та зневіра у народа, що накликаваний народом своїм полишив давні оселі, вибрався на непевну путь до обіцяної землі і, заки вспів добитися до неї, застряг на пустині без ніякої надії на кращу будучину.

І поки ждуть, і бажать,
і десь рвать ся в простори,
слать гонців, і самим визирать
поза ржавії гори.

Під таку хвилю мусить замовкнути голос пророка! На всі поклики юрба має тільки цинічні жадання спокійного життя, а коли їй навтямиться слухати завзивів і докорів, ухвалить:

... Хто пророка із себе вдає...
 хто до бунту посьміє народ
 накликати до зміни,
 і манити за гори, на стріть
 кінцевої руїни, –
 той на пострах безумцям усім
 між отсим поколінням
 най опльований буде всіма
 і побитий каміннем.

Але така ухвала не покінчить справи. Ні народ не вдовольниться нею, ні пророк не стане слухати її. У народу вижидання кращої будуччини, у пророка хвиля віщого вітхнення.

А що й темні духи, які нацькували народ проти пророка, не спочинуть, починається люта боротьба.

Пророк, народній геній, стає на висоті хвилі і нещастя народні підносить до признак ласки Єгови.

І як терен посеред дерев
 непоказний на вроду,
 і не має він слави собі
 ані з цвіту, ні з плоду, –
 так і вибраний Богом народ
 між народами вбогий:
 де пишнота і честь, там йому
 зависокі пороги.
 Між премудрими він не мудрець,
 у війні не войовник,
 у батьківщині своїй він гість
 і всесвітній кочовник.

Пророкові слова такі сильні, що нічого не вдіють проти нього противники. Одні осьмішують його, опоганюють, одні говорять грімко про його зраду, кидають на нього найгірший закид, який можна зробити тому, хто життя своє приніс у жертву ідеї – а по думці вчешашньої ухвали звивають народ:

За камінне! Він кпить собі з нас,
Так, як кпив разів много.
Най загине він краще один,
Як ми всі через нього.
Тільки дивно, ні одна рука
Не сягнула по камінь.

І коли тепер, після того у розпалі гнівному кидає Мойсей
гнівні слова у народ, слова, якими висказує зловіщу погрозу тим,
що дають себе вести ошуканцям і дурням, –

... похилившись, слухали всі
мовчаливі, понурі,
лиш у грудях сопло щось глухе,
наче подихи бурі.

Цілася перша частина – широкий малюнок збитої з пуття
маси, яка не в силі порозуміти високі ідеї пророка, яка, коли, за-
хоплена його вітхненим голосом, піде за ним, – робить се, хоч не
розуміє стежок, що ними її він веде, хоч не бачить цілі, що до неї
він її направляє, задивлена у буденні низькі жолудкові ідеї.

Ще Гебреї з ума не зійшли,
долі ліпшої варті,
і осягнуть, як честь віддадуть
і Ваалу й Астарті.

Се малюнок юрби, що живе, плазуючи по землі, сліпа на
блиск ідеалу, рівнодушна на той скарб, що поклав у душу вибра-
ного народа серцевідець Єгова,

... щоб він був мов світило у тьмі,
мов скарбник його слова.

Се малюнок товпи, що дає радо послух лжепророкам, які
встоюються за її щоденні потреби, її бажання хвилі, малюнок
товпи, що радше підчиняється таким пророкам, ніж глядить на
генія, який направляє її зір на красу ідеалу, що ледви мерехтить
у безконечній віддалі, ніж слухає голосу генія, який підносить її
духа до царства Єгови.

А лжепророки народ на поклін ведуть Ваалу й Астаргі.
Єгова – й Ваал!..

А на тлі сеї товпи зарисовується могутня постать пророка-генія, що силою свого духа веде народ по шляху поступу, до нового, бажаного, щасливого, свободного життя...

Велитня постать незворушеного велита, що неумолимо накликає свій народ до дальшої дороги, дарма, що зневіра розстелилася у народній душі, дарма, що народня розпука камінне-погрозу кида перед очи усякому, хто б посьмів виступити із обітницею «божого гніву або ласки!»

Велитня постать генія, що перед нею кориться юрба...

Затремтіло щось людське, м'яжке,
в старім серці пророка,
і понизила лет свій на мить
його думка висока.

А діється се під ту хвилю, коли пророк, не хочачи вже бути все кар вістуном і погрозою для людей, покидає товпу, що для неї й серед неї він працював досі і тікає на самоту. Настає хвиля самокритики. Там зараз при перших думках розваги приводить він собі перед очи ціле своє життя: з одної сторони свою любов і пожертвоване для рідного народа, з другої невдячність, «наруги і рани», що їх зазнає, як відплату за ту безмірну любов і ні першого йому не жаль, ні останнє не болить його, – одно тільки журбу наводить на його серце, а саме те, що не доведеться йому прийти до обіцяної землі із своїм народом. Небезпечна хвиля для людини близької упадку. Тільки Мойсей не подається, не лишиться позаду своїх дотеперішніх стремлінь. Навпаки! Він замість покоритися, піде до тої землі сам...

Так бажалось там з вами входить
серед трубного грому!
Та смирив мене Бог і вйти
доведеться самому.
Та хоч би край Йордана мені
зараз трупом упасти,
щоб в обіцянім краю лише

старі кости покласти.
Там я буду лежать і до гір
Сих моавських глядіти,
Аж за мною прийдете ви всі,
Як за мамою діти.

Такі думки піднеслі він думав, коли покидав свій народ,
щоби піти одинцем у обіцяний край. Але ось, коли відбився від
людей, від їхнього гамору, від співучасті у їхньому житті і від
роботи для них, коли найшовся на самоті, тоді «сумнів у душу
йому тисне жало студене».

Сорок літ я трудився, навчав,
весь заглиблений в тобі (Єгово!),
щоб з рабів тих зробити народ
по твоїй уподобі.
Сорок літ мов коваль я клепав
їх серця і сумління, і до того дійшов,
що уйшов від їх кпин і каміння.

А найбільше та грижа: може він заповіти Єгови не справляв,
як повинен?

Як довго він робив у народі свою реформаторську робо-
ту, – робив її «хоч насліпо та сміло», і аж тепер, як відсунувся від
громадянства, від життєвої праці, в його душі гніздиться сумнів
один за одним, чим далі, тим страшнійші, тим дужчі!

Він бачить, що вирвав свій люд із мирного життя, кинув його
на непевний шлях боротьби, а тепер мусить дивитися на те, як
люд той стає на півшляху і думка-сумнів бентежить пророка чи
не ошибався він у мотивах свого ділання? Ба, що більше! Він
починає сумніватися в правду свого віщого вітхнення.

Гей, а може хоривський огонь
не горів на Хориві,
лиш у серці завзятім твоїм
у шаленім пориві?
Може голос, що вивів тебе
На похід той нещасний,

був не з жадних горючих купин,
а твій внутрішній власний?
Адже пристрасть засліплює зір,
а бажання, се ж чари,
плодить оку і світ, і богів,
як пустиннії мари.
Те бажання, що наче шакаль
у душі твоїй вило, –
лиш воно тебе їх ватажком
і пророком зробило.

Його сумніви чим далі кріпшають, нарешті переходять у
один грімкий голос розпуки:

О Єгово, озвися! Чи й ти
здобуваєш дар мови
лиш у пристрасти нашій, у снах,
у розбурханій крові.
Даремні всі визови, всі закляття, бо
...Єгова мовчав, лише чуть
лиховістнії звуки:
То квилінне гієни в яру,
то знов шелест гадюки.

* * *

Зачинається друга частина його внутрішньої душевної трагедії.

...Трагедії Мойсея, трагедії пророка, трагедії генія, що веде людськість у незнані світи – трагедії велита-душі, що валиться під напором сумнівів у хвилі гіркої зневіри.

Як небудь се у поемі дальша, безпереривна трагедія Мойсея, я перервав її, щоб відтепер не так переповідати, як перетворювати хід думок автора.

Згори зазначу, що незалежно від того, чи поет думав так і хотів, аби його так саме зрозуміти, і як отес я розумію й пояснюю, незалежно, мовлю, від того, я, як читач, можу розмалювати в рамках його малюнка малюнок інший, більше новий, більше наш, нашим життям протхнутий, поетичний символ заступити

реальною картиною – всьо те маю право зробити, коби тільки не перечити логіці.

Як я під народом гебрейським схочу зрозуміти український народ, за се я сам буду відповідати.

І поета чей же годі докоряти за се, що у надмірній своїй любови у причті про терен він підносить свій нарід задля його терпіння до висоти вибраного Єговою народу.

Мовить цар-терен до дерев:
Здобуватиму поле для вас,
хоч самому не треба,
і стелитися буду в низу,
ви ж буяйте до неба.
Боронитиму вступу до вас
спижевими шпичками,
і скрашатиму всі пустарі
молочними квітками.
І служитиму зайцю гніздом,
пристановищем птаху,
щоб росли ви все краще, а я
буду гинуть на шляху.

Отес таки справжня реальна картина із історії чи радше мартирології українського народу.

А чому? чому така доля судилася моему народові?

Отсе заздрий Єгова, щоб ніхто не посьмів полюбити того, що він полюбив, на український народ,

... на вибранця свого надів
плащ своєї любови
недоступний, колючий, немов
колючки ті тернові.
І зробив його острим, гризким,
мов кропива жеруха,
аби міг лише сам він вдихать
аромат його духа.
І посольство йому дав страшне
під сімома печатьми,
щоб в далеку будущину ніс,
ненавиджений братами.

А якеж те посольство, що ним наділив Єгова вибраний свій народ?

... Твоє царство не з сеї землі,
не мірська твоя слава!
Але горе, як збавить тебе
свїтовая забава!

Супроти такого розуміння тла-основи до сеї поеми: гебрейського народу і сама постать пророка-Мойсея стане нам близька. А хочячи порозуміти її, ми мусимо поглянути таки навкруги себе, на нашу рідну Україну...

Поминаю наведені вже повище із заспіву слова:

...Та нам знесиленим журбою,
роздертим сумнівами, битим стидом, –
не нам тебе провадити до бою! –

поминаю, мовлю, їх, хоч вони як близькі для поясненця, а приведу на думку не таке то давнє признание самого ж таки І. Франка у вірші: «Ти, брате, любиш Русь», де поет, степенуючи свою любов до України заявляє нарешті: «Я ж не люблю її з надмірної любови!».

А що ж тепер говорить той самий поет до своєї України, до свого народу?

... Якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби ти знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!
Ти мій рід, ти дитина моя,
ти вся честь моя й слава,
в тобі дух мій, будуще мое
і краса, і держава.
Я ж весь вік, весь свій труд тобі дав
у незломнім завзяттю, –
підеш ти у мандрівку століть
з мого духа печаттю!

Яка велич! Яке почуття сили трискає із сих слів! Який неутомимий труд виложений у незломнім завзяттю, який певний своєї сили й свого значіння дух, коли він має право покликатися на накинену століттям свою печать!

«Все найкраще, найвище, що знав, я у тебе вкладаю!»

І коли там надмірна любов посунена до нелюбови, тут: «я від тебе невдячність прийму і наруги, і рани!»

Се ж не що, як вершини любови, любови основаної на трівкій підставі, свідомої добрих і лихих сторін любленого предмета, –

Бо люблю я тебе не лише
за твою добру вдачу,
а й за хиби та злоби твої,
хоч над ними і плачу.
За ту впертість сліпую твою
за ті гордощі духа,
що зійшовши на глупий свій шлях
навіть Бога не слуха.
За брехливість твого язика,
за широке сумління,
що держиться земного добра,
мов ціпкеє корінне.
За безсоромність твоїх дочок,
за палке їх кохання,
і за мову й звичаї твої,
за твій сьміх і дихання...

Після сеї малої депресії на тему розуміння у старім нового, в давнім минулім сучасного, живого, близького нам, я вертаю до трагедії пророка, генія Мойсея не так старого, біблійного, як радше сучасного, людини кров від крові, кість від кості свого (українського) народа.

Після цілих десятків років інтензивної праці в лоні свого народа, для добра свого народа, праці, яка мала вирвати народ із оков неволі, а довести до свобідного життя (чи схочемо стремління до свободи доглядатися на економічному, чи суспільному, чи релігійно-культурному полі), сила генієвого духа тратить свій вплив у нерівномірної маси, що далека від того, аби своїм

критичним умом обхопити вагу кінцевої цілі і тільки захоплена величию блиску генієвого слова, у першому своєму пориві пішла за ним, а тепер зневірившись станула серед дороги і не то не дума йти далі витиченим шляхом слідами генія, але ще каміннем мече на те, що величала. Під таку хвилю стоять перед провідником народа дві дороги: або покоритися масі і дати себе повести туди, куди поведуть її «лжепророки», або відстати від неї й піти самому до «обіцяного краю».

Він вибирає сей другий шлях.

І починається на ньому душевна, внутрішня боротьба. Пісні від XII – се малюнок тої боротьби насамоті, того розбиття у морі сумнівів. Зв'язь із рідним народом уривається. А прощаючися із ним Мойсей звертає свої останні слова науки до тої частини свого народа, що серед неї його наука приймалася найбільше – звертається до дітвори. Вона одна запалювалася все до його наук та достосовувалася у своєму діланні до його завзивів. Миле вражіння робить сцена прощання, де критик, що був строгий та безпощадний за час цілого свого життя, дізнавшись про вбитте скорпіона, хвалить се позиточне діло, але й проявляє велику сердечність, називаючи вбитте скорпіона неправедним ділом...

... неправедне, бо й скорпіон
жить у світі бажає,
а чиж винен він тому, що їдь
у хвості своїм має.

Кінчиться сцена з дітьми теплим завзивом «не гасити святого огню», що жевріє у серці кожного, що кожному в життєвому пориві проявляється в виді огняного куща, як і йому на Хориві колись давно!

Малюнок внутрішньої боротьби закroений широко і розписаний всесторонно. Ми бачимо у розвитку сумнівів цілу низку ступенів, крізь які переходить зневірений у правду свого діла Мойсей.

Він поперед усього непевний, чи не «з гордоців розпочав він своє діло», чи не тому вів він свій народ до обіцяного краю, що «чув себе братом рабів і захтів їх зробити такими, щоб йому було мило».

Після цього першого сумніву в добру ціль своєї роботи, зневірюється в себе і своє віще посланництво. Може се не хоривський огонь, лише те згадане бажання зробило його ватажком і пророком свого народа?

А коли вже й тут сумнів, – Мойсей затрачує усі стежки, якими простував досі.

...Серед п'їтьми вели
його дивнії звуки:
То квилінне гієни в яру,
то знов шелест гадюки.

Він уже бачить себе ватажком, паном душ і тіла свого народа, бачить себе новим Фараоном і ще тяжшим, –

бо в їх душу контролем своїм,
в їх сумлінне сягнув він.

У таку піднеслу хвилю самокритичного осуду, прояснюється перед очима душі пророка-генія та бездонна пропасть між його стремліннями повести свій народ до свободи, промостити серед нього шлях свободі духа, а бажанням тих плазунів земних, що для них життя – поклін жолудковій ідеї, – прояснюється нараз та пропасть, якої він досі засліплений блиском своєї ідеї, не був у силі добачити.

Страшний наслідком того крик розпуки
адже ж, може, в Єгипті вони
множачись серед муки
могли вирости в силу й забрать
увесь край в свої руки?
Відірвавши від ґрунту їх там
і завівши в пустиню,
чи подумав ти: може, отсим
злочин лютий я чиню?
Що значить безґрунтовій юрбі
обіцяти свободу!
Старі гнізда лишили,
а нові здобути нема
ні охоти, ні сили.

Попадаючи у зневіру, пророк проклинає Єгови, геній звертається до тої «Вічної Правди», що в її ім'я він досі ділав, із мольбою:

О Єгово, озвися, скажи:
 Я чинив твою волю,
 чи був іграшка власних скорбот
 і засліплення й болю?
 Та Єгова мовчав, лише чуть
 лиховістнії звуки:
 То квилінне гієни в яру,
 то знов шелест гадюки.

Чудова картина, як свідок, як potwierдження того, що чоловік почуває себе спокійним тільки серед журливої роботи для людей і людства посеред людей, – коли ж відіб'ється від тої роботи – у його душу загніздиться сумнів і він опиниться неначе на пустині, що її символи: то квилінне гієни в яру, то знов шелест гадюки...

Борикаючися із сумнівами, паде Мойсей зомлілий на землю. Але те, що раз загніздилося в душі, не покидає його. Та непевність, та зневіра кріпшає без міри!

Підшиваючися під постать матері, ества до якого всяка людина має безмежне довір'я, сумнів, приступає до останнього, рішучого бою та бере на підмогу дрімаючу на дні душі первісного чоловіка віру в судьбу:

...і Єгова не зна!
 І молись хоч і уклінно,
 а де мусить упасти шматок,
 там впаде неодмінно!
 І хоч як твій Єгова міцний,
 він ту силу не змінить,
 і одного сього камінця
 у лету він не спинить...

Сеж пилок! Що ж казать про народ
 многодушну істоту,
 де в рух мас вносить кожда душа
 частку свого льоту.

А ще би то хотіти змінити життя тої людськості, що то –

неосяжнеє любить вона,
вірить в невідоме:
фантастичнеє, щоб осягнуть,
топче рідне й знайоме.

І як таку людськість провадити на нові шляхи, шляхи правди, досвіду, науки, критики, коли в неї все бере верх надземське, невідоме, фантастичне, задля якого вона в силі потоптати найсильніші реальні правди!

Тільки, що й сей удар не в силі зломити пророка! Ось тоді «Демон зневіри» розкриває заслону, що ділить сучасне від будучого і показує на глум той обіцяний край:

Ні шляхів тут широких нема,
ні до моря проходу!
Де ж тут жить, розвивається, рости
і множитися народу?

І коли що могло би прибить генія людськості, то свідомість, що всі заходи та стремління до розвитку людства даремні. Певність, що людський ум заслабий не тільки натепер, але й на все, щоби порозуміти найвищі загадки життя, що він ніколи не може дійти до вершин знання й розвитку, та певність, коли б її мати викликала б на уста генія Мойсееві слова: «Одурив нас Єгова!».

У сьому слові: Одурив нас Єгова! – міститься ввесь біль обманеного серця! Вершок зневіри, кульмінаційна точка трагедії никлої людської душі! Почуття, що годі коли-небудь осягти вічне щастє!

Але тут зачинається зворот у той бік. Сумнів розбився на проклони: Одурив нас Єгова! Настає рівновага духа. Прояснюється в умі думаючої людини, що годі дійти сучасному чоловікові до розв'язки всіх загадок життя. Єгова – той Лад, та Гармонія у природі, неприступне ще для зрозуміння слабкому людському умови. Одно тільки він дає пізнати, а саме, що він вибирає собі лише духа кормильців:

Хто вас хлібом накормить, той враз
з хлібом піде до гною,
та хто духа накормить у вас,
той зіллється зо мною.

Отсе царство духа і злиття із Єговою є й той обітований край, безграничний, блестячий, а «Палестина» (сучасне й стремління до найблизшого, красшого життя), се тільки дрібненький задаток його.

Ціль життя людини: стреміти до щастя духа, але осягти її сучасному чоловікови годі.

А що ти усумнивсь на момент
що до волі моєї,
то, побачивши сю вітчину,
сам не вступиш до неї.
Тут і кости зотліють твої
на взірєць і для страху
всім, що рвуться весь вік до мети
і вмирають на шляху.

Ось такий зарік кладе Єгова на Мойсея, такий зарік можна положити на всяку людину, що вдумається у своє життє й шукає йому цілий. Годі ж бо йому не усумнитися, і годі не зневіритися, не попасти у вир душевної боротьби. А наслідки? – Що «побачивши сю вітчину, сам не вступить до неї!».

Із хвилию, як передова одиниця, яка вела народ цілі покоління, щезне із перед очий того народа, її постать виростає надміру, й уся маса, ворожо передше настроєна до неї, тепер простує її слідами. Аж тепер чують усі, що

...щезло те, без чого
жить ніхто з них негодний!

Ті, що нещодавно каміннем обкидували свого пророка, тепер ідуть несвідомо тим шляхом, куди він їх вів, але доля пророка припаде в паю його народови.

І підуть вони в безвість віків
повні туги і жаху,

простувать в ході духови шлях
і вмирати на шляху.

Простувати по волі Єгови духови шлях, а вмирати на шляху по приказу його, як ті, що їх душу гриз черв'як сумніву й зневіри.

Мойсея й гебрейський народ ми можемо розуміти як представників сучасного українства. На такий спосіб «обіцяна вітчизна» – се всі ті злоби дня, що стають програмою й кличами усіх поступових напрямків серед української суспільности, се стремління до визволу на всіх полях. Скільки зусиль тих Мойсеїв іде намарне в боротьбі із байдужністю нашого суспільства, із легковаженнем ідейної сторони життя й праці, із бруталним топтанем святих поривів світочів нашого народа! А то знов скільки зневіри провідників у хосенність свого діла!

Ціла доволі несвітляна й ненадійна картина нашого життя, боротьби, змагань, поривів, падання, зневіри, нових злетів, розпучливих зусиль, гірш борні із силами природи на пустині.

Але з цілої тої маси квестій вилонюється одна і своєю вагою, ба й принадою висувається на перший плян. Се квестія визволу духа нашого народа. Коли ми так глянемо на «Мойсея», то він стане на багато ширших основах; він стане вкладом у скарбницю цілого людства. «Мойсей», як поема, стане поруч величніх творів, світових поетів, що їх цікавлять загадки життя й справи устрою всесвіта. Одно тільки: «Мойсей» у дечому ріжниться від тих, що основою їхньої трагедії стають сумніви щодо самої квестії визволу духа; се у Мойсея вже довершене діло. Основа його трагедії лежить деінде. Він став вести свій народ до визволу духа із оков віковічних пересудів і нараз серед дороги побачив ту страшну прогалину між собою а тими, що він їх хотів визволити! І питання: чи має він право нищити у юрбі віру в те «фантастичне те невідоме», ось що розбиває його душу. Чи має право він в цілі визволу духа звертати народ на непевний шлях зусиль, праці й боротьби, коли юрба, байдужна до справ духа, жадає по вимогам жолудкової ідеї спокійного життя, по девізові: нехай буде, як бувало! відповідаючи на зазиви до дальшого походу: «Нам і тут не погано».

Але й сі сумніви, хоч які вони трагічні, не приводять Мойсея до упадку. Він поборює їх і йде з резигнацією сам далі до ціли, а піддержує його надія, що ведений ним досі народ мусить прийти його слідами до нової вітчизни.

Як під зглядом ідейним поема «Мойсей» є твором високої стійности, так і артистичний його бік достроюється до того високого тону ідейного. Тут замітний поділ на дві частини: перша більше епічна, друга (X–XX) більше драматична.

Взагалі, можна сказати, що поет се якби нарочно перескакує з одного тону в другий, навіть там, де можна б у цілості доглянутися одноцільності. Перша, епічна, частина має місця драматичного напруження, друга, драматична, переткана ліричними описами.

Більше суцільна є друга частина, діяльог, що ведеться між Мойсеєм і Азазелем, темним демоном одчаю, який виступає під різними видами. Сей діяльог визначається сильним драматичним настроєм, що його основою душевна боротьба зневіреної людини. Від сумніву до грізної розпуки підноситься стан душі Мойсея, а потім переходить у спокійний тон резигнації. Поет перевів переходи із одного настрою в другий із великою прецизією і майстерським оволодінням предмета.

А знов першу частину переткав гарними описами природи й життя Гебреїв на пустині, описами, із яких самий кращий опис домашніх робіт жіноцтва і нервового дождання зміни положення у мужчин під час загальної апатії і зневіри. До гарніших епічних прикрас належить «притча про терен», у якій поет розмальовує перед нами красу, принаду й прикмети кедра, пальми, дуба, берези, рожі й терна.

Поема «Мойсей» так під ідейним, як і артистичним оглядом – дуже замітний твір І. Франка, визначний головно тим, що в ньому, як у вінці, сплітаються всі нитки Франкової поетичної діяльності. Суспільник-поет дає в своєму останньому творі синтезу того суспільства, що його він розмалював за час усієї своєї діяльності. До боротьби із суспільником стає поет – індивідуальність, який і тут не проявився нічим, як тільки суспільником. Відбившись від свого суспільства він не в силі настроїти ліру на інший тон, як

тільки суспільницький. Індивідуальна боротьба ґрунтується на тлі його минулих відносин до рідного народу.

Тож, узявши до уваги сказане, можна сміло означити «Мойсея», як плід поета на вершинах його поетичної творчості.

II.

Поволі доходив поет до сих своїх вершин! Коли розглянемося в його поетичній творчості, то найдемо всюди повно зав'язків сьогоднішнього «Мойсея». А вже найбільше їх у збірці: «Із днів журби». За винятком сильно заступленої еротичної поезії у сій збірці із 1900 р., на перше місце вибиваються мотиви, що стають основою «Мойсея».

Суспільна праця довга, утяжлива,
за теж плідна, та головно – вона
одна лиш може заповнить без дива
життє людини, бо вона одна всіх сил,
всіх дум, чуття, стремлінь людини
жадає, їх вичерпує до дна. (Із днів журби 14).

Ось так звеличує поет ту суспільну працю, що виповнює ціле життє того провідника народнього у поемі «Мойсей».

... Нам хочесь жити, битися
з противником, нам люба праця, рух,
ми хочем справді плакати, веселитися,
любить ненавидіть. (Із дн. ж. 13).

Се всьо може вказувати нам на того Мойсея із першої часті, сильного, могутнього, що наперербій піде із цілим народом. Але як далеко стоять дальші слова поета від постаті Мойсея із другої часті! Поет мовить рішучо:

Ми можемо втомитися боротьбою,
зломитися, впасти, та не наша річ,
розмикатися в борні з самим собою. (Ibidem).

Тільки, що сей певний себе тон далеко не такий сильний, як би міг видаватись на перший погляд. У поета проявляються звуки зневіри, що в дальшому ході мусять його завести до тої зненавидженої «борні із самим собою».

Поет відчуває той розріз між собою а своєю суспільністю і дає йому, щоправда, глумливий вислів у тоні, який стає здебільшого опісля основою другої часті «Мойсея». На тлі контрасту своєї самоти й веселого життя юрби, поетови шепче думка стиха:

Ну, скажи, не дурень ти?
Замість жить з людьми по людськи,
богатіти і цвисти,
тягнеш тачку до якоїсь
фантастичної мети». (Ibid. 5).

Ся «фантастична мета» не що инше, як той обіцяний край у «Мойсеєви».

Тих людей, ту товпу Гебреїв, що її вів ціле своє життя Мойсей, характеризує Франко вже на скілька років перед появою Мойсея ось як:

Неначе з гір, де повно сьвітла, барви
і запаху, і сьпіву пташенят,
і стрекоту сверщків, потоків шуму
зійшов я вниз, де гниль погані ляври
де душно, мрачно, пута знай звенять
і чахне дух серед зневіри й глуму. (Ibid. 11).

Ще сильніше проявляться зневіра навпаки проголошеному зарікови від борні із самим собою ось тут:

У мене зблідли давні ідеали,
і люди видались таким дрібним
мізерним кодлом, що для мене стали
мужі й далекі. Треба быть дурним,
щоб задля них у бій іти як в дим;
ті, що терплять, варт того, щоб страждали. (Ibid. 26).

А вже на одному місці найдемо образ, що його поет розмальовує небаром до великих розмірів душевної трагедії Мойсея.

Мені не жаль життя, бо що ж воно давало?
Куди не глянь, усюди браки й діри.
Робив без віддиху, а зроблено так мало,
і інших зігрівав, аж на кінці не стало
у власнім серці запалу ні віри.

Мотив і тут і там – один. Тільки переведення його не те! У поезії «Із днів журби» слідно якесь хвиливе безсилля, хвиливе, мовлю, бо недалеко будучина показала, як дуже ошибався поет, коли мовив – «хай велитні [цілий культурний сьвіт одушевлявся під ту пору двома велитнями: Ібсен і Толстой промовили, здавалось, останніми своїми словами до людських сердець] –

хай велитні могли співають, творить,
могли боротись, тішитись,
любить в вісімдесятім році, – нам в могилу
вже в сороковім треба карк хилить –

в поемі «Мойсей» не має місця на індивідуальне безсилля, якою причини поет дошукується там навіть у інертности раси (бідна расо, що такий твій плід слабкий!), – Мойсей, коли зневірюється, то в те, щоби він міг прийти разом із своїм народом до обіцяної землі. Увійти до неї він хоче й надіється! Коли не входить, то не його в сьому вина. Тут Єгова проявля свою силу:

А що ти усумнивсь на момент
щодо волі моєї,
то побачивши сю вітчину,
сам не вступиш до неї.
Тут і кости зотліють твої
на взірець і для страху
всім, що рвуться весь вік до мети
і вмирають на шляху!

Порівнання поєми «Мойсей» із попередньою збіркою ліричної поезії Франка дуже, щоправда, чудне, має свою рацію тільки

у спорідненому ідейному тоні. Під артистичним зглядом треба би порівнювати «Мойсея» до попередніх поем. Та я наразі, не маю сього на меті, тож перейду до останньої збірки лірики Франка: «Semper tigo», поезії, що, покищо, є останнім відомим нам словом сього поета.

Тут уже треба конче приглянутися обом останнім ліричним збіркам, щоби пізнати їхні різниці.

У збірці «Із днів журби» слідно дивний настрої поета. Є ще останки давньої боротьби із всіми і всім, боротьби на забій із цілим сьвітом. Але є вже, і то в переважній мірі інший тон: сумніви, зневіра і сум по тій причині. Із цілої збірки ліриків віє до нас легкий безмежний сум, такий гіркий біль поета, що якби не поміщена у ній поема «Вишенський», а крім неї у ліриці скільки тонів належних до минулого, ми могли б її назвати найсумнішою книжкою нашого століття...

Розгорнім листки книжки, де хочемо! Ось хоч би на стор. 43:

Мої ви сльози, мої зітхання
і пестоші короткі й довгий жаль,
надії і зневіри колихання,
не перелити вас мені в кришталь
поезії, немов вино перлисте,
ні в римів блискітливую емаль!
Мов дерево серед степу безлисте, –
в осінній бурі б'ється і скрипить,
і скрип той чує поле болотисте, –
оттак душа моя тепер терпить
слаба, безкрила, холодом прибита,
мов ластівка у річці зиму спить.

І такі, з малими виїмками, снуються сумні настрої крізь цілу збірку.

Яка далека тоном від поезії із сумних журливих днів є поезія у книжці: «Semper tigo».

Спокій, рівновага, щирий сміх, іронія, щира радість, молодецький огонь, а понад усім царює скристалізований філософський світогляд – отсе тон останньої поезії Франка!

Пригляньмося до неї ближше!

III.

Вже хоч би перший вірш: «Semper tūo».

Слідкуючи за Їбзеном, прирівнює Франко «Школу поета» в збірці «Із днів журби» до школи, де вчать медведів гуляти:

Веде (поета) іронія
з дзвінками та скрипками
стать на залізний тік життя
м'якенькими лапками.
Грижа розпалює огонь,
любов на скрипці грає
і скаче бідний, і співа,
хоч з болю умирає. (Із дн. ж. 68).

Виходить далі із сього, що штука – се вмільсть артиста від-
кликнутися на знані звуки, –

і як лише почує він
святі слова любовні,
то зараз будяться в душі
терпіння невимовні.

Штука – се вмільсть піднятися на віршові стопи після того,
як заграють іронія та жура та викличуть у душі поета (бідака),
відомі йому тони.

Якже ж відбиває від того характеристика штуки у «Semper
tūo»:

Життє коротке, та безмежна штука
і незглибиме творче ремесло;
що зразу, бачиться тобі, було
лиш оп'яніне, забавка, ошука,
те в необнятий розмір уросло,
всю душу, мрії всі твої віссало,
всі сили забира і ще говорить: Мало!

Поет підносить штуку до ролі богині, перед якою творець
тонів паде безсильний, жертвуючи їй усе своє життя, всі свої
сили.

А тим, що їх манить надія бути «майстром і паном тонів і серць, володарем і вгодником мільонів», поет дає раду

О, не дури себе, ти молодая ліро!
Коли в душі пісень тісниться рій,
служи богині непохитно, щиро,
та *панувать* над нею і не мрій.

І коли б уже не з сею, то, чи можна порівнювати «Школу поета» із другою поезією, в якій Франко співає гімн величальний пісні:

Твій (пісне) подих всі серця людські рівняє,
твій поцілуй всі душі благородить
і сльози на алмаз переміняє.
І дотик твій із терня рожі родить,
і по серцях мов чар солодкий ходить,
і будить, молодить і оп'яняє.

Для поета пісня стає всім. Вона навіть – лік на його сирітство духове. Вона стає посередником між ним і між тими, що їм має живійше серце затріпотати при читанні поетових рядків.

Як далеко від того механічного, штучного перетворювання вражінь, як далеко від того глумливого погляду на поетичну творчість.

Мотив, що в давнійшій поезії від «Зів'ялого листя» мав велику перевагу над іншими: мотив еротичний, особливо замітний у збірці «Із днів журби», де поет стежину в парку, просту лавку:

(тут сиділа ти не раз,
тут прощались ми востаннє...
Тут мені твій промінь згас)

підносить до значіння «Кальварії», куди спішить усе, як

закиплять в душі питання:
Пощо жить? Для кого жить?

де далі на кожному кроці, у кожному вірші стрінешся із «тінею любови», «німими докорами» та «пекучими сльозами» кохання чарівного, де нарешті поет впевняє:

Я не скінчу тебе, моя убога пісне,
в котру бажав я серце перелить
і виспівать чуттє важке та млісне,
все, що втіша і все, що веселить,
всі радощі шаленого кохання,
все пекло мук, що й доси грудь в'ялить, –

сей мотив, здавалося б не вмовкне скоро.

Та ось минає скілька років, появляється нова збірка й ані сліду в ній піснів кохання. Дві, словом дві поезії в «Буркутських стансах» на еротичному мотиві основані і то цілком загального характеру. Співець вибирається із «дівчиною в далеку мандрівку життя» і радіє надією, що

ти стрілиш очима – і горе
розвієсь, мов мла на версі;
всьміхнешся – й розбурхане море
поклониться твоїй красі.

Але зараз із другого вірша віє заперечення тої хвилевої втіхи, що пливе із спільного пожиття, та апотеоз туги, що засновується на розлуці, бо

найгарнійша для нас
загранична квітка;
найлюбійше лице,
що стрічається зрідка.
Найчистійша сльоза,
причарована штукаю;
найвірнійша любов,
усвячена розлукою.

Ся вірша, що я навів її цілу – се жемчуг у вінці поетичного ареолу Франка. Вісім стрічок дають нам синтезу еротичної поезії, поезії, основаної на розлуці піддержуваної вічною погонею за

недостижимим ідеалом. Вісім стрічок – а в них чотири широкі картини, а в них вінець чотирох почувань, що складаються на одно велике поняття: Краса. Сполука у вісьмох стрічках чотирох гармонійних тонів: двох підставних, найгарнішого і найлюбійшого, що на тих стріляють д'вершинам два інші: чистота й вірність у своєму найвисшому вислові. Сі вісім рядків присвячених Ользі С. стануть за цілу збірку еротиків.

* * *

Молодечим жаром визначається поезія: «Конкістадори». Прочитавши її так і шукаєш у давнішій творчості поетовій точки опертя для ідей, проголошених у ній, і треба вертати далеко до того в 1878 році написаного вірша, що з'єднав на довгий час Франкові популярність у молодого покоління, до «Каменярів». Іншого такого визначного й такого близького під ідейним зглядом до «Конкістадорів», такого молодого й такого сильного вірша я не можу вказати.

Але зараз кидається в очі велика різниця між обома, різниця, що її треба шукати в тій четвертій століття віддалі одного від одного.

Одно спільне і сьому і тому віршові: Завзяття, молодечий огонь, певність у перемогу...

Лушайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
не спинить вас! Зносить і труд і спрагу, й голод
бо вам призначено скалу сею розбити!

читали ми в збірці «З вершин і низин» (стр. 54), а і тут синтезою цілого вірша слова:

що за нами, хай на віки
вкриє попіл життєвий!
Або смерть, або перемога! –
Се наш поклик, боєвий!
До відважних світ належить.
К чорту боязнь нависну!
Кров і труд ось тут здвигне нам
нову, кращу вітчизну.

У віршові «Каменярі» є багато образів. Є малюнок тих каменярів, що всі

... як один підняли в гору руки
І тисяч молотів о камінь загуло.
І в тисячні боки розприскалися штуки
та відривки скали; ми з силою розпуки
раз по раз гримали о кам'яне чоло...

є далі змальована розпука рідні тих каменярів, а не менше біль самих робітників, що відорвані від рідні «ломлять скалу, рівняють правді путі» – а щасте всіх прийде по їхніх аж кістках.

Де ж поета шукати у тому гурті? Отсе він один із тих каменярів, що мостять щасте другим, а самі боліють із-за свого опущення, жаліють рідні, другів і світа того, що вони його кинули «для праці, поту й мук».

Якийсь пригноблений настрої пробивається у тому завзятті, що на ньому лежить важким тягаром почутте, вложеного на плечі «голосом сильним з гори мов громом» обов'язку. Ми відчуваємо той гіркий труд, який каменярі взяли на свої плечі у почуттю обов'язку, бачимо їх схилені додолу плечі, – одного тільки нема! Нема надії на щасте як заплату за труд!

Отся праця для чужого щастя, хоч як піднесла, не може дати внутрішнього вдовілля. Недостача завершення життя власним щастем, не дає змоги згармонізуватися стремлінням каменярів, невольників, рабів волі.

Чи такий є настрої «Конкістадорів»?

Після плавби по бурливому океані до незвісних берегів, дістаються у затишну пристань. Тут має бути їх нова вітчизна. Вони мають схопити у сні сонний город, а після того заспівають уже побідну пісню.

І співець є між ними. Тільки він виступає тут у ролі провідника;

Та за ким рушать, пускайте
скрізь огонь по кораблях,
щоб всі знали, що нема нам
вороття на старий шлях.

Їхнє гасло, їхній оклик боєвий: «Смерть або перемога!», а нарештє їхня цїль:

Кров і труд ось тут здвигне нам
нову, кращу вітчину.

Цїлком инший настрій посеред гурта зухвалих, бадьорих конкістадорів, ніж там, посеред пригноблених каменярів. Почутє власного бажання щастя підносить їм гордо д'горі голови! Не раби – пани вони є на волі! «До відважних світ належить!».

Інтересно, які два ріжні поклики кидає між молодь поет на двох краях четвєрти столїття своєї творчости.

Нові «Співомовки» мають ріжний характер. Перших три побїч загальнолюдських почувань є алегорією на наші українсько-польські відносини. В «Цехмістрі Купер'яні» вибивається на перший плян невдяка громади до тої одиниці, що виратувала її із бїди. Але перенесеннє події на українсько-польське тло «Руїни», а ще бїльше зіставленнє її із двома иншими, де сей елемент виступає цїлком ясно, дає нам право додумуватися алегорії щодо українсько-польських відносин у минувшині. За те, що Україна Польщу своїми грудьми боронила, зробім із нею те, що зроблено із тим Купер'яном на внесеннє пузатого бурмістра:

Зараз тут його убиймо,
на паль посадїмо,
по смерти ж його оплачмо
і святим зробїмо.
І насиплемо над тілом
могилу високу,
будем поминки справляти
два рази до року!

«Сучасна приказка» і «Майстер Свирид» – се алегорії на українсько-польські відносини, де один (Україна) потопає, а другий (Польща) жде, коли той кум потоне та має для нього лиш одну пораду:

Не тратьте, куме, сили,
спускайтеся на дно!
або знов як той Майстер Свирид:
Тут нас топче, там уріже,
ніде не дарує.
Тут притлумить, припече,
заплює, зогидить
та ще злий, що з тої праці
та добра не видить.

Поет повен надії, що Немезіда поміня ролі і що тоді

як ті, що нас із виру
спасали мило так
самі скоштують троха
який то в мокрім смак?
А Русь на їх благання
ім відповідь одно:
Не тратьте, браця, сили,
спускайтеся на дно!...

Тут до сеї групи зачислити б іще співомовку про панну Ванду, що то літо чи зима, чи день, чи ніч, чи дощ, чи грім співає одну й ту саму пісню:

Цідрім-цім-цім! Цідрім-цім-цім!
Бодай ся когут знудив!

Ба й по смерті її дух товчється й співає ту саму пісню:

Цідрім-цім-цім! Цідрім-цім-цім!
Бо иншої не знає.

Поминаючи дві інші співомовки, що з них в одній автор орудує проворно словом «мете», а в другій змальовує чудний настрій у дівчини при переході з дітоцтва в дівоцтво, та ще й третю «Як там у небі», про яку говоритиму опісля, перейду до циклу поезій списаних «На старі теми».

У піснях «На старі теми» можна розрізнити скілька груп. Найсильніший там тон, се знаний нам тон із Мойсея. Звеличанне сильної одиниці, що «в хвилях занепаду, хоч диким криком збуджує громаду»,

(блаженний муж, що серед гвалту й гуку
стоїть, як дуб, посеред бур і грому,
на згоду з підлістю не простягає руку,
волить зломитися, ніж поклониться злому),

звеличенне дужої одиниці, яку за правду й щирість «лають, кленуть і гонять, і поб'ють каміннем» – отсе той піднеслий тон, що займав ум поета в останньому часі. Ще більше підходить тоном до Мойсея вірш «Глас вопіючого во пустини», але він є zarazом новою редакцією «Каменярів». Се так сказати б посереднє звено поміж «Каменярами» й «Мойсеєм»; від «Каменярів» відмінний тим, чим і обговорювані вже «Конкістадори», а саме тим, що тут поет підчеркує сильно індивідуалізм одиниці провінційника, коли там була одиниця потонула в масі, що серед неї ділала. Зрештою спільна обом віршам та праця для ідеї на приказ голосу невимовного, того голосу, що його лиш серце зна, праця, задля якої поет:

... серп кинув і пшеничний стіг,
і батьків дім, невісту молодую
і відтоді не бачив більше їх.

А знову, коли б хотіти означити відносини сього вірша до «Мойсея», то схожий він із хвилиєю, коли для Мойсея горів «хоривський огонь».

І мовив голос: «Від отсеї хвилі
ти мій. Про все, чим досі був – забудь!
Усе покинь, вір тільки моїй силі,
мої слова нехай тебе ведуть».

На тон «Мойсея» настроений нарешті ще вірш, у яким поет таку дає характеристику своєї суспільности:

Давно забута рать в забутій спить могилі,
і Ігор спить, і з ним все плем'я соколине;
лиш крик поета ще лунає в давній силі,
байдужність сірая куняє на могилі,
а кров із руських ран все рине, рине, рине...

В ишних віршах два звенять звуки: сильніший співає пісню Україні – тій Україні, що її крамола нищить, що не захищена ні від Дону, ні від Сяну й Буга, дає пристановище всяким перевертням, але, коли вишле в поле свою силу, вкриє корогвами поле й іскрами з мечів його засипле, – заставить ворогів, як ті лисиці, зубами кресати огню й брехати на щити червені; співає нарешті сумний плач Українця-невольника, що

...хилиться привик від дитинячих літ,
і всміхаться до тих, що катують мій рід –

і закликає:

Вавилонські жінки, відвернувшись ідіть,
і на мене здивовано так не глядіть!
Щоб не впало прокляття моє на ваш плід –
не прийшлося би раба привести вам на світ.
Вавилонські дівчата, минайте мене,
хай мій вид співчуттєм серце вам не торкне!
Щоби вам не судилась найтяжша судьба,
найстрашніша клятьба – полюбити раба!

Останній тон, настроєний на нуту відносин людини до того дійстичного світогляду й посмертного життя оснований на християнському світогляді, як схожий із «Страшним судом» я полишаю його до пізнішого обговорення.

До найкрасших, до найбільше згармонізованих поезій належить жмуток віршів під написом: «Із книги Кааф». Поет, якому житте не пощадило нічого гіркого, що прожив своє житте на лоні суспільности, де «лютість, зневага до людства й їдь» – невідступні товариші ледви не всякому ділу, – поет, мовлю, коли відбився трохи від тої дрібничкової життєвої метушні, став тужити за країною, в якій би

сміялася в пишноті весняній
 природа пахощами вся облита
 і скрізь співав пташок незримих рій.

І став тужити за листками рослини Кааф, що кожний із них:

твій сум, твою зневіру хоч на мить
 прогонить він; ти станеш, мов дитина,
 всю суть твою ти мушиш відмінити.

Із тої світляної країни приносить нам поет пучок листків і обдаровує нас ними.

А ті листки – вінець сплетений із спокійних, глибоких, філософічних думок, тим цінніший, що оснований на власному досвіді життєвому, тим більше дорогий нам, що в ньому, мов у зеркалі, відбивається поетова постать у своєму життєвому розвиткові.

Незвичайно гарно у цьому жмуткові характеристика поета:

Поете, тям, на шляху життєвому
 тобі перлини-щастя не знайти,
 ні захисту від бурі, злив і грому.

Отсе найповніша, найбільше всестороння оцінка поетового життя. Се, так сказати б, у двох найзагальніших рисах змальована суть, а враз і трагедія усього поетичного блиску. Поет глядить тепер спокійно на своє життя, на те життя, що не дало йому щастя і вже без жалю висновує із свого життя загальний погляд на життя поета. А тепер подрібно:

Поете, тям, зазнати маєш ти
 Всіх мук буття, всіх болів і унижень,
 заки дійдеш до світлої мети.

А коли й поетові цвіте рай, то тільки у сфері мрій, привиджень, ілюзій і оман! Його геній – се міць суггестій, у нього прощський дар на те,

щоб иншим край обіцяний вказати,
 а сам не входить у житло святе.

Серце в поета чуле є на те, щоб иншим він в день скорби пільгу ніс, а із своїм горем він мусить критися.

Але й поет бере участь у користанні із розкошів, і то з найбільших розкошів, які можуть припасти в паї:

Усе, чого тобі сей світ не дасть,
знайдеш в душі своїй яснійше, краще:
Найвищу правду і найбільшу власть.

Отсе й є те щастє, незвісне, незрозуміле юрбі, щастє, що не дістається в паю тим, що шукають і знаходять земські радощі. І ціль поетового життя неабияка: Він має бути

... людям не суддя, а друг
І зеркало й обнова...

Сей малюнок поетової постаті не є ні новий, ні незнаний нам навіть від самого Франка. Колишній його біограф опереться о сей вірш, як о найбільш вірну силветку поета (звісно, в загальних рисах) – значить сей вірш – синтеза поетового життя. Але й поетовій творчості ся струна не нова. Її найти б і давнійше, хоч би в поезії «Молодому другові» із збірки «З вершин і низин» і в останньому творі «Мойсєві». Що нове? Та форма, викована із криці, яснє мов хрусталь той, що в ньому співець попри авторізьбу здвигнув вікопам'ятну статую поетовому генєві.

В дечому доповненнєм сього вірша є інший, де поет говорить про відносини людини, яка здобула собі в громадському ділі голос і вплив, до двох чинників: до княжої ласки і народної вдячності.

... Княжа ласка, як той сніг на поли,
що вітер здує, в південь злиже сонце,
і лишить чорний струп пустий і голий.
Народня вдячність, – ти фатальний гонче,
що з злою вістю все прибудеш вчасно,
а з доброю все спізнишся доконче!

ще в глибокі думки, що прояснюють відносини товпи до провідника. От хоч би се:

Не вір, що люд твої заслуги почитає,
що задля них одну дрібну провину
тобі простить! Він судить – не питає.

Хіба мало в тих словах автобіографічного елемента? Або знов струна, здавалося б, дуже нова у Франковій поезії, струна, якої голосу ми досі не чули і може не надіялися чути. Але яка помітна вона для прояснення деяких останніх кроків автора, як критика. Не перед одною сторінкою його критичних писань із останніх років ставалося, як перед явищем цілком незрозумілим, неясним. Аж ось поет не оправдується, (він засильний, щоб оправдуватися!), пояснює – не так пояснює, втаємничує нас у мотиви не одного незрозумілого – словами:

І знай, коли щасливу годину
ти прозівав, щоб інших взяти під ноги,
тебе самого безпощадно в глину
затопчуть, як камінчик в брук дороги.

Не лише правдиві, але дуже знаменні й цікаві слова.
А що ж тоді з гуманністю?

Гуманний будь і хай твоя гуманність
пливе з криниці чистої любови,
якої не мутить пиha й захлапність.

Але:

...всіх бляг і брехень не бери на віру...
...не вір облесникам, стережися злюк,
а дармоїдам все кажи: а засі!

Поет відноситься до популярної фрази про «гуманність» критично не тільки словом, але й ділом, далекий від того, аби приймати що-небудь не роздивившись у ньому всесторонно.

Два вірші у цьому змудкові, що стоять до себе у сильному контрасті, змальовують два типи – вицвіті сучасного погляду на мораль: дівчину «чесну» й дівчину «пропащу». Ся остання нагадує поетові старі часи, коли чуття не гнули ще в окови. Вона

нагадує поетові єгиптянку Марію, яка «через огонь той, що в жилах грає, в свої обійми рада була всіх прийняти».

Вона мовила:

В кого жура сон нічу пожирає,
хто радощів не має з ким ділити,
хто пристрасти пожежою згаряє,
хто в праці гнесь, без діл не може жити –
до мене йдїть! Я всім на своїм лоні
дам рай – або про рай хоч хвилю снити.

Вірша поражає звеличанням сили природи, а піднеслим своїм тоном б'є, мов обухом, крихку шкаралушу брехливої, фарисейської моралі, що не в силі глибше глянути на свої основи! Поет навпаки всякому соромливому (у товаристві поважних дам) псевдоінтелігентові, що в нього слово й діло не то далекі від гармонії, але просто виключають себе, мовить:

Благословю тебе! Де лиш постане
нога твоя, нехай там радість сяє,
най сміх лунає, хоч і серце в'яне.

Свідомий остаточного кінця загалу еств він подає їй слова розради:

І ти не думай, що тебе чекає!
За тим, що щезло – безхосенні жалі,
а на переді смерть усіх чекає,
...Найкрасша чвірка не заїде далі.

Тож:

...ти не дбай, доки тільки змога,
сій радощі, плекай любовні мрії
і жаль гони від свого порога
за прикладом Єгиптянки Марії.

Ся вірша інтересна задля своїх поглядів, кинених у ньому, і задля свого тону, визначається тим, що дуже легко відвертає читача від властивої річи. Він, той читач, стане дивуватися, стане подивляти автора, стане крутити головою, а вірша не зрозуміє, а

не встиє виловити основну нитку думок, що нею є: Визвілле любови із пут конвенціональної моралі, піднесення її до достоїнства святого культу. Звісно, ті, хто так заподадливо береже високого п'єдесталу людства, хто не перебирає в брехні, щоби тільки піднести «гідність людську», закинуть поетові, що він знижує ту «людську гідність» до рівеня звіряти. На се їм кине поет в очи іншою картиною:

Отсе постаю тої чесної дівчини, що двацять вісім літ прожила, весну молодости вже найкращу пустила мимо, та пройшла, не пивши, поуз криницю втіхи життєвої. Отсе вона – то, стрінувши сю пропащу, згїрдно глядить на неї, але й відчуває враз, як

...щось гїрке під серце підступає,
сумне, як день, що йде понуро-слотно.
Чи то не зависть по душі щипає?
Минаєш ту пропащу, мов не бачиш,
а скоса зиркнеш – щось в устах злипає...
Мабуть вночі до подушки заплачеш!

Тільки, що ті, на яких адресу поет сі слова посилає, далекі від того, щоби порозуміти їх, як не менше далека від зрозуміння поетових слів, як пояснення свого власного чуття, та чесна дівчина...

Поет не міг краще змалювати контраст поміж словами й ділами нашого суспільства, яке постать Єгиптянки Марії заступило постаю «пропашої», не міг далі сильнійше, як сполукою погорди й зависти (можливо несвідомої) у чесної дівчини до пропашої, відтворити боротьбу поміж невмолимими законами природи, а кайданами суспільної моралі й побїду сієї останньої у «чесної» дівчини, що весна у неї минула вже безповоротно!

Брехню тїй моралі завдають хїба ті сльози, що вона ними вночі до подушки заплаче!

Два дальші вірші – се цвіт лірики, тої ніжної, теплом поетового серця надиханої лірики, що просто захоплює нас за душу своїм сердечним, щирим тоном.

Поет чує, що «уста його заціпило морозом, а серце в нього вижерла гадюка», а тут, коли прийде відповідна хвиля, налітає на його ум, на серце його рїй крилатих дум, –

се ті його невроджені діти!
Се ті його невиспівані співи.

Вони просять:

...Огрій нас! Лиш дихни
теплом, що з серця йде, повій весною,
а ми пурхнем, оживемо, заграєм!
Весняним чаром, співом соловейків
наповнимо твою сумну хатину!
Арабських пахощів на своїх крилах
нанесемо, коверцем пишнobarвним
розстелимось під твоїми ногами.
Лише тепла нам! Серця! Серця! Серця!

На всю ту розпучливу просьбу в поета одна тільки відповідь:

Уста мої заціпило морозом,
а серце в мене вижерла гадюка.

Під такі хвилі, коли з одної сторони сила генія потрясає усім еством поета, й настроює його до творчості, а з другої він відчуває, як життєвий мороз зв'язав найкрасші його пориви, – він усвідомлює собі безвихідність сучасного українського робітника на народній ниві, що його «поєно отруйним зіллям, що очи вибрано йому, щоб він не бачив, хто його і пощо в'яже, і що за місто хліба довго-довго він годувавсь іллюзіям диким зіллям». І його болить те,

...що зведений
до стану травоїдної худоби,
він тямки чоловіцтва ще не стратив.

А вже найбільш та безвихідність, та безнадійність, що міститься в словах:

...Не надійся нічого!
Мовчи і жди!

Дуже щира сповідь. Се ті таємні звуки струн поетового серця, що не приступні для звичайного уха. Їх навіть не порозуміє той, хто не може сказати про себе, що й йому не чуже те тло, на якому виринають повисші думи, тло змальоване поетом ось як:

Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вие.
Я змерз. І випало з холодних пальців
перо. І мозок стомлений відмовив
вже послуху. В душі глибока павза.
Ні думка, ні чуття, ні біль – ніщо
в ній не ворушиться.

Жмуток поезій «Із книги Кааф» кінчиться людяною віршею, що у ньому роздивляється поет, які є наслідки сердечного, теплого слівця, що глибокі рани серця чудово вигоює і які наслідки слівця сердитого, згїрдного, що «чисті душі кривить і поганить, і трощить на весь вік». Вірний заложенню проголошеному у першому віршові:

Чи все в вас має лютість панувати,
зневага до людства, погорда й їдь? –

поет взиває читача зір і слух свій нагострить любов'ю і в морі сліз незримих поринать, їх гіркість власною змивати кров'ю, а тоді зрозуміється весь жах в людському безголов'ю.

* * *

Є, нарешті, в збірці «Semper tiro» скільки віршів і поема «Страшний суд», де поет проявляє свій раціоналістичний світогляд і зазначає своє становище до містичного світогляду християнського. Заки приглянемося до сих віршів, я згадаю, що вже в збірці «Із днів журби» ми маємо поезію «Мамо природо!», в якій поет, приглядаючися до творів природи, заявляє, що людськість за десять тисяч літ важкої праці доходить до висновку, що за дзеркалом нема нічого:

...нема безодні,
нема нічого, лиш атом, момент
і рух молекулярний.

А коли ми здерли маску святости з лица природи, розвіяли рожевий, поетичний туман, що вона ним довго так вкривалася:

...у власному нутрі
ми віднайшли все те, що бачилось,
утратили в зовнішньому околі:
гармонію і вічність, і безмежність,
і всі рожеві блиски ідеалу.

Після критики містичного світогляду дійстичного і проголошення раціоналістичного світогляду, поет підносить оклик:

Нехай життє – момент
і зложене з моментів,
ми вічність носимо в душі;
нехай життє – борба,
жорстокі, дикі лови, –
а в сфері духа є лиш ріжнородність!
Ріжні тони, ріжні фарби,
ріжні сили і змагання,
мов тисячострунна арфа, –
та всім струнам стрій один.
Кождий тон і кождий відтінь
се момент один, промінчик, –
але в кождому моменті
сяє вічності брильянт.

Нитку сих своїх поглядів тче автор далі і в збірці «Semper tigo», тільки той в часті скептичний а переважно поважний і піднеслий тон із вірша «Мамо природо!» переміняється тут у глумливий. Коли там давав синтезу свого погляду, тут осмішує погляд противний, спеціально підносить вузкоглядність погляду християнського у справах Найвисшої Сили, що править всесвітом, і позагробного життя.

Бувають між представниками й оборонцями християнського світогляду одиниці, що люблять встоюватися за боронену квестію та оспорювати противні погляди оперуючи даними схопленими із повітря – свої тези опираючи на тім, що затямили із колишньої своєї науки, або до чого дійшли власним розумом, нічого, звісно,

або дуже мало читаючи й образуючися в цьому напрямі, а противника поборюють так, що його докази, основані на сильній научній аргументації, збувають сміхом, або власними фантазіями, не маючи змоги ані охоти знайомитися із противними доказами.

Ось такі одиниці надаються добре до змальовання їх у співомовці «Як там у небі?». Пуста сварня, заклад, щоби після смерти, нарешті дійти до сумної правди:

Тайну божую збагнути
певно річ висока,
та на се не твого треба
і уха, і ока.
А про те, що ми колись то
суперечку гнули,
та оба ми, любий друже,
пальцем в небо ткнули.
Там порядки – ні по твоїй,
ні по моїй мові
а зовсім, зовсім інакші!

Поет иноді підносить свій тон глуму, і то степенує його до незмірної висоти надягаючи на нього форму поважного, піднесеного тону. Такими-то фарбами послугується у парафразі слів: «Рече безумен в серце своем яко несть Бог», основуючи на ній свій вірш: «Говорить дурень в серці своїм». Степенуючи крок за кроком піднеслий тон і запал у людини, що береться апольогії ества бога і пояснює істоту бога на егоїстичний лад своєю істотою, доходить до вершка запалу й безтямности ураз, до вершка апольогії й егоїзму.

Я часть його; де часть там цілість.
Я твір його і творця вмілість
Його творінне виявляє;
Його дух з мене промовляє.
Його мисль в моім серці чути;
я є, тому й він мусить бути.
Я в нім жию і з ним я вічний,
як син, як складник органічний,
як тон із гармонійним строем...
...Говорить дурень в серці своїм.

Поет у сій вірші довів форму сатири до мистецтва.

Нарешті поема «Страшний суд».

Поет оперує основними рисами християнського світогляду й висьміває той контраст між ідеальним розумінням божої істоти, як її малює сей світогляд, а грубим пристосованнем сього світогляду от хоч би до позасмертного життя. Безліч неконсеквенцій, тупа заїлість у поділі людей призначених на кару й нагороду, грубо-антропоморфічне й егоїстичне творення бога на подобу людську, ціла та плутанина про бога, відносини його до людей, ціль і призначення людського життя, плутанина, проти якої боролося первісне християнство, поборюючи поганські релігії, доки нарешті й само не попало в неї, – ціла та сліпота затуманеного людства, що, маючи нагоду приглянутися похибкам минулих віків, само заліниве, щоби направити ті похибки у себе, – отсе всьо найшло свій вислів у згаданій поемі.

Із тону сатиричного, глумливого поет переходить укінці в тон лагідний, щирий і ось як освітлює ту хвилю, що в ній чоловік зливається в найвисшій екстазі із сутністю божою:

...я встану ясний, чистий,
і почую в собі силу,
і безмірну духа владу,
і перед найвисшим Духом
в пориві любови впаду.
Всі думки і всі бажання
я зберу в одно огнище,
і на крилах їх я стану
підійматься вище, вище...
І уже весь безмір стане
перед моїми очима,
наче карта розікрита,
наче світло, що не блима,
тільки рівно, чисто ллється, –
щезнуть загадки і межі,
і поллється щастє в душу,
як безмірний блиск пожежі.
Я ростиму й сам в безмежність,
все проникну, все прогляну,
все скоштую – висше – глибше –
і розвіюся в нірвану.

Отсе той найвисший погляд поета на квестію позасмертного життя, погляд, який я зазначив уже при оцінці «Зів'ялого листа».

Загально про поезію І. Франка в збірці «Semper tūo» скажу, що поет дає вираз у своїх віршах всестороннім питанням і настроям, а тону добирає до них сильного, але спокійного, поважного; його вірші неначе ковані із криці, вони такі сильні чуттям, а такі згармонізовані із формою своєю, що читаючи їх, дізнаєшся справдішньої артистичної розкоші.

Мотиви поезії Франка всесторонні; поет переводить у своїй поезії те, що зазначив у «посвяті Миколі Вороному» до нескінченної поеми: «Лісова ідилія», де мовить, що сучасна поезія –

...вся пристрасть і бажанне,
і вся огонь, і вся тривога,
вся боротьба і вся дорога,
шуканне, дослід і погоні
до мет, що мчать по небосклоні.

У сій посьвяті Франко виступає остро проти поетів, що «опій дають нам до страви, що нам співають для забави», заявляючи:

...Слова – полова,
але огонь в одежі слова –
безсмертна, чудотворна фея,
правдива іскра Прометєя.

Ось такий поетовий погляд проявляється із усієї його поезії. Зміст, істота вірша – отсе найважніше у Франковій поетичній творчості. Правда – і форма його віршів як кована, але коли під зглядом ріжнородности форми, принадної краси внішнього одягу поезії можна би у молодшого покоління вказати на мистців, жерців, що так скажу, самої форми, то під зглядом ідей, що проявляються у змісті поезії Франка, не то, що його ніхто не перейшов, але й ледви чи наблизився до його вершин.

Бібліографічні записки.
(Скільки книжок оповідань)

У цьому розділі я отримав скільки книжок далеких від себе змістом, чужих собі з огляду на авторів, – а коли близьких чим до себе, то хіба способом обговорення їх.

Се, що так скажу, бібліографічні записки, чи замітки. Се перше моє вражіння після перечитання книжки. Звісно, далеке воно від того, аби подати характеристику автора, як зрештою сама збірка оповідань може бути цілком принагідно дібрана з одного невеличкого обсягу творчості автора.

І коли така оцінка має мати яку вартість, то хіба ту, що буде в часті посередником поміж автором і суспільністю. Розуміється, щоби осягти те завдання, треба старатися відтворити те вражіння, яке робить книжка, самими таки її словами. І тут лежить причина, чому при такій оцінці вибивається на перший плян відтворення змісту оповідань.

ІВАН ФРАНКО: НА ЛОНІ ПРИРОДИ¹

Книжка, можна би сказати, сильно автобіографічна. Ріжний той автобіографічний матеріал. В одних оповіданнях бачимо автора як свідка чи безстороннього учасника описаних подій, в інших особа автора грає головну роль. Зачну від перших:

В оповіданнях: «На лоні природи» і «Щука» бачимо д. Франка, запаленого риболова, який так і переносить вірно на папір свої чуття, що їх дізнає в хвили, коли чатує на рибу із вудкою, чи підхопить її волоком. Але побіч сього оба оповідання дають нам картину боротьби, яка відограється на лоні природи. Боротьба за вегетованне, в якій одиниця нищить слабшу (щука ковблика, людина щуку), а тремтить перед сильнішою: риба перед відром, чоловіком, – чоловік перед силою природи (в «На лоні природи» Тоньо перед водою, що його мало що не проковтнула навіки!). Другий мотив побіч боротьби за вегетованне, се егоїзм і безоглядність, які й товаришать сій боротьбі. Молодий мужчина дістає в воді корч і потопає, а виратований братом проголошує майже безпосередно по сій пригоді ось яку цинічну заяву: «Він кидався б у воду, ломив би карк, аби ратувати інших, а ще таких, що йому до них з роду віку байдуже? Може ще й ворогів своїх мав би ратувати?».

Другий цикл оповідань: «Микитичів дуб» і «Odi profanum vulgus» – рівно ж стілько автобіографічні, що виходять як спомини про різні особи й події (перше більше, ніж друге). До сього циклю треба зачислити оповіданне «Яндруси», що своїм тлом підходить до попередніх.

¹ Крушельницький А. Іван Франко: «На лоні природи» // Літературно-критичні нариси. – Станіславів : Наклад і друк Е. Вайденфельда і Брата, 1908. – С. 166–175.

«По довгих роках, коли й мене самого кинула доля в ту безодню, на дно суспільности, змусила пережити хвилі, коли чоловік поневолі питає себе: пощо я живу? чи варто жити, щоб приймати муку? – аж тоді виринули в моїй пам'яті їх мученицькі, давно забуті лиця»... (лиця Митра й Напуди).

Не так Митра й Напуди, як усіх їх: тих Митрів, Начків, Владків, Стефків, Петрусів і інших нещасних жертв людського безтіялізму, при тім облуди, фарисейства, підлоти, – названих у добавку цинічно: «дітьми любови». Автор задумується над ними і на тлі їх життя малює три оповідання.

Одним із них, тих «дітей любови», скручують головку, коли тільки непрошена покажеться на світ – байдуже чи п'ять літ за се дістанеться (хто розсудить се питання: винуватій чи не винуватій?) матері, чи її вчинок промине незаметно для ока ц. к. прокураторії!

А одним доведеться нидіти до якогось часу серед побоїв лютої матері та насмішок байдужної юрби. Животіти із п'ятном байстриюка, п'ятном, яке витискає на їх життю доля без найменшої їх вини, або співучасті у вині.

А кине їх доля на брук великого міста, вулиця зробить своє. На сій великоміській вулиці перейдуть вони дуже швидко жорстоку школу життя, із якої вийдуть незабаром із патентами на зграю вуличників і шанталавців, аспірантів до криміналу та шпиталів, подення суспільности... І тільки деколи на хвилю, коли в погоні за краденою бульбою, кукурудзою, ріпою опиняться на лоні природи, розпалять огнище в ліску й засядуть довкола нього, вони переміняються в купку добрих, тихих дітей, що бажають пестошів і любови, спосібних на всьо, що добре й великодушне. «На жаль се огнище швидко загасне, чудовий день добіжить до кінця, мине хвилина упоєння тишею та красою природи, а суспільність як була, так і лишиться байдужна на долю того подення, як була так і буде вдесятеро прудкійша до пімсти і кари, ніж до любови, пробачення та материнської дбайливости».

Тільки, що автор зависоке жаданне ставить до тої суспільности! Адже хіба ж не членом сеї суспільности є пан «заграничний політик» із редакції великого демократичного дневника, батько свого-несвого сина Петруся, яким остільки займається, що му-

силь кожного першого посилати на село бабі Василиці п'ятку! А хиба ж може він опікуватися своїм сином инакше? Хиба ж приємне було його положення, коли він перед вінчаннем мусів упередити жінку про обов'язок, який тяжить на нім, і почути, що вона не противиться висиланню п'ятки!

Дальші консеквенції, виведені зовсім логічно, не могли бути инакші, як ті, що пан батько не думає опікуватися сином від наймички, коли для рідної жінки й дитини від неї пенсія занадто скупа. Судьба ще хоче, що його рідний-нерідний син обкрадає його, і що він приходиться як член редакції на пожарище, де із сіна витягають надпаленого трупа того ж сина.

Цинічна картина із сучасного життя, тим більше сильна, що законно усвячена й оправдана самою ж таки суспільністю. Не від річи зазначити, що не той був би виїмок, хто словами осудив пана «заграницного політика» – хиба ж се та штука сипати піднеслі слова! – але той, хто на ділі не зробив би так само, або подібно!

Оповідання: «Яндруси» й «Odi profanum vulgus» викликають у читача дуже пригноблююче вражіння, то з двох причин: раз тому, що темою їх суспільна неправда, яка широким руслом пливе серед іншого життя, а по-друге тому, що «сумної слави героями» її є діти – ества, до яких ми привичні прикладати символ невинности, щирости, простоти, одвертости...

Тут ми бачимо їх морально й фізично знищеними потворами, кандидатами на злодіїв, рабівників, убійників... подення суспільности...

Дальший цикл оповідань наскрізь автобіографічний. До нього належать оповідання: «Під оборогом», «У столярні» і «Мій злочин». Перше з них побіч спомину «Мирона» з діточих літ, інтересної для характеристики його окруження й діточих думок, містить у собі пробу розв'язки містерії, яка називається загально «чудом».

На лоні природи у хвилині перед великим актом потрясення елементів – перед грізною бурею. «Миронови робиться моторошно, немов би він підслухав якусь страшну тайну, немовби заглянув раннім ранком у якусь дуже глибоку безодню, повну невідомих і страшних таємниць, і його дитяче чоло морщиться

і дитяча душа дізнає одного з тих потрясень, які в первісному людстві мусіли бути дуже часті й дуже сильні і виливалися в почуття релігійного жаху перед невідомим у природі, яке дитиняча людська уява перетворила в невідоме за природою і над природою».

По тім, як витвориться піднеслий, релігійний настрій у мізку людини в прочуття грізної бурі стихій, безпосереднім дальшим ступнем у розвою почування є подив і острах, як тільки природа розсатаніє... А коли людина (в сім випадку дитина як символ діточого стану первісного людства) зрозуміє, що значить отсей глухий гуркіт у хмарі, грізнійший і важчий від тріскоту громів та реву бурі, і що значить той тоненький бренькіт, що ледво-ледво продирається до її слуху крізь загальний гармідер розшалілої природи, бренькіт немов золотої мушки, що сіпається в павутинню: той голос дзвонів, якими дзвонять на тривогу, на прогнання граду і який тепер супроти тої гігантської музики в природі виглядає мов цінканне дрімби супроти могутньої оркестри... – і коли в додатку блискавка покаже людині широкі поля покриті ось-ось уже доспілим житом, колосистою пшеницею, вівсом, коношиною, сіножати покриті травами і приведе її до свідомости, що все те в прочуття градової навали аж прилягає до землі під шаленими подувами вітру, хилиться, кланяється, молиться, благає: «Пощади нас! Пощади нас!», – людина попадає встан екзальтації, істерії, божевілля... простягає обі руки і в почуття своєї незвичайної сили спинює хмару, грозить їй, відвертає її! Лице пашить, очи горять, у висках стукає кров як молотами, віддих прискорений, у грудях хрипить щось...

Сей стан екзальтації переходить в екстазу. Людина тратить почуття свідомости – всі її сили звернені в один бік – відсунення нещастя...

І коли вітер справді розділив хмару й висипав її на два сусідні ліси, щось спазматичне захлипало в горлі дитини, з якого добувається різкий, божевільний регіт, викликаний надсподіваним оборотом річи, почуттем своєї надземської сили.

А чи ж важко уявити собі стан душі людини, коли б невдачею закінчилася отся боротьба із стихією? Ту зневіру у власні сили, те прибиття, ту погорду до себе і своїх творів?..

Перейду до дальших оповідань.

Життє людини прирівнює автор до життя малої мізерної пташини (в оповіданню: «Мій злочин»), яку сільський хлопчина зловить, держить за вікном, нарешті, зворушений її жалем за волею, хоче її випустити, і коли вже виніс її на двір, ні сіло ні пало стрілить йому думка: «А смачне мусить бути її м'ясо!» – і він відкрутить головку невинній пташині.

І дарма, що зараз настане зміна в душі хлопчини, дарма, що не буде він їсти сього м'яса, дарма, що злочин сей не покидає його думки ніколи в життю, як тільки є час на рефлексію, – змарноване життє не вернеться...

«А в хвилях тривоги й розпуки, – мовить автор, – коли лютий біль запускає кігті в моє серце і грозить ось-ось зломати силу моєї волі, мені здається, що я сам той маленький, слабосильний, голодний пташок, я чую, як якась уперта, завзята й нерозумна сила держить мене в жмені, показує мені невловимі привиди свободи й щастя, та може в найближшій хвилі без причини і без ціли скрутить мені голову».

Оповідання «У столярні» (затитуловане автором: «Із моїх споминів»), се цикль споминів із тої столярні на бориславськiм тракті в Дрогобичі, де авторови довелось пробути перші три роки його міського життя. Характеристика осіб, способу їх життя, поглядів... ціла мізерія в маломіській робітницькій сім'ї! Оповідання інтересне як біографічний матеріал.

Побіч дальших нарисів із загальним характером: «Дріяда», «Поединок» і «Поки рушить поїзд», є ще гарний нарис «Мавка», оснований на народнім повір'ю, якого темою смерть дитини в лісі, куди вона тікає із хати приманювана розбурханою фантазією, чи прикликана співом Мавок і Русалок.

Врешті останнє, найновіше, найбільш інтересне оповідання: «Сойчине крило». «Що таке чоловік для чоловіка? І кат, і Бог! З ним живеш – мучишся, а без нього ще гірше! Жорстока, безвихідна загадка!»

Катом був для Марії, палкої, горячої дівчини Хома, спокійний, поважний, економіст, естетик... Катом був; бо коли вона починає в його обіймах тремтіти, її віддих прискорюється, руки дрожать на його плечах, коли вона в вижиданню любовного шалу

відходить від змислів – він плете: «Щасте, се факт, який не потребує доказу... Я щасливий»...

«Дурень, дурень! – жалує він по літах. – Засліплений, егоїстичний дурень! І як я міг тоді не розуміти тебе? Як моє глупе серце не спалахнуло, як мої уста не крикнули, як мої руки, мої губи не впилися в тебе?»

«...О я дурень! О я засліплений егоїст! Естетик убив у мені живого чоловіка, а я ще горджуся тим убитим трупом!»

«...Маню, Маню, чи можеш ти дарувати мені непростимий гріх тої хвили?...»

Коли Хома викладав їй свої суспільні й економічні теорії – другий – Генрись – живий живе думає...

Тих три роки, що їх пережила вона, Марія, від хвили втеки від Хоми, від батька із Генрисьом, мнимим гарним, чесним молодцем, а насправду членом злодійської шайки, те пожитте із ним, розпука, коли дійсність розкрилася перед нею страшна... той перехід із рук до рук у злодійській шайці... пожитте відтак із чудовим вправді чоловіком Володимиром Семеновичем, який мав ту тільки хибу, що грав у карти й нарешті програв і її до Ніканора Ферапонтовича... перехід у руки ватажка розбишак у Сибірі Сашки, а відтак у руки капітана-ісправника Серебрякова, у якого вона жила ураз із шлюбною жінкою, злою як гадюка, але загуканою ним, держаною в страсі і вічних побоях – перехід у руки Серебрякова, який раз у раз пив, а в п'янім виді бив їх обох не розбираючи, вкінці побут у Порт-Артурі й доглядання останнього свого мужа, конаючого Миколи Федоровича, якому куля обірвала обі ноги – тих три страшні роки життя – невже ж усе те правда, що приніс йому, Хомі, отсей лист із Порт Атура? Отсей лист у хвили, коли він ладився провести спокійно ніч під Новий Рік? Спокійно після замкнених на дні серця всіх споминів, усього чуття?... Невже ж се правда?...

Цілу годину просидів сам себе не тямлючи. І плачучи. Він, що ще перед хвилиною голосив засаду: без оптимізму, без зайвих надій, бо оптимізм, се признак дитячої наївности, що бачить у життю те, чого нема, і надіється того, чого вже не може дати... Без пессимізму, бо пессимізм, се признак хоробливої малодушности, се *testimonium paupertatis*, яке сам собі виставляє чоловік... Без

зайвої байдужности і без зайвого ентузіазму! Без зайвого завзяття, та жорстокости в життєвій боротьбі, але й без недбальства та слямазарности. У всьому розумно, оглядно, помірковано, і поперед усього спокійно, спокійно, як годиться сороклітньому мужови.

Коли після годинної задуми душа його вертає назад до тіла, він спиняється на останніх словах листу:

«До побачення».

– Та невже ж се можливе? Та невже ж для нас, розділених так многими могилами, є якесь побаченне?

А понад ті могили пливе рікою одно велике, непереривне стражданне. І мучить нас.

Мимохіть нагадується Коцюбинського нарис: «Помстився». Як там, так і тут любов: чутте не од міра сего! Хіба ж чоловік, що любить не душу, тільки тіло, чисте, непорочне, невинне тіло, міг би залунав із уст Хоми:

– До побачення, серце! Приходь, приходь! Що врятувалося переходячи через стілько могил, що лишилося живе в наших серцях по стільких руїнах – нехай живе! Нехай надіється!...

Невже ж міг би підвестися до сеї висоти?..

– Слова... слова... фрази!.. – скажуть наші естетики-філістри...
ри...

Се оповіданне вельми відмінне від усіх попередніх у сій збірці. Там автор малює життє – різні моменти з життя, переважно сумні, розпучливі, що так і прибивають читача своєю гіркою правдою життя (в першій мірі: «Яндруси», «Микитичів дуб», «Odi profanum vulgus»...) тут послугується гарними малюнками різних станів душі людини... обслонюючи не менше гірку життєву правду теплом піднеслого чуття любови, чуття, яке вибухає із усею силою аж після розлуки. Дарма, що Хома впевняє себе, що він байдужний до всего! Любови із серця він викинути не в силі. І ся любов проявляється як чутте туги... Він тужить... Він хоче прокинутися, стрясти з себе ті пута й рванутися до нового життя... Але щоб прийти до сеї душевної рівноваги, він мусить побачити її – її, за якою він тужить...

Ів. Франко підносить у сім оповіданню *любов* на незвичайно високий п'єдестал – обтряс її, що так скажу, із земських пут...

В Станіславові, в січні 1906.

МІРТИ Й КИПАРИСИ (Поетична спадщина Олександра Козловського)¹

Учитель ученикові

«В Олександрі Козловським ми втратили одного з найталановитіших, а може навіть найталановитішого поета нашої наймолодшої генерації», – пише др. Іван Франко в своїй передмові (I–XX) до посмертного видання поезій цього передчасно згаслого поета. «Певно, та генерація у нас у Галичині, – пише далі Іван Франко, – не виблискує ані числом, ані силою своїх поетичних талантів, але я не знаю ні одного з них, що простотою і ясністю своїх думок, пластикою слова, а головню безоглядною щирістю та правдивістю своїх почувань і загальною духовою дозрілістю, яку дає пережите і глибоко відчуте горе, міг рівнятися із Козловським. Він ще в давніших своїх віршах не свобідний від конвенціональності, але все вміє знайти щирий тон, ніде не грається словами, не кокетує, не стає на котурни, а пізніше майже борючися зо смертю, виборює собі той дивний дар божий – гумор, що дозволяє йому бачити власну трагедію ясно і природно, золотить своїм погідним промінням безодню, що ось-ось має пожерти його».

Стільки др. Франко загально творить про літературну постать Козловського. А потім іде скільки дат про його коротке життя... Роджений 1 листопада 1876 р., він ходив до гімназії в Новім Санчі, Перемишлі і Львові. В 1895 р. записався на політехніку у Львові, а у серпні 1898 помер на сухоти у Гребенім коло Рави-

¹ Крушельницький А. Мірти й кипариси. (Поетична спадщина Олександра Козловського) // Літературно-критичні нариси. – Станіславів : Наклад і друк Е. Вайденфельда і Брата, 1908. – С. 59–61.

Руської. Поезії почав писати під впливом пок. проф. Костя Горбала. Як по багатьох наших людях, так і по ньому пересунувся поверховний вплив москвофільства, що був у нього реакцією проти польського виховання в польській гімназії. Але виучуючися російської мови, він пізнав, о скільки вона важка і для Галичанина майже недоступна. «Із виучування тої мови він скористав хіба тільки, що почув живе обридженне до галицької язикової «паламарщини» і рішучо обернувся до писання рідною українською мовою».

Все ж таки між його поетичною спадщиною є дещо писане не цілком гарною мовою, дещо не цілком викінчене щодо форми і змісту, тому то впорядник сеї збірки др. Франко не надрукував у ній усіх вірш – тільки подав їх вибір. 86 сторінок найгарніших вірш – отсе найкращий пам'ятник молодому поетови...

«Одному із тих, хто гинуть на шляху...», мовлячи словами др-а Франка...

При огляді сього вступного слова мушу зазначити, що воно написане незвичайно тепло, щиро і по змозі всесторонньо. Учитель не пожалував праці, щоби здвигнути віковічний пам'ятник своєму ученикові (таким уважав себе пок. Козловський, признаючи, що зворот у його поглядах в останніх роках його життя відбувся під впливом др. Франка. Тай, зрештою, на кого ж із молодшої нашої генерації не мав впливу др. Франко!). Не тільки вибір поезії, їх упорядкованне, написанне життєпису і загальної характеристики друкованих писань, але й найтонший розбір і огляд недрукованих вірш – отсе всьо найде читач у вступній статті. Постає Олександра Козловського виринає перед нами не тільки у сих різьблених думках і мріях, які складаються на друковану його поетичну спадщину, але й тих невироблених, не кристалізованих поривах, яким не довелося розвинути у дальшому, повному життю...

ПОВІСТЬ ІВАНА ФРАНКА «VOA CONSTRICTOR»¹

I

Повість «Voa constrictor» являється в поетичній творчості Івана Франка одним з видніших його творів. Автор займається цією повістю двічі в житті. Вперше друкує він її в 1878 р. як двадцятьдволітній юнак у «Громадському друзі» (перше книжкове видання появилось в 1884 р. в бібліотеці «Зорі» – накладом редакції «Зорі»). Майже в тридцять років після того вертає поет знову до тієї повісти й видає її в новому, переробленому виданні накладом «Українсько-руської Видавничої Спілки» в 1907 році.

Сюжетом до тієї повісти послужили Франкові відносини в галицькому нафтовому басейні – в Бориславі. Два українські письменники – Іван Франко й Степан Ковалів – заслужилися в нашому письменстві тим, що в мистецьких своїх творах увіковічили життя на цьому шматку української землі, що на нього, як на нафтовий терен, як на джерело світової продукції нафти, звернені в останній частині XIX віку і головню в XX віці очі всього промислового й військового європейського світа.

Бориславська нафта – це продукт, за який ішли в світовій війні найзавзятіші змагання (наступ російської армії на Галичину – по Горлиці; німецький прорив під Горлицями і відпертя російської армії – майже до східних границь Галичини, – за який після війни йшли найзавзятіші політичні торги. Це продукт – один з найбагатіших на українській землі, – на жаль, не в українських він руках і через нього й ціла територія нафтового басейну стає

¹ Крушельницький А. Повість Івана Франка «Voa Constrictor»: критичний нарис. – Львів : Наклад д-ра Святослава Крушельницького, 1928. – 28 с.

тим ласим куском, за який б'ються сусіди й, який опиняється в руках тієї групи, що після світової війни, в хвилі вирішування найважливіших політично-державних питань, має найбільшу силу й голос: Франції й через неї Польщі.

Обидва українські письменники, що їх життя й праця припадає на час після перших початків нафтової гарячки, зберігли для майбутніх поколінь опис українського характеру Тустанович і Борислава, – того Борислава, що сьогодні всім є, тільки не українським містом, що з нього пливе нафта на весь світ, тільки не для творчої праці української нації, – Борислава, що кидає на світовий ринок щодня мільйони багатства, тільки українська нація не має з того ні найменшої частинки на свої економічні й культурні потреби.

II

В своїй повісті «*Voia constrictor*» присвячує Франко тому українському ще Бориславові кілька картинок: «Бідне, підгірське, звичайне село розстелилося невеличкими купками будинків на підніжжю Діла понад потоком», «Земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив з неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розтаяли сніги і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крові в глибоких невидних жилах», «Гидка чорна, вонюча ропа випалювала людські сіножати», «Селяне не знали, звідки береться ропа: одні говорили, що то предковичні гнілі трупи, інші здвигали плечима й казали, що «земля потиться» тай годі». Казали: «Усюди де прокопашся трохи глибше, добувається та проклята ропа! А як не вона, то її сопух. Просмердів нам ціле наше життя. Десь Бог не мав як покарати людей, та отакою нуждою. Ані одної криниці в селі не можна викопати. А іноді вибереш яму на бульбу, закоплеш, – усю зиму сухо, а на весну розіб'єш копець, а вся бульба плаває в ропі, як пироги в сметані. Особливо в долішній частині села клопіт з тою ропою. І де вона є, там ані збіжжя не вдається, ані паша ні до чого – ні трави тої худоба не пасе, ні сіна ані соломи не хоче. Нещастя наше тай годі!»

Ропа випалює селянам поля й сіножати і стає їх прокляттям. Селяне не знають, як забезпечуватися перед втратою. І, рівночасно, на їх сіножатах зароджується перший початок нафтового промислу, так званий, либацький промисел, який ще до часу хемічного розслідування цієї ропи дає гарний прибуток усяким зайдам, що либають ропу (збирають її поверх води кінським хвостом і зсувають рукою до коновок), носять її в коновках до Дрогобича і там продають купцям, які переварюють її на мазь до возів.

Як у перших починах появи ропи українське селянство – власник цієї заропленої землі – стає безрадне й проклинає свою долю, так само безрадне воно в перших початках нафтової горячки, безсиле воно проти жидівської спекуляції й проти завойовницького походу капіталу, спершу краевого – жидівського, потім і закордонного, який іде на завоювання нафтових теренів і викидає із цієї землі непорадних власників.

Майже вся частина поетичної творчості Ковалева, зв'язаної з нафтовими теренами, – це один кривавий малюнок безнадійного змагання українського населення цих земель з наступаючим ворогом, який викидає його із прадідної землі.

У Франка теж знаходимо чимало картин тієї боротьби автохтонного населення за задержання себе при житті. Його «Бориславські оповідання» («Ріпник», «Навернений грішник», «Яць Зелепуга», «Полуйка», «Вівчар»), – його повість «Борислав сміється», – це мистецькі картини цього змагання на життя і смерть викиданого із прадідної землі селянства, яке перетворюється в копальняне робітництво й нидіє в міру того, як набирається сили й уперед іде переможній капітал. Змальовані ще в творах Франка картини, як придавлене гнітом спекулянтом робітництво намагає боротися й падає в нерівній боротьбі, тим більш, що викидає його згодом із цього рідного терену праці й заробітку – чужий мазурський робітник.

Повість «*Voа constrictor*» – (в останній редакції) – відбігає своїм характером від інших творів Франка, списаних на тлі життя околиць нафтового промислу. Не так цікавить поета в цій повісті доля українського селянства й робітництва, – якому він тут і там присвячує самі тільки шматочки своєї уваги; він виводить перед

очі читача постать одного з перших бориславських нафтових спекулянтів-промисловців малює нам народини постаті нафтового бориславського капіталіста.

Головною постаттю цієї повісти є Герман Гольдкремер; він цей «*Voа constrictor*» – для свого оточення, він жостокий, безоглядний спекулянт і потім великий нафтовий промисловець, що йде пробоем до своєї ціли, пожираючи на всі боки все, що стає йому поперек шляху.

І хоч він є активним, діяльним «змієм-удавом» для – селян, робітників і інших дрібних промисловців – своїх суперників спекулянтів і капіталістів, – сам рівночасно стає жертвою іншого, могутнішого за нього «змія-удава». Над ним (як і над усіми його товаришами спекулянтами-промисловцями) завис другий сильніший «*Voа constrictor*», який обвився довкола його організму й спонукує його до інтенсивної діяльності з тією метою, щоб зробити його трагічною постаттю своєї переваги. Над Германом Гольдкремером і тов. завис з усіми наслідками фаталізму світовий «*Voа constrictor*» – світовий капіталізм.

Оцей капіталізм, – оцей мотор, що порушує ціле бориславське пекло, – оце основний герой Франкової повісти. Герман Гольдкремер, це тільки його жертва й рівночасно в повісти символ тієї захованої сили, того ділаючого в нафтовому промислі чинника – світового капіталізму.

Як символ капіталізму, Герман Гольдкремер являється нам діяльною постаттю; як жертва капіталістичного «змія-удава», він усею працею свого життя, відколи став на службу капіталізмові, в'ється, скручуваний могутніми пругами того капіталістичного змія.

Оцю подвійну ролью героя Франкової повісти мусимо мати на увазі при розгляді повісти «*Voа constrictor*» як мистецького твору.

III

Постать Германа Гольдкремера змальовує Франко у всю ширину – продовж усього його життя, від дитячих літ до трагічної смерти на боєвому становищі. Малюнок виходить нерівномірний. Дитячі й юнацькі літа і перші роки чоловічого його починання

змальовані ретроспективно, в характері спогаду, – у форму дієвої акції приборані останні його літа – нафтового діяча-капіталіста.

Перша частина Германового життя – це об'ємистий, подекуди дуже навіть основний малюнок не так його життя, як радше життя жидівської нації на нашій землі. Життєві події Германа Гольдкремера виводить поет на тлі реалістичного малюнка середовища, в якому доводиться жити й працювати Германові, влітаючи їх у життя того середовища. Дістаємо таким способом із цього мистецького твору вгляд у життя широких шарів жидівського громадянства, того невмирущого, може найбільш діяльного й підприємливого чинника в галицькому житті. (Німець, що перший починає копати нафту в Бориславі, каже: «*Dumme Polen von Galizien!* Мають тут такі скарби в землі й ані пальцем не кивнуть, щоб використувати їх. “*Preussen müssen kommen, щоб їх навчити!*” – “*Die Juden könnens auch!*” – усміхаючись, докинув Герш». – Розуміється, коли той Німець згадує про Поляків, то треба брати під увагу, що Українці тоді стогнали ще в панщизняному ярмі – або тільки-що визволилися з нього. Відповідальність за господарку на українській землі в тому часі падала на польських поміщиків. Але це зовсім не ослаблює закиду інертності і в український бік, коли ми допустили до того, щоб усі багатства нашої землі опинилися в чужих руках).

І так, з дитячими літами Германа Гольдкремера зв'язана картина жидівського Гетта на Ланах у Дрогобичі, – жидівської вулиці чи дільниці пересічного галицького міста, де життя пливе цим жидівським низам, головно жіноті й дітворі, (бо чоловіки у погоні за інтересами цілий тиждень поза домом) – серед болота, гною, лінощів, розпусти, вічної гризні... Описавши пером поета-натураліста це жидівське Гетто, поет каже: «Таке було життя будущого міліонера Германа Гольдкремера аж до десятого року».

Перо Франка, задивленого в Золя, не задовольнилося малюнком життя родини, зглядно матери Германа, – поет покористовується шалінням холери в 1831 році, щоб ще більш досадно змалювати чорну долю жидівської вулиці під час моровиці.

Опис хороби, смерті окремих людей, опис вимирання міста, вивоження десятків домовин на драбинястих возах – оце кар-

тини, що їх поет каже забрати молодому Гершові в душі на все життя з дрогобицького смітника, на якому він світ побачив і, на якому минула йому перша його молодість.

Опис жидівського передмістя під час холери був тільки гармонійним завершенням малюнку постаті матери Герша, що «бувало цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком у руках, та репетує хриплим голосом усяку погань, аби перекричати котру-будь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися». Або: «Не раз вона довго гналася за деяким Жидиком, що допік їй яким острим словом, – чалапкала по баюрі розхрістана, задихана, охрипла, посиніла з лютости, а допавши бідного бахура, хапала за волосся і бухала без милосердя між плечі, доки дитинище не впало на землю».

Чи треба ще більш відслонювати малюнок Гершової матери, змальований Франком, щоб усвідомити собі дитяче життя галицького мільонера? І хто з нас не бачив на власні очі тієї матери мільонера або конокрада, залежно від того, куди доля поведе його в житті?

Герша понесла доля з холеричного шпиталю на вулицю і звідси кидає його в руки шматяра-міняйла Іцка, в якого товаристві Герш проводить кілька років на лоні сільської природи, любить подихами тієї чарівної української природи, побирає від Іцка перші початки крамарства гешефту і то «гешефту», який сам не приходить до рук, але який треба собі здобути.

Це перша спроба Герша йти пробоем крізь життя.

Автор малює вельми симпатично постать міняйла Іцка, людини, яка в одно в руху, в одно в праці, вдовольняється малим заробітком, а між одним і другим селом трясеться на возі, мурликаючи під носом протяжну пісеньку: «Finsterer Bałygułeh!». Найбільш симпатичним рисом у нього являється це, як він пригортає до себе сироту Герша і дає йому практичні лекції життя із свого фаху.

Та доля не дає змоги Гершові заспокоїтися цим тихим, мирним життям. Веде його після смерти Іцка на нафтяні терени, на «либацьку» працю.

І знову кілька картин із життя Жидів-либаків. Бродять цілими днями по мочарах, «либають» ропу й вдовольняються своїм нужденним заробітком. І Герш міг був знайти при цій праці задоволення своїх життєвих потреб. Одначе він, «либаючи та слідячи за хвилюванням барвистих перстенів на воді, мріями літав далеко, але все в однім напрямі, туди, до золотого краю багатства, достатку, туди, де великі гроші ростуть».

«І коли його тягло до краю, “де великі гроші ростуть”, то він не уявляв собі панського лінивого життя, гри в карти, п'ятик та розпусти; йому марилося рухливе запопадливе життя жидівського купця, гуртівника, торговця, що висилає десь кудись вози з великими купами якихось товарів, торгується із селянами, з робітниками, робить тижневі виплати соткам, тисячам людей, числить видатки, числить зиски, загалом числить, числить, числить...».

Франко підкреслив цими словами, як не можна краще, характер праці діяльної, енергійної людини. І коли потім поставить цю людину в ряди капіталістів-мільонерів і скаже їй виявляти ділову енергію, – кладе натиск не на зиски, тільки на працю, яка несе із собою те, що називаємо зиском великого капіталу.

Людині з такими мріями не до «либацького» промислу. Ходити по багнах і збирати кінським хвостом ропу до коновки зможе бездумна й бездушна людина. Герш Гольдкремер задержався при либацтві довше тому, що зацікавила його ропа. «Його бистрий розум доміркувався зараз, що там далі в глибині мусить бути тої кипячки далеко більше, мусять бути великі стави та озера, коли з них, мов шумовиння з кипучого кітла, стільки її підходить до гори».

Та його час ще не прийшов. Він покидає «либанья» й кидається у вир барішивничого життя, де треба йти пробоєм, де можна дуже добре заробити, але де й життя можна покласти.

Сцени, виведені Франком на тлі життя й праці Жидів-барішивників, розкривають перед нами всю силу активності й проворності, яку мусить виявляти ця категорія людей, коли хоче вдержатися на поверхні життя.

Тип баришивника – такий добре знаний усякому з галицьких ярмарків. Та не всякому відома широка організація баришивни-

цьких компаній, ще менш впадає нам в очі їх організована праця, суперництво окремих компаній, боротьба за зиски, за терен праці – цілий окремих світ зусилля, змагання, боротьби, яка не спинається навіть перед злочинами, щоб удержатися при життєвих заробітках. Поет збагнув і цю частину жидівського-посередницького життя, та змалював на його тлі симпатичну постать баришівника Вольфа, якого життя мусіло, без сумніву, зазначитися злочином на чужій компанії баришівників, але який у відношенні до Герша Гольдкремера виявляє стільки людяности, майже батьківського сентименту й таку чесноту праведника, що його постать з Франкової повісти може служити зразком купецької-баришівницької чесноти у веденні ділових справ.

Цілий розділ взаємин Герша Гольдкремера з баришівником Вольфом Шпербером, головню ж сцена ярмарку в Лютовиськах, написаний жваво, майже сенсаційно, захоплює читача, приковує до себе всю його увагу.

Трагічна смерть Вольфа з усіми наслідками унеможливило Гершові продовження баришівницького способу життя. Але автор передає в руки Герша поважний маєток Вольфа, зароблений ним на ярмарку в Лютовиськах на спілку з Гершом і, таким способом, дає Гершові Гольдкремерові змогу замішатися ще в інший рід жидівського гешефту – в доставу будівельного матеріалу на будову касарень.

Змальовуючи цей рід праці й заробітку – доставництво, – поет розділює в ньому виразно світла й тіни. З одної сторони малює постать доставника Менделя Гарткопфа, що вів діла по-старосвітськи: «Підплачував лісничих і лісних, щоб гляділи крізь пальці на те, яке і в якій кількості дерево він вивозить із лісу, хапав найбільші, найгрубіші й найтяжчі штуки, а за те старався щадити на платні робітникам та фірманам. Через те осягнув ті недогоди, що трачі помалу та кепсько різали, теслі недбало опраправляли, а фірмани нерадо возили дерево, опізнювалися, перевертали в дорозі, а нарешті майстри на місці мусіли занадто грубе та неотесане дерево обробляти наново – на його кошт. Таким робом, він заплутався і брів чим раз далі, поки нарешті фірмани, доведені його шахрайствами до розпуки, не побили його».

Цьому шахраєві-доставникові протиставить поет Герша Гольдкремера, який взявся спершу зарятювати побитого Менделя, потім перебирає Менделеву доставку й жениться з його дочкою. «Герман, узявши ведення діл у свої руки, пішов іншою дорогою (ніж Мендель), рахунки з робітниками та фірманами по-вирівнював, з лісничими й з лісними держав добрі зносини, але все держачися докладно контракту, на грубе дерево не лакомився, та пильнував, щоб воно було добре оброблене й звезене на час. По кількох місяцях біганини, торгів і гризот він таки довів до того, що Мендлеві діла стали на чисто і з місячних обрахунків замість недоборів почали плисти гарні зиски».

Протиставляючи Герша Менделеві, автор нанизує на постать Герша Гольдкремера цілий ряд прикмет ділової людини великого жесту, яка розуміє, що до великих справ, треба заведення відповідного ладу, бо тільки на основах ладу й порядку можна сперти великі справи й дійти до значніших успіхів (зисків).

Щоправда в дальшій діяльності Герша Гольдкремера як нафтового промисловця, ми не побачимо тієї солідності, того пошанування права й чужої власності. Тут на цьому місці автор змальовує нам Герша в ролі вихованка чесного міняйла Іцка й учня праведника-баришівника Вольфа. Ідеї, які ті два усвятили своїм життям, Герш продовжує, й волею автора доводить до упорядкування заплутаних справ доставника Менделя Гарткопфа.

На цьому епізоді Гершового життя кінчиться перша частина його життєвої кар'єри. Він міг провести мирно життя сільсько-го міняйла й як Іцик розбитися в зимі на ломах скель і на леду, міг пройти бурхливим шляхом життя баришівника й одного дня втрачати, що попереднього зробив і знову дороблятися, поки б, як його вчитель Вольф, не загинув трагічно з рук ворогів, членів конкурентної компанії баришівників. Міг урешті добувати долі шляхами Менделя-доставника, міг вдоволитися крамарством – словом, раз заробляючи раз утрачаючи, міг то менше то більше мирно, то менше то більше бурхливо проводити життя галицького Жида – купця, посередника, підприємця... На перешкоді звичайному його життю стало знайомство із бориславською кип'ячкою. Куди б не завели його інтереси – його увага водно

звертається в напрямку Борислава, поки він не входить у новий світ – світ нафтового промислу.

Тут і кінчається та перша частина Гершового життя, життя пересічного галицького Жида. Починається нова доба в житті Германа (так він змінив своє ім'я з Герша, коли увійшов у взаємини із світом) – праці на услугах капіталу – того мотора світового життя в XIX і XX віках.

IV

Відколи Герман Гольдкремер починає працювати в нафтовому промислі, він мусить поборювати безліку труднощів, яких немає в таких ділянках у інших краях, серед інших життєвих умовин. «Капіталіст, промисловець, – пише Франко, – Жид чи не Жид, ще й досі не переставав у Галичині бути диким звірем, на якого полювати вільно всякому, а особливо урядникові; вдерти з нього, докучити йому, перебити йому інтерес, завалити його податками та драчками, це одинокий рід промислової політики, яку вміють вести галицькі власти. Хто рветься до якого інтересу, починає якесь підприємство, той для них вірний ворогові, розбійникові, що каламутить їх спокій і завдає їм зайвої праці».

Маючи це на увазі, Герман Гольдкремер, – і всі перші нафтові спекулянти, експлоататори-промисловці, ведуть у першому десятилітті нафтової гарячки політику пристосовану до відносин. Державних і автономічних урядовців підплачують і за ту ціну ведуть безкарно й безконтрольно рахівничу господарку, «пожидівськи, поспішно, із занедбанням усяких приписів гігієни й обережності», хоч це коштує смерті тисячі робітників. «Під напором підземних нафтових джерел ями часто валилися, засипаючи робітників, що з них чимало гинуло в часі наглих вибухів джерела в кип'ячці; поліції і власти безпечности не було ані сліду. Жиди стали всевладними панамі в Бориславі, задержували в тайні тисячні свої занедбання та злочини. Герш вів перед у тім скаженім танці і весь увійшов у спекуляційну гарячку».

Ось так характеризує автор перші почини Герша, потім Германа Гольдкремера. Все в нього присвячене жадобі добування гроша, тим більше, що мав щасливу руку. Сліпе щастя веде його від успіху до успіху.

Але не тільки в перших роках своєї праці на нафтових теренах він не числиться з етикою й мораллю. Вже й у пізніших літах, коли він стає найсоліднішою фірмою, крезом не тільки нафтовим, але й восковим, ініціатором і, майже, власником щораз то нових дестиларень, він затаює смерть робітника, залитого вибухом нафти, затаює смерть в огні цілого гурта робітників, спалених у кошарі, підпаленій його звироднілим сином Дувідком; в погоні за воском він каже гнати штольні під громадською толокою (підкрадається під чужу власність) і потім за кілька тисяч хабару дістає додатковий дозвіл зі староства на право копання воску під тією громадською толокою (залегалізовує крадіж і грабунок).

Словом, хоч Герш Гольдкремер – мільонер, найсильніший нафтовий капіталіст, хоч він і має великі жести (розмах, ризиківання капіталом і життям для здобуття великих успіхів) і працює не тільки для зиску, але й для виконання праці («хоч би він і не бачив ніякої іншої цілі перед собою, а для самого діла, для оказання своєї сили й зручності він працює далі») – крізь усе його життя проходить червоною ниткою жидівське його розуміння ведення справ – без ніякої моралі, – обдурювання людей, підплачування урядовців – сторожів ладу й безпеки – і навіть злочинство – злочинство, щоправда, у великому стилі (капіталістичне), для добування велетенських користей (підкрадання громади з воску).

Автор не змальовує у повісті цього характеру рівномірно, чи радше ця нерівномірність виявляється у змальовуванні самих вчинків Германа й у описі його особи, як промислового діяча. Від себе автор на кількох місцях говорить про Германа Гольдкремера так, що виводить його постать симпатично в порівнянні з іншими промисловими спекулянтами-Жидами. Малюючи його вчинки, дає йому змогу проявити якраз усі вищезазначені неетичні, неморальні вчинки. Не згадую вже про те, що Герман заставляє працювати людей у ямі на дві зміни, по шість годин – значить дванадцять годин на добу, а при корбі вісімнадцять годин без зміни, не згадую про визиск під оглядом платні (за 18-годинну працю при корбі платить стільки ж, що платять пани на лані при

косовиці), – не підкреслюю цього окремо в некористь Германа, бо визиск сили робітника й використання його під оглядом платні – це загальні признаки капіталізму (жидівського і нежидівського – галицького, як і світового), якими він держиться, якими добуває для себе ту таку характеристику для капіталізму надвартість праці.

Як позитивні риси характеру Германа Гольдкремера підносить автор його велику рішучість, швидку децизію, його підприємчивість, розбірчивість у інтересах, бистру орієнтацію і понад усе роботящість, незвичайну солідність у виконванні всього, що несе йому зиск і наживу.

Він, давній «либак», ледве тільки заздрів першу шихту Прусака Домса, зараз орієнтується в корисности добування нафти, рішається на закупно нафтових теренів і забирається до копання нафтових шахт.

Коли замість нафти починає добуватися віск і різні промисловці, – нафтові спекулянти, – викидають його, та нарікають, що не мають з ним що робити, Герман магазинує свій віск, закуповує припаси воску від сусідів, будує для переховування воскових запасів нові магазини, не маючи ще певности, чи зможе використати цей новий продукт. Йому вистарчає 8 на 2 відсотки згоду, що і з воском може таке статися, як з нафтою, щоб приготувлювати собі його маси для пізнішого експльоатування.

В будуванні нафтових дестилярень він стає душею цього діла. Те саме робить і з воском. Законтрактовує для себе бельгійського хеміка Ван Гехта, який винайшов спосіб чищення воску й приготування його до виробу свічок – і так він добуває для себе нові джерела праці й доходів. «Герман постарчав усьому, був скрізь, де насувалася яка трудність, і ще знаходив час лазити особисто по ямах та досліджувати при помочи спеціаліста геолога, спровадженого зі Львова, де б можна надіятися багатших покладів воску. В тій ненастанній біганині, в тому напруженні всіх своїх духових і фізичних сил він почував те задоволення, що одно може заповнити життя живим змістом, а дати йому змисл і мету».

В своїй повісти змальовує Франко ще один неодмінний рис капіталістичної господарки: конкуренцію.

Коли кількох підприємців стає до однакої праці, вони стають конкурентами і то з огляду на виконання тієї праці, як і з огляду на її збут. У Бориславі в перших десятиліттях (як це змальовано в повісти «*Voа constrictor*») конкуренція зазначається на першому полі: на полі добування якнайбільшої кількості ропи й воску, при якнайменшому вкладі гроша. Герман Гольдкремер, що відразу стає на певні ноги, є поза конкуренцією. Він іде вперед, без огляду на те, що роблять його конкуренти. Щонайвище в найвідповіднішому моменті закуповує початі й недоведені до успіху (добуття нафти або воску) шихти, копає в них спокійно десяток сажнів углиб і використовує те, чого не могли використати ті, кому забракло грошей, або відваги на повне ризико. Більш займається автор змальовуванням характеристики Германових конкурентів, – між іншим Іцка Цаншмерца, який уже п'ять років борикається із змінчивим щастям. То воно усміхається до нього, наповняє його ями кип'ячкою, то рівночасно не з одного то другого боку напускає на нього ріжні клопоти: то найкраща його яма завалиться, то робітники збунтуються, то конкурент підставить йому ногу.

На тлі конкурентційної боротьби змальовує автор усякі зусилля Іцка, щоб піддривати Германа Гольдкремера. «Зосередивши раз усю гіркість своєї душі, всю свою ненависть на Германовій особі, Іцко дійшов до того, що метою своєї діяльності замість шукання зиску зробив майже виключно старання зробити якнайбільше пакости своєму противникові. Він насилав шпівнів у його кошари й фабрики і про кожне найменше надужиття доносив безіменними листами до власти; збирав відомости про його домашнє життя і також уживав їх на ковання всяких сплетень. І в самім веденні нафтярського діла він старався, як і де можна, підкопатися під Германа».

Оцією характеристикою негативних рисів конкурентційної боротьби виповнює автор останню частину своєї повісти. Успіхи Германа Гольдкремера з восковою жилою під громадською толокою не дають спокою Іцкові. Він копає теж штольні в напрямку громадської толоки. І коли Герман натрапляє на щораз нові

поклади воску (добуває тисячі сотнарів цього продукту), Іцко на-трапляє на скелю. Розбиває її динамітом. З браку гроша віддалює всіх робітників, крім чотирьох, – два при корбі, а з двома він сам розсаджує динамітом скелю.

У підземеллі, на терені чужої власности, під громадською то-локою, – яку визискує один і хоче визискувати другий капіталіст, зустрічаються два конкуренти: Герман і Іцко. Герман, спровад-жений таємними підземними вибухами, Іцко, що ті вибухи сам спричинює.

Їх зустріч відбувається у хвилі, коли динаміт розсаджує ос-танню частину скелі й її відломами вбиває Германа. І рівночасно новий вибух пачки забутого динаміту, розшарпує Іцка.

Гинуть на терені конкуренційної боротьби два змії-уда-ви – трагічною смертю, спричиненою їх божком, до якого обидва молилися – могутнім капіталізмом. Спричинник їх смерти той сам, що спричинник їх погоні за наживою, безупинної праці для зиску, – це той сам, що мотор конкуренційної заїлої їх бороть-би – світовий «*Voia constrictor*» нашого часу.

V

Всі вищезазначені нерівности в характері й діяльності Гер-мана Гольдкремера мають свою основу в подвійній редакції цієї повісти. Обговорювана мною досі повість – це друга й остання редакція, – яка і своїм укладом і характером зовсім відбігає від першої редакції повісти.

В обох редакціях тільки півтора початкових розділів з дріб-ними відхиленнями – в основі сходяться, все інше різнить-ся. Можна сміливо сказати, що обидві редакції повісти «*Voia constrictor*» – це дві окремі повісти.

При другій редакції додано в першій частині повісти цілий великий розділ про життя Герша в баришівницьких колах (чого немає в першій редакції зовсім).

Справа т. зв. доставки будівельних матеріалів лежить у другій редакції в руках Менделя Гарткопфа, що веде її в розбишацький спосіб; Менделеві протиставить автор Герша Гольдкремера, який розплутує його інтереси діловим, солідним веденням справ.

У першій же редакції справа доставки будівельного матеріалу спочиває виключно в руках Герша, який якраз по-грабіжницьки веде її й наживає на ній перші свої більші гроші.

Ціла ж друга частина повісти – нафтові інтереси Германа Гольдкремера, – змальована в обох редакціях зовсім відмінно.

У першій редакції немає ні сліду ніякої солідности Германа, навіть підкреслювана в другій редакції його роботящість зовсім інакше там виглядає.

Герман Гольдкремер у першій редакції – це звичайний хижак-бандит, що доробляється мастку неетичними, нечесними засобами. Його шлях до мастку встелений шахрайством, рабунком на платні й житті робітників, устелений трупами.

Замість діловою людиною, скупкою на думки й слова, за те значною ділами, – як це змальовано в другій редакції, – Герман Гольдкремер у першій редакції являється нам раз хапчивим ненаситним спекулянт, то знов смішним мрійником, який призадумується над долею жертв свого визиску.

Коли з одного боку, як спекулянт, він ні дрібки симпатії до себе не в силі зродити, так з другого боку – як мрійник – він, мало сказати, несимпатичний і незрозумілий, – він комічний і нахабний.

Немає в першій редакції мотиву конкуренції, немає постаті Іцка, поруч якої Герман виростає на ділового капіталіста. Сам Герман Гольдкремер виконує в першій редакції роллю Іцка, або радше Іцко Цаншмерц – у другій редакції виростає з ролі Германа з редакції першої.

Сильно виступає у першій редакції як діяльний чинник у повісти – родинний мотив, що в другій редакції усувається на дальший плян і являється майже неприродно зв'язаний із повістю. Постаті Германа, його жінки Рифки і сина Дувідка змальовані в першій редакції більш реально і правдоподібно, ніж у редакції другій.

Щодо самого Германа: неосвічений вуличник, далі помічник міняйла, потім либак, заробляє трохи грошей і береться до більшого гешефту: доставки матеріалу. Не стає йому грошей, він жениться із стрічною дівчиною, яка мала дістати приданого 500

гульденів. Шахрайствами, обдурюванням і іншими звичайними в такому випадку засобами, він доходить до маєтку 10.000 гульденів.

З тим береться до копання нафти. Визискує робітників, обдурює їх, грабує – словом, як починав, так і веде свої справи – п'явка в людському тілі, бандит – даремне, що один з перших бориславських Жидів-багатирів.

Оскільки б не той хоробливо-романтичний настрої, який веде його до пригадування над жертвами свого визиску, він був би звичайним холодним, безоглядним спекулянт-гешефтьєрем, однаково на становищі міняйла, доставника, чи на становищі нафтьярського багатиря-промисловця.

У другій редакції він переходить за сильну еволюцію від того ж самого вуличника, міняйлового помічника, либака – через тверду життєву школу баришівника – до зовсім іншої людини, яким його бачимо в ролі Менделєвського порятівника, потім нафтьярського промисловця.

Вже як помічник Менделєва, він видається нам засолідний, як на своє темне минуле. А вже зовсім не гармоніюють з його походженням, з його минулим, з його освітою далші його вчинки в ролі нафтового мільонера-капіталіста. Певна річ – людина перероджується. Але до переговорів з хеміками, геологами, до ведення дестиларень, акційних спілок, тощо – треба таки трохи більшої освіти, ніж науки слабого читання по гебрейськи, чого навчився Герш від свого опікуна міняйла.

Вже при самому читанні твору в другій редакції виринають ці сумніви. Але після перечитання обох редакцій повісти ця нерівномірність між першою й другою частиною Германового життя виступає в цілій силі.

Германова жінка Рифка (дуже блідо змальована) в обох редакціях однаково ненавидить чоловіка, однаково псує сина, сама зіпсована надміром багатства. Але коли в першій редакції вона «цілими днями сидить у м'якій вигідній фотелі під вікном та дивиться на ринок; її лиця повні і віддуті, – очі колись чорні, блискучі і заманчиві, тепер втратили блиск і стали немов олов'яні, – голос понизився, згрубів, а рухи стали тяжкі й неповоротні, людська

жива подоба замітно тонула в надмірі м'яса і товстости», – ми бачимо перед собою одну з тих випасених чужим хлібом, безповорущних, бездушних істот, які живуть, щоб їсти і їдять, щоб ще більш товстіти й ще більш непорушними ставати, – словом бачимо паразита в людській постаті. І коли автор каже далі, що вона й «синові своєму передала те ідіотичне ліниство і ту тупість», можемо йому тільки притакнути щодо вірності малюнка.

Але коли вона в другій редакції говорить про «енергічну й самостійну натуру» свого сина, коли вона фантазує з Дувідком «на тему розбоїв і вбійств» і шепче про свого сина: «Рицарська вдача! Що за рицарська вдача!» – вона уподобнюється до тих жидівських жінок із т.зв. «освітою», придбаною з читання сензаційних брукових романів, тих типових жидівських жінок, що своїми окликами подиву, захвату, своїм фальшивим, штучним ентузіазмом щонайменш неприродні, коли не зовсім комічні.

А вже той Дувідко з другої редакції, що то на шостому році дере й ріже книжки товаришам і, побитий учителем, кінчить зараз же, як почав, своє шкільне виховання й освіту й далі одстає в приватній науці, на руках своєї матери, при повному занедбанні його батьком, – той Дувідко, який юнаком нудьгує й філософує з батьком, що його «пре до якогось незвичайного діла», що він «хотів би видумати щось таке, чого досі ніхто не видумав, збудувати щось таке, чого ніхто не збудував, хотів би видумати чоловіка іншого, вищого понад те, що живе нині на землі, щоб він плавав у воді, як риба, літав у повітрі, як птах, щоб міг піднятися на місяць, на сонце, пролітати всесвітні простори, як промінь», і – зараз же після того підпалює кошару з робітниками, щоб бачити, як вони будуть звідти втікати, – це тип ідіотичного, чи звироднілого, чи зблязованого «синка» великого «галицького капіталіста-спекулянта», якому гроші перевернули все в голові. Автор хотів цю епізодичну постать достосувати до переродженої постаті його батька, але дібрав до того не зовсім відповідних фарб.

Оскільки більш природно змальований цей ідіот, син тупої Рифки, вихований нею в лінистві й тупоті, коли він у першій редакції приїздить до батька й жадає від нього напрасно грошей, впивається та, проспавшись, кидається вночі на батька і душить

його за горло, щоб забрати його гроші. О як він добре достосований – він, той символічний Германовий «*Voа constrictor*» – до свого оточення, як вірно змальований неук, занедбаний батьком в освіті й вихованні, синок багатиря, розвезений, зіпсований ледащою матір'ю дикун, злочинець, опришок!

VI

Сказано: дві редакції – дві окремі повісти, з окремими, зовсім відмінними – одні від одних – типами.

Лишаючи на боці дрібні, епізодичні особи, докладно вже вище схарактеризовані, спинюся остаточно на постаті Германа Гольдкремера, героя повісти «*Voа constrictor*».

Перша зав'язка тієї постаті – це була, на мою думку, безпосередня обсервація життя й людей у нафтовому басейні Борислава й околиці.

Маю вражіння, що автор відтворив вірно, реально те, що міг у 70-тих роках заобсервувати на ґрунті. Мрійництво Германа, – це може останки світогляду перших повістей Франкових – Петріїв і Довбошуків, Захара Беркута, – це запевне останки начитаности Франкової в романтичній літературі.

Після тридцяти років підходить поет до того самого сюжету з іншим обсерваційним матеріалом, з іншим досвідом і світоглядом. На підкладі грабункової нафтової господарки галицьких спекулянтів-Жидів виростає згодом могутня капіталістична індустрія, яка працює при помочі чужого капіталу, силами закордонних фахівців.

На ґрунті того нафтяного промислу виростають і нові типи своїх «галицьких» промисловців-капіталістів, що в дечому вже відбігають від нафтових спекулянтів-грабіжників з першого десятиліття добування нафти. Не міг – в останньому десятилітті XIX віку – не добачати їх поет і, коли вертав після тридцяти років до сюжету своєї молодечої повісти, без сумніву, захотів покористуватися і новими своїми спостереженнями й новим життєвим досвідом. Ось тут треба шукати основ перетвореного типу Германа Гольдкремера.

А щодо мистецьких цінностей – можна прийняти за певність, що вплив натуралізму Золя, вплив письменників реалістів,

як також еволюція Франка-письменника в напрямку реалізму заставляє його усунути з повісти, де він малює капіталістичну господарку на цьому шматку української землі, всі романтично-сентиментальні налетілості минулої доби.

Тим треба пояснювати собі окремих тип обох цих редакцій повісти, а в цих двох редакціях треба шукати всіх добрих і слабих сторін повісти «*Voа constrictor*» у цьому вигляді, як Франко залишив її нам в остаточній редакції.

У Винниках

10 – 11 листопада 1927 р.

Додаток

З огляду на те, що першого видання повісти «*Voа constrictor*» не можна тепер дістати майже в жадній публічній ані шкільній бібліотеці, тим менше в приватних бібліотечках, подаю для порівняння з другим виданням короткй зміст цієї повісти на основі першого її книжкового видання з 1884 року.

«*Voа constrictor*» – у першому виданні.

Герман Гольдкремер приїздить до Борислава і тут замість, як звичайно, забратися до праці, підпадає під вплив споминів з давно минулого часу.

Він нагадує собі перші дні свого життя в Дрогобичі – на передмісті Ланах, – згадує свою матір, згадує рік 1831 – рік лютування холери в Галичині, – коли то вмирає його мати й він сам перехорується.

Перед його очима пересувається хвилина, коли він вийшов із шпиталю й як забирає його до себе міняйло Іцк Шуберт. Із згадкою про Іцка перелітає Герман кілька років свого життя, коли то він їздив влітку з Іцком по селах, а в зимі вчився читати по-жидівськи, – доки одного дня не привезено до хати потовченого, розбитого Іцка.

З невеличкими грішми, що їх одержав Герман після смерти Іцка з Іцкової спадщини, він іде до Борислава й тут займається либацьким промислом, при чому його капіталік потроюється.

(Досі повість в обох редакціях майже не змінена. Але тут починається в обох редакціях повісти таке розходження, що вони стають майже двома окремими повістями).

Дальший хід думок Германа в першій редакції повісти вказує нам, як він забажав розроблювати свій маєток доставою будівельного матеріалу, але трохи не закопує в цьому інтересі всіх своїх грошей. Припадкова зустріч на вулиці з дівчиною, яка має дістати 500 золотих віна, врятовує його від матеріальної катастрофи. Він жениться без надуми з тією дівчиною – Рифкою – й її грішми доводить до щасливого кінця розпочату доставу та побільшує сильно свій і жінчин капітал.

Як давнього нафтяного либака тягне Германа в одно до Борислава. Тут він дізнається, що Прусак Домс почав копати нафту. Герман Голькремер і за ним інші Жиди кидаються на бориславські терени, викупувають їх від задурманених селян та починають копати кип'ячку. Перші роки Германової праці в Бориславі на нафтових теренах – це час спекуляційної гарячки, коли він намагається за всяку ціну, коштом майна й життя інших людей дійти до маєтку. За той час занедбує він зовсім родинні справи й не спостерігається, як ледащіє його жінка, як виродом (тупим, злобним ідіотом) виростає його син Готліб. Коли він усе те доглянув, було вже запізно направляти лихо, треба було миритися з ним і, яко змога, облегшувати його.

Думки Германа Голькремера вриваються, бо одчиняються двері й входить якраз його син Готліб та жадає від батька грошей. Автор змальовує нам неприємну сцену, як син жадає грошей, батько ж, хоч злякався вигляду й голосу сина, – відмовляє йому, та, побачивши дикий вираз в очах сина, починає його лаяти. При обіді, на який йдуть обидва – батько із сином, – Готліб впивається й засипляє під впливом алкоголю.

З полудня Герман іде до своїх ям. Його увага спиняється на нужденному вигляді робітників. Під впливом схвилювання власної душі він розніжується й починає роздумувати над долею ріпників. Тут і там входить з ними в розмову. Коло одної ями, що з неї давніше добували кип'ячку й коли її вичерпали, залишили, а тепер Герман казав її наново копати в надії, що докопається в ній воску, – він задержується якраз у ту хвилю, коли витягають

з ями кібель і з нього визирає почорніла трупяча голова та кости людини, що впала давно вже в яму, перележала в ній довго та зовсім розложилася. Ріпник Матій, що незабаром виходить з ями, заявляє, що це труп ріпника Івана Півторака, який перед двома роками загинув без сліду. Він пізнав це по перстені. Звістка про це, що віднайдено кости Івана Півторака, схвилює найбільш Германового вірника, ще й коли він бачить, що в душі ріпника Матія відразу зароджується підозріння, що смерть ріпника Півторака – це вірникова справа. Те підозріння Матія уґрунтовується, коли Матій дізнається від Германа Гольдкремера з його касових книг, що перед двома роками вірник якраз тиждень по “Покрові” виплатив Іванові гроші за цілий квартал, складані Іваном на викуп свого проданого ґрунту і того ж таки дня Іван пропав. Але Матій рівночасно усвідомляє собі, що не зможе доказати на суді вірникової провини.

Настає ніч. Герман Гольдкремер, який проти свого звичаю випив сьогодні після вечері забагато вина, попадає в підхмелений стан, розмріяний настрої. Він починає маячити про «долю», про «щастя» і серед фантастичних мрій засипляє. Вночі приходять до його кімнати син, кидається на нього й починає душити його за горло, жадаючи грошей. Герман визволюється з рук сина, який падає тепер на землю в судорогах і розбиває собі голову.

Під впливом найбільшої життєвої невдачі, – яку взагалі може мати людина, – зрозуміння того, що рідний син хотів батька задля грошей задушити, – Германові роз’яснюється багато інших річей. Він розуміє тепер ясно все своє життя – безнастанну погоню за грішми й усе прокляття з приводу тієї жадоби гроша. Усвідомлює собі далі й те, що така сама жадоба гроша довела його вірника до вбивства ріпника Івана Півторака. Він іде під хату ріпника Матія й підслухує там розмову Матія з Івановою жінкою. Коли, після розмови з Півторачихою, Матій виходить з хати, Герман, зворушений долею нещасної вдовиці, кидає їй крізь вікно пригорщу срібняків.

На цьому й кінчиться повість «*Voа constrictor*» у першому виданні; продовженням її являється друга Франкова повість «Борислав сміється», яка після перечитання повісти «*Voа constrictor*» у другій редакції стає в багато місцях зовсім неконсеквентною й декуди навіть незрозумілою.

IWAN FRANKO¹

Historia kultury ukraińskiej, zwłaszcza na galicyjskim terenie w ostatnich 25 latach XIX w. i na początku XX w. splótła się nierozzerwalnie z nazwiskiem Iwana Franki. Jego wszechstronna i wielce energiczna działalność na różnych polach przyczyniła się do wytworzenia znacznego przewrotu w łonie ukraińskiego społeczeństwa w Galicyi na przełomie tych dwóch wieków. We wszystkim, czem dzisiejsze ukraińskie społeczeństwo różni się od swych dawniejszych pokoleń, widać potężny wpływ tego olbrzyma – na razie jednakże trudno jeszcze oznaczyć, w czym właśnie wpływ Franki okazuje się najwybitniej; to jedno pewne, że historyk kultury ukraińskiej nie będzie się wahał przy oznaczaniu środowiska duchowego życia i głównego czynnika, który się zasłużył wielce koło odrodzenia ukraińskiego ludu na przełomie tych wieków. Wskazywać będzie na każdym kroku, na każdym polu albo na bezpośrednią działalność Iwana Franki, albo na wielki jego wpływ. Najwybitniej odczuwa się znaczenie jego w rozwoju politycznego i społecznego życia ukraińskiego narodu; tam wstrząsł on niejako podstawami dawnego życia i założył fundamenty nowe, torując drogę nowemu życiu, a przytem był on tyle szczęśliwy, że mógł sam jeszcze oglądać skutki swej pracy, mógł patrzeć na to, jak to nowe życie poczęło już krążyć w organizmie ogółu ukraińskiego społeczeństwa.

A sposoby, którymi torował on tę nową drogę?

Oto najróżnorodniejsze kierunki jego twórczości duchowej:

¹ Kruszelnyčkyj Antin. Iwan Franko // Szkice z ukraińskiej literatury współczesnej. Iwan Franko. Wasyl Stefanyk. Iwan Semaniuk. Leś Martowycz. Mychajło Kociubynskyj. – Kołomyja, 1910. – 70 s.

piękna literatura ze wszystkimi gałęziami: poezją i nowelą, powieścią i dramatem, – krytyka literacka, publicystyka, nauka ze wszystkimi niemal swojemi gałęziami, popularna literatura i dzieła dla młodzieży – wszystko to pola jego działalności, wszystko to dziedziny na których zostawił wiekuiste pamiątki płodów swego ducha.

Ale gdy dla historyka ukraińskiej kultury postać Iwana Franka dzięki swej szerokiej, na wszystkie pola rozrzuconej działalności tak wielce wyrazista, że bije pełnym swym blaskiem w oczy, – stawi przed historykiem literatury twórczość literacka Franki, rozrzucona na wszystkie pola, ciekawe pytanie, w czym właśnie spoczywa główna siła Franki, jako literata ?...

Na to pytanie można w przybliżeniu dać już obecnie odpowiedź «W noweli i poezji; – w noweli piękniej i wyrazistej samej przez się, odznaczającej się jeszcze tem, że przez nią Franko położył podstawę pod arcydzieła ukraińskiej literatury w tej dziedzinie (Stefanyk, Czeremszyna i inni!) i w poezji, której piękność, różnorodność i potęga tak wybitne, że poezya ukraińska z drugiej połowy XIX. w. osiągnęła właśnie w poezji Franki najwyższy swój wyraz».

Iwan Franko urodził się w 1856 r., jako syn wiejskiego kowala. Początkowe nauki pobierał we wsi, później w Drohobyczu (w gimnazyum był zawsze pierwszym uczniem), wreszcie zapisał się na uniwersytet we Lwowie w 1875 r. W tym czasie zaczyna się wpływ jednego z najwybitniejszych ówczesnych umysłów z pośród rosyjskich Ukraińców, emigranta Mychajła Drahomanowa na uniwersytecką młodzież ukraińską w Galicyi; wpływ ten na Frankę widoczny jest najbardziej. Drahomanow sprowadza wrodzony talent Franki na właściwe tory, zaoszczędzając mu młodzieńczej błąkaniny, ale z powodu znajomości z Drahonianowem dostaje się Franko w 1877 r. do 8-miesięcznego śledczego więzienia pod zarzutem socjalizmu i organizowania tajnych towarzystw i odsiaduje oprócz tego po wyroku 6-tygodniową karę aresztu, jakkolwiek nie poczuwał się do żadnej winy.

To więzienie i wyrok zasądający ściągnęły nań rodzaj bojkotu ze strony starszej części ukraińskiego społeczeństwa, ale ów bojkot starszych zjednał mu sympatyę młodzieży. Współ z innymi

zaczyna Franko energiczną wydawniczą działalność, wydaje pisma «Hromadśkyj Druh», później «Swit», w których obok doniosłej literackiej (poetyckiej i nowelistycznej) twórczości Franki, krytyka własnego społeczeństwa zajmuje pierwszorzędne miejsce. Publicystyczna praca Franki nabiera sił do wzlotu. Należy wspomnieć powtórne uwięzienie Franki w tym czasie, które skończyło się 3-miesięcznym aresztem śledczym w Kołomyi – ważne z tego powodu, że w dalszym jego następstwie powstaje jedna z silniejszych nowel Franki «Na dnie».

Po kilku latach pracy w «Dile» i w «Zori», pracy niesympatycznej dla Franki z powodu więzów nań nakładanych przez kierownictwo tychże pism, Franko wstępuje w 1887 roku w skład redakcji «Kurjera Lwowskiego», i pracuje tu do 1896 roku. Teraz zaczyna się dla Franki okres pracy w obcych, (szczególnie w polskich) pismach. Przez całych dziesięć lat (nie licząc poprzedniej działalności) występuje jako trybun ukraińskiej sprawy w polskiej publicystyce, przyczem pracuje z młodzieńczym zapałem nad idea. zespołu ukraińskich i polskich ludowych mas w celu polepszenia wspólnymi siłami swej doli. W roku 1889 aresztowano Frankę razem z kilku rosyjskimi Ukraińcami, ale nie dowiedział się Franko nigdy jakie zarzucano mu przewinienie. Po latach domyśla się, że chodziło tu o to, aby przez to uwięzienie odstraszyć rosyjskich Ukraińców od podróży do Galicyi i przez to powstrzymać rozwój ich narodowego uświadomienia. We więzieniu napisał Franko cykl «Więziennych sonetów» i «Żydowskie melodye» – oba te cykle to najskrajniejsze naturalistyczne utwory poetyczne Franki.

Rok 1890 można postawić na granicy między młodzieńczym a średnim okresem życia i twórczości Franki. W tym roku wydaje cykl nowel pod tyt. «W pocie czoła», w tym roku również zaokrąglą swą, młodzieńczą twórczość poetycką, zebraną w poważnym tomie poezyi, wydanym w r. 1898 pod tytułem «Z werszyn i nyzyn» (Ze szczytów i nizin.) Zanim więc skreślę przebieg dalszego życia Franki, zatrzymam się chwilę nad jego twórczością z lat młodzieńczych.

«Główny nacisk kładłem zawsze na zdobywanie ogólnoludzkich praw, bo wiedziałem, że naród, zdobywając sobie ogólnoludzkie prawa, przez to samo zdobywa sobie i narodowe prawa. W

całej swej działalności miałem to na celu, abym był nie uczonym nie publicystą, ale przedewszystkiem człowiekiem». Te słowa Franki, wypowiedziane w odpowiedzi na hołdy składane mu podczas 25-letniego jubileuszu jego literackiej twórczości, trzeba mieć koniecznie w pamięci, gdy chcemy podać wierną, ocenę jego poetyckiej twórczości w pierwszym dwudziestoleciu. «Nie poeta, nie uczonec, nie publicysta, ale przedewszystkiem człowiek». A więc Franko jako poeta, jako uczonec jako publicysta, jako społeczny działacz zwraca uwagę w swej pracy przedewszystkiem na te momenty, z których tryska żywy strumień człowieczeństwa. Zwłaszcza jako poeta nie stara się on wyłącznie o to, aby poezja jego była dźwięczna, harmonijna dla ucha, aby zachwycała duszę czytelnika poetycznymi obrazami, sztuczną, piękną formą, tylko o to, aby przemawiała do czytelników swą pełną serdecznych uczuć treścią.

Napróżno więc szukalibyśmy całej piękności poezji Franki w sztucznie rzeźbionej formie jego poetycznych utworów. Między wierszami jego, z tego okresu zebranymi w poważnej książce «Ze szczytów i nizin» znajdzie się wiele nawet i takich, w których poeta omal że lekceważy formę swych utworów, kładąc przedewszystkiem nacisk na treść. Mimo to jednakże budowa wiersza w poezjach Franki w tem pierwszym dwudziestoleciu wielce różnorodna, a forma jego poezji jak na swój czas w galicyjsko-ukraińskiej literaturze najpiękniejsza z poetycznej formy wszystkich poetów ukraińskich tak pod względem budowy zwrotek, jako też pod względem poetycznych obrazów i figur, przedewszystkiem zaś odznacza się poezja ta pięknym językiem. W niektórych arcydziełach jego twórczości jak n. p. w «Zwiędłym liściu», którego pierwszy cykl poeta pisze między 1886–1893 r. i dochodzi forma prawie do mistrzostwa.

Wszelako główne znaczenie poezji Franki polega nie na formie, ale na pełnej życia, ognistej treści, obejmującej wszystkie przestwory ukraińskiego życia, – a zwłaszcza w tem znaczeniu, jakie miała poezja Franki dla współczesnych.

Poeta był pionierem postępu wśród galicyjskich Ukraińców, był krzewicielem patriotyzmu, nie tego, który uwidocznia się w pięknych słówkach, tylko owego głębokiego, opartego na zrozumieniu życia swego narodu i pracy dla swego narodu – poeta był nareszcie pośrednikiem między najwybitniejszymi umysłami kulturalnego

świata (między innymi i Drahomanowem), a swem społeczeństwem.

W poezji Franki można odróżnić kilka grup.

1) Poeta występuje jako zwiastun nowej wiosny na Ukrainie, wiosny, która przynosi na Ukrainę z zachodu idee wolności człowieka i praw równych dla wszystkich – idee równości i braterstwa (Śpiewy wiosenne – «Веснянки»).

2) Poeta występuje jako pionier postępu na Ukrainie (Kamieniarze «Каменяри»). W tym wierszu przedstawia on nastrój robotników pracujących koło rozbicia skały w celu przeprowadzenia przez nią twardego gościńca. Ci robotnicy – to młodzież postępową, kładącą swe głowy w walce ze skałą «ruteństwa» z tą myślą, że szczęście ogółu przejdzie po drodze, którą uścielą oni swemi kośćmi.

3) Jako szczerzy syn Ukrainy, przynosi w ofierze swe siły ojczyźnie. Jako chłopski syn, rozumie dobrze życie chłopskiej warstwy, odczuwa dolę chłopów – a współczucie z ich losem znajduje swój wyraz w jego poezjach.

«Najmit», niektóre «Śpiewy wiosenne», «Osy», «Obrazki galicyjskie» i «Pańskie żarty» – oto cykle poezji wyspiewanej na ukraińskie motywy.

W jednych (Obrazki galicyjskie) poeta spiewa o gorzkim życiu włościactwa, w drugich (Osy) chłoszcze biczem ironii ukraińską inteligencję za jej słabe zrozumienie potrzeb ludu, za brak korzystnej dlań pracy i marnowanie sił na puste spory; – wreszcie w innych (Pańskie żarty) przedstawia stosunki wiejskiego obywatelstwa do ukraińskiego ludu (zwłaszcza w przełomowej chwili – zniesienia pańszczyzny). «Pańskie żarty» – jest to w przeciwstawieniu do innych wyliczonych wierszów poemat epicki, w którym poeta stara się odtworzyć życie ukraińskiego ludu minionej doby (pierwszej połowy XIX. w.) ze wszystkimi charakterystycznymi jego cechami.

Wszystkie trzy wyliczone powyżej rodzaje poezji Franki – tworzą t. zw. społeczną p o e z y ę, poezję tendencyjną, obfitą w społeczne i polityczne europejskie hasła współczesne bogatą, w realne szkice życia ukraińskiego ludu, szkice przeważnie przykre i smutne, wreszcie nie pozbawioną chłodnej krytyki społeczeństwa, i żądła ironii, nawet okrzyków oburzenia na obcą dla ukraińskiego ludu działalność jego naczelnej warstwy.

Oprócz tej społecznej poezji kwitnie u niego w tym czasie nie mniej wspaniale poezja wybitnie osobista, w której poeta upada pod ciężarem własnego nieszczęścia. Można ją również podzielić na dwie części:

1) Cierpienia duszy poety jako obywatela, członka swego społeczeństwa («Jesienne dumy», «Nocne dumy», «Pieśni bolu», «Dumy proletaryusza», «Więzienne sonety»),

2) Cierpienia duszy poety jako człowieka, («Kartka miłości» i «Zwiedłe liście» I cykl).

Podczas gdy pierwsza część nie mniej tendencyjna, gdyż poeta wypiewuje w niej swój własny ból, którego doznaje prześladowany przez przeciwników nowych idei i bojkotowany przez wsteczną część swego społeczeństwa – to druga, stanowiąca wynurzenia uczuć człowieka, jako poezja, dająca wyraz okrzykom bólu, jękom duszy, wzruszeniu, nastrojom, kontrastom pomiędzy przyrodą i własnymi uczuciami, jest najwznioślejszą liryką, grą poetyckiej formy i uczucia.

Podczas gdy w pierwszej części z piersi poety wyrывa się potężny protest przeciw nakładaniu więzów na człowieka, krępowaniu jego wolności («Więzienne sonety»!), podczas gdy w niej poeta daje silny wyraz ogromowi cierpienia człowieka pozbawionego użycia woli, człowieka, którego wszystkie usiłowania rozbijają się o skałę grubej i niewrażliwej masy społeczeństwa, («Jesienne dumy», «Pieśni bolu», «Nocne dumy»), – to w drugiej zjawia się liryka, która w «Zwiedłem liściu» podnosi się do szczytów lirycznej poezji Franki.

Wreszcie występuje tu już także trzeci rodzaj poezji – poezja filozoficzna, która uwidacznia się w tym zbiorze w poemacie «Smierć Kaina», a do pełnego rozwoju dochodzi później w zbiorze «Mój Izmarahd».

W parze z różnorodnością poetyckiej twórczości Franki idzie wielka różnorodność twórczości prozaicznej. Na tem polu tworzy Franko wiele w dziedzinie noweli i powieści, darząc swe społeczeństwo utworami różnego charakteru – jużto osnutymi czarem romantyzmu, jużto odtwarzającymi realne życie w nagiej jego prawdzie.

Pierwszy swój utwór prozaiczny powieść: «Petrii i Doboszczuky» drukuje Franko w ll. 1875 i 1876. W powieści tej, opartej na podaniach

i legendach ludu o skarbach Dobosza, o pieczarach, w których te skarby przechowują, się i t. p., wyprowadza autor na widownię potomków Dobosza i jego watażki Petrija. Formą swą przypomina on fantastyczne powieści z czasów schyłku romantyzmu. Powieść tę można więc zaliczyć do romantycznych utworów Franki.

Do zabytków romantyzmu u Franki trzeba również zaliczyć historyczną powieść «Zachar Berkut», osnutą na tle wypadków z czasu napadu Batu-chana na Ukrainę. Potężnymi rysami skreślił tu autor zdarzenia w karpackiej wsi Tuchli podczas tego napadu tatarskiego. Powieść składa się z dwóch części: w pierwszej kreśli autor potęgę gminnego ustroju w karpackich wsiach, dokąd jeszcze nie dostało się panowanie bojarów, a w drugiej obronę mieszkańców Tuchli przed Tatarami. Obie te części spleta zatarg bojaryna Tuhara–Wowka z gminą Tuchlą i miłość jego córki Myrosławy do wieśniaka Maksyma Berkuta, syna Zachara, ostatniego wyznawcy starosłowiańskiego kultu religijnego i wiernego stróża świętości gminnego ustroju. Przed oczyma czytelnika przesuwają się olbrzymie postacie Maksyma, Myrosławy, Zachara, samego nawet zdrajcy Ukrainy Tuhara–Wowka. Dzieje ich zamykają się w kilku (IX) obrazach, w których jesteśmy świadkami bohaterskich czynów dawnych jednostek, albo całych grup. Powieść ta jest niejako hymnem miłości ojczyzny, poświęcenia za ojczyznę, przytem ustrój gminny przedstawia autor jako ideał ukraińskiego społeczeństwa. Autor, który daremnie ogląda się za jasnymi obrazami w współczesnym życiu, zwraca się po nie w minione czasy i wysnuwa przepowiednie, że ten gminny ustrój, w którym dobro ogółu w gminie i szczęście wszystkich gmin na Ukrainie będzie podstawą działalności ogółu, musi przyjść, jeśli nie teraz, to w niedalekiej przyszłości. Powieść ta, jako chwilowy zwrot Franki do dziedzin romantyzmu, daje wyraz jego tęsknocie za słoneczną pięknnością, za jej błyskiem, którego niestety tak mało widzi w obecnym życiu.

Powiedziałem «chwilowy zwrot», Franko bowiem w tym czasie jest już autorem całego cyklu nowel pisanych w duchu skrajnego naturalizmu. Najwybitniej uwidacznia się na razie cykl «Borysławakich opowiadań» i powieść «Boa Constrictor» i jej przedłużenie, nieskończona powieść «Borysław śmieje się»...

W borysławskich nowelach odtwarza autor wszechstronnie życie mieszkańców tego borysławskiego piekła i naftową spekulacyjną gorączkę, sprzeczne interesy i dążności chłopów tubylców i robotników z jednej, a obcych spekulantów z drugiej strony, kreśli po mistrzowsku różne typy ludzi, rozmaite ich uczucia: nadzieję szczęścia, następnie zwątpienie u jednych, pożądanie zysku i dopięcie swego celu u drugich, wreszcie odtwarza tysiące jużto mniejszych, jużto większych tragedyi, które znajdują swój wyraz w tem morzu naftowej gorączki wśród zawziętej walki o pieniądź.

Powieść zaś «Boa constrictor» wydana w r. 1878 w piśmie «Hromadskij Druh», a w książkowym wydaniu w 1884 i 1907 przedstawia w obu ostatnich redakcyach tworzenie się milionowego majątku na borysławskim gruncie. Obie jednakże redakcyje różnią się tak dalece od siebie, że trzeba je uważać za osobne powieści. Bohater powieści Hermann Goldkremer jest przedstawiony w pierwszej jako «Boa dusiciel», który niszczy wszystko dokoła siebie dla zwiększenia swego majątku, i dla tego okazuje się nam jako wstrętny, wielce negatywny typ. W drugiej zaś redakcyi autor skreślił go jako pioniera przemysłu, człowieka, który w pocie czoła, o głodzie i chłodzie, z narażeniem się na rozmaite niebezpieczeństwa, ale przeważnie bardzo uczciwie, w przeciwstawieniu do innych wyzyskiwaczy, dorabia się wśród sprzyjających okoliczności majątku, a przy tem przedstawia się nam zawsze jako człowiek sumienny i pewny swego (str. 113), a w ustawicznej pogoni za interesami w natężeniu swych duchowych i fizycznych sił odczuwa to zadowolenie, które jedynie może napęlić życie żywą treścią, pokazać w niem sens i cel (str. 137). Bohater powieści w drugiej redakcyi zyskuje sobie naszą sympatyę, jako jeden z tych którzy niosą dobrobyt materyalny przez podnoszenie przemysłu w naszych stronach. Temu milionerowi Hermanowi przeciwstawia autor z jednej strony borysławskich chłopów, którzy mając u siebie miliony nie umieli ich wyzyskać, a z drugiej spekulantów, którzy podłymi sposobami chcieliby dojść również do majątku. Kwestya teraz w drugiej redakcyi z tym «Boą dusicielem», z tym tytułem powieści. Unosi się on ponad całą powieścią jako symbol rozdwojenia w duszy ludzkiej – rozdwojenia w chwili, gdy człowiek zbliża się do osiągnięcia ideału: autor kreśli tu mianowicie uczucia pustki w duszy, uczucia braku wewnętrznego zadowolenia, braku możności

używania z rozkoszą zdobytego majątku. Ten symbol nienasyconej żądzy majątku, ten «Boa constrictor» zlewa się wreszcie z jedną z postaci powieści, «Ickiem», który w pogoni za zyskiem staje się przyczyną śmierci Hermana, padającego trupem jako dzielny żołnierz na posterunku, dozoruującego robotników przy pracy w jamie i spieszącego im na pomoc w chwili groźnego niebezpieczeństwa.

Te dwie redakcje powieści «Boa constrictor» mogą posłużyć nam jako wyraz ewolucji poglądów autora w przeciągu lat trzydziestu na kwestyę borysławskiego piekła.

Pierwsze dwudziestolecie literackiej twórczości Franki zamyka z jednej strony zbiór poezji «Ze szczytów i nizin», z drugiej cykl nowel «W pocie czoła». Ta ostatnia książka wydana w 1890 r. jest to wielce różnorodny szkic z życia ukraińskiego ludu, jest to wszechstronne oświetlenie rozmaitych jego cech, odzwierciedlenie głęboko odczutej psychologii różnych jednostek tegoż społeczeństwa. «W pocie czoła» – te realne szkice z życia pracującego ludu – pierwsza w Galicyi ukraińska beletrystyczna książka europejskiego charakteru, a o jej znaczeniu świadczą najlepiej liczne tłumaczenia nowel umieszczonych w niej – na język polski, rosyjski, czeski, niemiecki i węgierski.

Charakter tej książki wielce różnorodny. Obok autobiograficznych szkiców z dziecięcych lat, owianych serdecznem ciepłem, mamy nowelę «Na dnie» skreśloną (w 1880 r.) na podstawie obserwacji i rozmyślań więziennych, nowelę również autobiograficzną, ale z lat młodzieńczych. Niewinne zamknięcie we więzieniu daje pocieć możność odczucia znaczenia wolności człowieka i bólu po jej stracie. Ten bunt zgwałconego ducha autor odtwarza w postaci bohatera noweli, Andrija Temery i innych więźni, których przytrzymują niesłusznie we więzieniu, drwiąc sobie za wszelkich zasadniczych podstaw sprawiedliwości.

Nowela «Na dnie» – jest to wyrazisty szkic owego dna społeczeństwa, które wprowadzi niebawem do europejskiej literatury, inny sławiański pisarz, wspaniały malarz dna społeczeństwa – Maksym Gorkij. Wszystko to, co wywołuje podziw Europy w ostatnich lat dziesiątkach, znalazło swój silny wyraz w tej i innych ówczesnych nowelach Franki. Nowela zaś «Na dnie» z powodu bezwzględności w swej brutalnej nawet prawdzie opisu więzienia i kalectwa Bowdura,

opisu bójki i innych scen i cynizmu wyprowadzonych tamże osób, zasługuje na nazwę skrajnego naturalistycznego utworu.

Ponadto w zbiorze «W pocie czoła» umieścił autor nowele z życia włościan, robotników miejskich i wiejskich, w ogóle proletariatu rolnego i fabrycznego, z warstw ludu i inteligencji, ukraińców, żydów, cyganów.

Do najpiękniejszych, najbardziej poetycznych można zaliczyć nowelę «Łesyszyna czeladź», nowelę składającą się z całego cyklu nastrojowych szkiców, bogatą w efekty podlegające zmysłom słuchu i wzroku.

Świeżość motywów, dobór barw w rysunku, odwagę i pewność siebie w odtwarzaniu życiowej prawdy w całej jej nagości a przytem poczucie artystyczne w rozłożeniu światła i cieni można zobaczyć na wszystkich prawie szkicach. Niektóre z nich jednakże uderzają nas zgrozą rysunku bezwzględnej brutalnej prawdy, w imię której autor nie zawahał się przed scenami pełnymi odrazy.

W ogóle trzeba zaznaczyć, że nowele z boryslawskiego życia i «W pocie czoła» – to najsilniejszy wyraz naturalistycznej twórczości w ukraińskiej literaturze.

Drugi okres życia Franki zaczyna się energiczną pracą w nowoorganizowanym w 1890 r. stronnictwie radykalnym i w organie tegoż stronnictwa «Narodzie». Praca więc Franki płynie od tego czasu trzema drogami. W «Kurjerze Lwowskim» pracuje, rzecz by można, dla chleba, nie zaniedbując wyzyskać tego pola dla przeprowadzenia publicznej dyskusji nad różnymi ukraińskimi domowymi sprawami na obcym, neutralnym terenie. Praca zaś Franki w ukraińskich pismach dzieli się na publicystyczną w «Narodzie» i Literacko naukowo-publicystyczną w «Żytii i Słowie», piśmie założonym przez niego w 1894. roku. W tym czasie Franko uzupełnia swe studia, osiąga stopień doktora filozofii i habilituje się w 1895 r. na uniwersytecie Lwowskim. Ale wybór jego na docenta na opróżnioną ze śmiercią Omeliana Ohonowskiego katedrę ukraińskiej literatury nie otrzymuje aprobaty władz. Był to zdaje się jeden z najdotkliwszych ciosów, doznanych przez Frankę w jego życiu; ukraińskie zaś społeczeństwo poniosło również wielką szkodę przez to, że nie dopuszczono do uniwersyteckich wykładów człowieka

najbardziej do tego uzdolnionego. Sprawa ta miała jeszcze z innej strony przykre następstwa dla Franki. Oto gdy niebawem ogłosił drukiem dwa swe artykuły: «Nieco o sobie samym» jak przedmowę do polskiego wydania swych nowel «Obrazki galicyjskie» (przedmowę tę usunięto z drugiego wydania nowel) i artykuł w «Die Zeit» «Der Dichter des Verrathes», w którym poeta, stawiający bardzo wysokie wymagania inteligentnej warstwy swego społeczeństwa i zwalczający niskie motywy działalności ogółu tegoż społeczeństwa, wypowiada swój pogląd na zdradę, jako pobudkę działalności dla dobra ojczyzny, na zdradę, przedstawioną nie jako popęd nizki, ale jako pobudkę bohaterską, omal że idealną, wypływającą z wysokiego patriotyzmu, pobudkę zdrady w Konradzie Wallenrodzie Mickiewicza, – część ukraińskiego społeczeństwa nazwała Frankę zdrajcą za spowiedź przed Polakami, nie tak spowiedź, jak raczej szczere wskazanie ran swego społeczeństwa, a polskie społeczeństwo odtrąciło z oburzeniem jego pracę, zamknęło przed nim wszystkie polskie pisma, przyczem redakcja «Kurjera Lwowskiego» wykreśliła go publicznie z pomiędzy swych współpracowników. Tak więc Franko znalazł się nagle bez środków do życia i bez możności pozyskania ich.

A miał już podówczas sławę bardzo wybitnego pisarza. Oprócz wymienionych utworów poezji «Z werszyn i nyzyn», nowel: «Borysławskie opowiadania» i «W pocie czoła» i powieści «Boa constrictor» i «Zachar Berkut» – wydrukował w tym drugim okresie liryczny dramat «Zwiędłe liście» (1896) (cykl erotycznych liryków), cykl filozoficznych poezji «Mij Izmarahd», trzy poematy dla młodzieży «Lis Mykita», «Przygody Don Kichota» i «Abu Kosymowe sandały», powieści: «Podpory społeczeństwa» (nieskończona) i «Dla domowego ogniska», wreszcie dramatyczne utwory: «Skradzione szczęście», «Sen księcia Światosława», «Nauczyciel» a ponadto cykl nowel.

Dziwnie piękny jest ów utwór poetyczny Franki «Zwiędłe liście» (Зів'яле листя) – trzy cykle lirycznych poezji, w których każda zwrotka, każdy wiersz tak po mistrzowsku wyrzeźbione, wszystkie obrazy tak powabnie skreślone, wszystkie skale uczuć ludzkiej tak artystycznie zharmonizowane, że czytając te liryki i jeszcze raz wczytując się w nie i jeszcze raz ... doznajemy co raz silniejszego

zadowolenia, otrzymujemy co raz nowsze wrażenia ... wreszcie zatrzymujemy się na jakim bądź wierszu a tej jego piękności jest podstatkiem, aby nas podnieść na szczyty poetycznego natchnienia.

Na utwór ten składają się trzy cykle lirycznych poezji, w których znajduje swój wyraz uczucie miłości, skreślone w różnych stadiach rozwoju.

Pierwszy cykl – to spojone w jeden łańcuch ogniwa męki i cierpienia duszy napojonej czarem szarpiącej zmysły, szalonej miłości – miłości, niestety, nieszczeniwej. Wspomnienia z przeszłości, odrodzenie miłości, nadzieja szczęścia, zawiedziona nadzieja i cierpienia z tego powodu. Najsilniej i najjaskrawszymi barwami skreślone te cierpienia zawiedzionej w uczuciach miłosnych duszy.

Słowem: pierwszy cykl «Zwiędłego liścia» – to krzyk rozpaczy zbolełego z powodu zawodu w miłości ducha, krzyk który w pierwszej chwili po doznanym zawodzie niema kresu.

Powoli ten krzyk zbolełego ducha milknie. Oto drugi cykl «Zwiędłego liścia». Ze stanu rozpaczy, szału, walki, poeta przychodzi do pozornej równowagi ducha. Tkając na tle ukraińskiej ludowej pieśni pyszne, czarujące kwiaty uczuć swej zbolełej duszy, wyśpiewując w nich cichy żal, spokojną rezygnację, a nawet mełancholię, dochodzi poeta w tym drugim cyklu do szczytów lirycznej poezji ukraińskiej do szczytów liryki, w której rozkoszuje, się swym bolem. W tych pieśniach (snutyh na motywach ludowej poezji) poeta wyśpiewuje hymny uwielbienia dla swego cierpienia. Obok czaru poezji działa tu jeszcze na niego wielkość bólu, który służy poecie jako źródło natchnienia, i który on opiewa całą wiązką pieśni. Ale ze wzrostem potęgi słowa w pieśni, odczuwamy osłabienie uczuć duszy.

Wreszcie następuje trzeci cykl.

Ona umarła! – Nie, to ja umarłem!

Oto jest nić przewodnia poezji trzeciego cyklu. Ow ideał marzeń poety oddał swą rękę innemu – umarł dla niego, a to zdarzenie poeta uważa za swą moralną śmierć.

Ów krzyk bólu, uwidocziony w pierwszym cyklu, podniesiony w drugim do potęgi kultu bólu, zastępuje, poeta obecnie w trzecim cyklu uczuciem wyzwolenia z bólu.

Bohater «Zwiędłego liścia» wyzbywa się chęci korzystania z życia i jego przyjemności. Wpada z czasem w rezygnację i apatyę do

życia, a gdy odzywa się w nim «poeta» i ciągnie go do życia napowrót, przerywa sam przemocą nić swego ziemskiego istnienia.

O artystycznej piękności tego utworu możnaby mówić, podając rozbiór każdego wiersza oddzielnie, tak obfity zasób artystycznych środków w każdym z nich, tak przeróżne nastroje, tak wspaniale poetyczne obrazy – na tem jednakże miejscu wystarczy zaznaczyć, że poezya «Zwiedłego liścia» to szczyt lirycznej poezyi nie tylko u Franki, ale w ogóle szczyt lirycznej ukraińskiej poezyi erotycznej.

Wiele przyczyn złożyło się na oryginalną, treść i oryginalny nastrój w zbiorze poezyi «Mój Izmarahd». Otóż przede wszystkim trzeba zaznaczyć, że autor pisał je w ciemnym pokoju, z zamkniętymi bolącymi oczyma. A więc pisał je w nastroju smętnym, serdecznym, spragniony łagodności, ciepła serdeczności, – nastrój ten jego odbił się silnie na poezyi tego zbioru.

Tematów do poezyi dostarczyło mu życie i studia starych ukraińskich pamiętników literackich. Są tam więc obok poezyi pisanych na motywach życia ludu wiejskiego, poezye czysto osobiste, w których znajdują oddźwięk wypadki i zdarzenia z ostatnich lat życia Franki («Nieco o sobie samym»), w których poeta zastanawia się w poetycznej formie nad wartością czynionych mu zarzutów zdrady, – i cała ta część jest niejako wpleciona w zbiór «Izmarahdu». Właściwy zaś «Izmarahd» Franki stanowią cykle «Parenetikon», «Opowieści» i «Legendy».

W cyklu «Parenetikon» podaje poeta swe poglądy na rozmaite kwestye życia, przyczem rozpatruje krytycznie zapatrywania swego narodu, które przyjęły się i nurtują w jego łonie pod wpływem chrześcijańskiej etyki, ale wypaczyły się i odbiegły od pierwotnego wzoru.

Ascetyzm bez miłości, post bez dobrych uczynków, słowa bez uczynków, krzykliwa modlitwa i t. p. oto tematy poezyi tego cyklu. Nie mniej barw poświęca autor uzmysłowieniu oderwanych pojęć, jako to miłości, prawdy, krzywdy, mądrości, albo wzruszeń ludzkiej duszy n. p. gniewu, złości.

Poezye tego cyklu są bogate w poetyczne obrazy, w porównania, głębokie filozoficzne myśli, w refleksye poety. Zwłaszcza – czterdzieści «zwrotek» – są to poważne, spokojne, głęboko obmyślane,

cieplem ludzkiego serca poety owiane obrazy. A jakie bogactwo ich motywów! – Spokój, gniew, hardość, miłość, krzywda, zgryzota, beczynność, zrządzenie losu, zło, obmowa, dobra sława, rozum, uczciwe życie i wiele innych.

Poetyczny obraz i nawiązana do niego refleksja – oto forma tej filozoficznej poezji Franki. Główną jej zaletą jest wielka jędrność. Pod względem formy możnaby je porównać z kolomyjkami, ale treść ich o wiele głębsza. Pod względem treści zbliżają się do przysłówi ludowych.

Podobne motywy znajdziemy w «Opowieściach» i «Legendach», tylko tam już sam szkic zajmuje pierwsze miejsce, podczas gdy refleksja usuwa się na dalszy plan.

W ogóle o poezji składającej się na «Mój Izmarahd» Franki, zwłaszcza tej o filozoficznych motywach trzeba powiedzieć, że poeta czerpiąc do swych utworów motywy ze starych źródeł, daje własne oświetlenie chrześcijańskiej etyce i filozofii i buddyjskiej religii. Nie tu miejsce na ocenę filozoficznych poglądów Franki; tutaj można tylko stwierdzić wysoko rozwinięte u niego poczucie ludzkości i niezmierną miłość życia i prawdy. Wskutek bezgranicznej miłości prawdy poeta zdiera z ukraińskiej duszy grubą powłokę kłamstwa, które w przeciągu wieków pokryło jużto podstawy naszego życia, jużto wzniosłe prawdy różnych filozoficznych i religijnych światopoglądów. Wszystko to, co odbiega od życia, piętnuje Franko jako śmieszne i szkodliwe; to, co pokryło się kłamstwem, odziera poeta z powłoki kłamstwa i ziomkom swoim, którzy się zrosli z tem kłamstwem, pokazuje prawdziwą, wartość rzeczy.

Przedmiot swój traktuje poeta łagodnie, spokojnie, z wielką powagą i miłością. Co najwyżej posługuje się łagodną ironią – napróżno więc byłoby szukać w «Izmarahdzie» nastroju poety z czasów tworzenia pieoezyi, «Ze szczytów i nizin». Obecnie to nie młody agitator – to zrównoważony filozof, przytem łagodny pedagog, który z miłością odnosi się do przedmiotu, który traktuje, i do ziomków, którym wyluszcza swe prawdy.

Prozaiczna twórczość z tych lat, koncentruje się obok kilku nowel i szkiców, przeważnie z odcieniem satyrycznym, w nieskończonej powieści «Podstawy społeczeństwa» (Основи суспільности)

(osnutej na tle wiejskich stosunków galicyjskich, stosunków dworu do gminy i rodzinnych stosunków wiejskiego obywatelstwa, jakoteż na życiu włościan,) i na drugiej powieści «Dla domowego ogniska» (Для домашнього огнища) wydanej w 1897 r.

W tej ostatniej powieści występują wybitnie znamiona powieści psychologicznej. Treść jej bardzo prosta, akcja również; całej swej siły autor użył na skreślenie psychologii wyprowadzonych osób.

Mąż, kapitan w służbie, wraca po pięcioletnim pobycie w Bośni do domu, w którym oczekuje go kochająca żona z dziećmi. Ale żona ta w czasie jego 5-letniej nieobecności, z miłości dla męża i dzieci, z przyzwyczajenia do wygodnego życia i z materialnej biedy dała się użyć jako pośredniczka w zbrodniczym uczynku, a teraz chcąc zatrzeć przed mężem swego udziału w zbrodni snuje drugoї nić kłamstw, któremi oplata męża zaraz po przyjeździe.

Rozwiązywanie tych kłamstw – oto tło psychologicznego szkicu, skreślonego w powieści. Autor doprowadza męża do zupełnego zrozumienia prawdziwego stanu rzeczy i do ostatecznej rozmowy małżonków; w niej to żona ku swemu usprawiedliwieniu rzuca mężowi w oczy taką olbrzymią dozę brutalnej prawdy, którą może słusznie przytoczyć na swe usprawiedliwienie, że mąż milknie ze swymi wyrzutami. Niestety – stróżka prawna domaga się kary za zbrodnię, – zbrodniarka zaś nie chcąc się jej poddać, targnęła się na swoje życie i uwolniła się nie tylko od kary za winę, ale także i od podejrzeń współwiny.

W powieści tej poruszył autor różne ciekawe kwestye – między, innemi kwestyę zależności postępku człowieka od materialnych jego stosunków, kwestyę odpowiedzialności męża za uczynki żony, kwestyę, o ile niegodziwe uczynki jednych usprawiedliwiają także postępowanie drugich. Tu dochodzimy do ostatniej rozmowy małżonków – do sceny wyznania winy. W istocie nie może być tu mowy o wyznaniu winy, jest tu raczej usprawiedliwienie się zbrodniarki. Na myśl przychodzi Tołstoj z właściwą sobie spowiedzią grzesznika, przyznaniem się do winy i dobrowolnie przyjętą na siebie karą i pokutą za winę. Niestety – u Franki tego nie mamy. Działające tu osoby walczą w imię prawdy, ale gdy prawda zawodzi, starają się zachować bodaj pozory i o te pozory toczy się dalsza walka w ich duszy. Pamięć winowajców, gdy umieją usunąć się w cień w czas,

zanim splamią rodzinę, szanuje się w tej rodzinie święcie. Pozory... pozory...

Inaczej nieco przedstawi się rzecz, jeśli rzucimy okiem na zawiązki zbrodni, na cały zbieg okoliczności popychających danego osobnika do zbrodni, na jego katusze, polegające na rozdwojeniu duszy, w naszym wypadku na nieskazitelną, duszę niewinnej, kochającej małżonki i duszę zbrodniarki, któraby chciała dla oka męża zachować pozory niewinności ... Cały ten stek wyrafinowanych, a mimo to w dobrym zamiarze pomyślanych kłamstw – ta noc przepędzona w zupełnym znieczuleniu – ile to faktycznej kary pociągają za sobą te katusze! Mimowoli cisną się na usta wespół z autorem słowa przebaczenia za tę ucieczkę przed hańbą, jako karą za zbrodnię. To niewinne i nieszkodliwe już dla nikogo zachowanie pozoru w interesie honoru domowego ogniska wobec moralnych katuszy winowajczyni – godzi z nią czytelnika.

Na dramatyczną niwę występuje Franko w tym okresie z kilku dojrzałymi utworami. Obok historycznego dramatu «Sen księcia Światosława» (Сон князя Святослава) i dramatu osnutego na podaniach ludowych (Кам'яна душа), napisał komedię społeczną, raczaj satyrę «Nauczyciel» (Учитель), w której naszkicował przygody nauczyciela w górskiej wsi, tego pioniera oświaty pośród ciemnych Bojków.

Najbardziej artystycznym i zrównoważonym jest dramat z życia ludu: «Skradzione szczęście» (Украдене щастя).

Konflikt do tego dramatu spoczywa w zachłanności chłopa na ziemię. Oto bracia chcąc owładnąć gruntem siostry, przekonywują ją, że jej narzeczony Mychajło Hurman poległ w Bosnii i wypychają Annę za męża za starego najmitę do drugiego powiatu. Tymczasem Mychajło wraca i żąda od Anny dotrzymania przysięgi.

Tutaj zaczyna się dramat, w którym meczą się dwie dusze, lgnąc do siebie coraz bardziej z podeptaniem czci i opinii na wsi. A z drugiej strony nie mniejsze katusze znoszą dwie inne dusze, które, chociaż związane cerkiewną przysięgą, nigdy do siebie nie należały, tem bardziej nie będą należały obecnie.

Charaktery skreślił autor wyraźnie. Anna, jak początkowo bardzo dbała o pozory dobrej żony, tak później poddaje się zupełnie wpływowi Mychajła.

Jej mąż Mykoła, poczciwina, usuwa się dla świętego spokoju na bok, i dopiero pod wpływem uczucia wstydu, doznanego od obcych gospodarzy, porywa się do energicznego gwałtownego wystąpienia.

Wreszcie Mychajło energiczny parobek, oszukany przez braci Anny, widzi że nie pozostaje mu teraz nic, jak wyzyskanie kilku chwil szczęścia, skradzionego mu, a obecnie odkradzionego przez niego na krótką chwilę. Co go po za tem czeka, hańba, czy śmierć – nie dba o to. To też z pełnym cynizmem rzuca się do wyzyskania tego skradzionego szczęścia a gdy wreszcie dostaje od Mykoły siękierą piersi, szlachetne uczucia duszy jego utrzymują przewagę, przed ludźmi oświadcza on, że sam się zabił. Jak huragan przeleciał przez życie zahukanej Anny, zostawiając ją obecnie na dalszą nędzną wegetację. Stara się zachować bodaj pozory. Winę Mykoły przejmuje na siebie i przez to odpokutowuje za zrujnowanie życia Anny i Mykoły.

Tło dramatu ponure, – toż samo możnaby powiedzieć i o nastroju i charakterach osób wyprowadzonych w tym dramacie.

Następuje trzeci okres życia i twórczości Franki – okres pracy wyłącznie na niwie ukraińskiej literatury i nauki. Oto, gdy Franko utracił stanowisko członka redakcji «Kurjera Lwowskiego» rozeszła się wieść, że wejdzie w skład redakcji «Literaturno-naukowego Wistnyka», który zaczął wychodzić w 1898 r. zamiast i «Zori» i «Słowa». (Dotychczas wyszło 50 tomów tego pisma). Wieść tę bardzo mile powitali przyjaciele Franki i wielbiciele jego talentu. Z tą chwilą zaczyna się najdonioslejszy dla ukraińskiej literatury okres twórczości Franki. Pomijając tę już okoliczność, że od tego czasu bierze udział we wszystkich wydawnictwach Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki i drukuje w nich swe studia i materiały, nadaje kierunek jednemu podówczas literackiemu piśmie w przeciągu całego lat dziesiątka.

W dziale poezyi drukuje w mniejszych albo większych wyjątkach wszystko to, co później składa się na poważne zbiory «Z dni trosk» (Із днів журби), «Semper tiro» i «Poematy» (Поєми), a prócz tego mnóstwo tłumaczeń z europejskich poetów. Z prozy obok mniejszych szkiców drukuje większe opowiadania: «Hryć i panicz» (Гриць і панич) «Choma z sercem i Choma bez serca» (Хома з серцем і Хома без серця), huculskie: Jak Jura Szykmaniuk przechodził w

bród przez Czeremosz» (Як Юра Шикманюк брів Черемош) i «Cierń w nodze» (Терен у нозі) i dwie powieści «Rozstajne drogi» (Перехресні стежки) i «Wielki szum» (Великий шум).

Ale najwięcej pracy włożył Franko w dział publicystyczno-naukowy. W nim podaje ocenę wszystkich ważniejszych europejskich kulturowych zdarzeń, charakterystyki wybitniejszych indywidualności na polu literatury, drukuje studium o Dancie z wyjątkami tłumaczenia jego «Boskiej Komedyi» (żałować należy, że nie zrobiono odbitki z tego studium!) notuje wszystkie ważniejsze nowości ukraińskiej literatury, omawia rozmaite polityczne i kulturowe wypadki z życia Ukraińców, oświetlając je i poddając jużto chłodnej, jużto bardzo niekiedy gwałtownej, bezwzględnej krytyce, wreszcie kreśli zaokrąglone sylwetki ukraińskich pisarzy, polityków i społecznych działaczy. Ważniejsze z nich o Łesi Ukraince, Antonie Petruszewyczu, Mychajle Staryćkim, Iwanie Huszalewyczu, Wolodymyrze Samijłenku wreszcie dwie większe prace: «Z ostatnich dziesięcioleci XIX w.» i «Stara Ruś».

Ponadto bierze wybitny udział w pracach «Ukraińskiej Wydawniczej Spółki» i drukuje w seryi jej wydań «Poematy» (pośród nich ciekawy, poemat «Pogrzeb»), «Kowala Bassima» i «Semper tiro», borysławskie opowiadania «Połujka» (Полуйка), satyrę «Siedm bajek» (Сім казок), «Na łonie przyrody» (На лоні природи); «Misya, Dżuma, Bajki i Satyry» (Місія, Чума, Казки і Сатири) i drugie wydanie powieści «Zachar Berkut», i «Boa constrictor». W oddzielnych zbiorach drukuje nowele: «Dobry zarobek», «Pantałacha», «Mały Myron», «Z burzliwych lat» – w nich przedrukowuje niektóre nowele ze zbioru «W pocie czoła» jako drugie ich wydanie, ponadto dramat «Budka Nr. 27.» i komedię «Majster Czurniak». W roku 1905 pisze i ogłasza drukiem najwybitniejszy i najpiękniejszy swój poemat «Mojżesz» (Мойсей), który obok liryki poematu «Zwiędłe liście» i filozoficznej poezji «Semper tiro» należy uważać, za najwznieślijszą poezję Franki.

Od roku 1908. uciął Franko poeta i beletrysta, ustąpił z pola walki jako społeczny działacz, – ale nie przestał pracować na literackiej niwie. Obecnie wyszedł z druku jego Szkic ukraińskiej literatury od najdawniejszych czasów do r. 1890. (Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.) wydany jako I. tom

zbiorowego wydania utworów Franki. Jako dopełnienie tego szkicu wyjdzie niebawem praca pod tytułem: «Молода Україна».

Od 1908 roku usunął się więc Franko zupełnie w zacisze domowego życia – i nie bierze czynnego udziału w życiu społecznym i literackim swego narodu, nie przestaje jednakże interesować się ważniejszymi jego zjawiskami i dawać młodszemu pokoleniu cennych swych wskazówek.

Oby mógł zająć się jeszcze ostateczną redakcją swych utworów!

Spoleczna praca, która wypełniła całe życie poety zabrała mu najlepsze siły jego, wyssała najpożywniejsze soki, ale nie dała mu jednego, nie dała pełnego zadowolenia. Musiał walczyć, z korzeniem wyrwać ze serca wszystkie illuzye, wszystkie grzeszne dzieje, że kiedyś będzie mógł żyć swobodniej, że los i do niego się uśmiechnie, że i on zazna jeszcze szczęścia w życiu.

A najgorzej boli go to, że w którą spojrzy stronę – wszędzie braki i luki. Pracował bez wytchnienia, a zrobił tak mało; był czas że innych zagrzewał do pracy – nareszcie zabrakło we własnym jego sercu zapału i wiary.

Gdy się cofniemy myślą daleko – o całe lata wstecz – i spoglądniemy na tego robotnika przy kamieniolomach, pełnego wiary, że toruje drogę do szczęścia nowym pokoleniom i porównamy z nim poetę będącego w pełni sił żywotnych, ale na skłonie wiary w ideały całego swego życia, – odczujemy cały tragizm ofiary życia dla idei, wielką różnicę między poezją «Ze szczytów i nizin» a poezją zbioru «Z dni utrapienia» («Із днів журби»).

Teraz, zanim jeszcze skona w sercu jego twórcza siła i dar pieśni umilknie na wieki, chciałby jeszcze raz rozpuścić swe skrzydła i pobujać pełen swobody w górnych przestrzeniach i ożywić te wspomnienia, które przeciwny mu los ukrył na dnie duszy. Ale boi się czy będzie miał dość siły, aby odczuć i przeżyć znów to wszystko.

W czymże to trzeba upatrywać przyczyny tego smutnego nastroju, który wieje z całego zbioru lirycznej poezji «Z dni utrapienia»? Ta liryka – to płód ducha poprzedniego okresu twórczości, zwłaszcza ostatniego czasu, gdy poeta przez swą spowiedź «Nieco o sobie samym» bierze pozornie rozbrat ze swym społeczeństwem a przez

artykuł «Der Diehter Verrathes» ze społeczeństwem polskim, – zatem bierze rozbrat ze wszystkim czynnikami: z tymi, z pomiędzy których wyszedł i z tymi, pośród których pracował.

Utwór «Z dni utrapienia» – jest to najbardziej smutna poezja Franki. A przyczyną smutku obok powyżej wskazanej jest jeszcze i ta okoliczność, że poeta zaczyna patrzeć na swe życie coraz spokojniej, coraz trzeźwiej. Ten pełen młodzieńczego zapału bojownik w imię idei, zaczyna powątpiewać o dobrym wyniku swej pracy, zaczyna odczuwać, że nie spełnił zadania życia ludzkiego, którym jest osiągnięcie własnego szczęścia i widzi, że zbliża się chwila, w której w pełni odczuje swe sieroctwo duchowe.

Oto depresja, w którą popada chwilowo potężny duch poety, aby niebawem wyrwać się z niej i wzlecieć na szczyty swej twórczości.

A szczyty te osiąga w liryce zebranej w tomiku «Semper tiro», w poezji, która wielce dodatnio wyróżnia się, w twórczości Franki w ogóle, a przez ton swój znacznie odbija od poezji z czasów smutnych dni ostatnich lat, dni pełnych trosk.

Spokój, równowaga, szczerzy śmiech, ironia, szczerza radość, młodzieńczy zapał, a ponad wszystkim królujący skryształizowany filozoficzny światopogląd – oto ton ostatniego tomu lirycznej poezji Franki.

Poezje tego cyklu są to utwory głębokie, spokojne, harde, zwłaszcza poezje pisane «Na dawne motywy». Inne – «Z księgi Kaaf» – są pełne serdecznego ciepła, dobroci, cechującej wielkie umysły.

Poeta daje w swych poezjach wyraz różnorodnym kwestyom i nastrojom, a tonu doбира potężnego, ale spokojnego, poważnego; poezje jego niejako wykute w spiżu; takie w nich tętni potężne uczucie, a takie harmonijne pod względem formy, że, czytając je, doznajemy prawdziwej rozkoszy artystycznej.

Motywy ich wielce różnorodne; satyry polityczne, społeczne, religijne, wzniosłe pieśni pełne wiary w siłę i żywotność swego narodu, poezje wtajemniczające w sekrety twórczości poety, poezje rozważające istotę bytu – słowem poezja jego (mówiąc słowami poety) pełna namietności i pożądania, pełna żaru i trwogi, poezja jego jest walką poezja jego jest szerokim szlakiem po którym poeta

dąży wśród poszukiwań i badań do celu mknącego w bezkresowe przestwory.

Treść, istota poezji – oto co najważniejsze w poetycznej twórczości Franki. Ale i forma jego poezji lita; gdy jednakże pod względem formy powabnej, misternej, możnaby wśród młodszego pokolenia znaleźć mistrzów, kapłanów samej tylko formy, to pod względem idei, uwidaczniających się w treści poezji Franki nie tylko, że nikt go nie przewyższył, ale nikt nawet nie zbliżył się do jego wyżyn.

W twórczości Franki jest kilka poematów, w których poeta zajmuje się różnymi żywotnymi kwestyami. Tak n. p. w poemacie «Śmierć Kaina» mamy roztrząsanie stosunku kwestyi wiedzy do kwestyi życia, w poemacie «Pogrzeb» zdrajca Myron rozważa kwestyę zdrady, zastanawiając się nad pytaniem, czy można ją uważać za szlachetną bodaj wtedy, gdyby miała dla ujarzmionego ludu wykuć «ideały». Przychodzi do przekonania, że zdrady nie można usprawiedliwić nawet i w tym wypadku. Wreszcie w poemacie «Iwan Wyszeńskij» idealizuje poeta miłość ojczyzny, kreśląc wewnętrzną walkę ascety między miłością ojczyzny a dążeniem do zobojętnienia na życie, z dążeniem do zupełnego spokoju. Miłość ojczyzny i przywiązanie do życia bierze górę nad ascetycznym spokojem. U poety oddanego życiu do tego stopnia co Franko – nie mogło być inaczej. Wreszcie w ostatnim swym poemacie opisuje poeta wewnętrzną walkę Mojżesza roztrząsającego w swej duszy kwestyę, czy przez pracę swego życia przyniósł korzyść, czy szkodę swemu narodowi.

W poemacie «Mojżesz» skreślił Franko tę postać w ostatnich chwilach jej życia. Oto po całych dziesięcioleciach natężonej pracy wśród swego narodu dla dobra swego narodu, pracy, która miała wyrwać ten naród z więzów i uczynić go wolnym narodem, traci potęgę ducha. Mojżesza swój wpływ na masę, która nie może umysłem swym objąć znaczenia ostatecznego celu i tylko poddając się czarowi słowa geniusza w pierwszym zapale poszła za nim, a teraz pełna zwątpienia stanęła wśród drogi i ani myśli iść dalej wytyczonym przez proroka szlakiem, tylko kamieniem obrzuca to, co przedtem wielbiła. W takiej to chwili otwierają się przed przewodcą narodu

dwie drogi: albo upokorzyć się przed masą i dać się poprowadzić tędy, którędy powiodą go oszukańcy-prorocy, albo porzucić ją i pójść samemu do obiecanego kraju.

Mojżesz wybiera tę drugą drogę. I zaczyna się na niej wewnętrzna walka w jego duszy. Druga połowa poematu, to szkic tej walki na samotności, tego rozdwojenia duszy, potopu wątpliwości. Szkic walki wewnętrznej, pomyślany szeroko i skreślony wszechstronnie. W rozwoju wątpliwości widzimy całą skalę niepewności, przez którą przechodzi Mojżesz pełen wątpliwości w słuszność swego postępowania. Niepewny, czy dzieło jego życia nie było wynikiem własnej jego pychy, wątpił bardzo prędko w swoje prorocze posłannictwo. Przed oczyma jego wyłania się bezdenna przepaść pomiędzy jego dążnościami poprowadzenia narodu do wolności a dążnościami tych ziemnych płazów, dla których idee żałądkowe stanowią szczyt zabiegów. Dochodzi wreszcie do przekonania, że Jehowa oszukał go.

W tych słowach «oszukał nas Jehowa» zawiera się cały ból wątpliwości. W tej chwili odczuwa Mojżesz, że nie jest w stanie osiągnąć wiecznego szczęścia. Ale w tych słowach rozbija się wątpliwość jego. Następuje równowaga ducha. Dusza myślącego człowieka wyjaśnia się; przychodzi do przekonania, że człowiek nie jest w stanie rozwiązać wszystkich zagadnień bytu. Jehowa – ów Ład i Harmonia w przyrodzie, trudny do zrozumienia dla słabego ludzkiego umysłu. Celem życia człowieka powinno być dążenie do szczęścia ducha, ale osiągnąć go człowiek nie jest w stanie.

Prolog do Mojżesza, w którym poeta wypowiada ostry pogląd na wady swego narodu, a z drugiej strony uwielbienie dla swego narodu za twórczą siłę jego ducha i nadzieję jego zmartwychwstania, prolog, stojący w ścisłym związku z całym poematem, daje nam prawo uważać ów poemat za poemat narodowy.

Poemat ów pod względem idei jest wybitnym utworem Franki. Odnacza się on głównie tem, że schodzą się w nim, jak we wieńcu wszystkie nici poetycznej twórczości Franki. Poeta-społecznik różne charakterystyczne cechy odtwarzał przez cały czas swej działalności. Do walki z poetą-społecznikiem staje poeta indywidualista, który i tutaj nie występuje inaczej, jak społecznik. Oddaliwszy się od swego społeczeństwa, nie jest w stanie nastroić swej liry na inny ton, jak

tylko na społeczny. Indywidualna walka opiera się na minionych stosunkach do własnego narodu.

Pod względem artystycznym poemat ów dostraja się zupełnie do treści i nici przewodniej. Podczas gdy pierwsza część ma charakter epicki, druga odznacza się charakterem dramatycznym, zwłaszcza w dialogu, prowadzonym między Mojżeszem a demonem zwątpienia. Dialog ów odznacza się silnym dramatycznym nastrojem. Od zwątpienia do groźnej rozpacz podnosi się stan ducha Mojżesza, a potem przechodzi w spokojny ton rezygnacji. Poeta odtworzył te przejścia z jednego stanu w drugi z wielkim mistrzostwem.

Z nowelistycznej twórczości Franki z ostatnich lat należy zaznaczyć dwa opowiadania z życia huculskiego «Jak Jura Szykmaniuk przechodził wbród Czeremosz» i «Cierń w nodze». W opowiadaniach tych należy odróżnić dwa elementy twórczości: realne odtwarzanie życia, w danym wypadku Huculów i mistyczne odtworzenie stanów duszy, pozostających poza naszą świadomością. Podczas gdy realizm w odtwarzaniu życia był zasadniczym czynnikiem dotychczasowej twórczości Franki, mistycyzm jego w żadnym z utworów nie doszedł do takiej siły, nie wystąpił tak wybitnie, jak w tych huculskich nowelach.

Autor zatrzymał się w pierwszej noweli na chwilę nad bardzo częstym i trudno zrozumiałym zjawiskiem «hodowańców». Oto Hucul w pełni sił zapisuje trzeciej osobie całe swe mienie za utrzymanie do śmierci. Autor skreślił motywy takiego postępowania, opisał «opiekę» roztoczoną nad hodowalcem i od realnych opisów przeniósł się do odtwarzania mistycznych stanów duszy ludzkiej (w danym wypadku «hodowca») w chwili, gdy porywa się, na spełnieniu zbrodni. Dwie potężne siły: «Dobra» i «Zła» staczają w niej olbrzymią walkę, starając się zwyciężyć. Autor określił misternie, że w takich chwilach zwycięstwo może odnieść niewinny przypadek, który wszystkie myśli, całą pracę duszy ludzkiej zwróci w nieoczekiwanym kierunku.

Nowela «Jak Jura Szykmaniuk przechodził wbród Czeremosz» jest hymnem, wyśpiewanym na chwałę dobrych czynników w duszy ludzkiej.

W końcu należy omówić jeszcze dwie powieści Franki: «Rozstajne drogi» (Перехресні стежки) «Wielki szum» (Великий шум). Pierwsza z nich osnuta na tle obecnych dążeń ukraińskiego społeczeństwa do odrodzenia. Z jednej strony adwokat Rafałowycz, jako przedstawiciel pracy zmierzającej do wyzwolenia ukraińskiej inteligencji, z drugiej chłopska masa, ze swym brakiem zaufania do pracy własnej inteligencji, ze swym ubóstwem i ciemnotą; stosunki obu tych warstw do siebie, a obu razem do galicyjskiej urzędniczej sfery – oto tło powieści, oto jej główne postacie. A na tem tle politycznym skreślił autor osobiste uczucia Rafałowycza, który musi patrzeć na to, jak ideał jego młodzieńczych snów-marzeń pozostaje obecnie w rękach zwierza w ludzkiej postaci, Stalskiego, katowany przez niego, z pogwałceniem wszystkich zasad człowieczeństwa.

W powieści tej Franko-naturalista wystąpił w całej pełni. Dawno już nie byliśmy świadkami takich drastycznych, pełnych zgrozy obrazów, jak w powieści «Rozstajne drogi».

Natomiast powieść «Wielki Szum», cofa się daleko do dawno minionych dni naszego życia, do przełomowych chwil w życiu ukraińskiego włościanstwa po zniesieniu pańszczyzny. Autor odtworzył różnorodną skalę nastrojów uwolnionego włościanstwa. Z jednej strony radość, wylewająca się w pijaństwie, z drugiej tajona dotychczas, teraz w pełni sił wyłaniająca się nienawiść do panów, wreszcie trwoga przed powrotem pańszczyzny – wszystko to nastroje, które wzruszały duszę włościan w owej pamiętnej chwili.

Postacie w tej powieści skreślone potężną ręką artysty który w utworze swym dał preludium do rozwoju stosunków w łonie ukraińskiego społeczeństwa w Galicyi w drugiej połowie XIX w.

Powieść «Wielki Szum», jako ostatni utwór Franki ma wielkie znaczenie nie tylko pod względem artystycznym – w utworze tym skryształizował się pogląd autora na ewolucję stosunków społecznych ekonomicznych i politycznych wśród ukraińskiego ludu po uwolnieniu z jarzma pańszczyzny.

Gdybyśmy chcieli oznaczyć, do której z literackich szkół XIX w. należy Franko, trzeba by powiedzieć, że pisarz ten zrozumiał i odczuł wszystkie kierunki, a charakter jego jako człowieka energicznego i wrażliwego na wszystkie objawy życia, skłania go do zachwytu

wszystkiem, co jest najpiękniejsze we wszystkich literackich szkołach.

Młodość Franki przypada na czas, gdy romantyzm ledwie przekwitł, ale płody jego ducha mają jeszcze silny wpływ na europejskie społeczeństwa; o reminiscencyach romantyzmu u Franki świadczą jego tłumaczenia z Byrona (Kain), z Goethego (Faust) – pierwsze powieści Franki «Petrii i Dobuszczyku» – wreszcie z późniejszych i ego utworów powieść «Zachar Berkut» i historyczne dramaty.

Ale główna działalność Franki odnosi się do tego czasu, gdy europejskie literatury obejmuje wszechwładnie naturalizm. I na France kierunek ten wyciska swe piętno. W duchu tej szkoły pisze swe opowiadania z borysławskiego życia, nowele «W pocie czoła» i powieści «Boa constrictor», «Dla domowego ogniska», «Rozstajne drogi». Franko występuje jako naturalista nie tylko w beletrystycznych swych utworach; we wszystkich swych krytycznych studiach i szkicach staje również, po stronie tego literackiego kierunku.

Ale, mimo wielkich zasług Franki w dziedzinie tej szkoły, szczyt poetycznej sławy jego leży daleko poza naturalizmem.

Oto, gdy po krótkim zwycięstwie naturalizmu i stanowczem opanowaniu przez niego wszystkich europejskich literatur, podnosi się przeciw temu kierunkowi opozycja idąc, różnemi drogami – Franko, jako liryk, tworzy cykl erotycznej lirycznej poezji przez którą wstępuje w grono modernistów, jako jeden z pierwszych przedstawicieli tego kierunku na ukraińskim gruncie.

Jak bolesną jest tragedia Franki-krytyka i Franki-poety! Jako krytyk staje Franko po stronie naturalistycznej szkoły, jako poeta może posłużyć jako przykład, że krytyk i poeta nie pokrywają się w jednej osobie. Franko należy do wyjątkowego w literaturze typu krytyka i poety w jednej osobie, poety, w którym krytyk nie zniszczył siły poetycznej twórczości. Ale z drugiej strony Franko jako poeta rozchodzi się z Franką-krytykiem. Podczas gdy pierwsze jego kroki, jako pisarza błakają, się po udeptanej ścieżce romantyzmu, właściwa jego twórczość rozwija się pod hasłem naturalizmu, któremu to kierunkowi Franko poświęca wszystkie swe siły. Ale w tem właśnie leży istota wielkiej tragedii pisarza. Zapewne, trudno zaprzeczyć, że Franko jako naturalista przez opowiadania swe położył w literaturze

ukraińskiej podstawy pod rozwój dalszej twórczości w dziedzinie tej szkoły, – wszelako trzeba to stwierdzić, że twórczość jego jako poety nie pokrywa się z istotą naturalizmu. Franko jako poeta jest lirykiem i to wyłącznie lirykiem, nie tylko w «Zwiędłym liściu», nie tylko we wszystkich zbiorkach swej poezji, liryka poznać w nim nawet we wszystkich jego poematach i powieściach poetyckich. Słowa te można zastosować do utworów «Śmierć Kaina», «Pogrzeb», «Iwan Wyszeńskij», «Mojżesz»; – w każdym z nich wybija się liryczny element na pierwszy plan. We wszystkich tych wyliczonych poematach najcenniejszą jest analiza własnych uczuć, krwawych ran własnego serca. A ów liryczny element, który stanowił istotę romantyzmu, przychodzi do wielkiej potęgi w neoromantyzmie, tzw. modernizmie, jako opozycji do obiektywnego, chłodno rozumowego naturalizmu, opartego na epicznym elemencie. – Franko, jako poeta przez twórczość całego swego życia daje świadectwo, że genialny człowiek zdolny jest stanąć ponad wszystkimi szkołami literackimi, wznieść się ponad wszystkie kierunki, zrywając z każdej dziedziny najwspanialsze kwiaty, nie zasklepiając się jednak w żadnej szkole literackiej i znajdując w swej duszy oddźwięk na wszystkie objawy życia.

Антон КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

НАРИС З НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ІВАН ФРАНКО¹

Історія української культури, особливо в Галичині останні 25 років XIX ст. та початку XX ст., нерозривно пов'язана з іменем Івана Франка. Його всебічна та вельми енергійна діяльність у різних царинах науки сприяла створенню значних змін у лоні українського суспільства в Галичині на зламі двох століть. У всьому, чим сьогодні українське суспільство відрізняється від попередніх поколінь, відчутно потужний вплив того велетня. Однак, ще важко визначити, де саме вплив Франка виявився найбільше. Лишень одне незаперечне: історик української культури не вагатиметься, визначаючи середовище духовного життя й основний чинник, який спонукав до відродження українського люду на межі тих століть. На кожному кроці, на кожній ділянці будуть вказувати або на безпосередню діяльність Франка, або на його великий вплив. Найбільше відчутне значення його в розвитку політичного та суспільного життя українського народу – саме тут підважив він основи колишнього життя і заклав новий фундамент, прокладаючи шлях у майбутнє; йому пощастило, що міг своїми очима побачити наслідки своїх трудів, побачити, як це нове життя вже почало нуртувати в організмі українського суспільства загалом.

А методи, якими він торував це новий шлях?

Ось найрізноманітніші напрямки його духовної творчості: художня література з усіма жанрами (поезія і новели, повість і

¹ Kruszelnycki A. Szkice z ukraińskiej literatury współczesnej. Iwan Franko. Wasyl Stefanyk. Iwan Semaniuk. Łeś Martowycz. Mychajło Kociubynskyj. – Kołomyja, 1910. – S. 7–33.

драма), літературна критика, публіцистика, наука майже з усіма своїми галузями, популярна література, для молоді – це все сфери його діяльності, всі царини, де він залишив вічні пам'ятки свого духу.

Однак, якщо для історика української культури постать Івана Франка завдяки його широкій, різносторонній діяльності настільки увиразнена, що своїм блиском засліплює, то перед істориком літератури багатогранна письменницька творчість Франка ставить цікаве питання: у чому саме полягає основна потуга Франка-майстра слова?

На це питання можна спробувати вже одразу дати відповідь: «У новелістиці й поезії, – перш за все в новелістиці, яка гарна й виразна сама собою, та ще й знаменна тим, що нею Франко заклав підвалини для шедеврів української літератури в цій галузі (Стефаник, Черемшина та інші), й у Франковій поезії, яка настільки велична у своїй красі, розмаїтті і силі, що саме в ній українська поезія другої половини XIX ст. досягла найвищого свого розквіту.

Іван Франко народився 1856 р. в сім'ї сільського коваля. Початкову освіту здобув у рідному селі, а пізніше навчався у Дрогобичі (у гімназії був завжди першим учнем) і, врешті, 1875 р. записався до Львівського університету. Саме тоді на університетську молодь у Галичині поширюється вплив одного з найвидатніших тодішніх умів підросійської центральної України, емігранта Михайла Драгоманова, зокрема і на Франка. М. Драгоманов спрямовував природний талант Франка у правильному напрямку, остерігавши від юнацької балаканини. Контакти з М. Драгомановим спричинилися до того, що Франко в 1877 р. на 8 місяців потрапив у в'язницю за звинуваченням у соціалізмі та організації таємних товариств і, окрім того, згідно з вироком відбув 6-тижневе тюремне ув'язнення, хоча й не відчував за собою ніякої провини.

Після в'язниці Франко зіткнувся зі своєрідним бойкотом з боку старшого покоління українського суспільства, проте цей бойкот приніс йому симпатію молоді. Разом з однодумцями Франко енергійно розпочав активну видавничу діяльність, ви-

давав «Громадський друг», пізніше «Світ», де поряд зі значною літературною – поетичною та новелістичною – творчістю Франка першорядне місце посідала критика тодішнього суспільства. Набрала сил для злету публіцистична праця Франка. Необхідно, до речі, згадати тогочасне повторне ув'язнення Франка, яке закінчилося 3-місячним затриманням у Коломиї, оскільки воно спричинилося до появи одного з найсильніших Франкових оповідань «На дні».

Після декількох років роботи в «Ділі» і «Зорі», роботи неприємної для Франка через обмеження, накладені на нього з боку керівництва цих часописів, Франко приєднався в 1887 р. до складу редакції «Kurjera Lwowskiego» і працював там до 1896 р. Упродовж усіх цих десятих літ (не беручи до уваги попередню діяльність) він виступав як трибун української справи в польській публіцистиці, притім працював з молодечим запалом над ідеєю співпраці українських і польських народних мас задля поліпшення спільними зусиллями їхньої долі. В 1889 р. Франко був заарештований разом із кількома російськими українцями, однак так ніколи не зміг дізнатися, яку провину йому закидали. З плином часу він здогадувався, що йшлося про те, аби тим ув'язненням відлякати російських українців (українців Східної України, яка перебувала у складі Російської імперії – *М. Ц.*) від подорожей до Галичини і таким чином зупинити розвиток національного самосвідомлення. У в'язниці Франко написав серію «Тюремні сонети» і «Жидівські мелодії» – обидва ті цикли є найяскравішими натуралістичними творами Франкової поезії.

Рік 1890 можна поставити на межі між середнім та юнацьким періодами життя і діяльності Франка. Того року з'являється друком цикл оповідань під заголовком «В поті чола», того ж таки року Франко підсумував юнацьку поетичну творчість у поважному томі, опублікованому 1893 р. під назвою «З вершин і низин». Отож, перш ніж окреслити перебіг дальшого життя Франка, зупинюсь коротко на його творчості з літ молодості.

«Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцист-

том, а поперед усього чоловіком». Ті слова Франка, виголошені у відповідь на почесні, адресовані йому під час 25-літнього ювілею літературної діяльності, обов'язково треба пам'ятати, якщо хочемо дати відповідну оцінку його поетичній творчості перших двох десятиліть. «Не поет, не науковець, не публіцист, а насамперед чоловік». Отже, Франко як поет, як науковець, як письменник, як публіцист, як громадський діяч звертав увагу у своїй діяльності передусім на ті моменти, які випромінюють живильний струмінь людяності. Зокрема, як поет він не прагнув винятково того, аби його поезія була мелодійною і гармонійною для слуху, захоплювала душу читача поетичними образами, гарною мистецькою формою, а лише того, щоби промовляла до читача своїм змістом, сповненим сердечних почуттів.

Марно було б шукати краси Франкової поезії у справно різьбленій формі поетичних творів. Між його віршами цього періоду, зібраними у ґрунтовному виданні «З вершин і низин», знайдемо чимало навіть таких, де поет майже легковажить формою, наголошуючи передовсім на змісті. А втім, незважаючи на це, структура вірша Франкової поезії цього першого двадцятиліття вельми різноманітна, форма його поезії, як на той час у галицько-українській літературі, найкраща в порівнянні з-поміж усіх українських поетів, як з погляду строфічної будови, так і з погляду поетичних образів і фігур, а насамперед їй притаманна гарна мова. В деяких взірцях його творчості, як, наприклад, у «Зів'ялому листі», перший цикл якої поет написав між 1886–1893 рр., поетична форма сягає чи не найвищого рівня майстерності.

Однак головне значення поезій Франка полягає не у формі, а у сповненому повноті життя, пломенистому змісті, який охоплює всі обшири українського буття, й зокрема в тому значенні, яке мала поезія Франка для сучасників.

Поет був піонером поступу серед галицьких українців, був проповідником патріотизму, не того, який проявляється в гарних словах, а того глибокого, зосередженого на житті свого народу й праці для нього. Поет був врешті посередником між найвидатнішими мислителями культурного світу (між іншим, і Драгомановим) і своїм суспільством.

У поезії Франка можна виділити кілька груп:

1. Поет виступає провісником нової весни в Україні, весни, яка приносить в Україну із заходу ідеї свободи людини та рівних прав для усіх – ідеї рівності і братерства («Веснянки»);

2. Поет є піонером поступу в Україні («Каменярі»). У цьому вірші він представляє настрої робітників, які намагаються розбити скелю, щоб прокласти через неї тверду, надійну дорогу. Ці робітники – прогресивна передова молодь, ладна голови покласти в боротьбі зі скалою «рутенства» з вірою в те, що щастя загалу прийде дорогою, встеленою їхніми кістками;

3. Франко, щирий син України, приніс у жертву батьківщині власні сили. Як син селянина, письменник добре розумів життя селянської верстви населення, переймався долею простого люду, а співчуття до цієї долі знайшло своє вираження в поетичній творчості Франка.

«Наймит», деякі «Веснянки», «Оси», «Галицькі образки», «Панські жарти» – це поезії, в яких виспівано українські мотиви.

В одних («Галицькі образки») поет описує гірке життя селян, у інших («Оси») – шмагає бичем іронії українську інтелігенцію за її нерозуміння потреб народу, за брак корисної для народу праці та марнування сил на безсенсовні суперечки; врешті ще в інших («Панські жарти») представлено стосунки сільського панства з українським народом (зокрема в переломний момент – скасування кріпаччини). «Панські жарти» – це, на противагу до інших перелічених віршів, епічна поема, в якій поет намагався відтворити життя українського народу минулої доби (першої половини XIX ст.) з усіма її характерними рисами.

Усі три згадані вище роди поезій Франка творять так звану суспільну поезію, поезію тенденційну, насичену суспільно-політичними європейськими гаслами, багату на реальні описи з життя українського народу, переважно прикрими та сумними, а втім, не позбавлену холодної критики суспільства і жала іронії, ба навіть вигуків обурення чужою для українського люду діяльності його провідної верстви.

Окрім цієї суспільної поезії, у творчості Франка квітне в цей період не менш чудова глибоко інтимна лірика, в якій на поета впав тягар його власного лиха. Її також можна поділити на дві частини:

1. Страждання душі поета-громадянина, члена свого суспільства («Осінні думи», «Нічні думи», «Скорботні пісні», «Думи пролетарія», «Тюремні сонети»);

2. Страждання душі поета-людини («Картка любові», «Зів'яле листя», перший цикл).

Якщо перша частина не менш тенденційна, оскільки поет виспівував в ній власний біль, якого йому завдали своїми переслідуваннями противники нових ідей, – і бойкотом інша частина його суспільства, то друга – як сплеск людських почуттів, вираз болю, зойку душі, емоцій, настроїв, контрастів між природою і душевними пориваннями – є найпіднесеніша лірика, гра поетичної форми і почуття.

Якщо в першій частині з грудей поета виривався могутній протест проти кайданів, проти обмеження свободи людини («Тюремні сонети»), якщо в ній поет зображав нестерпні страждання людини, позбавленої волі, всі намагання якої розбиваються об скалу суспільної маси, грубої і негідатливої («Осінні думи», «Нічні думи», «Скорботні пісні»), то в другій з'явилася лірика, яка в «Зів'ялому листі» піднеслася до вершин ліричної Франкової поезії.

Нарешті бачимо тут також третій рід поезії – філософську лірику, яка яскраво прочитується в тій збірці в поемі «Смерть Каїна», а повного вираження набуває у збірці «Мій Ізмарад».

У парі з різномірністю поетичної творчості Франка йде розмаїття прозової творчості. На цій ниві Франко творив багато в жанрах новели та повісті, даруючи своєму суспільству твори різного характеру – чи то пронизані чарами романтизму, чи то відтворюють реальне життя в його оголеній правді.

Перший свій прозовий твір – повість «Петрії та Довбушки» – Франко надрукував у 1875 р. і 1876 р. У цьому творі, що базований на народних переказах і легендах про скарби Довбуша, про печери, де ці скарби переховують та ін., автор ввів нащадків Довбуша і ватажка Петрія. За своєю формою твір нагадує фантастичні повісті з часів занепаду романтизму. Отже, цю повість можна зарахувати до романтичних творів Франка.

До зразків Франкового романтизму також належить історична повість «Захар Беркут», у якій показані події часів на-

падів Бату-хана на Україну. Автор майстерно вималював події в карпатському селі Тухлі під час одного з татарських набігів. Повесть складається з двох частин: у першій частині письменник показав силу громадського ладу в карпатських селах, куди ще не дісталось панування бояр, а в другій – оборону мешканців Тухлі від татар. Обидві ці частини поєднає конфлікт боярина Тугара Вовка з громадою Тухлі та кохання його дочки Мирослави й селянина Максима Беркута, сина Захара, останнього сповідника старослов'янського релігійного культу і вірного охоронця непохитності громадського ладу. Перед очима читача проходять величні постаті Максима, Мирослави, Захара, навіть зрадника України Тугара Вовка. Події твору зосереджені в кількох частинах (IX), де йдеться про героїчні діяння окремих осіб чи цілих громад. Ця повість – неначе гімн любові до батьківщини, жертовності задля рідного краю, при цьому громадський лад Тухлі Франко показав як ідеал українського суспільства. Автор, який даремно шукав світлих образів у своєму часі, звернувся по них до історичних джерел. «Захар Беркут» – це розповідь про суспільний лад, в якому добро загалу полягає в належно вибудованому громадському порядку, а щастя усього адміністративного ладу в Україні є основою діяльності загалу, і цей лад мусить прийти, якщо не тепер, то в недалекому майбутньому. Цей твір – як хвилине повернення Франка до джерел романтизму, виражає його тугу за сонячною красою, за її блиском, який, на жаль, так мало присутній у реальному житті.

Саме «хвилине повернення», бо Франко якраз у цей період є автором цілого циклу новел, написаних у дусі крайнього натуралізму. Найвидатнішими видаються поки що цикл «Бориславських оповідань» і повість «Воа constrictor» та її продовження – незакінчена повість «Борислав сміється»...

У «Бориславських оповіданнях» автор всебічно відтворив життя мешканців того бориславського пекла й нафтову спекулятивну гарячку, конфліктні інтереси й прагнення тамтешніх селян та робітників з одного, а спекулянтів з іншого боку. Франко майстерно зобразив різні людські типи, їхні почуття: сподівання щастя, опісля зневіру в одних, жадобу зиску і досягнення своєї мети в інших, нарешті відтворив тисячі менших або більших тра-

гедій, що постають у цьому морі нафтової гарячки серед завзятої боротьби за гроші.

Натомість повість «*Voа constrictor*», видана 1878 р. у часописі «Громадський друг», а також у книжковому виданні 1884 і 1907 рр., описує в обох останніх редакціях утворення мільйонного маєтку на бориславському ґрунті. Однак обидві редакції так суттєво розрізняються між собою, що їх треба вважати окремими творами. Герой повісті Герман Гольдкремер представлений в першій частині як «змій-удав», який знищує все довкола себе задля збільшення свого достатку, і тому зображений як дуже негативний, огидний тип. Натомість у другій редакції автор вималював його як піонера промислу, людину, яка в поті чола, в голоді й холоді, наражаючись на небезпеку, але переважно дуже чесно, на противагу до інших визискувачів, завдяки сприятливим обставинам добивається маєтку і при цьому постає перед нами як сумлінна та впевнена у собі людина (ст. 113), що в безнастанній гонитві за збагаченням, у напрузі своїх духовних та фізичних сил відчуває ту вітху, яка може наповнити життя живим змістом, відкрити в ньому сенс і мету (ст. 137). Герой повісті в другій редакції завойовує симпатію як один з тих, що несуть матеріальний добробут, розвиваючи промисел у наших краях. Цьому мільйонерові Герману автор протиставляв з одного боку бориславських селян, які, маючи мільйони, не здатні їх використати, а з іншого – спекулянтів, які підлими методами хотіли б набути маєток. Питання тепер до другої редакції щодо «змія-удава», до заголовка повісті, адже він підноситься над цілою повістю як символ роздвоєної людської душі – роздвоєння в момент, коли людина наближається до досягнення ідеалу: автор вималював тут, власне, почуття порожнечі в душі, почуття відсутності внутрішнього задоволення та можливості з успіхом користуватися здобутим багатством. Цей символ ненаситної жаги збагачення – «*Voа constrictor*» – зливається врешті-решт з одним із героїв повісті Іцеком, який у погоні за наживою спричиняється до смерті Германа, що загинув як солдат на варті, слідкуючи за робітниками під час роботи в ямі й поспішивши їм на допомогу в хвилину страшної небезпеки.

Ці дві редакції повісті «*Voа constrictor*» можуть слугувати нам виявом еволюції поглядів автора упродовж тридцяти літ, коли йшлося про питання бориславського пекла.

Перше двадцятиліття літературної творчості Франка, з одного боку, підсумовує збірка поезій «З вершин і низин», а з іншого – цикл новел «В поті чола». Остання ця книжка видана 1896 р. і є дуже різномірним нарисом із життя українського люду, це всебічне висвітлення розмаїтих національних рис народу, віддзеркалює глибоко відчуту психологію різних верств суспільства. «В поті чола» – це реалістичні нариси з життя робітничого люду – перша в Галичині українська белетристична книжка європейського рівня. Про її значимість свідчать численні переклади вміщених у ній новел, польською, російською, чеською, німецькою й угорською мовами.

Тематика цієї книжки вельми різномірна. Поряд з автобіографічними нарисами з дитячих років, овіяними щирим теплом, подано новелу «На дні» (1880), написану на основі спостережень і роздумів у в'язниці, це само твір автобіографічний, але з юнацьких літ. Безпідставне ув'язнення дало письменнику можливість зрозуміти ціну людської свободи та болю від її втрати. Бунт понівеченого духу автор показав у постаті Андрія Темери та інших в'язнів, яких несправедливо поневолили, глузуючи з усіх принципів справедливості.

Новела «На дні» – яскравий образ суспільної безодні, який впровадив невдовзі до європейської літератури інший слов'янський письменник, чудовий маляр суспільного дна – Максим Горький. Усе те, що викликало подив Європи в останніх десятиліттях, знайшло своє вираження в тих чи інших тодішніх новелах Франка. Натомість «На дні», з огляду на її жорстокий, навіть бруталний опис ув'язнення і каліцтва Бовдура, бійки та інших сцен, а також цинічних персонажів, заслуговує на назву вкрай натуралістичного твору.

Крім того, у збірці «В поті чола» автор вмістив новели з життя селян, міських робітників, зокрема хліборобського пролетаріату й заводських працівників з верств простолюду та інтелігенції взагалі – українців, жидів, циганів.

Найпоетичнішим можна вважати твір «Лесишина челядь» – новелу, яка складається з цілого циклу настроєвих нарисів, багата слуховими та зоровими ефектами.

Свіжість мотивів, добір барв у малюнку, відвагу і впевненість у відтворенні життєвої правди у всій її оголеності, а також мистецьке відчуття в розміщенні світла та тіні можна побачити майже в усіх нарисах. Деякі з них вражають нас жахом малюнків безжальної, бруталної правди, заради якої автор не вагався змалювати наскрізь відразливі сцени.

Взагалі треба зазначити, що новели з бориславського життя і збірка «В поті чола» – це найсильніші зразки натуралістичної творчості в українській літературі.

Другий період життя Франка починається енергійною діяльністю у створеній 1890 р. радикальній партії та в її друкованому органі «Народ». Праця Франка від того часу пливе трьома шляхами. В «Kurjerze Lwowskim» він працював, так би мовити, за дядька хліба, не забуваючи використати це поле для ведення публічних дискусій про різні українські громадські справи на чужому нейтральному терені. Робота Франка в українських часописах ділилася на публіцистичну в «Народі» та літературно-науково-публіцистичну в часописі «Житє і Слово», що його він створив 1894 р. В цей час Франко закінчив студії, отримав ступінь доктора філософії і габілітувався в 1895 р. у Львівському університеті. Але затвердження його після смерті Омеляна Огоновського на посаду доцента кафедри української літератури не отримало згоди з боку влади. Це був, здається, один з найболочіший ударів, завданих Франкові в його житті; українська ж громада зазнала також великої втрати через те, що не допущено було до університетських лекцій найбільш здібну для цього людину. Ця справа мала ще з іншого боку прикрі наслідки для Франка. Отож невдовзі він видав друком дві свої статті – «Niесo o sobie samym» («Дещо про себе самого») як передмову до польського видання новел «Галицькі образки» (цю передмову вилучено з другого видання) і статтю в «Die Zeit» – «Der Dichter des Verrates» («Поет зради»). У цих статтях поет поставив дуже високі вимоги перед інтелігенцією свого часу, поборюючи ниці мотиви поведінки широкої громадськості цього ж суспільства, і виклав власний погляд на зраду, трактовану в «Конраді Валленроді» Міцкевича не в негативному, а в героїчному, майже ідеальному освітленні – як

діяльність заради батьківщини, як учинок, що впливає з високого патріотизму. Відтак частина українського суспільства назвала Франка зрадником за сповідь перед поляками, яка властиво була не так сповіддю, як радше відвертим приверненням уваги до ран свого суспільства, а польська громадськість відмовилася з обуренням від його праці, замкнувши перед ним двері в усі польські часописи, притім редакція «Kurjera Lwowskiego» публічно викреслила його з числа своїх працівників. Отак Франко залишився без засобів до існування і без можливості знайти інші.

На той час він уже видатний, уславлений письменник, крім перелічених збірок поезії «З вершин і низин», новелістичних книжок «Бориславські оповідання» і «В поті чола» та повістей «Voа constrictor» і «Захар Беркут», Франко опублікував у другий період своєї творчості ліричну драму (цикл інтимної лірики) «Зів'яле листя» (1896 р.), збірку філософської поезії «Мій Ізмарагд», три поеми для молоді «Лис Микита», «Пригоди Дон Кіхота», «Абу-Касимові капці», повість «Основи суспільності» (незакінчений), «Для домашнього огнища», драматичні твори «Украдене щастя», «Сон князя Святослава», «Учитель», а також цикл новел.

Мистецьки довершеною є поетична збірка Франка «Зів'яле листя» – три цикли ліричних поезій, в яких кожна строфа, кожен вірш бездоганно вирізьблені, усі образи дуже вміло представлені, всі площини почуттів людської душі так художньо гармоніюють, що читаючи цю лірику і занурюючись в неї, зазнаємо щораз більшого задоволення, отримуємо щораз нові враження, нарешті, зупинившись на будь-якому вірші, маємо краси достатньо, щоби піднесла нас на вершини поетичного натхнення.

Твір цей складають три цикли ліричних поезій, в яких виражене почуття кохання, що має різні етапи розвитку.

Перший цикл – це поєднані в один ланцюг мука та страждання душі, напоєної чаром шаленого кохання, що через нього втрачаєш розум, кохання, на жаль, нещасливого. Спогади з минулого, відродження кохання, сподівання щастя, змарновані надії та страждання з цього приводу. Щонайсильнішими і щонайяскравішими барвами виражені страждання ошуканої в любовних почуттях душі.

Одне слово, перший цикл «Зів'ялого листя» – це крик розпачу духу, що страждає від нерозділеного кохання, крик, який у першу мить після пережитого розчарування не має меж стриму.

Повільно цей крик зболілого духу стихає – це другий цикл «Зів'ялого листя». Зі стану розпачу, шаленства, боротьби поет приходить до вдаваної рівноваги духу. Снуючи на тлі української народної пісні чудові, чаруючі квіти почуттів своєї зболілої душі, виспівуючи в них тихий жаль, спокійне зречення і навіть меланхолію, у цьому другому циклі поет сягнув вершин ліричної української поезії, вершин лірики, в якій розкошує його талант. У цих піснях (створених за мотивами народної поезії) автор виспівував гімни, обожнювання свого страждання. Крім чару поезії, на нього діє також сила болю, який стає джерелом натхнення та предметом оспівування у цілому жмутку поезії. Але зі зростанням сили слова в піснях ми відчуваємо ослаблення почуттів душі.

Нарешті наступає третій цикл.

«Вона умерла! – Ні, се я умер!»

Це провідний мотив поезії третього циклу. Ідеал мрій поета віддав свою руку іншому – помер для нього, що рівноцінне моральній смерті поета.

Цей крик болю, відтворений у першому циклі й піднесений у другому до сили культу болю, поет замінює у третьому циклі почуттям визволення від болю.

Герой «Зів'ялого листя» позбувся бажання користуватися життям і його радіощами. З часом впадає в апатію й втрачає бажання жити, а коли в ньому прокидається «поет» і повертає його знову до життя, він сам гвалтом перериває нитку свого земного існування.

Про мистецьку красу цього твору можна говорити, розглядаючи кожен вірш окремо, настільки кожен з них насичений художніми засобами, настільки різноманітні настрої, досконалі поетичні образи. Однак у цьому місці досить зазначити, що поезія «Зів'ялого листя» – це вершина ліричної поезії не тільки Франкової, але й взагалі української ліричної еротичної поезії.

Багато причин зродило оригінальний зміст і настроїв у збірнику поезій «Мій Ізмарагд». Передусім слід зазначити, що ав-

тор писав їх у темній кімнаті зі заплющеними від болу очима. Отже, він писав їх у сумному настрої, спраглому лагідності та сердечного тепла – цей настрій знайшов своє чітке відображення у збірнику.

Теми для поезії дало Франкові саме життя та дослідження старих українських літературних пам'яток. Там, окрім поезій за мотивами життя сільського люду, є суто особистісні вірші, в яких знаходять відгук випадки та події з останніх років життя Франка («Niесо o sobie samum»), у яких автор розмірковував у поетичній формі над суттю висловлених йому закидів зради – ця частина певним чином вплетена в збірник «Мій Ізмарагд». Зміст «Мого Ізмарагду» складають цикли «Paretetikon», «Казки» і «Легенди».

У циклі «Paretetikon» автор розкладає свої погляди на різні життєві питання, причому критично розглядає переконання свого народу, які прищепилися і нуртують у його естві під впливом християнської етики, але видозмінилися і відійшли від свого першозразка.

Поміркованість без любові, піст без добрих вчинків, слова без діянь, криклива молитва та інше – ось теми поезій цього циклу. Не менше барв автор присвячує осмисленню протилежних понять, наприклад любові, правді, кривді, мудрості, збуренню людської душі від гніву чи злості.

Поезії цього циклу багаті на поетичні образи, порівняння, сповнені глибоких філософських думок, рефлексій поета. Це серйозні, спокійні, глибоко продумані, овіяні теплом людського серця образи. А багаті їх мотиви! Спокій, гнів, гордість, кохання, кривда, бездіяльність, повороти долі, зло, обмова, доброта, слава, розум, чесне життя і багато інших.

Поетичний образ і викликана ним рефлексія – це форма тієї філософської поезії Франка. Головною її рисою є велика твердість. З погляду форми їх можна порівняти з коломийками, та зміст – набагато глибший. З погляду змісту вони подібні до народних прислів'їв.

Подібні мотиви знаходимо в «Казках» і «Легендах», тільки там уже сама форма посідає перше місце, а роздуми відходять на задній план.

Як загалом збірка Франка «Мій Ізмарагд», так і, зокрема, пласт її філософської поезії, наповнені мотивами з історичних джерел, через які автор відтінив власне розуміння християнської етики, філософії та буддизму. Не маю намірів оцінювати філософські погляди Франка; тут можна тільки констатувати високо розвинене в нього почуття людяності й безмірну любов до життя та правди. Безмежна любов до правди примушувала поета здерти з української душі грубезну пелену брехні, яка упродовж століть вкрила всі основи нашого буття, високі істини різних філософських та релігійних світоглядів. Усе те, що не є відхиленням від життя, Франко таврує як смішне та шкідливе; з того, що покрила брехня, поет здирає павутиння обману та землякам своїм, які зрослися з тією неправдою, показував справжню сутність речей.

Свій предмет поет трактує лагідно, спокійно, із великою повагою та любов'ю, хіба зрідка послуговується тонкою іронією. Отже, марно було б шукати в «Ізмарагді» настроїв поета часів створення поезій «З вершин і низин». Тепер це не молодий агітатор – це врівноважений філософ, лагідний педагог, який з любов'ю ставиться до предмету, який трактує, і до земляків, яким показує свою правду.

Осередням прозової творчості тих років, окрім кількох новел та нарисів, переважно із сатиричним відтінком, є незакінчена повість «Основи суспільності» (написана на тлі суспільних відносин у галицькому селі – стосунків панівної верстви до громади і взаємин у громаді та родині) та інша повість – «Для домашнього огнища», видана 1897 р.

У цьому другому творі виступають яскраві ознаки психологічної повісті. Його зміст дуже простий, сюжет також; всі зусилля автор спрямовував на окреслення психології створених персонажів.

Чоловік, капітан на службі, повертається після п'ятирічного перебування в Боснії додому, де чекає його кохана жінка з дітьми. Проте дружина під час цієї п'ятирічної відсутності, задля любові до чоловіка і дітей, звикнувши до красивого життя та рятуючись від матеріальної скрути, погодилась на посередництво у злочинній справі, а тепер, прагнучи приховати злочин перед чоловіком, обманує його.

Викриття цієї брехні – це підґрунтя психологічного сюжету, викладеного в повісті. Автор веде чоловіка до остаточного розуміння справжнього стану речей і до останньої розмови подружжя; дружина, шукаючи виправдання, шокує чоловіка величезною дозою брутальної правди, так що він замовкає зі своїми закидами. Однак суд домагається кари за злочин, – винуватиця, втікаючи від неї, накладає на себе руки, звільнилася не тільки від покарання за провину, але також і від недовіри чоловіка.

У повісті автор порушив різні проблеми, зокрема залежності вчинків людини від її матеріального становища, відповідальності чоловіка за дії дружини; автор з'ясовує, чи аморальні вчинки одних виправдовують такі ж учинки інших. Йдеться про останню розмову подружжя – сцену зізнання у провині. Насправді, у даній ситуації не могло бути мови про визнання вини, а швидше про оправдання винуватиці. На думку спадає Толстой із властивою йому сповіддю грішника, визнанням вини з добровільно прийнятим покаранням та покутою за злочин. На жаль, у Франка цього не маємо. Герої діють в ім'я правди, та коли правда підводить, намагається зберегти бодай видимість її, і за ту видимість триває дальша боротьба в їхніх душах. Ім'я винуватців, які вчасно встигають відійти в бік у потрібний момент, перш ніж заплямують честь сім'ї, свято шанують у цій родині. Фальш, фальш...

Дещо інакше виглядатиме справа, коли кинемо оком на причину злочину, на весь збіг обставин, що штовхнули людину до злочину, на її муки, які полягають у роздвоєнні душі, у нашому випадку на чисту душу люблячої, невинної дружини та душу злочинниці, яка хотіла б видатися чоловікові безневинною. Цілий безмір рафінованої, а попри те з добрим наміром обдуманого брехні – ця ніч проведена в повному безсиллі – скільки кари тягне за собою страждання! Мимоволі хочеться випустити з уст разом з автором слова пробачення за цю втечу перед ганьбою як карою за злочин. Це безневинне та нешкідливе вже ні для кого збереження видимості задля честі домашнього вогнища, незважаючи на моральні страждання винуватиці, примірює з нею читача.

У той період Франко виступив на драматичну ниву із декількома зрілими творами. Крім історичної драми «Сон князя Святослава» і драми, основаної на народних переказах («Кам'яна

душа»), він написав суспільну сатиру «Учитель», у якій показав пригоди вчителя в гірському селі, піонера освіти серед темних бойків.

Найбільш мистецьки зрівноваженою є драма з народного життя «Украдене щастя».

Конфлікт драми полягає в бажанні селянина отримати землю. Брати, прагнучи заволодіти ґрунтом сестри, переконують її в тому, що наречений Михайло Гурман помер у Боснії, та видають Анну заміж за старого наймита з іншого повіту. Тим часом Михайло повертається і вимагає від Анни дотримання присяги. Тут і починається драма, в якій страждають дві душі, які прагнуть поєднатися дедалі сильніше, чим більше занепадає їхня честь і добра слава. А з іншого боку не менших страждань зазнають дві інші душі, які, хоч і пов'язані церковною присягою, ніколи одне одному не належали, тим більше не буде цього тепер.

Автор окреслив характери дуже виразно: Анна, що на початку вельми дбала про реноме хорошої дружини, згодом повністю піддається впливові Михайла.

Її чоловік Микола, добродесна людина, поступається у всьому заради власного спокою і тільки під впливом почуття сорому, якого зазнав від чужих господарів, рветься до енергійного, шаленого бунту.

Нарешті Михайло – енергійний парубок, ошуканий братами Анни, бачить, що йому тепер нічого не залишається, крім повернення кількох хвилин щастя, яке було вкрадене в нього, а тепер він украв його для себе на коротку мить. Що його опісля чекає – ганьба або смерть – не думає про це. Цинічно і різко кидається він за втраченим щастям, а коли отримує від Миколи удар сокирою в груди, шляхетні порухи його душі перемагають. Він перед людьми свідчить, що наклав на себе руки. Як ураган, пролетів Михайло через життя переляканої Анни, залишаючи її нужденне існування. Михайло, намагаючись зберегти бодай якусь видимість, вину Миколи бере на себе, як покуту за зруйноване життя Анни та її чоловіка. Драматичне тло є похмуре. Так можна сказати і про настрої та характери осіб, змальованих у драмі.

Третій період творчості та життя Франка – період праці виключно на ниві української літератури та науки. Коли Фран-

ко втратив посаду працівника редакції «Kurjera Lwowskiego», розійшлася звістка, що він увійде до складу редакції «Літературно-наукового вістника», який почав видаватися в 1898 р. замість «Зорі» і «Слова» (на сьогодні вийшло 50 томів цього видання). Звістку дуже радісно сприйняли приятелі Франка та прихильники його таланту.

З цього часу розпочався найважливіший для української літератури період творчості Франка. Попри те, що відтепер Франко брав участь у всіх виданнях Наукового товариства імені Т. Шевченка та друкував у ньому свої студії та матеріали, він спрямовував діяльність єдиного на той час літературного журналу упродовж цілого десятиліття.

У жанрі поезії Франко друкував за більшими або меншими винятками усе те, що пізніше складе збірки «Із днів журби», «Semper tigo» і «Поєми», а також багато перекладів з європейської поезії. Поруч із малими нарисами видавав оповідання «Гриць і панич», «Хома з серцем і Хома без серця», гуцульські новели «Як Юра Шикманюк брів Черемош», «Терен у нозі», дві повісті «Перехресні стежки» і «Великий шум».

Але найбільше труду Франко вклав у публіцистично-наукову царину. Він дав оцінку усіх важливих європейських культурних подій, характеристику видатних діячів у галузі літератури, надрукував працю про Данте з уривками перекладів «Божественної комедії» (шкода, що не видано окремого видання цієї студії!), зафіксував усі важливі новинки української літератури, аналізував різноманітні політичні та культурні події із життя українців, піддав не раз то холодній, не раз то безжальній критиці, врешті, вималював яскраві постаті українських письменників, політиків та громадських діячів. Найвагоміші з них – про Лесю Українку, Антонія Петрушевича, Михайла Старицького, Івана Гушалеви́ча, Володимира Самійленка, а також дві більші праці: «З останніх десятиліть ХІХ ст.[оліття]» та «Стара Русь».

Крім того, активно співпрацював з «Українською видавничою спілкою», де друкував «Поєми» (серед них цікава поема «Похорон»), «Коваль Бассім» і «Semper tigo», бориславські оповідання «Полуйка», сатири «Сім казок», «На лоні природи», «Місія. Чума. Казки і Сатири», друге видання повісті «Захар Беркут» і

«*Voas constrictor*». В окремих збірках друкував новели «Добрий заробок», «Панталаха», «Малий Мирон», «З бурливих літ», деякі новели із збірника «В поті чола» та драму «Будка ч. № 27» і комедію «Майстер Чирняк». У 1905 р. написав і видав друком найвидатнішу та найдосконалішу свою поему «Мойсей», яку поруч із лірикою збірки «Зів'яле листя» та філософськими творами збірки «*Semper tigo*» треба вважати найпіднесенішою поезією Франка.

Від 1908 р. Франко замовк як поет та белетрист, відступив з боротьби як суспільний діяч, – однак не перестав працювати на літературній ниві. З'явився друком його «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», виданий як перший том вибраного видання творів Франка. Доповненням до цього нарису має вийти друком праця під назвою «Молода Україна».

Від 1908 р. Франка повністю поглинуло затишшя домашнього життя – він не брав активної участі в суспільному та літературному житті свого народу, проте не переставав цікавитися важливими його подіями і давати цінні поради молодшому поколінню!

Аби лиш міг зайнятися ще остаточною редакцією своїх творів!

Суспільна робота, що заповнила все життя поета, забрала всі його сили, висмоктала найпотужніші соки, не дала йому одного – цілковитого задоволення. Мусив боротися, із корінням виривати з серця всі ілюзії, всі грішні ідеї, що колись матимуть змогу жити вільніше, що доля і йому усміхнеться, що і він ще зазнає щастя.

Але найбільше йому дошкуляло, що куди тільки не кине погляд – усюди пустота та фальш. Працював без відпочинку, а зробив так мало, був час, коли інших заохочував до праці, і врешті, забракло у власнім його серці запалу та віри.

Коли озирнутись назад, у пройдені роки, і згадати того робітника-каменяра, що сповнений віри прокладав дорогу до щастя новим поколінням, і порівняти з ним пізнішого поета, ще дужого, та з підваженою вірою в ідеали свого життя, то зрозуміло весь трагізм самопожертви заради ідеї, відчутно велику відмінність між поезією збірок «З вершин і низин» та «Із днів журби».

Тепер, перш ніж сконає в його серці творча сила й замовкне дар пісні навіки, поет хотів би ще раз розправити свої крила і політати вільно в гірських просторах та оживити спогади, які неприхильна доля залишила на дні його душі. Але боїться, чи стане сили, аби відчутти й знову пережити все.

У чому ж слід убачати причину цього сумного настрою, що віє від збірки ліричної поезії «Із днів журби»? Ця лірика – це плід духу попереднього періоду творчості, зокрема останнього, того, коли поет у «Дещо про себе самого» став на прох зі своїм суспільством, а в статті «Поет зради» («Der Dichter des Verrathes») – із суспільством польським, а опісля обриває зв'язки з усіма чинниками: і тих, з-поміж яких вийшов, і тих, серед яких працював.

Збірка «Із днів журби» – найсумніша поезія Франка. Причиною смутку, окрім вищезазначеної, є ще й та обставина, що поет починає дивитися на своє життя дедалі спокійніше, дедалі тверезіше. Той, повний молодечого запалу, войовник в ім'я ідеї, починає зневірюватись у добрих наслідках власної праці, він відчуває, що не здійснив завдання людського життя, яким є осягнення власного щастя, і бачить, що наближається мить, коли остаточно відчує своє духовне осиротіння.

Це депресія, у яку на момент потрапив могутній дух поета, аби незабаром вирватися з неї і злетіти на вершину своєї творчості.

А досягнув він цих вершин завдяки ліриці, уміщеній у збірці «Semper tūo», у поезії, яка дуже позитивно вирізняється у творчості Франка взагалі, а завдяки своєму тонові зовсім інша, ніж поезія сумних днів останніх років.

Спокій, рівновага, відвертий сміх, іронія, щира радість, молодечий запал, понад усім панівний скристалізований філософський світогляд – це тон останнього тому ліричної поезії Франка.

Поезії цього циклу – твори глибокі, спокійні, горді, зокрема вірші «На давні мотиви». Інші – «З книги Кааф» – сповна душевного тепла, доброти, притаманних великому генієві.

У своїх віршах поет увиразнював найгостріші проблеми та відображав розмаїтість настроїв, а тон добирав потужний, але спокійний, поважний; його поезія, ніби кована з бронзи, таке в ній пульсує глибоке почуття і така вона гармонійна за формою, що, читаючи її, відчуваємо справжню мистецьку насолоду.

Мотиви його поетичної творчості напрочуд розгалужені: це й політична сатира, соціальна, побутова та релігійна тематика, піднесені пісні, сповнені віри в силу і життєдайність свого народу, поезія, що втаємничує читача в секрети поетичної творчості, – саме тому його вірші (мовлячи словами Франка) сповнені пристрасті й бажання, вогню й тривоги, його поезія – це боротьба, це широка дорога, якою митець прямує через шукання й проби до мети, що мчить у безкраїх просторах.

Зміст, сутність поезії – ось що найважливіше в поетичній творчості Франка. Проте і форма його поезії є цілісною; якщо з погляду витонченої форми ще можна серед молодшого покоління знайти майстрів, то з погляду ідей, наявних у його поезії, Франка не тільки ніхто не перевершив, але й навіть не наблизився до його висот.

У творчому доробку Франка є кілька поем, які порушують життєво важливі проблеми. Так, наприклад, у поемі «Смерть Каїна» осмислено співвідношення між прагненням людини до пізнання та життя. В поемі «Похорон» головний герой Мирон розмірковує над тим, що таке зрада, задумуючись, чи можна її вважати шляхетним вчинком хоча б тоді, коли вона покликана для підкореного народу викувати «ідеали». На його думку, зрада неприйнятна навіть для досягнення шляхетної мети. Врешті в поемі «Іван Вишенський» автор ідеалізував любов до вітчизни, змальовуючи внутрішню боротьбу аскета патріотизмом та прагненням зректися земних благ, бажанням цілковитого спокою. Відданість батьківщині і до життя перемогли аскетичне збайдужіння. У поета, залюбленого у життя так, як це було у Франка, інакше й статися не могло. В останній поемі автор описує внутрішню боротьбу, що вирує в душі Мойсея; чи працею усього свого життя він допоміг, а чи зашкодив своєму народові.

У поемі «Мойсей» Франко зобразив цю постать в останні хвилини життя. Після стількох десятиліть напруженої праці серед свого народу, для добра свого народу, праці, яка мала звільнити його народ від кайданів і зробити вільним, Мойсей втрачає силу духу. Він уже не має такого впливу на маси, які не здатні розумом своїм осягнути важливість кінцевої мети, і тільки віддавшись звабі слова генія, спершу зі завзяттям пішли за ним, а

тепер, сповнені сумнівів, стоять посеред дороги і навіть не думають іти слідом за пророком, жбурляючи камінням у того, перед ким щойно схилилися. У таку хвилину перед провідником народу відкриваються два шляхи: або скоритися масі і дозволити вести себе лжепророкам, або покинути всіх і самому вирушити до землі обітованої.

Мойсей обирає другий шлях. І ось тоді в його душі починається внутрішня боротьба. Друга частина поеми – це опис тієї боротьби на самоті, того роздвоєння душі, виру сумнівів і зневіри. Опис внутрішньої боротьби широко осмислений і всебічно окреслений. Із поглибленням сумнівів ми бачимо цілу шкалу непевності, через яку проходить Мойсей, сповнений вагань щодо правильності своїх дій. Сумніваючись, чи справа усього його життя не була часом наслідком його власної пихи та гордоців, напрочуд швидко він засумнівався у своєму пророчому посланництві. Перед його очима виникла глибока прірва між прагненням повести свій народ до свободи і бажанням отих земних плазунів, для яких найважливіше наповнити шлунок. Сумніви врешті змусили його зневіритися в правдивості Божих слів.

Слова «обманув нас Єгова» сповнені болю і сумнівів. У ці хвилини Мойсей відчуває, що не зможе досягнути вічне щастя. Але об ті слова розбиваються його сумніви. Відроджується рівновага духу. Душа мислячої людини прояснюється, приходить розуміння, що людина не в змозі вирішити усі проблеми буття. Господь – це той лад і гармонія у природі, які не піддаються нашому розумінню. Метою людського життя є прагнення до щастя, одвічного духу, але пізнати його вповні людина не спроможна.

Пролог поеми, де автор гостро висловлюється про вади свого народу, а з іншого боку возвеличує творчу силу його духу і надіється на відродження – цей пролог, який тісно вплетений у канву твору, дає право вважати поему «Мойсей» національною поемою.

Завдяки ідейній спрямованості «Мойсей» став видатним твором Франка. У поемі, наче у вінку, поєдналися всі нитки поетичної творчості Франка. Поет-громадянин відтворював різноманітні характерні риси суспільних відносин упродовж

своєї діяльності. До боротьби з поетом-громадянином став поет-індивідуаліст, який і тут не може виступати інакше, ніж громадянин. Віддалившись від свого суспільства, він не в змозі настроїти ліру на інший, новий лад, окрім суспільного. Індивідуальна боротьба спирається на колишнє ставлення до власного народу.

З мистецького погляду поема торкається самої суті життя і слугує дороговказом. Перша частина має епічний характер, натомість друга характеризується високою драматичною напругою, передусім йдеться про діалог Мойсея з демоном зневіри. Діалог цей відзначається потужним драматичним настроєм. Від вагання до розпачу підноситься дух Мойсея, а потім переходить на спокійний тон цілковитої покірності. Поет з великою майстерністю відтворив ці перетворення з одного стану в інший.

Говорячи про новелістичний доробок Франка останніх років, варто згадати оповідання з гуцульського життя «Як Юра Шикманюк брів Черемош» і «Терен у нозі». У цих оповіданнях необхідно виокремити два елементи творчості: реальне відтворення повсякденного життя, у даному випадку гуцульського, та містичне відображення станів душі, що перебувають поза нашою свідомістю. У той час як реалізм був засадничим чинником відображення дійсності в тогочасній творчості Франка, містицизм у жодному з творів не набрав такої сили, так яскраво не проявив себе, як у тих гуцульських новелах.

Автор у першій новелі на мить зосередився над частим і мало зрозумілим явищем «годованців». Гуцул заповідає своє майно третій особі, яка доглядає його і допомагає господарювати. Автор окреслив мотиви такого вчинку, змалював «турботу», виявлену до годованця, і від реальних описів перейшов до відтворення містичних станів людської душі (йдеться про «годованця») у момент, коли поривається вчинити злочин. Дві могутні сили «Добра» і «Зла» зіткнулися у запеклій боротьбі за перемогу. Автор майстерно показав, що в таких моментах перемогу може здобути невинний випадок, який усі думки, всю правду людської душі зверне несподівано в якийсь інший бік.

Новела «Як Юра Шикманюк брів Черемош» – це гімн, що звеличує доброту людської душі.

Варто ще звернутися до двох повістей Франка: «Перехресні стежки» і «Великий шум». Перша з них заснована на прагненні сучасного українського суспільства до відродження. З одного боку, адвокат Рафалович як виразник дій, спрямованих на визволення української інтелігенції, а з іншого – темні й убогі народні маси, зі своїми побоюваннями і недовірою до сподвижницької праці власної інтелігенції; ставлення цих верств одна до одної та до галицької урядової системи – це і є тло роману, його головні герої. Водночас на політичному тлі автор відтворює емоційний стан Рафаловича, який змушений спостерігати, як ідеал його молодечих марень-снів зневажений і знищений перебуває у руках Стальського – звіра в людській подобі.

У цій повісті Франко яскраво показав себе як письменник-натураліст. Давно вже ми не були свідками настільки пронизливих, сповнених жахіття художніх образів, як у повісті «Перехресні стежки».

Натомість у повісті «Великий шум» йдеться про давно минулі дні, про переломні моменти в житті українського селянства після скасування кріпацтва. Автор відтворив строкату картину настроїв звільненого селянства. З одного боку, радість, що обернулася пияцтвом, а з іншого – досі старанно приховувана, а тепер уже відверта ненависть до панів, зрештою, страх перед поверненням панщини – саме такі настрої заповнили душі селян у той пам'ятний час.

Персонажі змальовані сильною рукою митця, твір якого став прелюдією до розвитку взаємин у лоні української суспільності в Галичині другої половини ХІХ ст.

Повість «Великий шум» як останній твір Франка вагома не лише з мистецького огляду: в ньому кристалізується погляд автора на еволюцію суспільно-економічних і політичних відносин українського люду після скасування кріпосного права.

Якщо б ми хотіли визначити, до котрої з літературних шкіл ХІХ ст. належить Франко, то треба визнати, що письменник зрозумів і відчув усі напрями, а характер письменника, як людини енергійної і чутливої до будь-яких проявів життя, спонукав його до захоплення найкращим у всіх літературних школах.

Франкова молодість припала на той час, коли романтизм тільки-но відцвів, але плоди його духу мали ще достатньо вагомий вплив на європейське суспільство; на відгомін романтизму у творчості Франка вказують його переклади Дж. Байрона («Кайн»), Й. Гете («Фауст»), перший роман «Петрії і Довбушки», зрештою й пізніші твори, як-от «Захар Беркут» та історичні драми.

Проте основний творчий доробок Франка належить до того періоду, коли у європейських літературах цілковито запанували натуралістичні тенденції. Не оминув цей процес і Франка. Поетика натуралізму проявилася в оповіданнях бориславського циклу, у збірці «В поті чола» та в повістях «Воа constrictor», «Для домашнього вогнища», «Перехресні стежки». Як натураліст Франко розкривається не тільки в белетристичних творах – у своїх критичних статтях і розвідках він також став на бік цього літературного напрямку.

Проте, незважаючи на великі заслуги Франка в руслі вищезгаданої школи, вершина його поетичної слави лежить далеко поза натуралізмом.

І коли після короточасної перемоги натуралізму та його панування в усіх європейських літературах на противагу йому з'являється інший напрям, Франко як лірик створив низку любовних віршів, завдяки якими вливається в потік модерністів одним із перших в українській літературі.

Наскільки болісною є трагедія Франка-критика і Франка-поета! Як критик він ближче до натуралістичної школи, а як поет може слугувати прикладом, що критик і поет не ототожнюються в одній людині. Франко належить до виняткового в літературі типу критика і поета в одній особі, поета, в котрого критик не відібрав силу й бажання творити. Водночас Франко як поет різниться з Франком-критиком. У той час, коли перші свої кроки як письменник він ступав протоптаною стежиною романтизму, його творчість розвивається під гаслами натуралізму, якому Франко присвячує всі свої сили. Але саме в цьому сутність трагедії письменника. Безсумнівно, що Франко-натураліст своїми оповіданнями заклав основи для подальшого розвитку цього напрямку в

українській літературі, проте варто підкреслити, що його поетична творчість не збігається з сутністю натуралізму. Франко як поет є ліриком, винятково ліриком, та й не лише в «Зів'ялому листі» і не лише у всіх своїх поетичних збірках – лірика в ньому можна пізнати навіть у всіх його поемах. Ідеться про такі твори, як «Смерть Каїна», «Похорон», «Іван Вишенський», «Мойсей» – у кожному з них переважає ліричний елемент. Найціннішим у перелічених поемах є вияв власних почуттів, кривавих ран поетичного серця. Ліричний елемент, що являє собою сутність романтизму, набирає великої сили в неоромантизмі (так зв. модернізмі) як протиставлення об'єктивному, раціональному натуралізму з яскраво вираженим епічним елементом. Творчість Франка як поета є свідченням того, що геніальний митець здатен здійснитися над усіма літературними напрямками, зриваючи з кожного найкращі квіти і, не обмежуючи себе впливом жодної з літературних шкіл, віднайти у своїй душі відгомін на всі прояви життя.

Переклад з польської Мирослави Циганик

СТАТТІ

ФРАНКО ЯК ПЕДАГОГ

(з нагоди 40-літнього ювілею його письменської творчости)¹

З житеписи Франка знаємо, що він лагодився до педагогічної праці і вельми болючо відчував відсунене його від неї. І хоч не судилося йому займати жадного становища в урядовій школі, таки полишився вірний своему вродженому педагогічному покликові в межах своєї письменської діяльності та образував суспільність цілим рядом творів призначених для виховання молодого покоління. Тому добре буде, коли при ювілейнім огляді його заслуг, кинемо оком і на сей бік його творчости.

Який же ідеал присвічував Франкови, коли він рішався іти в жите шляхом учителя і скільки, далекий від практичної педагогії, він, вроджений педагог, зробив для виховання нашого молодого покоління?

Відповідь на перше питанє дає нам Франко у своїм оповіданю «Борис Граб» (мимоходом кажучи, присвяченим одному з найвизначніших наших педагогів др. Іванови Копачеві². Автор виводить постать професора математики Міхонського, людини вельми вразливої на всі житеві питання, далекої від замкнення в області свого предмета.

Які черти підносить Франко у сего педагога?

«Не вважав зайвим по десять раз на кожній годині навчати учеників методичности, повільного, але ясного думаня, точности й економії у всіх рухах, поступках і ділах».

¹ Крушельницький А. Франко як педагог: (з нагоди 40-літнього ювілею його письменської творчости) // Наша школа. – 1913. – Зош. 1. – С. 1–6.

² В збірці оповідань «Малий Мирон». – Львів, 1903.

«Власна думка! Власна духовна праця, ось у чім властива ціль гімназії. Ти думасш один з другим, що та латина, грека, фізика чи математика, логіка чи психологія, що ми тут з тобою переробляємо, придасться тобі потім у життю на щось? Не вір тому! Головна річ у тому, аби ви навчилися володіти своїм мізком. Знаєте, як мала дитина вчиться зразу дивитися очима, потім хапати руками, а нарешті ходити ногами та говорити. Так і гімназія вчить вас володіти духовними органами, виробляє пам'ять, порядне думане, систематичність, а нарешті критичність. Отсе мета гімназії. Гімназія, се та ж гімнастика, лише на широкій, духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований узятися до всякої праці чи науки, що має заповнити твоє жите. Аж там за дверима гімназії почнеся те, що має придатися тобі в життю, правдива наука. Тут усе лише гімнастика, вироблюване здібностей, а з них найвисша, найдорожша – здібність власного думання».

«Займіть, зацікавте хлопця наукою, давайте йому з себе приклад справді духового, відданого науці життя, то він прилипне до вас усею душею».

І т. д., і т. д.

Я навів сих кілька уривків (коли б хотів приглянутися ближше сему учителеви Франка, треба б переписати ціле оповідане), щоб вказати, яким шляхом ішли погляди нашого великого письменника на учительську працю і на виховане молодого покоління.

«А втомиться було (Борис Граб) шкільною наукою та читанєм позашкільних книжок, то біжить до своєї комірки, де мав невеличкий столярський верстат та власної роботи токареньку і струже, точить, ріже, складає, доки й фізично натомлене тіло не запросить спочинку. А поза тою дрібною щоденною роботою виднілись такі широкі, світлі і безмежні горизонти нової, ще красшої і приманнійшої роботи, що забутиш хоч на годинку, заголомшитись чи то картами, чи трунком, Борис Граб уважав би для себе простою стратою, а не приємністю».

Хто не вичуває у нас, учителів, у повисших словах ідеалу учителя й ідеалу ученика, що більше, ідеалу наших педагогічних змагань, яких повне переведенє се після дуже далекої будуччини. А треба звернути увагу на се, що оповідане «Борис Граб» частина автобіографії Франка. Із сполуки сих двох постатий можна

б скомбінувати собі постать учителя Франка, коли б не кинено його під ноги по сім шляху непроходимої колоди.

А постать Івана Франка, людини й письменника, занадто велика, щоб, маючи змогу зачислити її до гурта споріднених собі духом людей, українське учительство не зробило сього в сю пам'ятну ювілейну хвилю.

А тепер друге питане. Що зробив Франко як поет, як письменник для вихованя молодого покоління, дарма, що стояв далеко від практичної педагогії?

Тут можна б сказати, що діяльність Франка наскрізь педагогічна, виховуюча. Чи взяти під розвагу народню нашу масу, яка стоїть на степені нашого діточого розвитку дитини, і всю популяризаторську діяльність Франка для образования сеї маси, чи взяти Франковий вплив на образование нашого студентства, його характеру, його енергії у змаганю до мети, розвиваню його духа – (символом впливу і значіння портрет Франка, як одного з провідників і учителів молодіжи, приміщений на видному місци в «Академічній Громаді»), чи взяти під розвагу працю Франка для тих найменших, працю, яку може ніхто в нашому суспільстві не зробив з такою любовю до предмета, з такою старанністю і таким талантом (розумію діточі виданя: «Лис Микита», «Коли ще звірі говорили», «Пригоди Дон Кіхота», «Абу-Касимові капці» і т. п.) – усюди проявляється великий педагогічний хист, в кожному ділі чути душу великого учителя, педагога!

Як близько умів поет підійти до молодечої душі дитини, як сердечно умів він промовити до її буйної уяви, зможуть найкраще розповісти учителі-бібліотекарі наших гімназій. Нема ані одної книжки в українському письменстві, що за нею ученики так побивались би як за «Лисом Микитою». Се, можна сказати, одна з найпопулярніших книжок Івана Франка. Коли взагалі молодіж старшого віку рвеса за книжками сего письменника, коли його ім'я промовляє до душі старшим нашим ученикам, то причини тої симпатії до поета треба шукати в незатертому спомині лектурі «Лиса Микити». Щоправда, поет підійшов до почувань дівчорі так близько, як хіба наближаються до них старенькі оповідачі з народа, творці і перетворці казочних оповідань, чудотворних, фантастичних казок, які вриваються навіки в душу дитини.

Треба приглянутися зблизька впливови Лиса Микити на діточу душу. Коли в сім'ї кілька душ дітей і в їх гурт попаде згадана книжка – стає вона улюбленою книгою усіх: і тих, що читають, і тих, що ледви що зачинають складати букви в слова, і тих, що від землі ще відросли. Треба приглянутися, як видирають собі вони її, які зводять за сю книжку війни. І тепер, коли вона опиниться в руках одного – прошу ближше обсервувати його: як старші не відриваються від неї, доки не перечитають, а коли вже і знають її, як вишукують красші місця, як врешті попадуть на перше ліпше місце і вглублюються в лектуру. І тоді світ для них не існує. А попаде книжка в руки неписьменного, як воно студіює фантастичні образки-ілюстрації сеї книжки. Які історії воно оповідати вам буде на основі сих ілюстрацій. А те найменше, той приземок слухає і коли пощастить йому захопити в руки «Лиса Микиту», прошу послухати, як він буде комбінувати собі цілу казочну історію «Лиса Микити».

Коли я ділюся в сій привітній статі з читачами своїми спостереженнями над діточою лектурою «Лиса Микити», то в тій цілі, щоб виказати величезний вплив сеї книжки на розбуджуване уяви дівтори. Найкрасший розбір книжки, найглибший її огляд не скаже стілько, скілько два-триразова обсервація того, як читає дівтора ту любу книжку «Лиса Микиту».

Своїм спорідненем і впливом дуже близько стоїть до «Лиса Микити» прозова збірка байок і казок: «Коли ще звірі говорили». Звіринний епос, найбільш приступний і рідний діточому світоглядю проявляє в обох сих книжках великий свій вплив на душу дівтори.

І коли з одної сторони треба висказати поетови велику вдяку, що обдарував нашу дівтору на довгі покоління такими безсмертними творами, так годі не висказати свого негодованя під адресою видавців сих творів. «Коли ще звірі говорили» виходить без ілюстрацій, хоч я мав змогу на пробці ілюстрації до казки «Лев і Осел» (в Руській Читанці для I кл. в серед. шк.) перекопатися, яке значіне мали б для сеї збірки казок ілюстрації. Видаване і то п-те з ряду такої книжки без ілюстрацій, се нарочне обнижуване вартости книжки! Або возмім для прикладу ті незугарні ілюстрації до «Лиса Микити»! Як можна пускати в світ книжку того рода з

такими ілюстраціями. «Лис Микита» заслугоє, щоб не то здвоїти – потроїти число ілюстрацій, щоб кожду сцену ілюструвати, аби й дитина далеко неписьменна успіла вичитати, видивити, відтворити собі зміст цілої поеми. А до виготовлення ілюстрацій належало б запросити найкрасших наших мистців у рисунку, тоді тільки могла б бути бесіда про пієтизм до творця і до його твору.

Побіч сих двох, висше згаданих, найбільш популярних творів з області діточої лектури, поет дає нам ще кілька таких же творів, а то: «Абу-Касимові капці», «Пригоди Дон Кіхота» і «Коваль Бассім». Се вже книжки для троха старшої дітвори, для тих, що вже перейшли ті рідні їх душі, події з царства звірів і можуть захопитися фантастичними картинами та звертати увагу на ріжні алегорії. Із замилюваня молодіжи до сих книжок треба те саме про них сказати, що й про «Лиса Микиту». Видані гарно, з відповідними ілюстраціями, які упластичнювали б чужі і незнані нашим дітям моменти з арабського світа, або в «Пригодах Дон Кіхота» скріпляли весь комізм оповіданя, сих три, а разом сих п'ять творів з області понять і інтересів діточого світа вистарчили б, щоб запевнити Франкови безсмертний пам'ятник, як великому знавцеві діточих душ, а ще більшому їх приятелеви.

Чи ж треба дочислювати до сего рода творчости Франка ще один рівно ж казково-історичний, не менше цінний для діточої лектури твір, історичне оповіданє «Захар Беркут»? Сила уяви й рельєфність у відтворюваню історичних подій роблять сю книжку, (яка мимоходом кажучи, походить з наймолодших літ творчости поета) найвідповіднішим історичним оповіданєм для шкільної лектури молодіжи.

* * *

Характеризуючи у повисших стрічках Франка як педагога я навів його погляди на працю, завданя і характер учителя в тіснійшій того слова значіно, далі вказав я на те, як він, не маючи змоги переводити свої погляди практично в жите, образував і розвивав душу молодого покоління нашого народа.

Мій огляд не був би повний, якби я не звернув уваги на се, що Франко взагалі в своїй поетичній творчости був великим учителем свого народа.

Вистане, коли я вкажу як на приклад на дві збірки його поезій: «Мій Ізмарад» (в новому виданю: «Давнє й нове») і на «Semper tūo».

Скільки то глибоких житевих правд висказав він у розділі «Паренетікон», а спеціально в «Строфах». Чотири стрічки – а в них така глибока думка, що пояснюючи її напишеш розвідку. Не буду наводити прикладів тої дидактичної лірики Франка. Скажу одно: Се поезія, яка відрадою може стати в найважчих годинах життя – так поет найде у всьому горю слово потіхи, розради, пояснення. Але й дещо інше є в тій поезії. Загально признані правди поет показує в своїм освітленю і не одну з них руйнує безпощадно, а на її місце ставить цілком нову.

Коли ми хочемо в нашому письменстві пошукати матеріалу в поетичній формі до розмови на преріжні теми з молодіжю, отвираємо першу ліпшу збірку поезій Франка і попадаємо на котрій-небудь сторінці на неоцінені скарби. І тут ми бачимо, якого великого педагога ми маємо в нашому найвизначнішому сьогочасному поетови, які широкі овиди заступає він в своїй дидактичній поезії.

Витаючи Його від загалу учительства з нагоди сороклітя Його безсмертної праці для нашого народа, складаємо Йому глибокий поклін і висказуємо бажане, щоб здоровле дозволило Йому докинути не один цінний твір до висше згаданих писань і щоб довелось Йому дожити справді європейського виданя Його творів писаних для діточих сердець.

В Городенці, в лютім 1913.

РЕВОЛЮЦІОНЕРОВІ Й КАМЕНЯРЕВІ:
(промова на святі для вшанування пам'яті Івана Франка,
уладженому філією «Просвіти» у Львові дня 16 червня 1929)¹

«Вічний революціонер –
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю, –
Він живе, він ще не вмер!» –

це motto всього життя, всієї творчости найбільшого сина галицької землі, Івана Франка.

Цей дух, вічний революціонер, веде його на боротьбу з кошмарем назадництва, що намагається скувати його вольного духа, наложити кайдани на його думку, зв'язати тюремними мурами вікової традиції його – молодого протестанта серед покірливої юрби бездушних підпор гнилого спокою, – революціонера серед слухняної маси рабів панщинного невільництва у фізичному й духовому розумінні.

Цей дух, вічний революціонер, творить з Івана Франка духового революціонера в нашому житті, в кожній його ділянці, у всіх чинах, у всіх писаннях творця українського слова – в його могутній, над міру тверезій поезії, в його критичній публіцистиці, навіть у науковій праці.

На кожному полі, якого не торкнеться гостре Франкове перо, де не прогомонить критичне його слово, dokonується революційний зрив, переводиться переоцінка закоростенілих, змарганих цінностей на нові, життєтворчі.

¹ Крушельницький А. Революціонерів і Каменяревів: (промова на святі для вшанування пам'яті Івана Франка, уладженому філією «Просвіти» у Львові дня 16 червня 1929) // Нові шляхи. – 1929. – Ч. 3. – С. 85–96.

Але особисто поетові доводиться переносити на своїх плечах увесь тягар революційних поривів, долю революціонерів різних віків і народів.

Уже перша його зустріч із життям заводить молодого Франка в тюрму, викидає його – тюремника – з кола поважних, статечних громадян, – революціонера – з громади лояльних, вірнопідданих патріотів, – соціяліста – відмежовує від зустрічі з прихильниками українських традицій, козакофільської романтики, задивленої в старшинські козацькі кунтуші, розмареної поетичним оспівуванням гетьманської-панської булави, відмежовує його від галицько-руського рутенства, що схияляло голови перед – то царями, то царями, то перед кожночасними митрополичими престоломи!...

І, всупереч дотеперішнім солодкаво-кислим романтичним співам, вириває з його грудей нове національно тверезе слова; про –

... Курні хати мужицькі,
Про варстаті ремесницькі,
Ті місця недолі й сліз,

– про тих дівчат сільських,

Що з роботи перемучені спішать,
Руки й ноги, мов відрубані, болять,

– про наймита, що «щоб жити, він життя і волю власну й силу за хліба кусник продає», – про свій народ, що

Лиш в казці золотій, мов привид сну чудовий,
Він бачить доленьку свою,
І тягне свій тягар, понурий і суворий,
Волочить день по дню,

– про той народ, що продовж усієї історії був тільки пасивним предметом, яким торгували свої й чужі.

Далі зривається з поетових грудей незвична для тодішнього українського громадянства Галичини пісня про каменярів, що

їх під височенною гранітною скелею стоїть тисячі, з молотами в руках, пісня про нову життєву силу, нових робітників на шляху духової революції в галицькому житті, – у яких одна думка, одна певність:

... Кожний з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яти в людей за цей кривавий труд!
Що аж тоді підуть по цій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та прорівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють!

Думаючи звичайними в Галичині категоріями, можна було ждати, що важка життєва дійсність притолочить духа молодого революціонера, що розуміння й свідомість безвиглядного життя народної маси відбере в нього силу до могутнього льоту, що черв'як заскорузлої буденщини, яка тільки каміння має в руці на революціонера думки, слова й чину, на революціонера, що поважиться зрушувати традиційний спокій, традиційні основи мирного життя, що все те гетто тодішньої галицької верхівки заломить пориви молодого поетового духа, зневірить його в доцільність боротьби, в можливість проявляти критичну оцінку життя, – молодого громадянина всилує прийти до Каносси, увійти в мирне галицьке русло.

Навпаки! Тверезий погляд на життєву дійсність скріпляє припливом нової сили поетового духа, оживлює його вірою в перемогу:

... І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт.
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ!

І своєму народові, прикованому до землі рабові, поет віщує,
що

Він побідить, порве шкарлущі пересуду
І вольний власний лан

Він знов оратиме, властивець свого труду,
У власнім краї сам свій пан.

– що визволиться з оков фізичної неволі й на полі національного розвитку дійде до здійснення політичного ідеалу нації.

А до товаришів з тюрми, тих смільчаків, що стали на прою з галицьким геттом, до нерівного бою з галицьким рутенством, – зривається з поетових грудей слово завзяття й певности в пере-
могу:

Через хвилі нещастя і неволі
Мимо бур, пересудів, обмов,
Попливе до країни святої,
Де братерство і згода, й любов.
Треба твердо нам в бої стояти,
Не лякатися, що впав перший ряд,
Хоч по трупах наперед ступати,
Ні на крок не вертатися взад.
Це ж остання війна! Це до бою
Чоловіцтво із звірством стає,
Це поборює воля неволю
«Царство боже» на землю зійде.
Не від бога те царство нам спаде,
Не святі його з неба знесуть,
Але власний наш розум посяде,
Сильна воля і спільний наш труд.

Дарма, що

І вас із своїх зборів проженуть
Старих порядків лицарі гордії.

Дарма, що

На суд потягнуть вас, начинять вами
Всі тюрми, все покличуть проти вас –
Людей і бога!...

...Борітеся! Терпіть! По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали
Лиш гложжя, терня, – там по вас нехай
Зазеленіє жито, наче гай!

Безоглядним, безкомпромісовим боєвиком входить поет у життя! Не заломлюється, коли спадають на нього щораз то нові удари, шукає собі нового терену праці, переводить у діло свої думки й слова. Працює серед робітництва – організує кадри нового чинника в галицькому житті.

З другого боку чар уселюдських ідеалів, які мають раба-народ, рабську націю піднести до рівеня культурних націй, дозволити їй засісти у народів вольних колі, – чар усесвітнього братання стає провідною зорею на шляху поетового життя, його всебічної творчости.

Він розкриває поетові, в чоловічих його літах, очі на характер галицького відлomu української нації, на її низи й верхівку, на націю в етнографічному, історичному й національно-державному розумінні й вириває з поетових грудей гірке, розбільне признание: «Не люблю русинів!», «Не люблю Руси!..» й рівночасно важке обвинувачення: «Так мало знайшов я між українцями правдивих характерів, і так багато дрібничковости, вузького матеріального егоїзму, дволичности й гордині, що справді не знаю, чого я мав би любити їх...».

«Навіть Руси нашої не люблю так і в такій мірі, як це роблять патентовані патріоти... Що в неї маю любити? Щоб любити її, як географічне поняття, на це я завеликий ворог пустих фраз, дуже багато бачив світа, щоб я мав проголошувати, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, на це задобре її знаю, дуже гарячо люблю загальнолюдські ідеали справедливости, братерства й волі, щоб я не мав відчувати, як мало в історії України прикладів правдивого громадянського духа, правдивого пожертвування, правдивої любови... Чи може маю любити Україну, як расу, – ту расу тяжку, некарну, сентиментальну, расу без гарту й сили волі, так мало здібну до політичного життя на власному смітті й таку плідну в перевертнів найріжнішого рода?»...

Це вже не промовляє до своїх товаришів з тюрми боєвик-революціонер, – це говорить утомлений важкою працею каменярь, який погинається під вагою непомірного труду, кривавиться під ударами відломів розбиваної скелі. Це говорить громадянин, який пройшов уже чималу частину свого кам'янистого шляху. Це говорить творець нових цінностей українського життя, який, глянувши розкритими очима на рідну «тяжку, некарну, сентиментальну» масу, намагався перекувати її в повну гарту націю!

Галицькі українці не чули до того часу такої безоглядної оцінки свого характеру, своєї історії, своїх національних ідеалів. Але й не чули ще могутнього наказу до праці, який кидає собі й усій своїй нації Іван Франко; не чули слова важкого національного обов'язку:

«Син українського мужика, вигодований чорним мужицьким хлібом, працею твердих мужицьких рук, почуваяся, – мовить Франко, – до обов'язку панщиною всього життя відробити той гріш, що його витратила мужицька рука на те, щоб я міг видертися на висоту, звідки видно світло, де пахощі розливає воля, де сяють уселюдські ідеали. Мій український патріотизм, це не сентимент, не народні гордоші, це велике ярмо, вложено долею на мої плечі».

Поет стає своєю прилюдною сповіддю в розріз із усім галицьким верховим громадянством.

Трагедія, що зав'язалася між ним і громадянством у молодечих поетових літах, доходить до політично-громадянського вислову в сповіді поета: «Не люблю Руси!», до поетичного ж її вислову приходиться у поемі «Мойсей».

Громадянство підносить в один голос гасло:
За каміння! Він кпить собі з нас,
Так, як кпив разів много.
Най загине він краще один,
Як ми всі через нього!

... Тільки диво, ні одна рука
Не сягнула по камінь...

Так, усі поклики громадської верхівки галицько-української нації: «за каміння!» – не знаходять послуху. Навпаки! Молодь і селянство стають тісно біля поета, притягають його до праці виключно для української нації, виривають по роках з поетового широго серця лагідне признание перед своїм народом:

Як би ти знав,
Чого в серці тім повно!
Як би ти знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!
Ти мій рід, ти дитина моя
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, будуще мое
І краса, і держава.
Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завязтті, –
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю!...

Що більше – поет, не змінюючи свого погляду на характер своєї нації, змінє основно своє відношення до неї. В його серці, боєвому за юнацьких, тверезо-критичному за чоловічих літ, знаходить собі наприкінці його творчости пристановище – любов:

... Люблю я тебе не лише
За твою добру вдачу,
А й за хиби та злоби твої
Хоч над ними і плачу.
За ту впертість сліпую твою,
За ті гордощі духа,
За брехливість твого язика,
За широке сумління,
Що держиться земного добра,
Мов ціпкеє коріння...

В найвищому пориві своєї поетичної творчости й у найсильнішому припливі своєї безкраєї любови до рідного народу поет тривожить свою душу будущим своєї нації:

Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїздних?
Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм
Тебе скував і запряг на вірність?
Невже тобі лиш не судилось діло,
Щоб виявило твоїх сил безмірність?

Трагедія людини, – що має розкриті очі на життя й оточення, що горить до свого народу найсвятішою любов'ю, жертвуючи йому і душу, й тіло – й не може позбутися примарів усіх хиб рідного народу, які не дають йому змоги виявити безмірність народніх сил! Трагедія людини, – що за все своє життя задержує тверезий погляд на свого найбільшого улюбленця – на рідний нарід.

Але віще надхнення визволяє поета водно від кошмара ріднонародніх хиб, і наприкінці поетичної творчости, вкладає в його очі візію чарівного майбутнього нації.

... Прийде час, і ти вогнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш – як хазяїн домовитий
По своїй хаті і по своїм полі!

Це вже не поклик Шевченка: «Вставайте, кайдани порвіте – і вражою злою кров'ю волю окропіте!» – це вже не гасло, кинене поетом у почутті необхідности збройної розправи з ворогом, гасло пролиття ворожої крові, яке три четвертини століття стає паперовим гаслом, поки зможе стати боєвим гаслом української збройної сили за світової й української війни! Це вже певність, що Ти, Український Народе, засяєш у народів вольних колі!

Поет, заслуханий у гомінкі радощі воскресного повстання свого народу бажав би –

... хвилю вдать, що слова слуха,
І слово – вдать, що в хвилю ту блаженну

Вздоровлює й вогнем живущим буха!

... І пісню вдать палку, відхненну,
Що міліони порива з собою,
Окрилює, веде на путь спасенну..

Це підготоване Шевченковим національно-політичним генієм могутнє діло, український чин – наближається! Поет вірить у нього, бачить його, заслухається у брязкіт зброї, яка виконуватиме Шевченковий заповіт і приносить своїй нації свій дар весільний...

І ось поруч відхненного слова поета, поруч заповіту його поетичного генія, тверезий ум Івана Франка dokonує наприкінці його творчості ще одного революційного діла, яким намагається схитнути в умах українського громадянства Галичини глибоке переконання про вічнотривалість українського-галицького П'ємонту.

В одкритому листі, з приводу революції 1905 р., звертається він до української молоді з практичними порадами і вказівками, які для соток і тисячів стали придорожнім знаком на їх шляху українського життя від 1914 р. й по сьогодні й може на довге ще майбутнє. І рівночасно остерігає молодь і все громадянство перед гордощами загумінкового галицького духа, який може колись стати на перешкоді до всеукраїнського єднання.

Ось тверезе, спокійне слово Франкове – сьогодні вже замогильне, але яке свіже, яке придатне для всякого, хто почуває себе українцем:

«Ми мусимо навчитися чути себе українцями, – говорить у 1905 р., говорить до нас і сьогодні Іван Франко, – мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, але українцями без офіційальних кордонів! І це почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без винятку – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та її громадськими болячками і засвоїти собі те знання

твердо, до тої міри, і щоб ми боліли кожним її частковим локальним болем і радувалися кожним, хоч і як дрібним та частковим, її успіхом, а головню, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично, частиною його!»

Вже в 1905 р. Франко передбачує майбутні події 1918 до 1919 рр. трагедію життя розрізнених земель України.

І нам, галицьким українцям, залишає Франко свій заповіт, що тепер більш, ніж коли, треба нам його мати перед очима, коли хочемо встерегтися від помилок на шляху всеукраїнського єднання:

«Не забувайте, – каже він до нас, – що ми досі в Галичині жили з національного погляду занадто ненормальним життям. Велика більшість нашої нації лежала безсила, закнебльована, а ми, маленька частина, мали свободу рухів і слова. І нам іноді здавалося, що ми – вся українська нація, що ми – її чільні ряди, її репрезентанти перед світом. Тепер коли на російській Україні не сьогодні, то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ця наша передова роля скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими у великій групі і не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти, як справи всенародні, своїх дрібних, персональних амбіцій висувати на першу лінію загальних інтересів...».

«... Всі наші національні та громадські питання мусять улягати основній переміні...».

Після цього загального погляду на наше становище у всеукраїнському питанні, тверезий Франко намічує подрібну програму нашої життєвої праці.

В одкритому листі до молоді він мовить далі до західноукраїнської частини нашої нації з-поза могили:

«...Наша література і преса мусять перейти на вищий рівень, коли не захоче гинути в конкуренції з тим типом літератури і преси, що виробилася в Росії, не вважаючи на цензурний тиск, а може власне завдяки йому. Тісніші, частіші, ближчі зносини із закордонними українцями мусять виробити в нас ширший, свободніший світогляд, щиріші і свободніші товариські форми, як ті, що виробилися в нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами. Наш голосний, фразеологічний

та в більшій частині нещирий, бо ділами не попертий, патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутному народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які цим чи іншим випадком були поставлені «на чоло народу», стали послами, професорами, головами товариств і т. і., мусить уступити місце живій критичній праці думок і готовості – все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє горожанське право. Наша аж до границь безхарактерности посунена толеранція хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони із сфери приватних відносин переходять у сферу товариської та громадської діяльності, мусить уступити місце живішому моральному почуттю й енергійнішій реакції проти всякої моральної гнилизни, що грозила б розпаношитися в наших товариських відносинах. Інакше, мої дорогі приятелі, ми тут у Галичині та Буковині, замість духового центру України, зробимося гнилим і смердючим боляком, який з обридженням оминатиме кожний свідомий українець, що заховав іще живе почуття самоповаги».

Так розумів відродження України Іван Франко, так означив роллю Галичини й галицьких українців у будівництві Української Держави.

Які свіжі ці слова ще й тепер, коли остався серед змінених умовин життя й на далі кордон на Збручі й коли виросла й водно кріпшає українська державність на схід від Збруча, коли на наших очах доконався найбільший чин селянської нації – наділення тридцятьмільонової селянської маси варстатом праці – землею, коли на наших очах зазначається нечувано буйний ріст української культури – праця Академії Наук, праця десятків університетів, – технічних, сільськогосподарських, кооперативних Інститутів, праця широкої низки загальноосвітнього й технічного українського шкільництва!

Коли на наших очах розбудовується українська промисловість, український експорт – основи модерного життя державної нації...

Коли при всіх історичних невзгодинах останніх десятиліть ми галицькі українці можемо бути горді тим вкладом, який вне-

сли і вносять у будову української культури й Української Держави наші вчені, наші тихі робітники на всіх полях творчого українського життя!

І яка велика під сьогоднішню і під майбутні хвилі нашого життя буде порада великого Каменяра нашого життя, щоб ми раділи кожним, хоч і як дрібним та частковим успіхом України, і головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично, частиною його!

Яка ясна стає для нас тривога Франкового серця, щоб ми замість духового центру України не зробилися гнилим і смердючим боляком, який з обридженням оминатиме кожний свідомий українець, що заховав іще живе почуття самоповаги!

Не був ніколи за весь час свого життя Іван Франко залюбленим коханцем свого громадянства, свого народу. Мав розбільно-тверезо розкриті очі на всі громадські хиби, але й бачив ясно всі завдатки народнього розвитку в найближчому майбутньому. Передбачував помах духа української нації й заповів весільний її пир. Дивився спокійно на необхідність росту в силу Задніпрянської України й на перехід Галичини з ролі українського П'ємонту до підрядної ролі звичайного рядовика з усім важливим завданням рядовика – виконувати докладно свою дрібну буденну працю, щоб праця тисячі рядовиків склалася на синтез творчого життя нації.

Мотиви своєї життєвої праці означив поет в одній з останніх своїх поезій:

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в сонмищах лукавих
Заціплі сумління їх термосить.

Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли заглухне й найчуткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду,
І правду й щирість відкрива як новість.

Блаженний муж, що серед гвалту й гуку
Стоїть, як дуб посеред бур і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волинь зламатися, ніж поклонитися злому.

Блаженний муж, кого за теє лають,
Кленуть і гонять, і поб'ють камінням;
Вони ж самі його тріумф підготовляють,
Самі своїм осудяться сумлінням.

Одійшов від нас цей велетень української думки. Оставив нам дорогоцінні кришталі свого мізку.

Молодий юнак нашого й майбутніх поколінь знайде в його «Зів'ялому листю» розвагу на рани свого серця, боєвий каменяр знайде в його «З вершин і низин» освіження розбитих сил у хвилях занепаду, громадський діяч переживатиме у «Semper tūgo» й у «Мойсеєві» разом із Франком усі його й свої болі на тернистому шляху громадської роботи! Український народ знайде запевнення, що «сам свій лан оратиме!». Українська нація – заповітне гасло: «Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом, покотиш Чорним морем гомін волі!».

А ми – галичани – ми дрібна вітка української нації, ми ще шукаймо живущої й цілющої сили в його заповіті для галичан, у його листі до галицької молоді, шукаймо в його галицькому заповіті сили опертися підшептам лжепророків, які хотіли б заставити нас завертати колесо історії, які – самі сліпці на могутні прояви всеукраїнського життя, – хотіли б кинути нас під колеса тріумфального возу майбутнього життя України!

Перед нами – один шлях: творити «П'ємонт» – кожне у своєму серці, кожний у своєму мізку! А збірне зусилля мільонів п'ємонтців стане синтезом творчої праці української нації створить один могутній – П'ємонт України!

ПОЛІТИЧНИЙ СВІТОГЛЯД ІВАНА ФРАНКА¹

I

Спроба бронзування постатті Франка

Ледве двадцять п'ять літ минає від хвилини, коли в 1908 р. сходить зі сцени активного змагання в літературі, науці й громадянському житті Іван Франко, – й ось на наших очах докопується на його постаті, на його ідеологічному обличчі велика омана. Люди різних політичних обозів, що то Франко мав для них ядерне окреслення – «патріотична зграя», – промовчують усе, що він написав, і починають фальшувати розуміння його світогляду, його зусиль, його нещадної боротьби з усією політичною й культурницькою нікчемністю тієї «патріотичної зграї».

Угодовецько-клерикальний обоз, захопивши в свої руки панування у центральних західньоукраїнських установах, перебрав у спадщині обов'язок поставити нагробник на могилі Франка. Правда, виконує він це тільки після нескромних запитів у часописах, що сталося з фондом пам'ятника Франкові, приміщеним у «Просвіті». І виконує його, – але як? На постать людини, яка ще середньому поколінню в пам'яті й перед очима, на постать письменника, якого твори, перевидані в Галичині й видані повним виданням у тридцяти томах на Україні, є всім доступні, – накладають ті давні й теперішні заперечники ідеології Франка грубий шар бронзи й гукають сміливо: Дивіться! Це наш пророк, це наш «Мойсей», це наша людина! Ми виконуємо його заповіт!

І коли б не те, що між угодовецько-католицьким обозом і т. зв. націоналістами вийшла гризня сприводу свята У. М. Х., а між

¹ Крушельницький А. Політичний світогляд Івана Франка // Критика. – 1933. – Ч. 4. – С. 3–24.

самими католиками двох обозів: західнього-латинського й східнього-візантійського йде вже від років неперемінлива боротьба, то ми могли б сказати, що весь націоналістично-клерикальний буржуазний обоз західньоукраїнського громадянства завзявся заховати правдиве обличчя Франка перед трудовими масами селянства й робітництва. Виломлюється частинно з того єдиного фронту націоналістичний «Наш Клич» з метою – дошкулити угодовцям, виривається західньокатолицька «Нова Зоря», в якій редактор О. Назарук хоче, з одного боку, кинути камінчик до городу противників свого хлібодавця – візантійсько-наставлених греко-католиків, з другого боку, хоче ще раз спокутувати свої радикально-атеїстичні гріхи минулого, викриваючи правдиве безбожницьке й соціалістичне обличчя Франка. Цим, розуміється, стягає на себе бурю громів із сторінок «патріотичних» часописів.

У чому ж справа?

Бронзівники постаті Франка проголошують його своїм про роком, святем, «Мойсеєм»... Ото ж націоналісти – трохи не фашистом-гітлерівцем, ундисти – трохи не угодовцем, клерикали – трохи не побожним, трохи не святоюрським клерикалом.

Клерикали й замовляють за «душу» явного та послідовного атеїста – поминальне богослуження, угодовці-ундисти улажують музичний фестиваль для пошанування його пам'яті, щоб тільки звуками оркестри заглушити революційне слово поета, – всі ж разом – і клерикали й угодовці й фашисти ведуть справу зі святом відкриття нагробника такими нетрями, що з них на могилу Франка падає каміння.

Чи останнє?

Ціле життя Франка – це безупинна боротьба з «патріотичною зграєю», яка тільки каміння мала для нього. Поетові думки, залишені в його творах такі живі, що ще не раз накликають на його творчість і навіть на його могилу каміння. Поки не зможуть прийти пошанувати його пам'яті ті, для кого жив, творив і працював Іван Франко.

Усупереч неспірним документам поетичної й наукової та громадянської творчості Франка, фальшує західноукраїнська буржуазія на очах мільйонів трудящих мас філософський і політичний його світогляд.

Поминаючи цілий ряд його статей у «Світі», в «Народі», в «Житті й Слові», – вистарчить спинитися на двох поемах Франка «Ех nihilo» й «Страшний Суд» та кількох його «Легендах», щоб не мати жадного сумніву щодо матеріалістичного світогляду Франка. Хоч як фальшуватимуть Франкові бронзівники його атеїстичний, явно-безбожницький філософічний світогляд, – не викреслять з його життя останньої передсмертної хвилини, коли він – схорована, немічна людина – наспіхається з молодого василянина о. Т. Галушинського, що прийшов до нього, щоб, користаючи з його немочі, примирити його формально із своїм богом. Франко, як у «Страшному Суді», й у хвилину смерті виявляє свій тонкий гумор. Він жартує собі із василянина-сповідника, заявляючи йому, що не «слуга божий», але сам його бог мусів би прийти до нього, щоб Франко міг поторгуватися з ним за компроміс.

Супроти цього незбитого факту, відмови сповіді й усякого примирення з богом, оповіщеного в «Новій Зорі» самим о. Т. Галушинським, – тільки наплив хвилі темного середньовіччя на західноукраїнське життя дозволяє політичним спекулянтам насилувати останню волю Франка й улаштувати за його «душу» «поминальні богослуження». Хто прочитає поеми «Ех nihilo» й «Страшний суд», – той побачить ясно, що не Франка, але самі себе споневажують ті, хто так безцеремонно не тільки викреслює з поетової творчості його матеріалістичні твори, але й ламає його останню волю з хвилини смерті.

Ще гірше виглядає справа з політичним світоглядом Франка. Якби там не натягали на своє копито різні відломи буржуазного обозу політичний світогляд Франка, щоб тільки їх ідеологом він був, не їх хвилевих і тактичних конкурентів, – в одному вони погоджуються. Кажуть однозгідно, що, не вважаючи на дрібні Франкові помилки, Франко був ідеологом українського національного обозу (читай: західноукраїнської буржуазії).

Це питання вони так гостро поставили й так зручно зааранжували, що, коли б живий був Франко, – важко йому було б відбиватися. Тим важче, що, коли б хотів протестувати, стояли б перед ним заперті сторінки всіх «патріотичних» часописів, а суропатріотично-націоналістичне насвітлення «Мойсея», при пов-

ній неможливості звичайному читачеві розчитуватися у Франковій публіцистиці, робило б вражіння, що Франко помиляється. Він же ж – щирий патріот – був і є. Він ідеолог «патріотичного» громадянства! А все те, що він писав про «патріотичну зграю», це тільки якийсь велике непорозуміння.

Тим часом, – що нам кажуть факти?

Відповідь на поставлене питання знайдемо, коли приглянемося до Франкової творчості й громадянської діяльності за весь час активного його життя.

Хоч неодноразово загальновідоме з поетової спадщини й доказане критиками поетичної й громадянської творчості Франка – А. Музичкою й А. Річицьким – доведеться нам повторити, – вважаємо справу політичного світогляду Івана Франка за таку важну, що будемо широко й основно обґрунтовувати поставлене вгорі питання.

II

Від «патріотичних» починів – до соціалістичних симпатій

Доба, що в ній починає проявлятися як письменник молодечий Франко, – 1870-ті роки, – це доба, коли все культурне життя в Галичині в руках двох політичних напрямків: москвофільського й народовецького.

Молодий письменник підпадає під панівні тоді літературні впливи. Перші його поезії, в яких він оспівує князів, митрополита, «наш обряд», – засвідчують, що Франко мав задатки стати «патріотичним» святоюрським поетом.

Та він не довго витримує на зайнятих за гімназійних часів становищах.

Перше, що його відрізняло від інтелігентсько-попівського оточення, – це його селянське походження й сильний вплив з одного боку батьківської кузні, того збірного місця всяких місцевих і загожих селян, з другого – вплив матері, яка своїми оповіданнями й співанками зв'язала його мимохіттю із селянськими низами.

Друге, що ставить його понад пересічну міру його юнацького оточення, це його талант і начитаність у творах доступної

йому європейської класичної літератури, як не менш знайомство з творами придніпрянських українських письменників.

Третє, й найважливіше, – посторонні впливи на нього за перших уже років його університетських студій. Ті впливи йдуть двома шляхами: із заходу й сходу. У Відні в «Січі» приймаються серед українського студентства нові – соціалістичні ідеї. Їх речником стає Остап Терлецький. Франко не може не звернути на ті нові течії уваги. Крім того приїздять до Львова придніпрянські українці, які зацікавлюють галицьких студентів творами визначніших російських письменників (Л. Толстого, Тургенєва) і знайомлять з писаннями Герцена й Чернишевського. Рівночасно М. Драгоманов листами до редакції «Друга» звертає увагу молодих галичан, між ними й Франка, на твори західноєвропейських письменників: Флобера, Золя, Шпільгагена.

Під впливами творів згаданих письменників – російських і західноєвропейських – Франко еволюціонує від галицького романтизму й сантименталізму, що позначався в молодечих його поезіях і в першій його повісті «Петрії й Довбошуки», – до західноєвропейського натуралізму й реалізму. Його оповідання «Лесишина челядь» – це високомистецький твір, яким Франко починає свій новий письменницький шлях – натуралістичний стилем і соціальним – ідеологічно. У цьому творі проявляється у Франка відчуття класового розшарування селянства.

Коли літературні твори, – у першій мірі Золя, – дають Франкові змогу засвоїти собі основи натуралізму, – проявитися в цьому напрямку самостійно помагає йому перш усього його селянське походження, по-друге, осередок, з якого він вийшов – бориславський нафтовий басейн, по-третє, наукові твори з області робітничого питання, що з них одну працю – Лянге: «Робітниче питання» – Франко в тому часі перекладає.

Отож «Лесишина челядь» – це відгомін заобсервованого Франком селянського життя, що він його змальовує з усією брутальністю письменника-натураліста! Нафтовий басейн, що всі важніші події з робітничого й селянського його життя доходили жвавим відгомонам до кузні Франкового батька, де молодий юнак сприймав їх за весь час своєї молодости й що мусів їх згодом свідомо й доцільно шукати, обсервувати й аналізувати

ти, – звертають Франка, як белетриста, до тем з бориславського життя.

Борислав дає йому спершу тему до «бориславських оповідань», у яких він малює злиденне життя селян, що їх до злиднів і руїни доводить нафтова гарячка, як не менш горювання нафтових робітників, тих перших жертв рабункової нафтової господарки.

Одно й друге – це спогади й обсервації життя найближчого поетового осередка.

Але ось, знайомство з літературою про робітниче питання дає Франкові змогу в повісті «Воа constrictor» змалювати тип і одного з перших бориславських промислових капіталістів – Германа Гольдкремера, як не менш типи перших провідників робітничої кляси.

Уже в цих ранніх Франкових творах з бориславського життя позначається його, може, й несвідомий, перехід на клясові становища. Несвідомий, кажу, тому, що Франко ще не був знайомий з марксизмом. Згодом, він каже, що був тоді «соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке науковий соціалізм».

III

Перехід Франка-поета на соціалістичні становища

В червні 1877 р. Франко попадається до тюрми під закидом поширювання соціалістичних ідей. В слідчій тюрмі сидить він вісім місяців. Перебуває процес і дістає присуд на шість тижнів. У поезії «Думка в тюрмі» він дає вислів своїм тодішнім почуванням:

За що мене в пута скували?
За що мені волю відняли?
Кому я і чим завинив?
Чи тим, що народ свій любив?
Бажав я для скованих волі,
Для скривджених кращої долі
І рівного права для всіх, –
Це весь і єдиний мій гріх.

Дозволю собі зачислити цей вірш Франка до його ранньої соціалістичної романтики. Так міг писати справді тільки «соціаліст по симпатії».

Але сам процес і згодом життєві обставини після виходу Франка на волю завертають його від соціалістичної романтики й від соціалістичних «симпатій» на шлях наукового соціалізму.

Перше, що відвертає Франка від минулого, це те, що відмежовується від нього, як від прокаженого, львівське українське інтелігентське громадянство. Його викидають із членів «Просвіти», забороняють йому приходити до «Руської Бесіди», словом, бойкотують його, забороняють молоді зустрічатися з ним. Цей бойкот народовецької інтелігенції наказує Франкові шукати для себе нового пристановища й звертає його до практичної роботи серед робітництва. Помагає йому в цьому знайомство з Остапом Терлецьким. З ним і з Павликом проживає Франко кілька місяців. Терлецький знайомить його з творами Маркса й Енгельса та іншою соціалістичною літературою.

Крім того, на практичній роботі попадає Франко в товариство польських і жидівських соціалістів-інтелігентів (Лімановського, Латинського, Інлендера, тощо), які поширюють його відомості з ділянки наукового соціалізму.

Своїми здобутками з теорії соціалізму поділяється Франко з університетською й гімназійною молоддю та львівським, дрогобицьким і бориславським робітництвом. Крім того, він друкує цілий ряд праць і перекладів з ділянки робітничого питання й соціалістичних та природописних наук. Словом у рр. 1878 до 1879 живе він, як і весь близький до нього гурток молодих соціалістичних ентузіастів, як і європейські теоретики соціалізму – надіями на недалекий вибух соціальної революції, яка передасть усю владу в руки робітників.

В поезії «Каменярі» він ось як змальовує тодішні настрої молодого соціалістичного гурта:

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

А в поезії «Товаришам з тюрми» він ближче означає те нове життя, нове добро:

Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів, царів,
Не за церков, попів, ані бога,
Ні за панство неситих панів.
Наша ціль – людське щастя і воля,
Розум владний без віри основ,
І братерство велике, всесвітнє,
Вільна праця і вільна любов!
Треба твердо нам в бої стояти,
Не лякаться, що впав перший ряд,
Хоч по трупах наперед ступати,
Ні на крок не вертатися взад.
Це ж остання війна! Це до бою
Чоловіцтво зі звірством стає,
Це поборює воля неволю,
«Царство боже» на землю зійде.
Не від бога те царство нам спаде,
Не святі його з неба знесуть,
Але власний наш розум посяде,
Сильна воля і спільний наш труд.

Коли в березні 1880 р. Франко вдруге попадається до тюрми, він має вже ясно скристалізований соціалістичний світогляд.

Свої важкі – трьохмісячні переживання в тюрмі й на етапах, коли його вели жандарми з Березова коло Коломиї до Нагуєвич, – тюремні нари на тих етапах – Франко описує в оповіданні «На дні», яке є, так би мовити, галицьким відгуком на оповідання Мирного «Лихі люди».

IV

Пролетарська революційна поетична творчість Франка

Після того, як Франко виходить з тюрми, настають у його житті три роки (1880–1882) могутньої творчости на основах революційного соціалізму.

Поет ще в тюрмі взиває товаришів:

Борітеся! Терпіть! По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали
Лиш гложжя, терня, там по вас нехай
Зазеленіє жито, наче гай!

Своїм же суддям він кидає в очі визов:

Скажіть виразно: «Люди ті –
Це зрадники! Вони хочять
Перетворить, перевернуть,
Звалити наш суспільний лад!
Та й ще скажіть, за що хочять
Перетворити лад цілий?
За те, що паном в нім багач,
А гнесь слугою люд німий,
За те, що чесна праця в нім
Придавлена, понижена,
Хоч весь той ваш суспільний лад
Піддержує й живить вона.
За те, що дармоїдство тут
З робочих рук ссе кров і піт;
За те, що тут з катедр, амбон
Ллесь темнота, не ясний світ,
За те, що ллесь мільйонів кров
По приході панів, царів;
За те, що люди людям тут
Кати, боги, раби гірш псів!

Від цього сміливого визову своїм суддям поет переходить до бадьорого революційного гімну:

Вічний революціонер –
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю, –
Він живе, він ще не вмер!
Вічний революціонер –
Дух, наука, думка, воля
Не уступить пійтмі поля,
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,

Покотилася лявіна, –
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб вгасила, мов огонь,
Розвидняючийся день?

Передбачуючи вибух революції, поет розгортає перед своїми сучасниками майбутню її картину й заспокоює всіх, хто жахається революційного безладдя й руїни:

Вам страшно тої вогняної хвилі,
Коли з мільйонів серць, мов божий грім,
Закута правда бухне і застилі
Шкарлуці світу розірве на нім?
Ви боїтесь, щоби криваві хвилі
Не потекли і не підмили дім
Блискучої освіти, не змулили
Швидкого поступу думок зовсім?
Не бійтеся! В кривавих хвиль навалі
Не згине думка, правда і добро,
Лиш краще, ширше розів'ється далі,
Не бійтеся! Не людськості ядро
Та буря зломить, а суху лушпину, –
Ядро ж живеє розростесь без впину.
(«Філі» – «Світ», 1881).

Такі бадьорі, сміливі думки – кидає поет у своїй соціалістичній пролетарській ліриці. Мусимо ствердити, що це були перші на галицькій землі революційні тони, перші вияви пролетарської лірики, – й останні, – бо аж до найновішого часу, трохи не на цілого півстоліття, – таких тонів бадьорого визову ми в поезії не чули. Це могутня заграва робітничої поезії, яка дала Франкові право сказати наприкінці життя:

Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю.

Ця пролетарська революційна лірика, як-небудь поет сам відходить згодом від неї, – остає живою криницею для всіх, хто шукав у поезії бадьорих тонів для життя. І хоч як відпекуються

від її впливу пізніші мізерні, кволі, плаксиві покоління поетів, – ті так звані «молодомузаки», ті прихильники естетизму й чистої поезії, – Франкова революційна поезія переходить у кість і кров усіх післяфранкових поколінь.

V

Громадянська платформа Франкової соціалістичної творчості

Роки 1878–1882 – це не тільки доба творчої пролетарської лірики! Це доба змагання поета із суспільним ладом на всіх полях: на шляху видавничої справи, в ділянці белетристики, на полі науки, організаційної й пропагандистичної роботи серед робітництва.

З Павликом видає Франко в 1878 р. часопис «Громадський друг», (згодом: «Дзвін», «Молот»), що в них кожний вірш, кожна повість, кожна стаття аж до бібліографічних заміток, – це провокація старої галицько-руської рутини й інерції. Поліція, – як пише згодом Франко, – конфіскувала кожную книжку журналу й таким способом охороняла українське народовецьке й москвофільське громадянство перед замахами на його душевний спокій.

В 1881 починає видавати Франко з Іваном Белеєм «Світ», журнал, що в ньому на ґрунті прогресивних ідей зустрічаються при праці галицькі й придніпрянські українці. Це була перша спроба об'єднати поступові й радикальні елементи всієї України.

В «Світі» друкує Франко цілий цикл своїх поезій, що про них ось що каже дослідник Франкової творчості А. Музичка:

«З-під поетового пера виходить ціла низка малюнків, що має назву “Галицькі образки”, де широко малює поет те, що накреслив короткими штрихами у дворядку:

З голоду й нужди вмирає мужик,
Крадіж, рабунки, весь край – один крик.

Ці такі яскраві й такі правдиві та рівночасно такі болючі відносини, що не давали поетові змоги забути їх навіть на хвилину,

що на кожному кроці – чи в хаті, чи на дворі, в лісі та на полі, над мужицькою скибою та на межі, в себе дома, чи в корчмі, в будень чи в свято, в студінь і спеку, в часі погоди та в слоту й негоду вказували на гірку дійсність» («Шлях поетичної творчости Івана Франка», стор. 57–58).

Крім цієї «реальної, на живих фактах опертої й реальними способами обробленої поезії», Франко друкує в «Світі» останній свій більший твір з бориславського життя, повість: «Борислав сміється». Основа цієї повісти в'яжеться з великою пожежею Борислава 1873 року.

В повісті «Борислав сміється» йде Франко за Марксом і стає на становищі класових противенств між капіталістами й робітниками й боротьби цих двох клас за перемогу. Всі тодішні погляди на робітничий рух, на способи боротьби робітництва за визволення й намагання капіталістів осідлати робітництво різних промислових країв, погляди, що їх Франко реферує в цілому ряді своїх публіцистичних статей, – віддзеркалюються в цій повісті. Повість «Борислав сміється» – це найчіткіший твір соціалістичної белетристики в творчості Франка й західньоукраїнської пролетарської літератури взагалі. Правда, відгомони його соціалістичних поглядів знаходимо й у повісті «Захар Беркут», – але вони затемнюються там від того, що автор переніс тло повісти у давньоминулу добу народжування фєвдального ладу на Русі, – тло ж повісти «Борислав сміється» – актуальне, сучасне, засноване на житті бориславського промислового осередка, – цінне змалюванням і вибухом класового конфлікту між робітниками й капіталістами. Письменник дає в цій повісті реальні картини із життя капіталістів і робітництва.

Упадок журналу «Світу» залишає повість незакінченою. Й Франко, що відійшов згодом з позицій революційного соціалізму, не тільки не видає її за свого життя окремою книжкою, але навіть її не закінчує. Тим часом цю повість треба зачислити до найжвавіших белетристичних творів Івана Франка, найбільш зближених до життя, до творів, пройнятих чіткою революційною ідеологією.

VI

Дзеркало соціалістичного світогляду Івана Франка

Основи до революційної творчості Франка в поезії й белетристиці треба шукати в його теоретичних наукових студіях і практичній організаційній роботі серед робітництва. Франко починає студіювати основно науки природознавства, капітал Маркса, суспільну економію й, з одного боку, читає на ці теми лекції серед робітництва, з другого – пише цілий ряд статей в області зазначених угорі ділянок. Найважливіша з них – це «Мислі о еволюції в історії людскости», що друкувалася в «Світі» в рр. 1881 і 1882.

Організаційна праця серед робітництва, заставляє Франка випрацювати в 1881 р. враз із Людвиком Інлендером і Б. Червинським організаційну програму українських і польських соціалістів, якій автори дають заголовок: «Program socjalistuw polskich i ruskich wschodniej Galicji».

В цій програмі віддзеркалюються найкраще погляди Франка-соціаліста.

«Відколи, – читаємо в тій програмі східньогалицьких соціалістів з 1881 р., – досліди вчених, а то Карла Маркса, піднесли теорію соціалізму до значіння позитивної науки, соціалізм у всьому світі є поправді тільки *один...*» (стор. 2).

Соціалізм намагається знести всяке панування над людьми, всяку владу людини над людиною.

Остаточна ціль соціалізму не підпадає під сумнів: привернення рівноваги в продукції не може настати, доки побіч суспільної продукції не буде *суспільної дистрибуції* (розподілу. *А. К.*), отож доти, *поки власність капіталу не затратить індивідуальної прикмети і не перетвориться в суспільну...* (стор. 5).

Не тут місце роздивлятися в питанні, чи вирішна боротьба пролетаріату з буржуазією захопить рівночасно весь світ, чи тільки Європу, чи, нарешті, розіграється частково в окремих краях. Певне одно, що в першій своїй добі боротьба праці з капіталом мусить відбутися на *національному* (narodowym) ґрунті: «Кожний пролетаріат мусить подбати покінчити перш усього зі своєю власного буржуазією» (Енгельс).

Національне питання (sprawa narodowościowa) з погляду на саму основу соціалізму є другорядною справою, але з погляду на практичну роботу при теперішньому стані національного питання (головно, в нас), домагається глибокої уваги.

Ця обставина не відбирає зовсім соціалізові його визначно міжнародної прикмети. Економічні відносини, що служать соціалізові за основу, у всіх цивілізованих краях є одні й ті самі. Де тільки існує капіталістична продукція, там є поле для соціалізму; де тільки витворилася буржуазія, там пролетаріят мусить ставати до боротьби. Ворог пролетаріяту всюди той сам, – ото ж поборювати його можна тільки об'єднаними силами. Цей погляд знайшов вислів в основинах «Міжнародної Спілки Робітників» (І Інтернаціонал. *А. К.*); його логічність виказав уже «Комуністичний маніфест» Маркса й Енгельса з 1847 р., що кінчиться покликком: «Пролетарі всіх країн, об'єднуйтеся!».

Ото ж новочасний соціалізм є враз і космополітичний, і національний. Чим більший простір пощастить йому завоювати відразу, тим більша буде його сила; і чим більш він у кожній місцевості буде враховувати окремішні відносини, тим певніше дійде до задуманої цілі, якраз, у тій місцевості.

В нашому краї, де на одній території живуть побіч себе люди й навіть громади різних національностей, *не вільно соціалістам однієї народности вважати себе представниками всієї території* (підкреслення мос. – *А. К.*), але треба краще намагатися створити федеративний союз, що до нього входили б гурти соціалістів усіх народностей, об'єднуючися до спільної праці, але задержуючи кожна в своєму обсязі повну автономію й волю акції.

Таку то, якраз, федерацію творять *соціалісти східньої Галичини*. Організуючи польський, український (ruski) і жидівський пролетаріят, що заселює цей край, намагаємося витворити сильну *робітничу партію*, що на території, заселеній цим пролетаріятом працювала б у напрямку загальних соціалістичних основ, з точним узгляднюванням місцевих умовин» (стор. 6–8).

Я навів об'ємисті виписки із цієї програми польських і українських соціалістів східньої Галичини з 1881 р., що над нею з-поміж українців працював, як раз, Іван Франко, – щоб підкрес-

лити характер Франкового соціалістичного наставлення з того часу.

Але в цій програмі знаходимо дуже слабе зазначення політичного боку справи, й уже зовсім повне тут занедбання питання про політичну боротьбу пролетаріату за державну владу. З другого боку, в програму входить драгоманівське громадівство, що, переносить усю силу влади на громади, й тим самим заперечує до певної міри державу та унеможлиблює політичну боротьбу пролетаріату за державну владу.

В згаданій програмі читаємо ось-який проект розбудови нового суспільного ладу:

Майбутній устрій буде засновуватися на *якнайширшій самоуправі* громад, повітів і країв, зложених з вільних людських особняків і об'єднаних між собою у *вільній федерації*, заснованій на солідарності інтересів... Знаком найближчої історичної еволюції буде: солідарність у вільності.

Супроти такого погляду на волю, *держава* (państwo) – в сьогоднішньому значінні слова – встоятися не може. Держава, як і взагалі всяке правління, засноване на *пануванні*, не зможе знайти застосування в майбутньому суспільному устрої; на його місце прийде всюди *адміністрація суспільних організацій*, вибрана всіма членами громади, повіту і т. д.

Ще глибше Франкове відхилення від наукового соціалізму Маркса–Енгельса помітне в його поясненні до тієї програми: «Чого хоче Галицька-робітнича громада?» (Про це гляди: А. Річицького: «Каменяр соціалізму», Львів 1933, стр. 133).

Ця програма й її пояснення мають вагу не тільки для виявлення політичного обличчя Франка, ще більш вони важні для кращого розуміння поезії й белетристики цього поета з доби його революційного соціалізму й початків його громадівства, за-своєного від Драгоманова.

З другого боку ті пункти програми, що займаються національним питанням, мають велике значіння для оцінки розуміння національного питання в Східній Галичині тодішніми молодими соціалістами, в тому числі й Франком. Вони говорять про намічення федеративного характеру організації й праці окремих національних груп соціалістів, як не менш про те, що «соціалістам

однієї народности (в Східній Галичині) не вільно уважати себе представниками всієї території.

Та проте Лімановський, друкуючи в Женеві цю програму, легковажить головні її основи й дає їй заголовок: «Program socjalistuw polskich wschudnej Galicji», й тільки після гострого змагання Франка й тов. з польськими соціялістами за правдиве обличчя соціалістичної програми, – наклеєно на цей заголовок інший: «Program socjalistuw galicyjskich».

Я спинився над цим інцидентом, – бо він вказує нам на зародини національного шовінізму серед польських соціялістів, що, чим далі, виявляється чіткіше, нарешті, доходить до вислову національно-державного польського шовінізму у членів польської партії соціалістичної в рр. 1918–1919 у виступах у Львові провідного львівського соціяліста, члена Р. Р. С. – Гавзнера. Ця упертість польських соціялістів, які організували польсько-українсько-жидівську соціалістичну партію, зазначаючи тільки для поляків у назві партії їх національну приналежність, коли рівночасно не хотіли визнати такого ж характеру за українськими соціялістами й тим самим нехтували їх приявність у Східній Галичині – в назві програми партії, – мусіла зародити у Франка сумніви щодо щирости міжнароднього братерства польських соціялістів. І хоч цей інцидент не відвернув його від інтернаціоналізму, на який він сміливо вступив, то, все ж таки, зроджені раз сумніви проявляються в дальшій Франковій громадянській праці й у його літературній і, головно, поетичній творчости.

VII

Від пролетаріату – до селянства

Як сказано вище, вже від перших літературних виступів Франка проявляється серед львівської студентської громади вплив Драгоманова. Франко не хоче признаватися до того, щоб на його соціялістичну ідеологію мав вплив Драгоманов. Одного не може заперечити, бо на це й вказують листи Драгоманова до Франка, видані самим Франком, що Драгоманов намагався стояти в безпереривному контакті з львівською студентською грома-

дою, в першу чергу з Павликом і Франком. Цей вплив з літами щораз кріпшає.

Рік 1882 стає переломовим роком у житті Франка. А. Музичка в своєму творі про Франка підкреслює, що всі надії цього молодого соціаліста на недалеку світову соціяльну революцію розвіюються. Німецька соціяльна демократія, найсильніша соціялістична партія в світі, заломлюється під ударами твердої руки залізного канцлера Бісмарка. Він торощить по головах соціялістичних провідників і намагається, бодай формально, взяти під свою опіку робітничі маси, та таким способом надломлює революційне вістря німецького соціалізму. Рівночасно в Австрії у Відні уряд уладжує погром соціяльно-демократичної партії.

Коли таким способом розсиплюється в руїни стрижень світового соціялізму, чи ж можна дивуватися, що заламлюється ідеологічно й один з активніших провідників революційного соціялізму серед української нації в Східній Галичині, коли в додаток соціялісти-українці мали ще в себе вдома неупорядковане національне питання. Праця ж Франка й тов. серед робітництва у Львові й, головно, Дрогобичі, Бориславі, поверталася в тому часі майже серед виключно українського робітництва, яке тоді тількищо починало польщитися й яке, поза доплив польського, робітництва з підльвівських польських громад до Львова не відчувало ще в своїх рядах допливу корінно-польського – мазурського робітництва із Західньої Галичини. (Було тут ще скрізь й жидівське робітництво). Й у таких відносинах Лімановський і тов. не хочуть за жадну ціну в назві програми, – її гаслі, – зазначити побіч польського ще й український національний характер робітництва!

І ще на один момент, дуже важний у ланках спонук, що звертають Франка в бік селянства, – вказує А. Музичка.

Вже в тому часі крізь усі краї перевалюється нова економічна теорія Генрі Джорджа, яка хвилево має успіх в аграрних країнах, – теорія про ґрунтову ренту, як джерело всякої суспільної нужди. Ця теорія домагається удержавлення землі. Коли з одного боку зупиняється в своєму поході марксизм, який у додаток не знаходить ще тоді розв'язки земельного питання, а для виключно рільничої Східньої Галичини (за малим винятком бориславського

району) це мало велике значіння й творило чималу перешкоду в правильній розв'язці соціалістичного питання, – і коли з другого боку народжується теорія, яка на перший погляд подає розв'язку пекучого земельного питання, – годі дивуватися, що звертає вона очі Франка-соціяліста в бік головного експлуататора-капіталіста в Галичині – поміщика й заставляє його лаштуватися до боротьби з ворогом на робітничо-селянському фронті.

Франко не перестає бути соціялістом. Тільки переставляє свою соціялістичну ідеологію в практичній роботі на інші рейки – боротьби селянства проти визиску поміщицтва. Його інтернаціональне наставлення доводить його до погляду необхідності спільної боротьби українського й польського (мазурського) селянства проти поміщицтва. Він радить у 1886 р. утворити сильну людову польсько-українську партію.

Характер галицької демократичної організації повинен бути переважно людовий, аграрний тому, що головна сила – селянство, а міщанство й робітники надто слабкий елемент... В національному питанні демократичне сторонництво в Галичині не може бути ані виключно польське, ані виключно українське, але мусить бути міжнародне, польсько-українське.

Так пише І. Франко про потребу заснування польсько-української людової партії в «Przegląd-Spłeczni-m» у 1886 р.

Чи можемо це вважати за зміну ідеології Івана Франка?

Ні! Бо ж у р. 1881 в програмі польських і українських соціялістів Східньої Галичини ми читали:

«Поляки – крім соціялістів – не мають, поправді, *людової партії*. Нечисленним прихильникам демократії між польською буржуазією, не вважаючи на кількаразові пориви, – не пощастило zorganizувати партії; та демократи, розсіпані по різних політичних гуртах, що мають зовсім недемократичний напрям, ідуть з ними рука в руку навіть у питаннях основної ваги» (стр. 12).

Тепер, коли Франко вважає головним своїм завданням гуртувати українські й польські селянські трудові маси до боротьби проти аграрного капіталізму, він спиняється на тому чиннику, що його політичні занедбання бачить уже ясно в 1881 р. на демократії – польській і українській.

Маючи таку програму класової боротьби селянства на увазі, Франко намагається не відсувати від своєї політичної лінії українську інтелігенцію й тому приступає до праці з нею на її терені – в «Ділі» й «Зорі». Робить це головню внаслідок наради з київськими українцями, що до них їздив він двічі після упадку «Світу», щоб добути підмогу на видавання нового журналу.

З усіх тих міжнародніх плянів Франка не виходить нічого путнього. Драгоманов смагає його своїми листами за співпрацю з народовцями – продовж усіх років 1883–1886. Але й народовці з кінцем 1886 відсувають Франка від праці в «Ділі» й «Зорі». Вдодаток з пропонованої Франком людової *польсько-української* партії нічого не виходить. Коли інтернаціональне наставлення Франка мусіло скрахувати при співпраці з польськими соціялістами, тим більш годі було його здійснити в співпраці з дрібною польською буржуазією – демократами-людовцями. Один із спільників Франка в організуванні людової партії – Сталінський – основує справді людову партію, але *польську*. Франкові остається хіба одно: можливість протягом десяти років від 1887 р. працюю в органі польської людової партії – «Kujter-i Lwowski-ім» заробкувати на життя, як він це згодом називає: «в наймах у сусідів».

Та тим завзятіше береться тепер Франко з Павликом і іншими товаришами до заснування вже чисто української соціялістично-народницької селянської партії: «Української радикальної партії».

VIII

Соціялістичне організування селянства на українських національних основах

З початком 1890 р. починають Франко й Павлик видавати часопис «Народ». Це діється в тому часі, коли народовці під проводом Ю. Романчука склеюють з польською шляхтою угоду, т. зв. «нову еру», силою якої за дрібні культурні здобутки дають змогу польській шляхті використовувати свою суспільно-економічну перевагу в краї. Часопис «Народ» стає трибуною для поборювання «нової ери». В зв'язку з тією самогубною політикою народовців гурток соціялістично вишколених діячів (Франко,

Павлик, Є. Левицький, Р. Яросевич, С. Данилович) закладає при ідеологічній співучасті Драгоманова українську радикальну партію. Авторами її програми є в головній мірі Франко на спілку з С. Даниловичем.

Як відбиваються соціалістичні погляди Франка в програмі радикальної партії?

Є в ній відгомони революційного соціалізму Франка 1880–1881-их років (із часу укладання програми польських і українських соціалістів Східньої Галичини), що переходять до програми української радикальної партії – посередньо із згаданої соціалістичної програми – живцем з «комуністичного маніфесту».

А саме, максимальна програма радикальної партії в суспільно-економічних справах постановляє:

«Змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками *наукового соціалізму*, тобто хочемо *колективного устрою праці й колективної власности продукційних средств*».

Але колективну власність, зазначену в максимальній програмі загально, в мінімальній переносять її творці, за програмою соціалістів з 1881 р., на громади.

«Щоб дотеперішня громадська спільність, де вона ще існує, не розпадалася, ми є за безоглядним наказом ділення громадського добра».

«Маючи на цілі, щоб уся земля з часом у правній дорозі перейшла на власність громад, уважаємо потрібним публічне допомагання громадам при набуванні на громадську власність земель, що лежать у їх границях».

Крім цих драгоманівських гасел громадівства, є в цій програмі й відгомони намагання Франка заснувати інтернаціональну польсько-українську людovu партію (з 1886 р.). Творці програми української радикальної партії обстоюють:

«Якнайширший розвиток краєвої автономії так, щоб усі життєві справи краю були полагоджувані в самім краї».

Цей пункт програми домагається того, що згодом перекреслюють Франко й інші радикали, коли укладають програму української національно-демократичної партії, в якій жадають поділу Галичини на дві національні провінції. Як при творенні людovої партії Франко намагається затримати її мішаний поль-

сько-український характер, так і в автономічному питанні стоїть він на цілості Галичини й автономію Галичини протиставиться тут централізму Австрії.

Максимальні постуляти з програми української радикальної партії – це, як сказано, відгомін доби революційного соціалізму Франка.

В практиці бере верх пізніша його ідеологія – зворот до програми визволення селянства з оков аграрного капіталізму. В радикальній партії об'єднуються класово різні й дуже сильно незгармонізовані селянські елементи. Згодом перевагу в ній беруть середняцькі й вищесередняцькі господарі-селяни. Франко пише згодом (у 1901 р.), що під стягом радикалізму стає найсвітліша й національно найсвідоміша частина українського селянства. Замовчує, що суспільно-економічно ця частина селянства належить до заможної класи земельних посідачів.

Словом, у частині програми української радикальної партії Франко кодифікує свої соціалістичні погляди з доби свого революційного соціалізму, в другій частині програми сформує й, головню, в практичній роботі переводить у діло своє намагання пристосувати соціалізм до галицького ґрунту – організувати селянство до боротьби зі шляхтою – представником політики фєвдалізму й економіки аграрного капіталізму.

Завдяки тому, що й польські соціалісти й польські людовці відкинули зусилля Франка лаштуватися до боротьби одні за права пролетаріату, другі за економічні й політичні здобутки селянства на інтернаціональних (польсько-українських) основах об'єднання трудового люду, – (перші робітництва, другі селянства), – всієї Галичини, – Франко й товариші, відсунені від політичної співпраці в користь українсько-польських трудових мас польськими соціалістичними й демократичними діячами, – переходять на свій національний ґрунт, обмежуються в своїй роботі в рамках української радикальної партії до території Східньої (української) частини Галичини, віддають свої сили для політичної й суспільно-економічної роботи серед українського селянства.

Не можна назвати цього переходу Франка на становище української радикальної партії його відворотом від соціалізму. Є це в нього тільки пристосування до специфічних галицьких відно-

син, коли польська демократична інтелігенція починає різничкуватися на соціальних демократів, людовців і всеполяків (націоналістичну польську народову демократію), й кожна із тих груп і партій підкреслює своє національно-польське становище, кожна відмежовується від українців, кожна на свій лад намагається їх то державно, то навіть національно асимілювати.

Що Франко не сходить із свого соціалістичного становища й не переходить до обозу українських «патріотів», а, навпаки, задержує свій ясний критичний погляд на національні справи, що на них хоче дивитися із загальнолюдського становища, засвідчують про те дві його статті: «Niesco o sobie samym» і «Der Dichter des Verrathes».

Не вважаючи на поради своїх приятелів (Бігеляйзена), не зважаючи на можливі й зовсім певно передбачувані наслідки для свого матеріального існування, – Франко кидає в очі визов українським і польським «патріотичним» колам, українській і польській буржуазії й дрібній буржуазії (маючи при тому на увазі й народини шовінізму серед польських соціалістів).

Статтею «Niesco o sobie samym» відмежовується Франко від тієї частини українського громадянства, що має любов до українського народу й України на устах, та всім своїм життям, усіма своїми вчинками заперечує ту любов до трудового українського народу й України – батьківщини трудового народу.

З другого боку підкреслює твердо свою приналежність до українського трудового люду, що, хоч оглуплюваний і деморалізований довгі віки, підноситься, відчуває в своїх масах жажду світла, правди, справедливості й шукає доріг до них.

Франко підкреслює в цій статті своє зусилля поширювати «вселюдські ідеали справедливості, братерства, волі, правдивого громадянського духа, правдивого пожертвування, правдивої любови».

Ця стаття доводить до найглибшого розходження між Франком і українським народовецьким громадянством. З другого боку, затіснює його взаємини з радикальним обозом – селянством і молдою радикальною й соціалістичною.

Друга стаття «Der Dichter des Verrathes», – кинена в очі польському патріотичному громадянству, виношена довгими лі-

тами у Франковому серці під час його співпраці з польськими соціялістами й людовцями, – є неначе відповіддю на всі зради давніх його приятелів і співробітників, що мали міцкевичівсько-валенродівські гарні слова на устах, коли приготувляли спільно з Франком і іншими українцями програмову роботу, але, як доводилося виявляти й здійснювати програму, – брала в них гору валенродівська зрада, проголошувана устами Міцкевича.

Даремне було обурення польських приятелів Франка. Вони своїми вчинками вирощували Франкові погляди на валенродизм. Вони мусіли дістати оцінку своєї нещирої співпраці з українцями з уст соціяліста-Франка, з уст речника міжнароднього братерства, заснованого на «справедливості й любові». Не дивився Франко на те, що його викинуть з редакції «Kurjer-a Lwowskiego», відберуть йому головну базу заробкування, – він мусів сказати правду в очі польським інтелігентським діячам, як сказав її одверто й українським народовцям.

У своїй громадянській роботі, як і в своїй поезії, Франко не знає компромісів. Вище ставить «вселюдські ідеали міжнароднього братерства» над особисті, егоїстичні інтереси.

ІХ

Спроба перещеплення народницького соціялізму на терен народовецького обозу

Рік 1898 приносить новий перелом у житті Франка. Молодь використовує 25-ліття його літературної діяльності й улаштує йому ювілей. Зручним режисером, що стояв у тіні за молоддю, був проф. Михайло Грушевський. Він то й використовує два ювілеї 100-ліття Енеїди Котляревського і 25-ліття Франкової літературної творчості для створення на руїнах журналів – народовецької «Зорі» й радикального «Житте і Слова» – нового об'єднаного щомісячника «Літературно-наукового вістника», де подають собі руки до праці народовець із групи Романчука О. Борковський, народовець з групи галицьких угодовців О. Барвінського – і буковинських С. Смаль-Стоцького – О. Маковей, радикал І. Франко й безпартійний, симпатик радикалів проф. М. Грушевський. «Літ.-Наук. Вістник» стає трибуною, де починають затиратися

непримиренні противенства між радикалами й народовцями. Народовецьке громадянство починає звикати до творчості й узагалі літературної й наукової праці Франка у «Л.-Н. Вістнику» й в «Українській Видавничій Спілці».

Був це час, коли радикальна партія кінчила десятиліття свого існування й ураз із тим, здавалося, кінчала взагалі своє існування. Із соціалістичної її програми не осталося вже нічого. Партія з ясноозначеною суспільно-економічною програмою боротьби проти аграрного капіталізму – перейшла на рейки виключно протипопівської агітації (Павлик, Трильовський) і це обмеження її діяльності доводить партію до повного занепаду, тим більш, що виступив з неї гурт молодих активних діячів і створив соціально-демократичну партію. Вдодаток, унаслідок допливу кулацьких елементів до партії, вона взагалі втратила спроможність до суспільно-економічної боротьби за права сільського пролетаріату й незаможницького селянства.

Отож у такому стані справи здавалося, що немає рації обмежуватися в боротьбі за економічне визволення української *селянської маси* із шляхетської неволі – до рямців однієї й то послабленої партії.

Тоді то в літературно-товариському гуртку, якого душею були Грушевський, Франко, Будзиновський і виринає в р. 1899 думка оживити ідеологію радикальної партії й поставити саму партію на ширших основах. Після короткої підготовки в часописі «Будучність», яку видавали Євген Левицький і Володимир Охримович, – приходять до основних політичних дискусій між членами управи народовецького політичного товариства «Народна Рада» й вище згаданим гуртком Грушевського–Франка–Будзиновського та редакторами «Будучности», – що були давніше теж активними членами радикальної партії. Під час цих сходин, що на них виголошувано політичні, економічні й культурно-освітні реферати та переводжено над ними дискусії, – зроджується, як вислід рефератів і дискусій програма нової політичної партії – національно-демократичної.

З оповідань В'ячеслава Будзиновського одного з найбільш активних творців тієї партії, знаю, що радикали дивилися на цю нову партію, як на зусилля відновити й поширити радикальну партію.

Іван Франко приймає в цих дискусіях дуже жваву участь. І, коли на «Народньому З'їзді» 26 грудня 1899 доходить до створення нової національно-демократичної партії, Франко входить до її управи й у «Свободі» за 1900 рік (ч. 7–11 і 13) пояснює економічну програму партії (за своїм підписом).

Чи оправданий погляд, що ця нова партія була подумана – як відродження радикальної партії на ширших основах? З програми радикальної партії навели ми вище ту частину її максимальної програми, де говориться про «колективний устрій праці й колективну власність средств продукційних», як також з мінімального допомагання громадам добувати землю на громадську власність.

Після ухвалення й надрукування цієї програми радикальної партії в 1890 р. «Народня Рада» ухвалює для свого політичного товариства програму 24 березня 1892 р., в якій підкреслює: «Стоючи на становиску *власности індивідуальної...*», тим самим неначе протиставить себе колективістичним тенденціям радикальної програми.

Якже ж виглядає ця справа в програмі національно-демократичної партії з 1899 року?

«Змагаємо до того, щоб наш *нарід дістав у свої руки средства продукції, передовсім землю.*

Змагаємо до поступенного *успільнення кредиту, торговлі і приспособлених до того галузей продукції, а це так дорогою добровільної асоціації, як і дорогою удержавлення.*

Змагаємо до охорони нашого люду, особливо селянства, як найчисленнішої верстви нашого народу перед нуждою та *перед економічним визиском зі сторони інших клас суспільних.*

Домагаємося... *викупу землі, передовсім більшої посілості, на загальну власність народу і достарчування тої землі нашим безземельним і малоземельним селянам хліборобам під догідними для них услів'ями* («Народна програма» стор. 3–4). (Підкреслення мої. – А. К.).

Пояснюючи ті точки економічної програми національно-демократичної партії в «Свободі» за 1900 р. ч. 8. Іван Франко пише між іншим:

«*Приватна власність вела до опанування приватних прав або привілеїв, до невільництва, до панщини...* Відколи, замість приватних прав і привілеїв, основою державного життя зробила-

ся рівність усіх супроти права й свободи, відтоді в економічному житті зачинає переважати змагання до спільності, бо тільки в спільності, в дружності може вповні виявитися горожанська рівність. Народ, котрий би нині відкидав думку про спільність, про згуртування сил не тільки в політиці, але й у господарстві, мусів би зректися всеї цивілізації, мусів би, швидше чи пізніше, дійти до здичіння, або назад до невільництва» (Підкреслення автора).

Про що говорять нам пункти економічної програми національно-демократичної партії, головню, у викладі Івана Франка?

Поважних висновків у напрямку ідеологічного переродження народів робити з них не можемо. Вже в 1881 р. в соціалістичній програмі каже про них Франко:

«Народовецька руська партія т. зв. українофілів, виявляє тепер зусилля чисто буржуазні, яких ми підтримувати не можемо» (стор. 12).

Тепер, майже після двадцяти років, коли то індустріалізація краю поступила вперед і українська буржуазія намагається наздоганяти польську, та внаслідок посиленої парцеляції творяться сильні куркульські господарства по селах, трудно, щоб міська й сільська українська буржуазія – члени української національно-демократичної партії, перетворювали свою ідеологію по лінії радикалізму, чи навіть соціалізму.

Але Франко до тієї буржуазії не пристає, навпаки, «раз із своїми молодшими товаришами проводить у програму нової партії давні свої соціалістичні, – правда, дуже вже змодифіковані, – погляди. І коли практичне життя виявляє йому, що програма – програмою, але ідеологія буржуазії, не вважаючи на програму, бере гору у практичному житті й практичній політиці, – Франко й Грушевський негайно відсуваються від політичного життя.

Проф. Грушевський піддає нещадній критиці політику партії, яку недавно помагав засновувати, – Франко ж відсувається зовсім від політичної роботи й поринає з головою в працю у «Л.- Н. Вістнику», «Видавничій Спілці», «Записках і Збірниках Наукового тов. ім. Шевченка». Літературна, критична, наукова праця та редакторська й коректорська робота виповняють повних вісім років його невтомного життя, поки не ламається його творче перо під ударами хвороби (1908 р.).

X

Франко живий і бронзований

Ми провели читача крізь ті важніші етапи праці Франка, в яких виявлялося його політичне обличчя. Що вони нам викривають?

Перш усього, що Франко стояв за все своє життя на становищах трудової маси народу – й то не тільки українського, але й польського й жидівського.

Замолоду (1878–1882) стає він в ряди революційного пролетаріату й веде його шляхами марксизму – революційного соціалізму. (Творення соціалістичної партії українського й польського робітництва).

Згодом (1883–1889) переходить у ряди борців за визволення українського й польського трудового селянства з економічного поневолення його аграрним капіталізмом і з політичного поневолення трудових селянських мас февдальною шляхтою. (Зусилля створити польсько-українську людову партію).

Діалектика життєвих умовин у Галичині й, головню, в Східній Галичині приневолює його від 1890 р. обмежитися до праці над економічним, політичним і культурним визволюванням поневолених польською й своєю – українською – буржуазією трудових селянських мас української нації (українська радикальна партія).

Останнє політичне зусилля Франка внести соціалістичну ідеологію до української національно-демократичної партії – розчаровує Франка, бо й не могла не розчарувати його, соціаліста, співпраця з буржуазією. Одначе, й це останнє його зусилля не кидає тіні на його соціалістичне обличчя.

Тільки одно треба зазначити: Франко, що вийшов від революційного соціалізму й класової боротьби пролетаріату, – чимдалі переходить на становища трудового селянства, – затрачує почуття неминучості класової боротьби й, наприкінці свого життя, заявляється навіть проти класової боротьби, проти марксівської доктрини й передбачуваної нею диктатури пролетаріату.

Та обставина, що Франко після 1900 року відходить від політичної роботи взагалі, ото ж – немовби злагіднює гостроту своєї

активної політичної боротьби з доби революційного соціалізму й радикалізму, ще більше майже десятиліття повного безсилля хорого Франка, коли то всякий і всяка уважили себе в праці бути опікуном, чи сестрою-жалібницею людини, позбавленої влади в руках, витворювали в «патріотично» настроєних народовців оману, що Франко їх, що Франко перейшов до їх «патріотичного» обозу.

Одначе, одним моментом із життя хорого велетня, момент його смерти, коли то «патріотична» зграя на силу хотіла висповідати Франка й він, – хоч хорий, немічний, – знайшов собі стільки сили, щоб прогнати всіх сповідників і всіх кумошок, що так запопадливо клопоталися за «спасення його душі», – вказує, який далекий був Франко від усієї тої патріотичної зграї!

І тільки сьогодні – сімнадцять років після його смерти – можуть безкарно знущатися над його пам'яттю ті, про кого Франко боровся все життя.

Замість академії – улаштовують музичний фестиваль! Замість грімких бадьорих гомонів його революційної поезії – сумні згуки «поминального богослуження». Замість низки провідних ідей його творчости – сантиментальна згадка про його похорон.

Найбільшої сили Франка – його вогнистого слова – в устах «звеличників» його пам'яті – немає! Бо Франкове слово – молодого соціяліста – противне їх серцю, Франкове слово з останніх літ життя – це важкий осуд тих, що в них на невільничій службі письменника, вченого, редактора, коректора задля шматка хліба – Франко мусів горювати.

Треба український склерикалізованій буржуазії кинути за слону на творчість Франка, щоб закритого, забронзованого можна шанувати «поминальними богослужіннями» й музичними фестивалями!

Франкове вогнисте слово – це власність західноукраїнського пролетаріату, українського трудового селянства, українського, польського й жидівського робітництва. Вони не потребують його бронзувати. Вони сприймають його таким, яким він для них жив і творив.

У Львові, в червні 1933.

ЛИСТУВАННЯ І. ФРАНКА ТА А. КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО

1. А. Крушельницький¹

Високоповажаний Пане Доктор!

Я дуже просив би вас, аби Ви зволили полагодити справу з мою драмою по змозі якнайскоріше, а навіть зараз, бо тепер мені треба гроша.

В кожнім разі прошу ласкаво відписати мені, аби я знав якнайшвидше, що маю діяти.

Остаюсь з глибоким поважанням

Антон Крушельницький.

В Коломиї (Старомиська, 111), 3/6 904.

2. І. Франко²

Львів, 6 червня 1904 р.

Високоповажаний пане!

Вибачайте, що так запізнився зі зреферуванням Вашої драми. Прочитав її сьогодні. По-моєму, вона має дві капітальні хиби: вона зовсім без атракції – та се ще нічого, але головне – вона *нудна*. Все – події, і характери, і розмови – держане в якімось

¹ Листи А. Крушельницького до І. Франка подано за статтею Трофимук С. Антон Крушельницький – кореспондент Івана Франка // Жовтень. – 1968. – Ч. 9. – С. 146–147.

² Листи І. Франка до А. Крушельницького подано з видання «Іван Франко» / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 50. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 245–398.

матово-сірим тоні, розлізлі, несконцентровані. Коли «Чоловіка честі» я прочитав одним духом, то се читав, мов каміння під гору тягав. У ЛНВ я не міг би надрукувати її, а коли рефлектуєте на Вид[авничу] Спілку, то, думаю, що також буде трудно. Зрештою, даю її прочитати ще В. Гнатюкові.

Здоровлю сердечно

Ів. Франко.

3. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Доктор!

Посилаю Вам свою останню драму «Де серце мовчить...». Я старався в ній підхопити деякі риси нашого коломийського міщанства, що, ще недавно русини, під впливом різних чинників тепер на очах таки польонізуються. Я думав би, що ліпше назвати се... (з життя коломийських міщан), але з огляду на дуже ще свіжі деякі факти не можу надати драмі локального характеру.

Я просив би, аби пан доктор прочитали і старалися надрукувати її у Віснику або Спілці, а може, один акт у Віснику (як се роблять інші подібні видання), а відтак цілу в Спілці.

Моє одиноке услів'я друку: сто золотих за перше видання.

Та й ще одна просьба: аби пан доктор зволили прочитати і піднести сю справу по змозі найскорше, бо я потребував би на май грошей. Якби вона не мала друкуватися ні тут, ні там, то я просив би о ласкаву відповідь десь на початку марця, бо тут друкується альманах «Над Прутом» і я міг би перший акт надрукувати в нім і зробити відбитку, а решта небагато би мене коштувала.

Остаюсь з глибоким поважанням

А. Крушельницький.

В Коломії, 21/2 904.

Коли б мала друкувати Спілка, то я взяв би 60 зл. грішми, а 40 зл. книжками Спілки (по однім прим. на цілу суму), а коли б Вісник, то 60 гр., а 40 книжками товариства.

А. Крушельницький.

4. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Докторе!

Перепрошую, що я накидаюся своїм письмом, але я хотів би знати, як стоїть справа з моєю драмою. Чи будуть її друкувати, хто і чи під моїми услів'ями. Коли б ніщо з того, то прошу ласкаво звернути мені її неоплаченою. В кожному разі прошу повідомити мене кількома словами, яка стрінула її доля!

Остаюсь з глибоким поважанням
Антон Крушельницький.

В Коломиї 26. III. 1904.

5. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Доктор!

Я приступаю до видання малих підручників для лектури шкільної молодіжі (текст автора із вступом, історичними і літературними замітками і поясненнями). На першу книжку хотів би дуже дати Вашу поему «Іван Вишенський» із моїм оглядом і поясненнями. На другу – Тобілевича комедію «Хазяїн», далі підуть вибрані поезії, оповідання і драми.

Се видання, призначене для шкільної молодіжі, має викинути їй із рук пусті підручники до шкільної лектури і бути посередником поміж молодіжжю а тими гарними творами наших найліпших письменників, яких не можна читати в школі задля того, що вони видані усуміш із іншими нецензурними (для гімназії) творами.

Як таке – се видання мусить бути дешеве і тому наразі годі оплачувати гонорар. Проте я прошу Вас, аби Ви дозволили мені видати наразі першу книжку Івана Вишенського, а відтак в двох дальших (6 і 8) вибір новел і ліричних поезій.

Я просив би також кілька слів для пояснення генези Івана Вишенського.

Надіючися, що не відмовите моїй просьбі, як також не пожалуйте мені своїх рад, пишуся з глибоким поважанням.

Антон Крушельницький.

В Станіславі, 30 грудня 1905.

6. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Доктор!

Якось кілька тижнів назад писав мені д. Гнатюк, що моя комедія «Орли» є тепер у Ваших руках. Я прошу Вас, аби Ви були ласкаві посвятити їй трохи часу – перечитати, а відтак віджалувати труду і написати мені, які її хиби і що, на Вашу думку, треба би справити, чи переробити.

Свого часу Ви написали мені, щоправда дуже загально, але так влучно оцінку комедії із міщанського життя, що я, хоч пробував ще з нею щастя після деяких основних змін, остаточно згодився із Вашим поглядом і, видаючи останій її акт (пізніше написаний) «Зяті», решту знищив.

Тут, сподіваюся, най буде таке саме, але не перечу, що можуть бути якісь основні хиби, які мене ніяк не разять. Тому, заки надрукую її чи я, чи Ви згодитеся друкувати у Віснику або Спілці, прошу написати мені свою думку про неї. Хоч який дорогий Вам час, я прошу Вас не відмовити моїй просьбі.

Вітаю з глибоким поважанням
Антон Крушельницький.

У Станіславові (Казимирівська, 143), 8. VI. 1906.

7. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Доктор!

Філія тов. Учительська громада в Коломиї хоче видати серію книжок укр. авторів із вступом і поясненнями для ужитку гімн. молодіжі для т. зв. шкільних ев. домових лектур.

На I випуск хотіла б дати 2–3 арк. вибір із лірики Ваших поезій із усіх часів Вашої творчості. Вступ і пояснення мав би написати я.

В тій справі поручила мені філія віднести до Вас, Високоповажаний Пане Доктор, із просьбою о дозвіл видати 2–3 арк. Ваших ліричних поезій.

Наколи Ви зволите нам дати свій ласкавий дозвіл, я виладжу такий план вибору і перешлю Вам до апробати ще перед друком.

Надіючися, що Пан Доктор не відмовлять сій просьбі, – остаюсь з глибоким поважанням.

Антон Крушельницький.

В Коломиї (вул. Холоневських-бічна) 3. XI. 1909.

8. І. Франко

[Львів], 21 грудня [1909 р.]

Високоповажаний пане!

На вашу думку видання невеличкого вибору моїх ліричних творів годжуся і прошу прислати мені до перегляду те, що Ви зробите щодо Вашої студії про мою поезію, за якої присилку Вам дуже вдячний, як і взагалі за всі Ваші ласкаві присилки, завважу лише, що Ви дуже помилилися в оцінці моєї пісні «Руських хлопів-радикалів», переліпивши, не знаю чи мимовільно, чи навмисно, два останні і найважливіші рядки рефрену: «Ми руські хлопи-радикали, що звергли темноти ярмо», які цілому віршеві надають власне позитивне і могутнє значення, а те, що ви називаєте в поодиноких строфах бідканням і наріканням, роблять, власне, гіркою іронією і протестом. Що вірш обнімає тільки частину нашої вітчизни, від Сяну по Збруч, се було конечним наслідком історичної появи руського радикалізму в Галичині, якого тоді не було ні сліду в російській Україні. Чи мали би Ви відвагу помітити сей гімн з таким, власне, моїм автентичним поясненням у своїм виборі з моєї лірики? Се була би для мене певна сатисфакція, а й для молодезі можна би із сього погляду знайти в тій пісні далеко більше науки і заохоти, ніж Ви знайшли в своїм поясненні.

Остаюсь з поважанням

Ваш Франко Іван.

21. XII

9. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Докторе!

Дякую Вам поперед усього за ласкавий дозвіл покористатися вибором Ваших ліричних поезій для ужитку нашої молодіжі.

Досі годі було що-небудь читати урядово, аби не стрінутися із закидом, що в дотичній збірці є се чи те, що не конче, на погляд наших строгих властей, надається до читання, і наслідок був такий, що офіційно з Ваших творів, з виїмкою «Захара Беркута», не читалося ніщо. Сей вибір зарадить хоч почасти тій великій аномалії. Наколи б наша філія учит. громади мала продовжувати своє діло, то з часом (коли, розуміється, вдоволю Вас своїм вибором) просити Вас буду про дозвіл видання вибору новел. Тепер тільки дозволю собі пригадати свою просьбу, щоб Ви видали, може, у Видавн. спілці поему «Іван Вишенський» із відповідним вступним словом. Не знаю, як Ви дивитеся, Пане Доктор, на те, що я написав про Вашу поему «Ів. Вишенський» у своєму огляді? Коли не згірше, то може я доповнив би се відповідними для учнів школи замітками і може б Видавн. спілка видала Вашу поему із моїми вступними замітками для ужитку молодіжі.

Що ж до вибору поезій, то я напишу про нього основніше в найближчому тижні, як будуть сходи уч. громади. Ждучи на них, я й так загаївся із відповіддю. Я дуже радий би вволити Вашу волю щодо «Пісні руських хлопів радикалів», – не знаю тільки, чи згодиться збір членів надрукувати її у виборі для молодіжі тому, що сей вибір мусить перейти апробату шкільної ради. На всякий спосіб я подам у найближчій будучині Ваш лист і Ваші пояснення до відома загалу. Притім прошу оцінки сього гімну не брати на рахунок злої волі. Коли мається діло із такою силою величі, як у Вашій ліриці, то при деяких річах ставиться може й не конче справедливі жадання.

Ще одна річ: я зладжу вибір із усіх збірок, а що правопись не всюди одна – чи міг би я завести у виборі одноцільну правопись: останніх Ваших творів і теперішню Л. Н. Вісника? Про дозвіл на се я Вас прошу. Чи Пан Доктор хотіли б переглянути рукопись, чи вистарчить вичислити поезії?

Остаюсь з глибоким поважанням
Антон Крушельницький.

В Коломії (Холоневських-бічна),
30. XII. 1909.

10. І. Франко

[Львів], 1 січня 1910 р.

Високоповажаний пане!

Згоджуюся на Вашу пропозицію, щоби замість тексту Ви прислали мені лише реєстр вибраних творів. Рівно ж правопис можна всюди поправити, аби був одностайний. Розумієся, що за друк маю претензію на гонорар, передрук віршів аркуш по 30 кор[он], які, одначе, можу прийняти також примірниками друкованої книжки. Те саме майте на увазі також при евентуальнім виборі новел. Остаю з поважанням.

Ваш прихильний
д-р Іван Франко.

11. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Доктор!

Після Вашої згоди видала філія тов. Учительська Громада в Коломиї дві Ваші книжки – вибір поезій і вибір оповідань. Як гонорар філія вислала Вам сьогодні по 300 примірн. обох книжок, разом 600 прим, на суму 360 кор. на адресу книгарні тов. ім. Шевченка. Прошу проте ласкаво повідомити книгарню, що дістане Ваші книжки і на Ваш рахунок в коміс. Філія Учит. Громади не висилає і не вишле до львівських книгарень ані одного примірника, доки не розійдеться Ваш наклад. Я думаю, що при дешевій ціні (60 сот. за прим.) се станеться дуже скоро.

Як бачите із виказу на останній стороні, філія Учит. Громади буде продовжувати своє видання. Тож я звертаюся до Вас при сій нагоді із просьбою о дозвіл видати в одній із дальших книжок Вашу поему «Іван Вишенський» (із збірки поезій «Із днів журби») з моім переднім словом. Як гонорар філія прислала б Вам 300 прим. поеми по 60 сот. без огляду на кількість аркушів (їх не було б багато). Здається, треба б написати у передньому слові щось більше 1) про Вишенського, 2) про Ваші поеми взагалі.

Прошу проте конче о ласкаву відповідь в справі дозволу на се видання, а також при сій нагоді о свої цінні замітки в справі видання обох присланих Вам виборів.

Також прошу о ласкаву інформацію, котрий із творів Вишенського вважали б Ви найвідповіднішим для шкільної лектури нашої молодіжі (твір найкращий формою); ми надрукували б його в однім із випусків своєї бібліотеки.

Остаюсь з глибоким поважанням
Антон Крушельницький.

В Коломиї, (Холоневських-бічна),
11. III 1910.

12. І. Франко

Львів, 12 березня 1910 р.

Високоповажаний добродію!

Велике спасибі Вам за посилку і за лист. Обі книжечки я переглянув і вповні задоволений і Вашим вибором, і Вашими передмовами, і вповні лояльним способом виплати гонорару. Зложіть також мою подяку репрезентації філії Товариства. Щодо Вашого плану видати мою поему про Івана Вишенського з Вашою передмовою прошу прийняти до відомості, що сю поему я прилагодив для Пашукової «Універсальної бібліотеки» таким способом, що, крім поеми, буде передрукована моя популярна стаття про Івана Вишенського, друкована в коломийським «Хліборобі», доповнена невеличкою статтею про дві унії, друкованою в «Буковинським календарі» р. 1890, а наприкінці подано один твір Вишенського п[ід] з[аголовком] «Льви сего світа» в перекладі на нашу мову. Замість сього я пропонував би коломийській філії видати мою поему «На Святоюрській горі», в якій Хмельницький польським послам оповідає байку про гадюку в домі. Відомо Вам, певно, що сю байку обробив Драгоманов в окремій статті порівняним способом. На основі сеї статті з двома додатками, а власне, перекладом оповідання Грондського про сю сцену і перекладом байки про змію, поміщений у книжечці «Ифіка ієрополітика», друкованій кілька разів у XVIII в., з дорученням кліше рисун-

ка, доданого до сеї байки. Се все ввійшло би в мою передмову до поеми. Як третю статтю до книжки дав би я переклад староруського тексту «Притчі про гадюку в домі», одної з найкращих перлин староруської літератури, захованої в рукописах і друкованої досі лише раз у Москві 1670 р. в дуже рідкій збірці, зв[аній] «Кирилова книга». Думаю, се все заповнило би один томик в об'ємі тих, що видано досі, і було би свого роду літературною сенсацією. Прошу повідомити мене якнайшвидше, чи пристає на той план, а в такім разі я протягом тижня можу прилагодити передмову і переклад притчі та дати зробити кліше з рисунка до байки.

Остаюсь з глибоким поважанням
Ваш

Іван Франко.
Львів, д[ня] 12 марта 1910.

13. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Доктор!

Дуже жалую, що не зможу видати Вашої поеми «Іван Вишенський», та все ж таки, коли вона вийде друком, буде досягнена головна мета.

Щодо порушеної Вами справи видання поеми «На Святоюрській горі», – то Ваша пропозиція годиться вповні із моїм наміром. Як зазначено на окладці виданих досі книжок, призначив я на 2 випуск якраз студію Драгоманова «Байка Богдана Хмельницького». План розширився б стільки, що треба б надрукувати 1) Біографію Драгоманова. 2) Переднє слово до студії «Байка Богдана Хмельницького», в якому треба б подати популярним способом (для учеників!) про порівняльний метод в етнографії та про заслуги Драгоманова на сьому полі. 3) Драгоманов: «Байка Богдана Хмельницького». 4) Ів. Франко: «На Святоюрській горі». 5) Переклад староруської притчі про гадюку в домі.

Коротку біографію Драгоманова я написав би на основі ювілейної книжки Павлика і листів Драгоманова, а Вас, Пане

Доктор, я просив би про дві річи: про переклад староруської притчі і про передне слово до студії Драгоманова. Те передне слово просив би я писати так, щоб воно було окремою студією про порівняльний метод в етнографії, про заслуги Драгоманова на полі етнографії і його значіння в українській етногр(афічній) науці.

Я хотів би, щоби се мало вигляд не так передмови, як радше окремої студії, що її можна читати в школі як науковий матеріал, а не трактувати як пояснення. Розуміється, буду просити теж про клішу рисунка, доданого до староруської байки, а також покористатися ласкавим дозволом передрукувати поему «На Святоюрській горі».

Ще на одно позволю собі звернути Вашу увагу, пане Доктор: книжка не може мати більш як 5 аркушів друку (з того біографія, студія Драгоманова і Ваша поема обійме чи не 3 – 3½ арк., значить обі останні річи: переклад і Ваша студія не повинні б переходити 2 – 3 арк. друку. Наколи б книжка мала більший об'єм, не могла б вийти, як один випуск, тільки мусилося б розширити її об'єм і почислити за дві, бо інакше була б утрата на видавництві. Прошу проте повідомити мене, чи Пан Доктор зволять написати потрібну для нас статейку і який буде об'єм обох Ваших праць.

Дуже радий врешті прихильній Вашій оцінці вибору, який я зладив, і мого переднього слова. Се заохочує мене просити Вас про дозвіл збирати до видання коштом Учит. Громади вибору Ваших перекладів різних європейських поетів. Сі переклади розкинені по журналах. Наколи б Ви згодилися на се (на тих самих умовах, значить 300 прим. книжки по 60 сот. – се також відносилось би і до книжки і про Драгоманова), то я розглянувся б у Ваших перекладах і повідомив би Вас, що саме я передрукував би. Така книжка була б вельми інтересна. Не знаю наразі, скільки можна б говорити про повне видання Ваших перекладів дрібних поезій (у 2 або 3 книжках учит. гром.).

Дожидаючися ласкавої відповіді, остаюсь з глибоким поважанням Антон Крушельницький³

³ У статті С. Трофимука «Антон Крушельницький – кореспондент Івана Франка» лист подано без вказівки на місце і час написання.

14. І. Франко

[Львів], 24 березня 1910 р.

Високоповажаний пане!

Разом з відповіддю на Ваш останній лист посилаю Вам те, що зі свого боку можу дати для упланованого Вами дальшого томика видавництва Вашої філії. Думаю, що зміст томика міг би виглядати так: наперед Ваше переднє слово, потім моя поема «На Святоюрській горі», потім статті Драгоманова «Байка Хмельницького» і в додатку до неї переклад байки про гадюку в домі, долучений тут, до якого прийде перед текстом кліше, замовлене вже мною, а на останок повинна прийти притча про гадюку в домі, котрої переклад посилаю також. Писати тепер окрему студію про Драгоманова і про його заслуги на полі фольклору я не можу; дещо коротко буде сказане в моїм «Нарисі історії української літератури», що повинен вийти незабаром. У своїй передмові можете, зрештою, покористатися моєю промовою на ювілеї Драгоманова, надрукованою в ювілейній книжці, а коли признаєте се можливим, можете передрукувати її всю.

Щодо вибору моїх оповідань, то, придивившись ліпше, я заважив дві невластивості. Поперед усього Ви зовсім не відповідно назвали свій вибір «В поті чола», коли всі оповідання в тім томику не підходять під сю назву, і збірка повинна радше називатися «Малий Мирон». По-друге, нумерування рядків на боці кожної сторони має сенс тільки тоді, коли показує нам, кілька рядків числить кожний твір. Нумерувати рядки на кожній стороні від 1–30 або 40 не має жодного сенсу.

Остаюсь з поважанням

Ваш д-р Іван Франко.

24. III. 1910

Кліше вишлю слідуючого тижня, скоро буде готове.

15. І. Франко

Львів, 31 березня 1910 р.

Високоповажаний пане!

Посилаю разом із оцим листом переднє слово до перекладу староруської притчі, яке треба надрукувати гармондом, і кліше до короткої притчі, яке можна вмістити перед віршами, покладеними як епіграф на чолі перекладу. Добре би було, якби я міг одержати одну коректуру з передмови до притчі, щоб уникнути можливих недоладностей у друку. Звістїть, будьте ласкаві, хоч кореспонденткою, чи друк сеї книжки вже розпочато і в яким порядку йдуть статті.

Остаюсь з поважанням
д-р Іван Франко.

Львів, д[ня] 31 марта 1910.

16. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Доктор!

Друк книжки із студією Драгоманова і Вашими перекладами припізнався тому, що філія хотіла, конче видати її із студією «Про порівняльний метод в етнографії й індійську теорію». В тій справі зверталися ми до всіх наших етнографів (галицьких), а заки прийшла від кожного відмовна відповідь – ми ждали чимало часу.

Нарешті стоїмо на тім, що, здається, треба буде видати книжку без такої студії. Вона вже й лежить у друкарні, але через натовп роботи годі було прискорити її друк. Тепер друкується гімн(азійне) справоздання і ми кінчили вибір новел Стефаніка, Семанюка й Мартовича. І я сам був вельми зайнятий – раз друком вибору згаданих новел, а то знов розвідкою до справоздання польської гімназії «Szkice ze współczesnej literatury ukraińskiej», де подав огляд 5 письменників. (Сю книжку пришлю Вам до ласкавого перегляду в найближчих днях).

Таким способом прошу подождати на друк книжки до ферій. Коректу з перекладів я пришлю Вам, просив би тільки о подання своєї адреси на липень і серпень. Я їду сего року до Брустур (п.

Космач), бо з огляду на діти годі мені було їхати далі, та й зрештою у повітрі висить моє перенесення до Перемишля, може треба буде виїхати скорше або переїхатися який раз до Коломиї.

Прошу проте оправдати припізнення друку книжки. (Не маюю причиною опізнення була також недостача гроша, що наші професори по різних гімназіях позабирали книжки і не кваплять-ся віддавати гроші, а наші упімнення ігнорують).

Остаюсь з глибоким поважанням
Антон Крушельницький.

В Коломиї Холоневських-бічна,
27/VI 1910,
(від 2. VII Брустури, п. Космач).

17. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Доктор!

Перепрошую дуже, що я не давав довший час звістки, що діється із уділеним Вами ласкаво рукописом і клішею. Непредвиджені перепони довели до того, що годі було надрукувати проєктовану книжку.

Але ось в останніх днях філія Учит. Громади в Коломиї порішила надрукувати розвідку Драгоманова із Вашими перекладами (без поеми «На Святоюр. горі») або з поемою, наколи Хойнацький не має до неї права, і призначити увесь дохід (по сплаченню тільки друку, паперу і переплету) на Вашу власність, щоби бодай почасті вирівняти свій довг супроти Вашої особи, через надрукування Ваших творів.

Щоправда філія зробила се за Вашою згодою і послала Вам гонорар книжками, але вважає сей гонорар низьким і просить Вас прислати на сю пропозицію видання Ваших перекладів. Се сталося б зараз.

Се письмо я пишу приватно від своєї особи, – філія має звернутися до Вас із сим офіційно, – та я просив би Вас, щоби були ласкаві відповісти мені оборотною поштою, чи в засаді дасте свій дозвіл на се видання. Се треба б мені конче зараз знати, бо рукописи є в мене, а я мушу до кількох днів покинути Коломию,

наслідком перенесення до Бережан. Тож заки виїду, хотів би я остаточно знати, як полагодиться ціла справа.

Я дуже прошу Вас про ласкаву відповідь зараз.

Остаюсь з глибоким поважанням

Антон Крушельницький.

В Коломиї, Холоневських-бічна, 4. XII. 1910.

18. І. Франко

Львів, 6 грудня 1910 р.

Високоповажаний добродію!

Спасибі за відповідь. Повідомляю Вас, що до моєї поеми Хойнацький не має ніякого права, і коли друкувати книжку, то тільки з поемою. Погроз Хойнацького філія не потребує боятися, бо контракт його і мною не був сповнений не з моєї вини і відносився тільки до оповідань. До видання книжки з притчею про гадюку міг би я по надрукованні тексту додати коротку передмову, в котрій вказав би старші польські паралелі притчі Хмельницького не відомі Драгоманову. Там можна би сказати також дещо загальніше, між іншим, і про староруську притчу. Коли пристанете на сю думку, то прошу зробити так, щоб я міг дістати одну коректу перед друкуванням аркушів. З коректою не зроблю проволоки.

Остаюсь з поважанням

д-р Іван Франко.

Львів, дня 6. XII.

Ул. Понінського, 4.

19. І. Франко

Львів, 18 квітня 1911 р.

Високоповажаний пане!

Жду й не діждуся від Вас звістки, що робиться з моєю «Гадюкою»? Мавши її в руках, я би вже пустив її в світ.

Чи не найкраще було б звернути мені рукопис і кліше?

Д-р Іван Франко

Ул. Понінського, 4.

20. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Доктор!

Я не відповів Вам зараз, бо тільки що вернув додому зі Львова.

Мені дуже прикро, що взагалі досі не видане, але на своє оправдання скажу, що се тільки сота часть того, що мені зробив коломийський учительський збір.

Ішло про видання книжок: я дав працю, дав гроші – тепер вони задержали всі мої вложені у видавництво гроші (властиво моїх братів) і ані не думають відповідати на мої листи. Се така збиранина якихось диких, грубошкурних індивідумів, що годі просто зрозуміти.

Тамошній проф. Кузьма просив мене віднести до Вас від філії з виданням «Казки про гадюку». Потім тихо. Аж тут у Бережанах я дізнався недавно від Єлюка, якою сіткою інтриг оплели вони видання Драгоманова. Гординський навіть *votum separatum* заложив був.

Сьогодні пишу ще раз до проф. Кузьми, а протягом тижня дам Пану Докторові остаточну відповідь, бо супроти такого неясного поведення коломийців я не можу навіть звернути рукопису. Зараз уповали би таке, що вони хотіли видати, а я задержав рукопис, потім звернув.

Я прошу дуже дати мені ще тиждень проволоки, аби я міг обмінятися листом із проф. Кузьмою.

Остаюсь з глибоким поважанням
Антон Крушельницький.

В Бережанах, 21. IV. 1911.

21. А. Крушельницький

Високоповажаний Пане Доктор!

Досилаю Вам 1 аркуш коректи з книжечки, яка повинна була піти перед роком накладом філії Учительської Громади в Коломиї, а яка друкується тепер моїм заходом на давніших умовах – розуміється, цілком незалежно від філії Учит. Гром. в Коломиї.

Зрештою, не могло бути інакше, коли в філії Уч. Гр. в Коломиї працюють люди того поколю, що д-р Гординський, що на засіданні зглядно сходилах філії закладають протест і *votum seragatum* проти друкування праці Драгоманова в виданнях філії, і то докладають його з такою міною і певністю себе та з такими натяками, що вони роблять се як відгук впливових панів з ради шк., що годі дивуватися, коли та філія в першій хвилі під впливом того глупого і грубого протесту порішає друкувати книжку, а після мого перенесення до Бережан таки залишає свою первісну думку і відписує мені що не буде друкувати.

Та се вже поза мною. Книжка друкується і до місяця вийде. Я просив би, щоб Пан Доктор були ласкаві переглянути коректу і відослати аркуш до друкарні з тим, аби друкарня вислала мені II коректу. Всі аркуші після I кор. пересилатиму Пану Доктору до ласкавого перегляду.

В другій частині йдуть всі додатки Пана Доктора: 1, 2) Два переклади з староруських текстів. 3) «На Святоюрській горі». 4) Притча про захланність.

Крім того, прийде на самім початку Переднє слово Ваше, про яке проситиму Вас, Пане Доктор, під час друку книжки.

Остаюсь з глибоким поважанням
Антон Крушельницький.

В Бережанах, 12/XI 1911.

22. І. Франко

[Львів], 1 січня 1912 р.

Високоповажаний пане професоре!

Посилаю Вам передмову до книжки про гадюку в домі. Будьте ласкаві написати на вступ свою передмову про те, що задумали Ви осягнути сим виданням, яка його мета і яка Ваша участь у ньому (зредагування статті Драгоманова) й що лише будете уважати за відповідне. Будьте ласкаві також написати титул і зміст. Рівночасно також звертаю Вашу увагу на те, що Ви без дозволу виділу Тов[ариства] ім. Шевченка передрукували статтю Драго-

манова з публікації того ж Товариства – тож, будьте ласкаві, хоч тепер, не гаючись, написати просьбу до виділу, аби дозволив Вам на сей передрук. Не зайвим буде також написати просьбу до дирекції Видавничої спілки з проською о дозвіл передруку «Прирччї про захланність». Я сам скажу слово на засіданнях виділу і дирекції, але що се видання Ваше, то треба аби від Вас, а не від мене вийшли такі просьби.

Остаю з поважанням
д-р Іван Франко.

Бажаю Вам всего найкращого з Новим роком.
Іван Франко.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК¹

- А. К. *див.* Крушельницький А.
 Акоста У. 40, 219
 АнтонВлодиславович*див.* Крушельницький А.
 Антонович В. 217, 227
- Бадені Я. 109
 Байрон Дж. (Byron George) 6, 23, 49, 88, 94–95, 256, 358, 383
 Бандрівський К. 218
 Барвінський В. 69
 Барвінський О. 8, 10, 107, 426
 Белей І. 62–63, 108, 222, 251, 414
 Белінський В. 221
 Бігеляйзен Г. 110, 425
 Білецька М. 11
 Білецький В. 227
 Білецький 232
 Бісмарк О. 420
 Борковський О. 75, 426
 Брандес Г. 143
 Будзиновський Т. 427
- Вайденфельд Е. 15–16, 18, 261, 304, 311
- Вахнянин А. 69, 107
 Верхратський І. 40, 217, 219, 249
 Вельовейський [Wielowiejski] 112
 Винниченко В. 99
 Вишенський І. (Wyszeńskyj Iwan) 24, 108, 155, 162–167, 209, 246, 255, 260–261, 282, 354, 359, 379, 384, 434, 437–440
 Вілінська Марія *див.* Вовчок Марко
 Вільхівський Б. 75, 252
 Вінцковський Д. 40, 219
 Вовк Ф. 63, 251
 Вовчок Марко (Вілінська Марія) 6, 39, 216, 249
 Волянський О. 247
 Воробкевич С. (Млака Данило) 101
 Вороний М. 205, 302
 Врхліцький Я. 143
- Гавзнер А. 419
 Гавштман Г. 143, 258
 Гаврилик Г. 39, 214
 Гайне Г. 39, 43, 49, 231
 Галуцинський Т. 406

¹ До Покажчика увійшли імена реальних осіб (окрім випадків, коли такі особи виступають як літературні персонажі). Не подано утворені від власних імен ад'єктивні форми (напр., шевченківський), за винятком тих випадків, коли ім'я є складовою частиною назви установи чи організації (напр., Львівський національний університет імені Івана Франка). У дужках вказано псевдоніми чи криптоніми, а також імена і прізвища орфографічно скоректовані відповідно до сучасної правописної норми.

- Гарматій Г. 143
Герцен О. 6, 408
Гнатюк В. 8–9, 14, 19, 143, 433, 435
Гнатюк М. 9–11, 16, 18
Гоголь М. 6, 221
Головацький Я. 74
Гомер 216, 249
Горбаль К. 312
Гординський Я. 446–447
Горький М. (Gorkij Maksym) 241, 342, 368
Грінченко Б. (Чайченко В.) 63, 251
Грондський С. 439
Грушевський М. 8, 15, 32, 35, 143, 426–427, 429
Гуд Т. 49
Гушалеви́ч І. (Huszalewycz Iwan) 76, 143, 255, 351, 376
Гюґо В. 6, 39
- Ґеник К. (Геник К.) 46, 240–241, 250–251
Ґете Й. (Ґете Й., Goethe Johann) 23, 39, 49–50, 148, 230, 249, 256, 259, 358, 383
Ґуцков К. (Ґуцков К.) 40, 219
- Данилович С. 104, 423
Данте А. (Dante Alighieri) 97, 143, 255, 351, 376
Дашинський І. 79
Денисюк І. 14
Джеджалик *див.* Франко І.
Джордж Г. 420
Дідицький Б. 108
Діккенс Ч. 39
Добролюбов О. 221
Довбуш О. (Dobosz Oleksa) 223, 340, 365
Доде А. 143
Дольницький А. 220, 222–223
Дорошенко В. 8, 12–13
- Достоевський Ф. 6, 221, 257
Драгоманов М. (Drahomanov Mychajlo) 9, 25–26, 36, 41–44, 62–64, 69–74, 78, 80–81, 102, 106, 108–109, 220–225, 227–228, 242, 250–252, 257, 335, 338, 361, 363, 408, 418–419, 422–423, 439–448
Дронжек В. 217
Дубина М. 6, 12, 14
- Енгельс Ф. 410, 416–418
- Євшан М. (Федюшка М.) 20, 22
Єлюк І. 446
Єфремов С., Ефремовъ С. 19, 109
- Жулинський М. 8
- Заклинський 226
Запольська Г. 6–7
Заячківський Й. 225
Зеров М. 16
Золя Е. 6, 23, 28, 43, 49, 64, 143, 219, 257, 317, 330, 408
Зудерман Г. 143
Зуляк І. 12
Зуляк М. 6, 10, 12–13
- Ібсен Г. 143, 185, 281, 283
Іван III 221
Інлендер Л. 410, 416
- Казимир Ян 167–168
Канчалаба О. 9
Кипрія́н І. 227
Кисілевський А. 23–24, 249
Климкович К. 74
Клопшток Ф. 39, 249
Кобринська Н. 222
Ковалевський М. 105
Ковалів С. 27, 239, 313, 315
Козловський О. 18, 311–312

- Кокорудз І. 226
 Кониський О. 63, 81, 251
 Копач І. 385
 Кос А. 226–227
 Костомаров М. 39, 227
 Котляревський І. 40, 426
 Котурницький М. 224–225
 Коцовський В. 72, 226–227
 Коцюбинський М. (Kociubynskyj Mychajło) 21–22, 310, 334, 360
 Красінський З. 39, 249
 Красіцький А. 39, 249
 Крушельницька Л. 5, 10–11, 13–14
 Крушельницька (Слобода) М. 8, 11
 Крушельницький А. (Антон Владиславович, А. К., Kruszelnyckyj Antin) 5–29, 31, 74, 104, 210, 219, 228, 232, 237, 249, 261, 304, 311, 313, 334, 360, 385, 391, 404, 416–417, 428, 432–441, 443–447
 Крушельницький В. 5
 Крушельницький І. 15
 Крушельницький С. 27–28, 313
 Крушельницькі, сім'я 6, 13–14
 Кузьма О. 446
 Куліш П. 36, 39, 53, 216, 249
 Кульчицька М. 210
 Кульчицька О. 8, 12
 Кульчицькі 210
 Куровець І. 27, 226–227

 Латинський 410
 Левицький В. (Лукич В.) 27, 220, 222
 Левицький Є. 423, 427
 Лермонтов М. 49, 221
 Лиманський В. 63, 251
 Лілієнкрон Д.-Ф. 143
 Лімановський Б. 410, 419–420
 Лімбах Ф. 218–219
 Лукич В. *див.* Левицький В.
 Людкевич С. 51

 Лянге Фр. 228, 408

 Маєр С. 143
 Маковей О. 426
 Мандичевський О. 225
 Маркс К. 228, 410, 415–418
 Мартович Л. (Martowycz Łeś) 21–22, 334, 360, 443
 Мирний Панас (Рудченко П.) 39, 216, 249, 411
 Мирон *див.* Франко І.
 Міхонський 216, 218
 Міцкевич А. (Mickiewicz Adam) 39, 53, 99, 110, 115, 249, 254, 344, 369, 426
 Млака Данило *див.* Воробкевич С.
 Монастирська М. 6
 Монастирські (Монастириські), родина 6
 Мох Р. 85
 Музичка А. 29, 407, 414, 420
 Мур Т. 49

 Навроцький В. 69
 Назарук О. 405
 Наполеон [Наполеон] 147
 Нарольський 70
 Нахлік Є. 8
 Нечуй-Левицький І. 63, 251

 Огоновський О. (Ohonowśkyj Omelian) 19, 73, 88–90, 108, 253, 343, 369
 Озаркевич В. 222
 Олесницький Є. 232
 Олеськів В. 227
 Олеськів Й. 227
 Ольга С. 188, 286
 Оренштайн Я. 20, 31
 Охримович В. 427
 Охримович Ю. 223

- Павлик А. 61
Павлик М. 45–46, 61, 67, 80–81, 104–105, 109–110, 143, 220, 222, 225–231, 250, 410, 414, 420, 422–423, 427, 440
Павлик, сестри 46
Партицький О. 63, 69–70, 251
Пасічинський С. 40, 219
Пашук О. 439
Петлюра С. 11
Петрарка Ф. 97, 100
Петрушевич А. (Petruszewycz Anton) 143, 255, 351, 376
Пушкін О. 43, 221
Пшибишевський С. 6–7
- Річицький А. 29, 407, 418
Романчук Ю. 108, 422, 426
Рошкевич Михайлина 222
Рошкевич Михайло 222
Руданський С. 39, 75, 216, 249, 252
Рудченко П. *див.* Мирний Панас
- Салтиков М. 64
Самійленко В. (Samijlenko Włodumyr) 143, 255, 351, 376
Сельський Іц. 225
Семанюк І. (Semaniuk Iwan) *див.* Черемшина М.
Слобода М. *див.* Крушельницька М.
Словацький Ю. 6, 39, 249
Смаль-Стоцький С. 426
Софокл (Софокль) 40, 219
Спенсер Е. 97
Сталінський Я. 422
Старицький М. (Staryćkyj Mychajło) 143, 255, 351, 376
Стебельський С. 74
Стефанік В. 21–22, 334–335, 360–361, 443
Стороженко О. 39, 216, 249
- Студинський К. 8, 10
Сю Е. 39
- Танячкевич Д. 147
Терлецький О. 11, 67, 69, 71–72, 75, 223, 225, 408, 410
Тобілевич І. (Карпенко-Карий І.) 434
Толстой А. 43
Толстой Л. (Tolstoj Lew) 281, 348, 374, 408
Торквемада Т. де 150
Торонський О. 217
Трильовський К. 427
Трофимук С. 8–9, 25, 432, 441
Тургенєв І. 6, 221, 408
Турчинський Е. 217
Турчинський Ю. 40, 217–219
Українка Леся (Ukrainka Łesia) 143, 255, 351, 376
- Федорович В. 69, 251
Федькович О.-Ю. 6
Федюшка М. *див.* Євшан М.
Филип ІІ [Філіп ІІ] 150
Флобер Г. 408
Фрайліґрат Ф. 49
Франко І. (Мирон, Джеджалик, Franko Iwan) 5–29, 31–32, 35–47, 49, 51, 53, 61–83, 85, 88, 90, 94–97, 99–102, 104–110, 112, 114–116, 118, 123, 127–129, 131, 136, 138–139, 141–144, 146–148, 150, 153–155, 158–159, 162, 164, 167, 170, 176, 182, 184–186, 188, 196, 205–210, 212, 214–244, 246–261, 263, 270, 278, 280–286, 293–294, 302, 304, 310–320, 322, 325, 330–331, 333–340, 342–344, 346–366, 368–387, 389–392, 396, 399–411, 413–433, 436, 438–443, 445, 447–448
Франко П. 13

- Франко Я. 38, 210
- Хмельницький Б. 26, 167–169, 221, 244, 439–440, 442, 445
- Хойнацький А. 244, 246, 256, 444–445
- Хоткевич Г. 262
- Целевичі 11
- Чайковський А. 27, 226, 231–232
- Чайченко В. *див.* Грінченко Б.
- Челліні Б. 216, 218
- Червинський Б. 416
- Черемшина М. (Семанюк І., Semaniuk Iwan, Czeremszyna Marko) 21–22, 334–335, 443, 360–361
- Чернишевський М. 6, 408
- Шашкевич М. 53
- Шевченко Т. 6, 28, 36, 39, 64, 73–74, 108, 216, 249, 398–399
- Шекспір В. 39, 97, 216, 218, 249
- Шеллі Б. 49
- Шеффе А. 46–47, 228–229
- Шіллер Ф. [Шіллер Ф.] 39, 218, 230, 249
- Шпільгаген Ф. 408
- Штрасс Д. 49
- Шумило Н. 20
- Щурат В. 9–10, 15, 130
- Ягіч В. 108
- Яросевич Р. 423
- Byron George *див.* Байрон Дж.
- Czeremszyna Marko *див.* Черемшина М.
- Dante Alighieri *див.* Данте А.
- Dobosz Ołeksza *див.* Довбуш О.
- Drahomanov Mychajło *див.* Драгоманов М.
- Franko Iwan *див.* Франко І.
- Goethe Johann *див.* Гете Й.
- Gorkij Maksym *див.* Горький М.
- Huszalewycz Iwan *див.* Гушалевич І.
- Kosciubynskuj Mychajło *див.* Коцюбинський М.
- Kruszelnyckuj Antin *див.* Крушельницький А.
- Martowycz Łeś *див.* Мартович Л.
- Mickiewicz Adam *див.* Міцкевич А.
- Ohonowski Omelian *див.* Огоновський О.
- Petruszewycz Anton *див.* Петрушевич Антон
- Samijlenko Wolodymyr *див.* Самійленко В.
- Semaniuk Iwan *див.* Черемшина М.
- Staryckuj Mychajło *див.* Старицький М.
- Stefanyk Wasyl *див.* Стефаник В.
- Tołstoj Lew *див.* Толстой Л.
- Ukrainka Łesia *див.* Українка Леся
- Wyszeński Iwan *див.* Вишенський І.

ПОКАЖЧИК ПЕРІОДИЧНИХ І СЕРІЙНИХ ВИДАНЬ

- «Батьківщина» 81–82
 «Братство» 71
 «Будучність» 427
 «Буковина» 107
 «Буковинський календар» 439
- «Галичанин» 107
 «Громадський голос» 107, 116
 «Громадський друг» («Hromadskýj Druh») 27, 45–47, 63, 228–231, 234–236, 239, 250–251, 313, 336, 341, 362, 367, 414
- «Дзвін» 45, 228–229, 231, 234–235, 239, 250, 414
 «Дзвінок» 245
 «Діло» («Діло») 63–64, 69–70, 75, 107–108, 112, 232, 251–252, 262, 336, 362, 422
 «Дні́стрянка» («Дні́стрянка») 41, 222, 238
 «Дрібна Бібліотека» 45–46, 49, 88, 250
 «Другъ» («Друг») 36, 40–41, 43–44, 218, 220–223, 230, 238, 249–250, 408
- «Етнографічний Збірник» 142
- «Житє і Слово» («Życie i Słowo») 6, 37, 105–108, 112, 115–116, 253–254, 343, 369, 406, 426
- «Життя і знання» 27, 210, 219, 228
 «Жовтень» 8–9, 25, 432
 «Записки наукового товариства ім. Шевченка» («Записки Наук. тов. ім. Шевченка») 19, 67, 73, 108, 116, 142, 429
- «Заря» 62
 «Зеркало» 75
 «Зоря» (Žoria) 6, 63–64, 69–75, 79, 115, 236, 239, 241, 244, 251–252, 254, 313, 336, 350, 362, 376, 422, 426
- «Кієвская Старина» 19, 109
 «Критика» 14, 29, 404
- «Літературна Україна» 6, 12, 14
 «Літературно-наукова бібліотека» 80
 «Літературно-науковий вістник», (Literaturno-naukowyj wistnyk) 9, 14, 19, 35–37, 42, 45–46, 63, 70, 72, 79, 81, 105–106, 115, 142, 206, 244, 247, 254–255, 350, 376, 426–427, 429, 433, 435, 437
- «Молода Україна» 9
 «Молот» 45, 228, 231, 235, 239, 250, 414
 «Московські Відомості» 63
 «Над Прутом» 433

- «Народ» («Narod») 37, 81, 104–107, 116, 253, 343, 369, 406, 422
 «Наукова бібліотека» 80
 «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія «Історія» 12
 «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету» 6, 13
 «Наш клич» 405
 «Наша школа» 26–27, 385
 «Нова Зоря» 405–406
 «Нове Зеркало» 75
 «Новий Час» 14
 «Нові шляхи» 14, 391
- «Основа» 34
- «Поступ» 69, 71, 73, 75, 80, 252
 «Правда» 6, 36, 46, 49–50, 75, 79–82, 250
 «Прапор» 71–72, 252
- «Русалка Дністрова» 6, 39
- «Свобода» 428
 «Славянський Альманах» 46
 «Слово» (Słowo) 350, 376
 «Сьвіт» («Світ», «Swit») 62–64, 70, 236, 251, 336, 362, 406, 414–416, 422
- «Товариш» 80
- «Український альманах» 26
 «Хлібороб» 116, 439
- «Die Zeit» 110, 253, 344, 369
 «Diło» *див.* «Діло»
 «Głos» 82
 «Głos warsz. Przegląd społeczny» [«Głos Warszawy»] 75
 «Hromadskýj Druh» *див.* «Громадський друг»
 «Kraj» 73–75, 82
 «Kurjer Lwowski» 73, 75, 79–80, 82, 107, 110, 244, 252–254, 336, 343–344, 350, 362, 369–370, 376, 422, 426
 «Kwartalnik Historyczny» 82
 «Literaturno-naukowyj Wistnyk» *див.* «Літературно-науковий вістник»
 «Mrywki» 110, 112, 244
 «Narod» *див.* «Народ»
 «Pracia» 46, 48–50, 75, 250
 «Prawda» 73, 75, 82
 «Przegląd społeczny» 75, 82, 421
 «Przyjacieli ludu» 82
 «Ruch» 82
 «Słowo» *див.* «Слово»
 «Strażnica polska» 75
 «Swit» *див.* «Сьвіт»
 «Tydzień literacki» 46
 «Żoria» *див.* «Зоря»
 «Życie i Słowo» *див.* «Жите і Слово»

Наукове видання

**ФРАНКІАНА
АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО**

Упорядник
Мирослава Циганик

Науковий редактор
Святослав Пилипчук

Іменний покажчик
Мирослава Циганик
Євангеліна Олійник

Дизайн та верстка
Інна Шкльода

Формат 60x90 ¹/₁₆.
Друк офсетний. Папір офсетний.